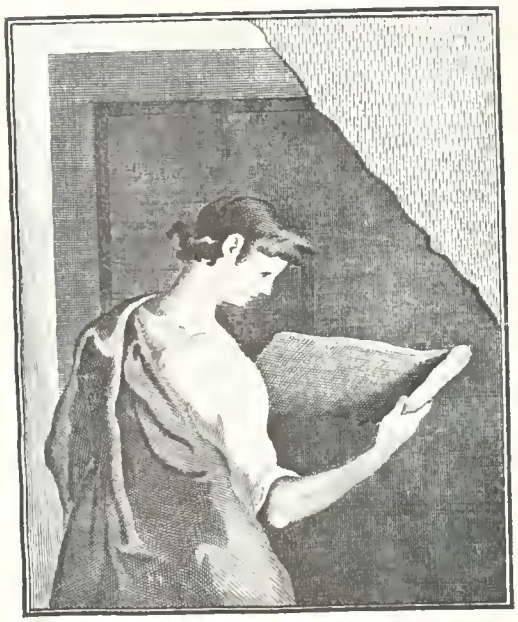

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

LIBRARY

MAY 04 1982

J. PAUL GETTY MUSEUM

BULLETIN.

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

EERSTE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1908.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH, LEIDEN.

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

INHOUDSOPGAVE. [1]

Bladz.

Officieele berichten 1, 48, 99, 155
Ledenlijst 53
Algemeene vergadering. . . . . .
Jaarverslag van den Bond. 153
De techniek van Vermeer in »een meyd die melk uytgiet", door J. Six. 1
Repliek door C. F. L. de Wild 58
Dupliek door J. Six 156
's Rijks aankoop uit de Six-collectie, door W. Martin 5
Een schilderij van Willem van Haecht in het Mauritshuis, door W. Martin . . . 33
Lastman's »Opferstreit zwischen Orest und Pylades, door K. Freise 39
Aanwinsten van het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden, door J. C. Overvoorde. 9
Nederl. Museum van Geschiedenis en Kunst. Aanwinsten, door A. Pit 158
Aanwinsten Rijksmuseum van Schilderijen te Amsterdam, door W. Steenhoff . . . 195
Aanwinsten Nederlandsch museum voor Geschiedenis en Kunst, door M. van Notten. 197
Museum Boymans, door W. Martin 205
Aanwinsten van het Mauritshuis, door W. Martin 235
Stedelijk museum te Leiden, door J. C. Overvoorde 241
Oude monumenten 50, 101, 186, 229, 263
De verbouwing van het Leidsche raadhuis in 1595—1597, door J. C. Overvoorde. 11
De gewelfschilderingen in de kerk der Ned. Herv. gemeente te Epe, door Ad. Mulder 32
De aan Jan van Scorel toegeschreven Warmenhuizer gewelfschilderingen, door N. Beets. 62
De gewelfschilderingen in de kerk der Ned. Herv. gemeente te Noordbroek, door Ad. Mulder 70
Het gebrandschilderde venster nummer tien in de Groote kerk te Gouda, door Beelaerts van Blokland 75
Het nieuwe Kantongerecht te Schiedam, door J. C. Overvoorde 92
Aanteekeningen omtrent Culemburg, door F. A. Hoefer 105
Opsomming der bezienswaardigheden te Zalt-Bommel, door F. A. Hoefer 147

1) Voor de kleinere bijdragen wordt naar het register verwezen.

Bladz.

Poort van het Huis Hengelo, door G. J. ter Kuile 162
Gevelsteen van de R. K. kerk te Zenderen, door G. J. ter Kuile 164
De Burg van Leiden in Engeland, door S. Muller Fzn. 166
Een onbekend portret te Culemborg, door W. A. Beelaerts 170
Een regentenstuk te Elshout, door W. Martin. 171
Het stadhuis te 's-Hertogenbosch, door C. F. Xav. Smits 212
Poortje van het voormalig St. Catherinaklooster te den Briel, door Jan Kalf . . . 227
Sint Pieterskerk te Leiden, door J. C. Overvoorde 228
Toren te Oirschot, door Jac. van Gils 245
De Mariakerk te Nijmegen, door F. A. Hoefer 249
De trouwzaal in het Raadhuis te Zwolle, door F. A. Hoefer 251
Het werk der Commissie in Nederlandsch Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, door M. Tonnet 21, 77
Oostenrijksche wet tot bescherming van monumenten, door J. C. O. 168
De negende »Denkmalpflegetag" te Lübeck, door J. Kalf. 207
Monumentenzorg op de Staatsbegrooting 244
Boekbespreking 47, 260
M. van Notten, Rombout Verhulst, door W. Vogelsang 44
H. Sluyterman, Oude binnenhuizen in Nederland, door W. Vogelsang 97
H. J. Holwerda Jr., Nederland's vroegste beschaving. — Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, door C. W. Vollgraff 175
Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten, door W. Vogelsang 257
J. C. Overvoorde, Catalogus der schilderijen in het Stedelijk Museum »de Lakenhal" te Leiden, door W. Martin 259
Korte Mededeelingen 48, 99, 186, 229, 262
Personalia 52
Register 265

EEN WOORD VOORAF.

Door het besluit van de algemeene ledenvergadering te Kampen, om een crediet beschikbaar te stellen voor het verbeteren en verfraaien van de uiterlijke gedaante van het Bulletin van den Bond, kon de Redactie gevolg geven aan de reeds vroeger door haar gekoesterde plannen om het Bondsorgaan in een iets grooter formaat, op beter papier en met een beter lettertype te doen verschijnen, waardoor tevens de gelegenheid gegeven wordt om de illustraties meer tot haar recht te doen komen. Inhoud en strekking van het Bulletin bleven dezelfde en ook in de volgorde der rubrieken kwam geen verandering. Alleen zijn de kleinere mededeelingen uit alle afdeelingen aan het slot van elk nummer onder één hoofd bijeengevoegd.

Zoo wordt dan met dit nummer eene nieuwe serie van jaargangen van dit tijdschrift begonnen, waarbij de Redactie hoopt, dat het Bulletin door den steun van de beproefde oude garde en van nieuw aangeworven krachten, ook wat den inhoud betreft, steeds meer aan hare verwachtingen zal beantwoorden en daardoor, zoowel in als buiten den Bond, de belangstelling voor de Nederlandsche kunst en oudheidkunde zal helpen verspreiden en aanwakkeren.

DE REDACTIE.

DE TECHNIEK VAN VERMEER IN »EEN MEYD DIE MELK UYTGIET".

In 1894 schreef ik in de »Premie-uitgaaf der Vereeniging tot bevordering van Beeldende Kunsten" omtrent »de keukenmeid" van Vermeer deze zinsnede: »Maar het moet hier bij enkele wenken blijven en ik wil zelfs wat ik meen ontdekt te hebben omtrent het geheim van de krachtige werking van Vermeer liever voor mij houden dan het onder de oogen te brengen van hen voor wie het een heiligschennis is te onderzoeken en te ontleden en zich niet tot bewonderen te bepalen."

De lezers van het »Bulletin" zijn andere dan van die albums. Ik gevoel dus geen

schroom mij hier daaromtrent uit te spreken en, met het oog op het behoud van dit meesterwerk, reken ik mij het zelfs tot een plicht, nu het mijne hoede heeft verlaten, om een parel te zijn van 's Rijks Museum, waar de honderdduizenden die het stuk in de zestig afgeloopen jaren door de hooghartige onbaatzuchtigheid van den eigenaar konden leeren bewonderen door millioenen staan vervangen te worden.

Want de werking, die Vermeer hier heeft bereikt, hangt ten nauwste zamen met het behoud van zijn werk. Dit is niet altijd het geval. Een schilderij van Roelandt Savery, waar hij duurzaam blauw in heeft gebruikt, zooals »de fabel van het hert tusschen de koeien", R. M. 2138, is ontzaggelijk alledaagsch en vervelend; een ander waar hij blijkbaar Haarlemsch [1]) blauw in had gemengd, dat verdwenen is, als de »hertenjacht in een rotsachtig landschap", R. M. 2135, krijgt een wonderlijk fantastisch aanzien, waar, in de bruine omlijsting, het heldere verschiet tintelt. Ik heb den indruk dat ook sommige landschappen van Van der Neer en Rembrandt iets van hun bekoring danken aan den ros geworden voorgrond tegen het onveranderd verschiet. In de vergezichten hebben beiden natuurlijk cobalt moeten gebruiken, dat stand houdt. Maar meestal is het toch anders. Een vrouwenportret van Troost, waar het carmijn uit het fluweel is verdwenen, blijft achter in een vlekkige vuilbruine draperie en niet zeldzaam zijn de al te bleeke gezichten der vrouwen, bij wien het carmijn uit de carnatie verdween.

Dat zijn alles kleurveranderingen in de verven, waartegen men soms in de 17e eeuw heeft trachten te waken door de schilderijen achter een gordijntje of in een kastje, zooals sommige Vermeer's, tegen het licht te beschutten, maar die de schilder had kunnen vermijden door duurzamer verven te gebruiken.

Anders staat het wanneer een onvoorzichtige, al te grondige schoonmaak reeds de bedoeling van den schilder kan verstoren. Soms is de olie voor onze zeventiende eeuwsche schilders, en nog voor latere, een te taai, niet genoeg vloeibaar bindmiddel geweest en hebben zij voor de laatste afwerking met lasuren en glacis de een of andere vernis gebruikt om hunne verfstof aan te mengen. Neemt men de vernis nu van zulke schilderijen af door een *devernissage complet*, op welke wijze ook, dan gaan de zoo behandelde verven mee, en is dus de laatste voltooiing van het werk, waarmee eerst de kunstenaar zijn doel bereikte, verloren.

Als meest sprekend voorbeeld voor de genoemde behandeling mogen gelden de opschriften in zwarte letters van de schuttersstukken, die soms spoorloos verdwenen zijn, al heeft de schilderijhersteller die ze weg maakte ze nog duidelijk genoeg kunnen lezen om ze er weer met potlood op te krassen.

Van meer beteekenis voor het werk zelf is de toestand, waarin men bijvoorbeeld de schilderijen van Rachel Ruysch meest aantreft. Ontdaan van de opperhuid van kleurige lasuren, laten zij een krijtachtige onderschildering zien. Alleen in volkomen gaven toestand kan men bewonderen hoe fijn en teer menig bloempje is geschilderd, zooals het rose

1) Zie Houbraken I, blz. 171, over Van Goyen.

klaproosje, dat men door zijn adem zou meenen te kreuken, in een schilderij, die uit de verzameling Six in 's Rijks Museum overging.

Mij is het hier echter te doen om glacis. Niet zulke als Rembrandt meest gebruikt — als sterk sprekend voorbeeld noem ik de geele mouw van den man in het »Joodsche Bruidje" [1]) — zooals ze ook nog veel worden aangewend, om in een borstelig geschilderd brok meer spel en teekening te brengen, maar die een algemeenen toon aan een deel van het werk moeten geven.

Men vergelijke het winterlandschap van Ruisdael in de verzameling Dupper, R. M. 2079, en het mijne. Het eerste heeft een donker paarsche onweerswolk, als of de groote Niklaas zelf met zijn inktpot »grooter dan de maan" aan den gang geweest ware. In het andere is die wolk er ook wel, maar als onderschildering, door een oranjebruine doorschijnende vernis tot een dreigende sneeuwwolk geworden van het grauwste grijs, zoo fijn van kleur en zoo diep tevens, als door kleurmenging niet te bereiken is. Is er iemand die dit aan het toeval wil toeschrijven van bruin geworden vernis? Mij wel, maar hij late anderen vrij in Tyche niet zulk een kunstvaardige godin te erkennen, die bereikt waar de kunstenaars vergeefs naar streven.

Wat wij bij Ruisdael nu als een algemeenen toon vinden aangebracht, nauwelijks hier en daar een weinig weggenomen, heeft Vermeer veel meer plaatselijk gebruikt en met veel meer overleg. In zijn »Meid die melk uitgiet" is een van de vraagstukken, die hij zich heeft gesteld een wit mutsje tegen een gewitten muur te doen uitkomen, niet door verschil in licht en donker, maar door de optische werking der kleur. De schaduwpartij van die muts aan de lichtzijde van den kop heeft geheel de zelfde waarde als de halve toon van den muur daarnaast. Beide zien er uit als de fijne grijze schaduw van wit, niet blauwig of geelig, maar van de zuiverste kleurloosheid. Toch staat het mutsje helder uit tegen den wijkenden achtergrond. Die twee grijzen zijn verschillend van aard, op andere wijze ontstaan. De witte wand heeft een warme onderschildering, koel gemaakt, door een blauwe glacis, die de lichte oker er onder grijs kleurt en laat wijken. Het mutsje met een paarsche onderschildering is door een gele glaceering wit geworden en naar voren komend. Het grijs ontstaat beide malen door samenwerking van de complementeere kleuren waarin het verschillend is opgelost, anders bijeen gevoegd.

Dat er werkelijk een blauwe tint over de muur, een geele over het mutsje ligt, ziet men eerst duidelijk, wanneer men een deel er van met zuiver wit van zijn omgeving afsluit. Ook volwassen Peking-eenden lijken wit, tot men ze in de sneeuw ziet en bemerkt dat zij zoo geel zijn als een licht eierdoor.

1) Dat ook diergelijke glacis bij Rembrandt, ten minste in vroeger tijd, niet tegen een grondige schoonmaak bestand zijn, leerde mij zijn mansportret van 1633 bij Graaf Pourtalès te Parijs, waarin op de Rembrandt-tentoonstelling een glacis op hinderlijke wijze in den kraag ontbrak, terwijl het op een oude photographie nog aanwezig scheen. Ook de naakte schaduwen der paarlen en de nieuw bijgeschilderde haren op het voorhoofd van den Rembrandt der van Weedes schijnen op verdwenen vernisschildering te wijzen.

Vermeer heeft nog een werkzaam middel gebruikt om dat geel en blauw niet te laten spreken. Hij heeft daar, tegen het sterke geel van het lijf, het diepe blauw van het boezelaar gezet. Hij behoefde daartoe geen fantastische kleeding te verzinnen. Ook schilderijen van anderen leeren ons dat die kleeren zoo gedragen werden en Huyghens bevestigt dit, waar hij, sprekend van Engelsch geel en Hollandsch blauw, ons tevens leert waar die linnens van daan kwamen, die de dienstboden van zijn tijd droegen. Zooals het blauwe linnen nog hier gebruikt wordt en ons bruine linnen nog in Engeland *brown Holland* heet, wordt daar ook nog het geele linnen gemaakt dat men hier niet meer ziet.

Vermeer heeft het accoord vol gemaakt door er een in toon gehouden rood baayen rok aan toe te voegen en het uit laten klinken in het groen lakensche tafelkleed en de paarsch-groene morsmouwtjes, die er werkelijk wel wat onwaarschijnlijk uitzien. Maar ik schrijf geen kritiek en geen lofdicht en keer tot het bestaande terug.

Wie oogen heeft om te zien, kan, wanneer er eenmaal zijn aandacht op gevestigd is, gemakkelijk genoeg zich waar maken, dat wij niet met kleurmenging te doen hebben, maar die geele en blauwe glaceering werkelijk dien schaduwtoon heeft te voorschijn geroepen.

Alleen een proef zou kunnen bewijzen, zou men zeggen, of die dunne overschildering olieverf en dus niet licht aan te tasten of werkelijk vernisverf en dus gemakkelijk weg te nemen is. Maar zulk een proef zou zeker verre van ongevaarlijk wezen; ik durf gerust zeggen zeer schadelijk. En bovendien is die — ongelukkig genoeg — niet meer noodig, want een van de allermooiste schilderijtjes van Vermeer heeft die bewerking reeds ondergaan en vertoont thans in het wit de naakte onderschildering, die met de glacis samen fijn grijs had moeten vormen.

Men spreekt bij dit schilderij wel van ultramarijnziekte. Ten onrechte. Die kwaal is kennelijk genoeg. Men ziet dan, zooals in den Metzu van Van der Hoop R. M. 1556 in de diepe plooïen van het rood fluweel of in het straatje van Vermeer in de schaduw van den wingerd, fijne korreltjes *lapis lazuli*, die naar het oppervlak dringen, vrijgekomen uit de steeds slinkende massa geoxideerde olie der andere verfstoffen, die ze omgaf. Daarvan is in het stuk te Brunswijk geen spoor. Het wit Delftsche kannetje, de doek, de linkermanchet van het aardige weeuwtje zijn niet ultramarijnziek, maar alleen veel te paarsch in de schaduw, van een kleur als *neutraltint*. De andere manchet is goor-geel, van een lichte okerkleur, in plaats van in toon te zijn in die schaduwpartij.

Denkt men zich nu licht oranje, dat naast het zalmkleurig satijn van de vrouw niet zou spreken, over die rauwe deelen, dan zou ook die inktkleur tot schaduw worden en neemt men aan dat de licht bruine manchet met wat blauw geglaceerd is geweest, dan zal ook die wel den juisten afstand en schaduw gehad hebben. Ook de witte muur van den achtergrond zal wel even een blauwe glacis hebben gehad.

Het heeft mij dan ook geenzins verbaasd te hooren dat de spons van den hersteller blauw van de schilderij afkwam. Men zegt, dat niet hij, noch zijn lastgever, schuld heeft aan de vernieling van dit meesterstuk. Best mogelijk. Ik klaag niemand aan. Laat een

onbekende voorganger, die reeds lang op het kerkhof ligt, de schuld dragen, die hij op zich geladen heeft.

Maar moge het een blijvende waarschuwing zijn om nooit deze Vermeer, noch die van Van der Hoop [1]) van zijn vernis te ontdoen. Een wrak op land is een baak in zee.

J. SIX.

'S RIJKS AANKOOP UIT DE SIX-COLLECTIE.

De kwestie van »het Melkmeisje" is opgelost. Tweede en Eerste Kamer hebben de voorstellen van minister Rink tot aankoop van negenendertig schilderijen der verzameling-Six aangenomen en nu hangen de aldus voor ons Rijksmuseum verworven schilderijen daar grootendeels in een der kabinetten bijeen, enkele in andere zalen.

Door dezen aankoop hebben al die schilderijen hun handelswaarde verloren en kan men ze dus zonder mercantiele overweging van welken aard ook beschouwen. De overweging der zich onwillekeurig opdringende vraag, of al die 39 stukken werkelijk aanwinsten voor het Rijksmuseum mogen heeten, is minder gemakkelijk te vermijden. Zeer zeker hadden eenige der schilderijen, b.v. de Lingelbach, de Pynacker, de Moreelse en de Hondecoeter, hoe belangrijk de laatste ook als werk van den meester mag zijn, niet door het Rijk behoeven te worden aangekocht.

Maar, wij kennen de voorwaarden van aankoop en weten, dat daar niets aan te doen was, dat het Rijk, wilde het kooper worden, in *dit* opzicht een offer moest brengen. Maar juist daardoor heeft deze aankoop te meer nog het karakter gekregen van een »daad" (zooals de Heer de Stuers het in de Kamer noemde), waardoor Vermeer's wonder meesterwerk voor ons land is behouden, *met* verscheiden andere schilderijen, die ieder rechtgeaard liefhebber niet dan met leede oogen naar het buitenland zou hebben zien gaan. Ik heb hier vooral het oog op de »schaatsenrijders" van Adriaen van Ostade, op den Judith Leyster, den Metsu, den Berchem, den Wouwerman, den Adriaen van de Velde, den Rachel Ruysch en den Jacob Ruisdael, alle stukken van opmerkelijke en zeer bijzondere kwaliteiten, over wier bezit wij ons oprecht mogen verheugen.

Zoo hangt dan *Vermeer's* Keukenmeid niet — gelijk wij, onder den indruk van alle geschrijf erover, eenigszins vreesden — te midden van niets dan minderwaardige stukken, maar heeft ze thans onder haar omgeving ook verscheiden kunstwerken van beteekenis. Hoe

1) Ook hier speelt de gekleurde vernis blijkbaar een rol, maar schijnt toch voornamelijk de oorspronkelijke opzet van dit uiterst teere stukje, zoo buitengewoon gevoelig geschilderd, gewijzigd te zijn, door dat het karmijn uit het kopje verdween, waardoor het haarlint, als papillot gebruikt, er thans tamelijk wel in vast zit. Ik kan er nog niet achter komen of ook de rok oorspronkelijk roseachtig of altijd van grijs satijn is geweest.

hoog Vermeer's meesterstukje echter staat boven zulk een nabuurschap, weet ieder, die het zich in zijn vroegere omgeving in het kabinet-Six herinnert. Woorden van lof erover wil ik dan ook niet schrijven, en alleen opmerken, dat het, naar mij voorkomt, op zijn tegenwoordige plaats veel beter belicht wordt dan op zijn vroegere en dat daardoor de ongemeene kleurigheid van dit stuk beter tot haar recht komt dan ooit te voren. Ook de uitmuntende conservatie (op enkele onbeteekenende retouches na, o. a. in de mand aan den muur) komt hier zeer goed uit. De schilderij schijnt geen naamteekening te vertoonen.

Rechts van den Vermeer hangt de bekende »Voorde" van *Jacob van Ruisdael*, een door coloristische en atmosferische kwaliteiten zeer aantrekkelijk schilderij, waar alleen enkele figuren wat »uit"vallen, o. a. de ruiter met den rooden mantel. Deze figuren zijn blijkbaar van een andere hand (Lingelbach?), op enkele na, die geheel het palet van den schilder van het landschap hebben, vooral de zittende vrouw rechts op het middenplan. Daarnaast ziet men, gelijk de Heeren 't Hooft en Steenhoff mij deden opmerken, overblijfsels van verschillende figuurtjes.

De handteekening, het monogram met een groote F er achter, heeft iets verdachts, maar ik kan mij in dit overzicht, resultaat van een slechts vluchtig bezoek, niet definitief hierover uitlaten. Vergis ik mij niet, dan houdt Dr. Hofstede de Groot »de Voorde" voor een Hobbema. Als dit zoo is, dan moet ook de Ruisdael van Van der Hoop (R. Mus. n°. 2077) een Hobbema zijn, want die schijnt mij van dezelfde hand. Die Ruisdael is echter gesigneerd met een handteekening, die mij geheel onverdacht schijnt.

De *Berchem*, links van het Melkmeisje, is een der mooiste, rustigste stukken, die ik van dezen meester ken. Het verkeert in een uitmuntenden toestand en is zoo frisch, als ware de verf nog nat. Coloristisch bezit het ook schitterende kwaliteiten, b.v. de witte wolken tegen de rotswanden en de oranje koeienrug op den voorgrond. De schilderij is gesigneerd: *Berchem*.

Links van den Berchem een kleine *Wynants* van kwaliteiten, zooals we die van dezen schilder gewend zijn; een vol gesigneerd schilderij. Twee kleine, fijne *Ludolf Backhuysens* (stil en woelig water, beide gemerkt L B) flankeeren de Vanitas van *P. Moreelse*, die boven den Vermeer hangt. Deze Moreelse, gemerkt met monogram en 1635 gedateerd [1]), is nogal flets van kleur. Het is een jonge dame, herinnerend aan de Herderin in het Rijksmuseum. Zij kijkt in een spiegel.

Aan den wand rechts trekken in de eerste plaats *Adriaen van Ostade's* Schaatsenrijders de aandacht. Dit schilderijtje is een zeer welkome aanwinst voor het Rijksmuseum, dat daardoor een belangrijk meesterstuk van dezen schilder rijker wordt. Het is een interieur, waarin een aantal boeren zich bij het vuur warmen. Op den vloer liggen schaatsen. Het stukje, dat in warmen bruinen toon gehouden is, is geteekend: Av Ostade 1659. Het is van uitmuntende conservatie.

Ook de daarnaast hangende haringkoopvrouw van *Gabriël Metsu* is een heugelijke

1) De opgaven omtrent de meeste signaturen dank ik aan den Heer Steenhoff.

aanwinst voor het museum. Het ietwat matte, dat in de schilderij zit, ligt aan den toestand der vernis, waarin gemakkelijk verandering is te brengen. Dan zullen het schitterend rood, het blanke wit, het sappig bruin nog beter tot hun recht komen. Deze schilderij is niet gemerkt.

Judith Leyster's met het monogram en 1629 (of 27?) gemerkte Luitspeler is een juweeltje. Het is veel aantrekkelijker dan haar groote »Drinker", dien het Rijksmuseum reeds bezit. Eerst thans, nu het zooveel beter geplaatst is dan vroeger, toen het vrij hoog hing, kan men de prachtige lichteffecten in den kop naar waarde genieten en geraakt men onder den indruk van de kostelijke karakteristiek, waarin blijkbaar Frans Hals' Guitaarspeler de schilderes tot navolging heeft geprikkeld.

Judith Leyster, de Luitspeler.

Een schitterend specimen van onze vrouwenlijke schilders uit vroegere eeuwen is ook het bloemstuk van *Rachel Ruysch* (voluit gemerkt en 1716 gedateerd), uitmuntend van conservatie, compositioneel zeer goed en om de vooral in de roze klaproos uitermate welgelukte stofuitbeelding niet genoeg te prijzen. Kortom, een Ruysch van allereerste kwaliteit.

De twee kleine, voluit gemerkte Braziliaansche landschapjes van *Frans Post* zijn zeer mooi van toon en vrijwel geheel in bruin, grijs en matgroen gehouden. Ze steken gunstig af bij de harde stukken van dezen meester, die het Rijksmuseum tot nu toe bezat.

Ik was — door de drukte, die in de Six-afdeeling heerschte — niet in staat, verder

veel aanteekeningen te maken en kon zelfs niet alle schilderijen bekijken met die rust, die noodig is voor het geven van een goed overzicht. Men verontschuldige mij derhalve, wanneer ik hier beken, dat *Laquy's* copieën naar Dou mij ontgaan zijn. Ik ken ze slechts van vroeger. Zij zijn kunsthistorisch interessant als copieën naar een triptiek van Dou, die op reis naar Rusland in de Oostzee is vergaan. Ook over de andere schilderijen moet ik — om gemelde reden — kort zijn in dit eerste overzicht.

Zeer fraai is de *Adriaen van de Velde*, die aan den linkerzijwand hangt. Dit voluit gemerkte en 1669 gedateerde werk behoort tot de allerbeste scheppingen uit die periode van dien schilder. Een uitnemend schilderij leek mij ook *Wouwerman's* Stal, rechts in den hoek naast de Voorde, een met het monogram (met de S) gesigneerd meesterstuk uit zijn laten tijd. Verder behooren nog tot den aankoop:

Twee schilderijtjes van *Jan Asselijn*. Het eerste, een Italiaansche haven, draagt geen handteekening, het tweede, het Gewelf van het Coliseum, is gemerkt: *J. Asselin* (sic). Zij zijn van gewone kwaliteit. Van *Anton van Dyck* zijn er twee grauwtjes bij, geen van beide gesigneerd, voorbeelden blijkbaar voor portretten zijner Iconografie. Ze stellen den schilder zelf voor en Gaspar Gevaerts. Het portret van laatstgenoemde dunkt mij het beste van de twee. Een dergelijk, iets grooter grauwtje, het portret van Francois Villain de Gand door *Lucas François*, is evenmin gesigneerd. Een landschap van *Jacob Esselens* (gemerkt J. Esselens) en een zeer goed bewaard voluit gesigneerd landschap van *Guilliam de Heusch*, zijn, evenals de groote *Hondecoeter* (Pluimgedierte, gemerkt en gedateerd 1658) zeer karakteristieke werken dier meesters, evenals *Lingelbach's* Terugkeer van de Markt (gemerkt), *Mignon's* voluit gesigneerde, uitermate gave Stilleven, *Pijnacker's*, eveneens gemerkte, Riviergezicht en de beide voluit gemerkte stukjes van *Godfried Schalcken*, de Citroen en de Haringkoopvrouw. De kleine, niet gemerkte Vanitas van *Van der Werff* zou een Schalcken kunnen zijn.

Het J. W. F. gemerkte Vruchtenstuk van den zeldzamen *J. Walscapelle* is een goede aanwinst voor het museum, de Groenwinkel de Buyskool van *Jan Victors* (gem. en gedateerd 1654) is daarentegen een van die onsympathieke werken, zooals er reeds twee in de verzameling-Van der Hoop hangen, hinderlijk van kleur en opzet, als een lithografie uit een kinderboek uit de tachtiger jaren.

Na het noemen van *Van Staveren's* copie naar den Dokter van G. Dou, *D. van Tol's* Binnenhuis (beide niet gemerkt), *Michiel van Musscher's* zeer karakteristieke portret van een scheepsbevelhebber (voluit gemerkt en 1678 gedateerd) en *Cornelis Troost's* 1735 gedateerd portret van Boerhave, rest mij nog te wijzen op *Rubens'* Noli me tangere, dat in de internationale zaal hangt.

Ook deze schilderij komt hier veel beter uit dan in het voor zulk een groot stuk wat kleine zaaltje op de Heerengracht, waar het bovendien vrij hoog hing. Behalve de prachtige kwaliteiten, die vooral zijn op te merken in hoofd en handen der Magdalena en in de kleurverdeeling (het rood van Christus' mantel tegen de teere vleeschkleuren) is het vooral de forsche vóórteekening, die in deze schilderij het meest aantrekt, al wegen deze eigenschappen

niet geheel op tegen de theatrale, iet of wat aanstellerige houding van den met de spade als met een wandelstok balanceerenden, wat al te hoofschen Hovenier. Het schijnt mij toe, dat het geheel naar een ontwerp van Rubens onder diens leiding is ontstaan, dat het landschap is geschilderd door een meester als Wildens en dat Rubens tenslotte hier en daar de laatste hand aan de schilderij heeft gelegd.

Tot zoover voor heden over dezen aankoop, die een heugelijk feit is wegens de meesterstukken, die daarin begrepen zijn, maar die tegelijkertijd opnieuw heeft doen opkomen de vraag, wanneer men nu eens eindelijk zal beginnen, de schifting van kaf en koren in ons Rijksmuseum krachtig ter hand te nemen. Zelfs in onze Tweede Kamer is deze kwestie te berde gebracht en in alle kunstkringen, ook buiten onze grenzen, wordt een oplossing daarvan meer dan dringend noodzakelijk geacht. Moge spoedig de tijd komen, dat een poging tot oplossing der aan zulk een schifting verbonden moeilijkheden met ernst wordt ter hand genomen. Dit zou een der heilzaamste gevolgen kunnen zijn van den aankoop der schilderijen uit de collectie Six.

Den Haag, 26 Jan. '08. W. MARTIN.

AANWINSTEN VAN HET STEDELIJK MUSEUM DE LAKENHAL TE LEIDEN.

De viering van het derde eeuwfeest van Rembrandt's geboorte en de zoo goed geslaagde tentoonstellingen in Leiden's veste waren de aanleiding tot een vorstelijk geschenk aan het Museum en leidden tevens tot een belangrijk batig slot, dat door de Leidsche Rembrandt-Commissie aan het Stedelijk Museum werd ten geschenke gegeven. Het werd bestemd tot aankoop van twee schilderijen van Leidsche meesters, die eene belangrijke aanwinst vormen voor het Museum van Rembrandt's geboortestad.

De heer L. Nardus te Suresnes gaf het bewijs van zijn groote waardeering van Holland's grooten meester door aan het Museum te Leiden een Rembrandt uit zijne rijke verzameling ten geschenke te geven. Het is een borstbeeld van een man op middelbaren leeftijd, met zwarten snor en sik, dunne, iets opgetrokken wenkbrauwen, smallen ringbaard en dik, lang zwart golvend haar. In de ooren zijn kleine oorringen zichtbaar en op het bruine wambuis ziet men een ijzeren ringkraag en een rijkversierden gouden halsketen, bekende voorwerpen uit Rembrandt's atelier. De linkerhelft van het krachtig geborsteld gelaat en het grootste gedeelte van het voorhoofd zijn scherp verlicht, terwijl de rechterhelft donker is gehouden, waardoor een scherpe tegenstelling van lichteffekten is verkregen. De grijsgroene achtergrond is licht gehouden tegen de donkere haarpartijen en donkert af naar de hoeken. Het is eene krachtig en brutaal geschilderde atelierstudie, op paneel, 19½ cM. hoog en 16 cM. breed. Dit zeer gewaardeerd geschenk van onzen kunstlievenden landgenoot

vult eene lang gevoelde leemte in het Museum, waar Rembrandt's werk nog niet vertegenwoordigd was.

Uit het batig slot van de Rembrandtviering werden twee schilderijen aangekocht van Quirinus Brekelenkam en Jan Steen. Brekelenkam was reeds door een drietal stukken vertegenwoordigd, doch deze behooren alle helaas tot de minst geslaagde proeven van zijn talent. Het thans verworven stuk, op doek, hoog 57 en breed 54 cM., is een zeer goed specimen van zijn kunst, voluit op den bovenrand van den schouw gemerkt *Q. van Brekelenkam 1648*. Het toont ons een eenvoudig interieur, in het midden een groote schouw, waaronder aan den haak een pot boven het vuur hangt, links een laag kastje met goedgeschuurde kannen en aardewerk en rechts een wandkastje, waarop eenige blakers. Fijn tintelen de lichtreflexen op het koper en aardewerk en een prachtige kleurnoot levert het knappend vuurtje onder den ijzeren pot. De wandvlakte is gebroken door een prent boven het kastje links en een landschap boven den schouw. In den rechterhoek ziet men eene eenvoudige bedstede.

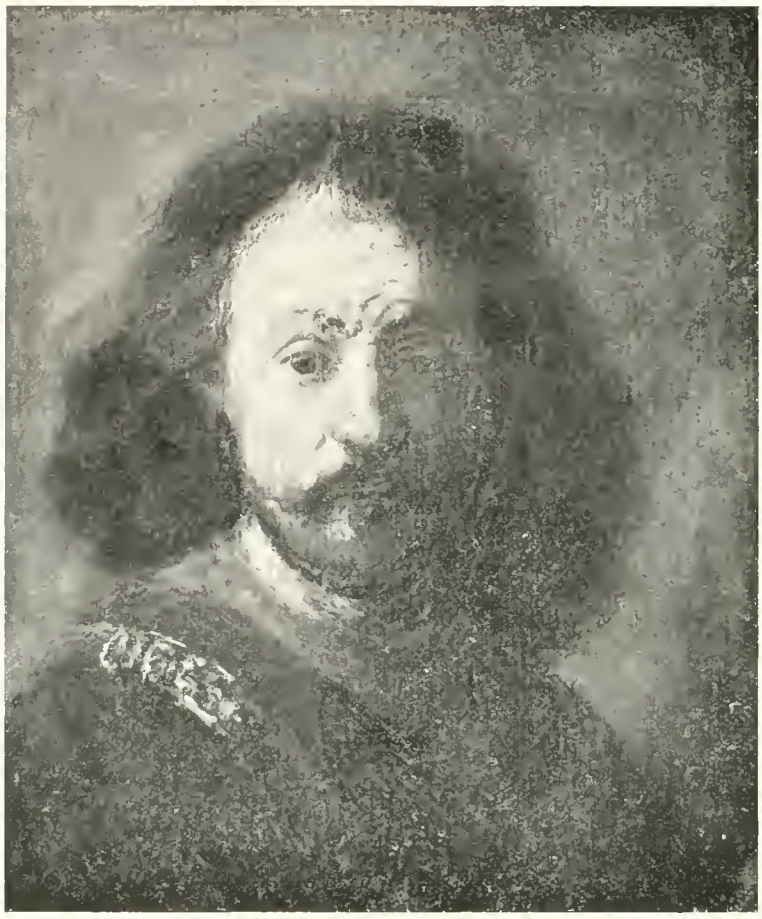

Rembrandt, Studiekop.

Het midden van het schilderij wordt ingenomen door eene oude vrouw in donker paarsch costuum, waartegen haar roode bovenmouwen en het wit van kraag en mutsje een harmonieusen vroolijken toon geven. Naast haar staat het pas verlaten spinnewiel en vóór haar knielt een aardige jongen, aan wiens haardos zij ernstig hare moederlijke zorgen wijdt. Hij is zoo van school binnen gestoven, hoed en schooltasch liggen naast hem en geduldig berustend ondergaat hij de proeven van het edel jachtvermaak. Het is een echt huiselijk tafereeltje, fijn geschilderd en van een zeer mooi en krachtig werkend coloriet.

Door de welwillende medewerking van den Heer Kleinberger te Parijs was het mogelijk dit stuk voor het Museum aan te koopen.

Het tweede stuk, »Scherzando" van Jan Steen, bekend uit de veiling van Fred. Muller van 21 September 1904, is afkomstig uit de collectie van H. ten Kate, die 10 Juni 1801 te Amsterdam werd geveild, werd door den Heer A. H. H. v. d. Burgh gekocht in de veiling J. van Rinecker te Keulen in 1888 en werd kortgeleden, nadat het doek reeds meermalen van eigenaar was verwisseld, door de firma Fred. Muller bij den heer Kleinberger te Parijs aangekocht. Het was in 1890 op de tentoonstelling te 's-Gravenhage.

Onder een knoestigen ouden boom in een mooi landschap met vergezicht teekende ons de onovertroffen karakterschilder een stoeiend paartje, een krachtige boerenmeid, die met reeds half gebroken tegenstand den over haar gebogen jongen afweert, die haar een zoen wil ontrooven. Aan den boom hangt een vogelknip en op den voorgrond kijkt schichtig een konijn dicht bij het afgeworpen juk en de fijn geschilderde manden met gevogelte en groente. Het landschap is in kalmen toon gehouden, waardoor de hoofdgroep te meer spreekt met de meesterlijk weergegeven trekken van den begeerig verliefden jongen en de nog slechts in scherts weerstrevende boerendeern. Een prachtig karakterstukje met rijke kleurspeling van geel, grijs en wit in de kleeding der vrouw. Het is op doek geschilderd, hoog $65\frac{1}{2}$ en breed 80 cM.

Ten slotte kan ik nog wijzen op een groote allegorie van Vrede en Voorspoed, door Matthijs Naiveu in 1688 geschilderd, die voor het Museum werd aangekocht, op doek hoog $1.12\frac{1}{2}$ en breed 15 cM. en voluit geteekend *Matthijs Naiveu fecit A°. 1688.* Op den voorgrond knielt een grijsaard, in wijd geplooid blauw gewaad met bruinen mantel, bij een jonge vrouw en een staand jongetje. Achter hem de demon der afgunst, door een reus met een knots bedreigd en in de wolken een groep engeltjes, een maagd met palmtak en eene vrouw met den schoot vol vruchten als symbool van overvloed. Links Mercurius en een Amor en de weggedrongen helgedrochten met fakkel en slangen. Het is een kleurrijk allegorisch tafreel, dat den schilder in een gunstiger licht doet kennen dan het vrij kleurloos groot regentenstuk, waardoor hij nog slechts in het Museum vertegenwoordigd was.

J. C. OVERVOORDE.

DE VERBOUWING VAN HET LEIDSCHE RAADHUIS IN 1595—1597.

Reeds in zijn bekende, in 1890 verschenen »Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei", heeft Dr. G. Galland den Leidschen raadhuisgevel aan Lieven de Key toegekend en in dit uitnemend werk betoogt de scherpzinnige schrijver tevens, dat de minder gelukkige plastische details moeten verklaard worden door de gebrekkige uitvoering »an welcher der Meister zweifellos nicht beteiligt war". Tevens wijst hij er op,

hoe het raadhuis reeds in de 15de eeuw het langgerekte front bezat, zoodat De Key alleen van den gevel als de ontwerper moet worden beschouwd.

Deze toewijzing kon, behalve op stijlkritische gronden, alleen worden toegelicht door eene aan Galland door mijn ambtsvoorganger Mr. Ch. M. Dozy verstrekte aanteekening over eene zending van een stadsbode naar De Key, eene aanwijzing, die, zooals de Heer Weissman terecht opmerkt, nog geen bewijs levert van het ontwerpen van den gevel door den Haarlemschen meester.

Gewoonlijk wordt de toekenning van Galland aanvaard, doch deze vond ook

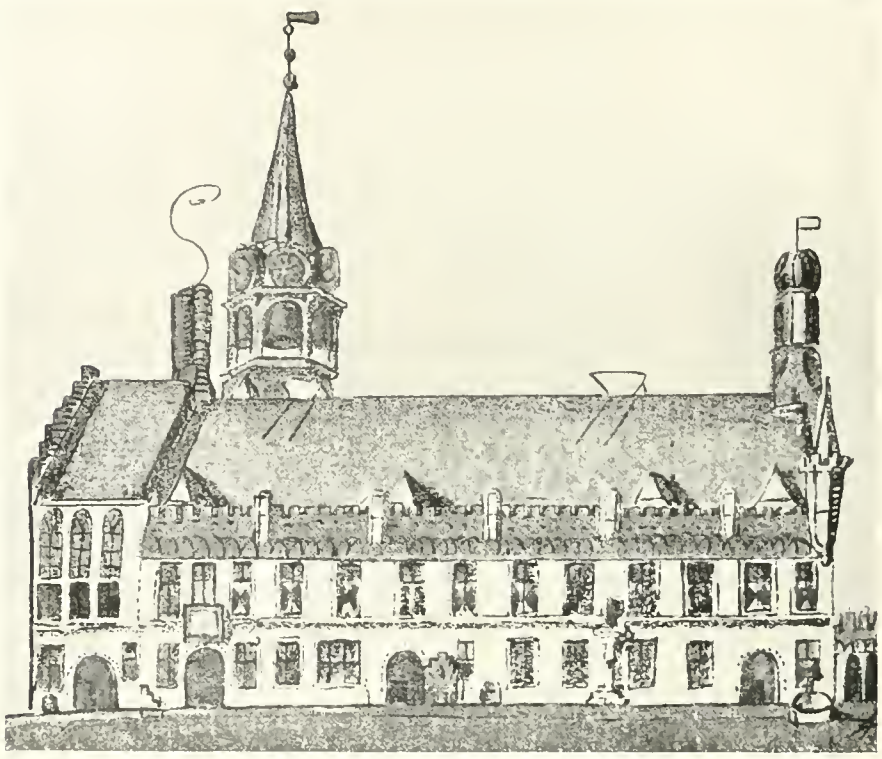

Het Stadhuis vóór de verbouwing volgens de kaart van S. Dz. van Dulmenhorst.

verschillende bestrijders, o. a. nog kortgeleden in den Heer A. W. Weissman, die in zijn artikel in »de Opmerker" van 3 Augustus l.l. de mogelijkheid oppert dat wij in de vier op het eerste ontwerp van 1593 vermelde personen, Andries Jacobsz., Pieter Willemsz., Jacob Dircksz. en Claes Cornelisz., wellicht de ontwerpers van den gevel te zoeken hebben. Op stijlkritische gronden betwist hij de de toekenning aan De Key en »zoo zal men, tot iets naders gevonden mocht worden, het recht missen, Lieven de Key als den ontwerper van den Leidschen raadhuisgevel te beschouwen".

Het onderzoek wordt bemoeilijkt door het feit, dat toevallig over de jaren van

den bouw de gewoonlijk zeer uitvoerig geredigeerde stadsrekeningen ontbreken, doch toch geloof ik thans in staat te zijn een afdoend antwoord te geven op de drie belangrijke vraagpunten: wat was de omvang van de verbouwing? wie was de ontwerper? en wie hebben het ontwerp uitgevoerd? Ik laat hierachter de resultaten volgen van een speciaal met dit doel ingesteld onderzoek in de bescheiden van het rijke Leidsche Gemeente-archief.

a. Wat is de omvang van de verbouwing?

Evenmin als de stadsrekeningen over de jaren der verbouwing zijn de bestekken zelf bewaard, zoodat ons slechts indirecte gegevens ten dienste staan. Gelukkig wordt het gemis van de rekeningen althans gedeeltelijk aangevuld door de nog aanwezige bijlagen op de rekeningen van den thesorier extraordinaris. Deze betreffen slechts een onderdeel van het financieel beheer, doch een onderdeel, dat voor ons onderzoek van overwegend belang is, te weten de verantwoording van de gelden, door den thesorier extraordinaris uitgegeven op het gebied dat het meest met dat van de tegenwoordige gemeentewerken overeenkomt, en waarvan in de stadsrekeningen zelf slechts de aan dezen thesorier verstrekte bedragen zonder verdere specificatie plegen vermeld te worden. Wij vinden er de kwitanties in voor geleverde materialen, voor arbeidsloonen van smeden, timmerlieden, metselaars, straatmakers, enz. enz., waarvan slechts bij een deel ook aangeteekend wordt voor welke werken de leveranties gedaan of de werkzaamheden verricht werden.

Nu treft het terstond, dat, behalve bij enkele kleine posten voor gewone reparaties, wij voor het raadhuis alleen belangrijke leveranties van natuursteen vermeld vinden, maandenlange werkzaamheden van steenhouwers en transportkosten van de steen, benevens uitgaven in verband met den bouw van het bordes, dat, gelijk bekend, eerst toen werd aangebracht.

Het is natuurlijk mogelijk, dat een deel der kwitanties, waarbij het werk zelf niet nader wordt aangewezen, op de verbouwing van het raadhuis betrekking heeft, doch het zoude dan toch wel zeer toevallig zijn als juist hierbij steeds de nadere aanduiding ontbrak. Ook zijn deze posten steeds op zich zelf zoo onbeduidend, dat zij in geen geval op eene belangrijke verbouwing kunnen betrekking hebben. Wel wordt in 1595 het maken van kelders vermeld, doch dit betrof de »huysinge besyden 't Stadthuys" (Bijl. 757 bij de Thes. rek. 1595). Ook werd wel reeds den 7^{en} Maart 1595 met Rijnland eene overeenkomst gesloten over het bouwen van een vierschaar op de plaats van de turfloods naast het stadhuis (zie het kleine gebouwtje op de afbeelding bl. 12), doch hieraan werd eerst in 1604 gevolg gegeven, na aankoop van het huis »de Helm", waarvan de afbraak den 16^{en} Juli 1604 werd aanbesteed.

Dit alles reeds maakt het zeer waarschijnlijk, dat de verbouwing zich heeft bepaald tot het plaatsen van een nieuwen gevel voor, en waarschijnlijk tegen den ouden gevel van het raadhuis, en ik hoop deze conclusie aan de hand van de mij ten dienste staande gegevens nader te bewijzen.

Wat was de toestand vóór de verbouwing? Wij slaan hier de verschillende ver-

grootingen over, die het raadhuis in de 14de en 15de eeuw heeft ondergaan, en die ik elders uitvoerig hoop te behandelen, en wij nemen ons uitgangspunt bij de afbeelding van het raadhuis, voorkomende op de kaart van Salomon Davidsz. van Dulmenhorst in het bekende »Chaertbouck" door Dr. W. Pleyte uitgegeven in »Leiden voor 300 Jaren en Thans", blad N°. 1111 [1]), die geheel overeenkomt met eene afbeelding uit 1578 op de mede in genoemd werk gereproduceerde »Waaragtige afcunterfeitinge der stad en universiteit Leiden in Holland" [2]). De gevel is daar vlak gehouden, de grond- en bovenverdieping worden door een cordonband gescheiden en boven de verdieping is een vooruitspringende weergang met kanteelen en spietorens aangebracht. Hierachter rijst het hoog opgaand dak met vier recht op den gevel staande kapeldaakjes. In de onderverdieping zijn drie poorten, een roepstoel aan den westhoek, een bijbouw bij de middelste poort en de kaak midden in de oostelijke

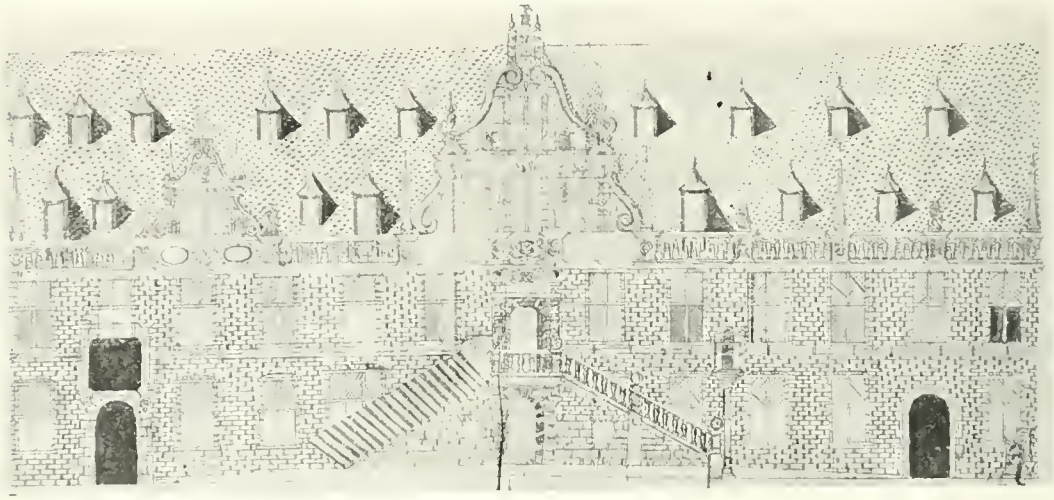

»Patroon van voorgevel van't Stadhuijs", 1593. Naar de teekening en de Prentverzameling der Gemeente Leiden, No. 1683.

helft. [3]) Vergelijken wij hiermede de afbeeldingen uit den tijd na de verbouwing, dan zien wij, dat, op eene kleine uitzondering na, de verdeeling gelijk is gebleven. Zelfs roepstoel en kaak (afgebroken in 1663), nemen nauwkeurig dezelfde plaats in. Het eenig verschil is, dat de middelste poort een vak meer naar het oosten is verplaatst, waarschijnlijk om het bordes met den versierden ingang en den middelsten topgevel meer naar het midden van den bouw te plaatsen. In den onderbouw toch waren volgens de boven gereproduceerde afbeelding 5 ramen ten westen en 7 ten oosten van de middelste poort, hetgeen bij den

1) Leiden, E. J. Brill, 1874.

2) Naar eene copie door Jacob van Werven uit 1744.

3) Den reeds toen bestaanden aanbouw aan de westzijde, die geheel afwijkt van den ouden bouw en ook niet in de verbouwing werd betrokken, laten wij hier buiten bespreking. Evenzoo natuurlijk de eerst later aangebouwde hoofdwacht aan de westzijde en de vierschaar aan de oostzijde.

eenvoudigen gevel minder bezwaar gaf, doch bij den rijkversierden nieuwen gevel een misstand moest opleveren. Zelfs in details is de verdeeling der vensters gelijk gebleven, waardoor ook thans nog de kleine onregelmatigheden zijn bewaard, die aan den ouden gevel door de verschillende uitbreidingen van het raadhuis waren ontstaan. Ware een geheel nieuw gebouw gesticht, dan ware er geen reden voor deze weinig hinderende, doch toch altijd ongemotiveerde afwijkingen.

Enkele kleinere aanwijzingen versterken ons gevoelen, dat de gevel eenvoudig tegen het oude raadhuis is geplaatst. Vooreerst vinden wij nergens gewag gemaakt van eenige tijdelijke overbrenging der bureau's, die toch bij afbraak van het oude raadhuis noodzakelijk zoude geweest zijn. Verder het op zich zelf onbeteekenend detail, dat in de kwitanties van den concierge voor schoonmaak van de vertrekken van het raadhuis over

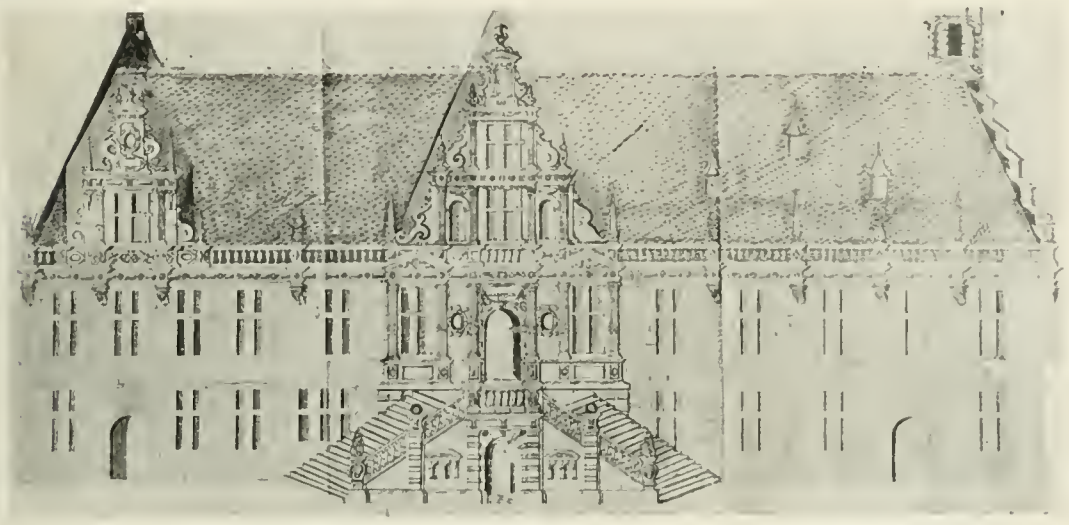

Bestecken of patronen dienende tot vernieuwinge van gevels vant Stadhuys" 1595. Naar de teekening in de Prentverzameling der Gemeente Leiden, No. 1684.

de jaren 1594—1598 steeds dezelfde vertrekken worden genoemd en nagenoeg dezelfde bedragen. De kleine afwijkingen toonen, dat niet elk jaar volgens een bestaand schema de rekening is opgemaakt, en de groote overeenkomst bewijst, dat deze vertrekken ononderbroken in gebruik zijn geweest, hetgeen onmogelijk zoude zijn bij een afbraak van het oude gebouw of zelfs maar bij een geheele vernieuwing van den gevel. [1])

1) Den 28sten Mei 1595 (Bijl: 766 van de thesor. rek. 1595) werd door den stadhuisbewaarder schoongemaakt: de burgemeesterskamer, het secretariskamertje, de schepenkamer, het oude vertrek, de rekenkamer, de secretarie, de nieuwe gang, het nieuwe »pishuysken", de vierschaar, het vertrek van schepenen, het accijnshuisje, het imposthuisje, de groote kamer en het wachthuis. Dezelfde vertrekken werden in 1596 schoongemaakt blijkens Bijl. 643 van de thesor. rek. 1596, waarbij alleen de groote kamer niet wordt genoemd, doch wel de professorenkamer en de curatorenkamer. Bijl. 586 van de thes. rek. 1597 stemt hiermede overeen en evenzoo de betreffende bijlage van de thes. rek. van 1598. De

Ten slotte zij aangestipt, dat wel wordt gesproken van het leggen van den eersten steen van het bordes, waarbij 16 gulden 16 stuiver uitgegeven werden voor twee rozenobels »tot het leggen van den eersten steen van 't stathuystrappe" gebruikt [1]), doch nergens van een eerste steenlegging van het raadhuis zelf wordt melding gemaakt.

In zijn onderling verband beschouwd wijst dit alles op een en dezelfde conclusie, dat de verbouwing slechts heeft bestaan in het plaatsen van een nieuwen gevel tegen het oude raadhuis.

b. Wie was de ontwerper?

Lang heb ik getwijfeld of het, bij het ontbreken van rekening en bestek, wel mogelijk zoude zijn het afdoend bewijs te vinden wie de ontwerper was, totdat ik het geluk had onder de bijlagen van de (verloren) rekening van 1595 (N°. 543) eene kwitantie te vinden van Isaack Claesz. [2]) voor het copieeren van het ontwerp van den stadhuisgevel. Hierin toch wordt uitdrukkelijk vermeld, dat het oorspronkelijk ontwerp, dat aan den steenhouwer te Bremen werd opgezonden, was vervaardigd door den meester uit Haarlem, waaronder wij natuurlijk Lieven de Key te verstaan hebben. Het hier afgebeelde ontwerp is dus niet de origineele teekening van Lieven de Key, maar de daarnaar door Swanenburgh vervaardigde copie.

Deze nota is tevens belangrijk, omdat hieruit blijkt, dat de trappen van het bordes door De Key eerst anders ontworpen waren en dat deze verandering eerst na de goedkeuring van het ontwerp en buiten directe medewerking van De Key is aangebracht. Ten onrechte wordt dus De Key door Galland voor deze verandering aansprakelijk gesteld [3]). Het hier besproken stuk luidt, voor zooverre het voor ons onderwerp van belang is, letterlijk aldus [4]):

Memorye vant tgundt ick ondergeschreven voor deser steede hebbe ghemaeckt.

Eerst gemaeckt aent patroon by de meester van Haerlem gemaeckt met een draeyende trap, deselve trap verandert in een rechte trap, compt II ℔

Noch ghemaeckt het patroon vant stadthuys in sulker voeghen als het steedt es te maecken om coppie daervan voir de stadt te bewaeren, alsoe het prinsepael tot Breemen soude worden ghesonden, compt XV ℔

kosten van de schoonmaak wisselden tusschen 16 en 19 gulden. Voor schoonmaak van de weeskamer worden afzonderlijke bedragen verrekend. Ook wordt nog in 1593, toen de bouwplannen reeds vaststonden, 32 gulden en 1 stuiver betaald voor saai »totte behanghen van t'vertrec op Burgemeesterencamer" (Thes. rek. 1593 fol. 695).

1) Thes. rek. 1597 fol. 505.

2) Isaack Claesz. van Swanenburgh, de schilder van de zes schilderijen over de lakennering, vervaardigd voor de Saaihal en thans in het Stedelijk Museum. Hij ontwierp ook in 1598 het opschrift voor het uurwerk van de Saaihal (Bijl. thes. rek. 1598).

3) Galland: »Dasz de Key fur die letzte Veränderung verantwortlich zu machen ist, soll nicht bestritten werden".

4) Bijl. Thes. rek. 1595 No. 543.

Welke was nu de verhouding tusschen de beide hierbij afgebeelde ontwerpen? Reeds dadelijk treft de vrij onbeholpen teekening van het eerste ontwerp, waarbij de topgevels vrij eenvoudig behandeld zijn, het bordes nagenoeg onversierd bleef en de rijke behandeling van het middenfront ontbreekt. Ook de plaatsing van den kleinen topgevel, niet boven, maar naast de poort met den gedenksteen, is een minder gelukkige oplossing. Wij aarzelen daarom niet hierin een eerste schets te zien, wellicht door een Leidsch bouwkundige ontworpen, die later door het veel rijkere ontwerp van Lieven de Key werd vervangen. Het eerste ontwerp, dat blijkens het jaartal boven den hoofdingang uit 1593 dagteekent, vormt als het ware den overgang tusschen den ouden gothieken gevel en den later uitgevoerden bouw.

Het tweede ontwerp, dat geheel de hand van den meester verraadt, was in 1595

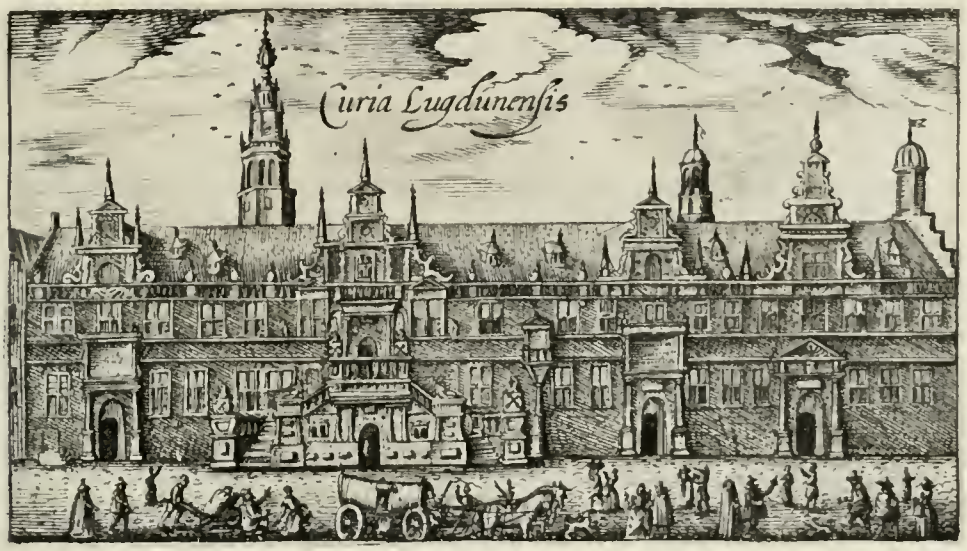

Het Stadhuis volgens de afbeelding bij Orlers, 1ste uitgave 1614.

gereed, daar in dat jaar de copie door Swanenburgh werd geleverd en de aanbesteding van het steenwerk is geschied. Eerst tijdens den bouw schijnt men op de gedachte gekomen te zijn om nu ook de eenvoudige ingangspoorten terzijde van het bordes te verfraaien, welk werk in 1597 werd uitgevoerd. Of ook hiervoor het ontwerp door De Key geleverd werd, is mij niet gebleken. Hoe sierlijk de poortjes op zich zelf mogen zijn uitgevoerd, toch bederven zij wel eenigszins het geheel door den gevel te overladen te maken, zoodat deze toevoeging niet in alle opzichten als eene verbetering te beschouwen is.

c. Wie hebben het ontwerp uitgevoerd?

Het antwoord hierop wordt gegeven door het contract met den steenhouwer uit Bremen, Luder von Benthem, van 23 Mei 1595, hetwelk zoowel in het Duitsch als in

vertaling aanwezig is. Het Duitsche stuk is niet onderteekend, doch waarschijnlijk toch van de hand van den steenhouwer. Hij neemt hierbij op zich om het »Radthusz als di Patron uthwiset vonn gudenn Buckeberger Steyn schonn und rein gewarcket" te maken, de steen voor zijn kosten aan scheepsboord te Vegesack te leveren en twee »gesellenn de solck gehouwenen und bearbeiden weerck na ein ander ordentlicher voir thozamen bringenn" naar Leiden te zenden, die van den dag van hun vertrek uit Bremen tot hun terugkomst aldaar 30 en 24 stuiver per dag van de stad zullen ontvangen [1]). De steen zal in het voorjaar van 1597 geleverd worden, terwijl de betaling in vier termijnen over de jaren 1595—1597 zal geschieden. De kwitanties, waarvan 3 voor 550 Rijksdaalders en de vierde voor een iets hooger bedrag (1337 gulden 2 stuivers), zijn nog aanwezig, waarbij de betaling geschiedt voor »'t maicken van der stadthuys-ghevelen mit tciraet daertoe behoorende". Verschillende bedragen worden betaald voor scheepsvracht van de steen en den 8sten April 1597 vinden wij de overeenkomst van de twee gezellen, Albert en Hans Rodtfelt, aangekondigd »omme ten dienste deser stede (voir) het gebou van het Raedthuys te werden gebruyct". De weekstaten voor hun loon beginnen met Mei en gelijktijdig worden de Leidsche steenhouwer Claes Corneliss en een helper Harmen Claesz. aan het werk gezet, die 20 en 9 stuiver per dag ontvangen. In het zelfde jaar kwam ook Luder von Benthem zelf over »tot vorderinge van het gebou van het raedthuys", waarvoor hem eene vergoeding van 60 gulden werd toegekend (Thes. rek. 1597, fol. 507 vs.).

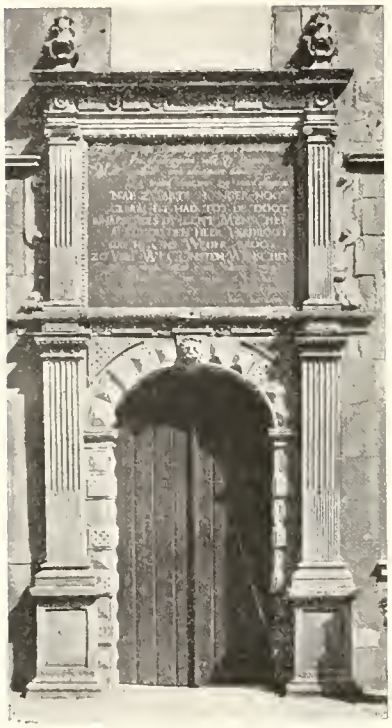

Poortje van het Stadhuis uitgevoerd door Rodtfelt.

Kort hierna is er verandering gekomen in de verhouding. Mogelijk is Luder von Benthem overleden, of heeft de stad het eenvoudiger gevonden om met den gezel Aelbert Rodtfelt, die sinds Mei in Leiden was, te contracteeren. Den 23en October 1597 werd toch met dezen en niet met Von Benthem het contract gesloten, dat als bijlage hierachter is afgedrukt, en dat ook reeds daarom merkwaardig is, omdat hierin uitdrukkelijk, naast de beide poorten, de buiklijst, de kanteelingen en de galerij worden genoemd, die toch reeds op het ontwerp worden aangetroffen en dus verondersteld zouden worden in het contrakt van 1595 reeds begrepen te zijn. Aan Rodtfelt worden voor dit werk 400 Rijksdaalders toegezegd, waarvan hem eerst 100 en daarna 300 werden betaald. In de kwitantie voor dit restant wordt het geleverde omschreven als »twe poorten, lijsten en andere stucken tot een galerye des

1) Volgens de weekstaten ontvingen zij echter 24 en 18 stuiver.

Raedthuys alhier dienende bij den voornoemden Rodtfelt tot Bremen gemaect en van daer alhier overgesonden".

Voor een der onderdeelen, het teekenen van de opschriften van het stadhuis, werd de hulp ingeroepen van Pieter Bailly, blijkens onderstaande nota, die 17 Augustus 1597 werd betaald [1]).

Specificatie van t'gene ick Pr. Bailly geschreven, geteyckent ende vergult hebbe aen den nieuwen gevel van t'stathuys a°. 97.

Eerst,	V hand my had geraect »Heer",	
	Mijn mond u gonst nu smaect weer	
voor t'schrijven, ende teyckenen op den steen oom gehouwen te worden		4—0—0
Noch	Bewaert Heer, Holland	
	En Zalicht Leyden	
hier voor van t'schrijven, ende teycken als voren om te werden gehouwen		4—0—0
Noch	Anno · LXXIIII · Geraect	
	Anno · XCVII · Gemaect	
daer voor van t'schrijven ende teyckenen om te werden gehouwen		3—0—0
Dese voorschreve letteren, met de twee personagien verguldt.		
Eerst daer aen thien vijffentwintich blat goudt, t'vijfentwintich 18 s. comt		9—0—0
Voor arbeydts loon van t'selve te vergulden		6—0—0
	Somma	26—0—0

Hieruit volgt, dat reeds toen het middenstuk van het raadhuis gereed was, hetwelk dus nog door Luder von Benthem werd geleverd. Het opschrift boven de oosterpoort werd eerst in 1598 geplaatst, hetgeen in overeenstemming is met het contrakt met Rodtfelt van 1597, dat de twee poorten onder de nog uit te voeren werken noemt. De hierop betrekking hebbende post in de Thesoriersrekening van 1598 (fol. 577) luidt:

Noch betaelt aen handen van Pieter Bailly een somme van twintich gulden, in voldoeninge van tgunt de zelve verdient heeft in tformeren, ordenneren ende scrijven, mitsgaders deurtrecken van tgedicht, staende boven de haldeur, ende ooc int over ende bijwesen, terwijle de steen gehouwen es geworden, alles volgende specificatie, die men hier met ordonnantie ende quitantie overlevert, hier zulcx de zelve XX gl.

De steen boven de oostelijke poort, met het opschrift betrekking hebbende op het beleg, wordt niet vermeld, daar deze reeds in 1588 aanwezig was. Deze steen werd na 1578 geplaatst, gelijk blijkt uit de afbeelding van het raadhuis op de kaart van 1578 waarop de steen ontbreekt, doch vóór omstreeks 1588, daar de steen reeds voorkomt op de kaart van Dulmenhorst.

J. C. OVERVOORDE.

1) Bijlage N°. 491 van de thesoriersrek. 1597.

Bijlage.

Overeenkomst tusschen burgemeesters der stad Leiden en Aelbert Rotvelt, mr. steenhouwer van Bremen, 23 October 1597.

Opte naervolgende conditien ende voorwaerden zijn Burgemeesteren der stadt Leyden in Hollandt ter eenre ende Aelbert Rotvelt, Mr. Steenhouder van Bremen, ten andere zijden mit den anderen overgecomen ende verdragen, als dat de voornoemde van Rotvelt den anstaenden winter voor ende ten behoeve van der voorzeyde stede van goeden harden witten Bockenburgersteen eenparich van verwen zal wercken de volgende wercken.

Ten eersten twee poorten volgende tpatroon ende den grondt daer van hem een doubelt es gelevert, te weten dat hij de stucken van den voorzegde poorten zal staerten in 't verbant, 't minste uyten anslach vijf duymen, 't meeste naer uytwijsen den gront, dat hij de bogen zal wercken van zeven stucken, dat hij de schuften van de platte pylasters zo onder als boven zal staerten acht duymen, dat hij de boven coronementlijst breet zal maecken een ende twintich duymen, zodat hij mit eenen oock zal mogen dienen tot den onderdreppel van het daerboven comende casijn, dat hij op elc van de halsen van de pylasters stellen zal een vase of pot verchiert mit frutage, ende hiertoe ooc wercken en leveren zal beyde de dreppels naer den eysch ende volgende 't patroon zonder dat de tafels hierinne zullen zijn begrepen.

Ten tweeden dat hij zal leveren de buyclijste conform degeene die in de nieuwe middelgevel comende es, ter voller lengde van Burgermeesterencamer of tot de zuytgevel toe, mit een ommesprong ten minste van een voet, al 't samen gestart op acht duymen.

Ten derden dat hij wercken ende leveren zal veertien cantelingen opte zuytgevel, die zes duymen breet, vier en twintich duymen ende lang de twaelf grote elc zessendertich duym, ende de twee cleyne elc vier en twintich duymen.

Ende ten vierden dat hij oock voorts maecken zal de galerije of foye mit zijne lijsten, baluysters, ende pyramiden van den zuythouck of stervende tot aen het toorntgen toe, alles van zodanigen maecsel ende zwaerte als 't voorwerc es.

Alle welcke wercken hij wel ende meesterlicken zal wercken ten prijse van meesters hem des verstaende, ende tot der voorzeyde stede eere ende chieraet, ende leveren te Vegesack binnen scheepsboorts naer behooren gestouwit wel gaef, gans ende ongekneurst tot zijnen costen, dene helft te weten het onderste werck mit de voorschepen van den toecomenden jare achtentnegentich ende de reste omtrent Pijnxteren in den zelven jare.

Ende zal 't selve werck van daer voorts tot deser stede coste ende perijckel gebracht ende gevoert werden tot binnen dezer stede.

Ende dit al om een somme van vier hondert Rijxdalers in specie daer van de voornoemde Burgermeesteren den zelven Rotvelt op zijn vertrecken uyt deser stede zullen doen aentellen hondert gelijcke dalers ende de reste zo wanneer 't voorzegde werck geheelicken ten vollen ende mit vergenougen van Burgermeesteren zal zijn gelevert, verbindende tot volcominge van desen de voornoemde Burgermeesteren alle des stadts goeden, innecomen ende exchijsen ende de voornoemde van Rotvelt alle zijne goeden roerende, onroerende, gerechticheyden ende inneschulden, dezelve ende de keuze van dien 't bedwang van allen rechten

ende rechteren onderwerpende mitsdezen, alles ter goeder trouwen ende zonder argelist.

Des ten oorconde zijn hier van gemaeckt twee dezer gelijcke contracten, daervan aen elcker zijde eenen es ondergeteyckent bij de voornoemde secretarijs van der stede wegen ende bij de voornoemde van Rotvelt voor hemzelven ende tot meerder vestenisse bezegelt mit 't segel ten zaecken der voorzeyde stede onder opt spatium van desen gedruckt op ten 23 October 1597.

(get.) J. van Hout.
(get.) Albert Rotvelt.

(Bijlage tresoriersrekening 1598).

HET WERK DER COMMISSIE IN NEDERLANDSCH-INDIË VOOR OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK OP JAVA EN MADOERA. [1])

I. INLEIDING.

Er is hard gewerkt op dit gebied de laatste twintig jaren, de laatste vijf, zes jaren in het bijzonder. De hier te bespreken werken leggen er getuigenis van af.

Wel was er door de voorwerkers al veel van belang voor de toekomst verricht. Wij denken hierbij aan het werk van Cornelius en Wardenaar (1805—1807) en van den Engelschen Gouv. Generaal Raffles (1817) met zijn bekwamen helper Horsfield; aan den president van het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, Baron van Hoëvell (1839—1848); aan den genialen teekenaar Wilsen, die de Boroboedoer-reliefs vastlegde (1849 en volgende jaren) aan den oudheidkundige: Ds. Brumund, schrijver van »Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java", uitgegeven door het Bat. Gen. in 1868; aan den photograaf J. van Kinsbergen (zie »Oudheden van Java 1872"); aan Dr. C. Leemans en aan de ontcijferaars der Sanskrit- en Kawi-inscripties: Friederich (1863—1869), Dr. A. B. Cohen Stuart (overl. 1876) en K. F. Holle (overl. 1896), wier arbeid door den grooten Sanskritgeleerde Prof. Kern werd voortgezet tot op heden.

Toch wachtte men nog altijd op eene vaste hand, die de losse gegevens zou vermogen samen te brengen, die theoretisch en practisch het werk zou kunnen regelen, en daar, waar dat door onbesuisd dilettantisme dreigde fout te gaan, de koe bij de horens zou durven pakken en den arbeid in het rechte spoor leiden.

Zulk eene vaste hand bezat de veelzijdig begaafde Dr. J. Brandes, die in 1885

1) Zie: »*Rapporten* van de commissie enz. 1901—1906", uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen" en »Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd *Tjandi Djago*, in de residentie Pasoeroean. Samengesteld naar de gegevens, verstrekt door H. L. Leydie Melville en J. Knebel, onder leiding van Dr. J. L. A. Brandes; eerste monographie van de commissie voor archaeologisch onderzoek op Java en Madura." Uitgave Kon. Inst. en Bataviaasch Genootschap 1904.

naar Indië kwam met geene andere aanbeveling dan zijn academisch proefschrift, dat zich al dadelijk als meesterwerk onderscheidde. Het is getiteld: »Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie". Hij werd kort na zijne promotie op 22 Oct. 1884 benoemd tot ambtenaar voor de beoefening der Indische talen te Batavia en liet zich door zijne zwakke gezondheid niet weerhouden, de benoeming aan te nemen.

Aanvankelijk nam de ontcijfering der inscripties het grootste deel zijner werkkracht in beslag. Zijne ontcijferingen van Oud-Javaansche en Sanskrit-oorkonden deed hij steeds vergezeld gaan van verluchtende beschrijvingen, waarin zijne schitterende gaven als oudheidkundige, taalkenner en historicus zich alras begonnen te toonen.

Zijn beroemde leermeester Prof. H. Kern bleef op dit gebied zijn mede-arbeider en heeft ook door zijne belangrijke *Kawi-studiën* voor eene Oud-Javaansche grammatica de gronden gelegd. Als bewerker der Oud-Javaansche geschriften was Dr. Brandes aanvankelijk de deelgenoot van Dr. H. N. van der Tuuk, maar zag zich later daarin krachtig gesteund door Dr. H. H. Juynboll, privaat-docent in het Oud-Javaansch te Leiden, die op dit oogenblik als de voornaamste, tevens grondige kenner der Oud-Javaansche letterkunde beschouwd mag worden.

De hoofdwerken dezer beide geleerden liggen echter op het gebied der Oud-Javaansche lexicologie. Van het groot »Kawi-Balineesch Woordenboek" van Van der Tuuk zijn de drie eerste deelen verschenen (de letters a—l. Batavia 1897—1901), terwijl het vierde ter perse is. Dr. Juynboll's »Kawi-Balineesch-Nederlandsch Glossarium op het Oud-Javaansche Ramayana" verscheen in 1902. (Uitg. Kon. Inst. v. T. L. en Volkenk., den Haag).

Het theoretisch deel van de taak: het onderzoek naar Java's geschiedenis in den Hindoetijd, was en is alzoo voldoende verzekerd, maar niet alzoo de practische zijde. Langzamerhand begon Dr. B. in te zien, dat het tempelonderzoek ter plaatse van het eerste belang was, dat men zonder dit op theoretisch gebied niet voldoende op zou schieten. Met zijne voor geene moeilijkheden terugdeinzende werkkracht wierp hij zich op de studie der kunstgeschiedenis en van de architectuur en ornamentleer in het bijzonder en zoo zien wij den geleerde zich in zijn loopbaan langzaam kantelen: van theoreticus tot practicus, van taalkenner tot archaeoloog en kunsthistoricus.

Het spreekt vanzelf, dat bij het oudheidkundig onderzoek de voornaamste toetssteenen moesten blijven de Oud-Javaansche geschriften. In 1894 zien wij Dr. B. onder het bereik der Balineesche kogels in de verwoeste poeri van Tjakranegara op Lombok dringen, om wellicht aanwezige kostbare handschriften voor de wetenschap te sparen. Het resultaat van dit koene stuk overtrof de verwachtingen. Er werd o. a. buitgemaakt een Balineesch handschrift van het 14de eeuwsche Oud-Javaansche »Lofdicht" op Hajam Woeroek, vorst van Madjapahit (± 1353—1389 n. C.), den Alexander den Groote der Javanen. Dit gedicht van den hofpoëet Prapantja »*Nagarakertagama*" genaamd, is tevens kroniek en wel eene zeer betrouwbare, betrouwbaarder en uitvoeriger zelfs dan de alreeds vroeger door den geleerde onder handen genomen proza-kroniek »*Pararaton* of het boek der

koningen van Toemapel en Madjapahit" [1]), die toch voor de beste der Javaansche kronieken mag gehouden worden.

De uitspraak van Valentijn en anderen, dat *alle* kronieken der Javanen sprookjes en verdichtsels zijn, is door dit werk van Dr. B. op schitterende wijze gelogenstraft. Door deze beide kronieken te toetsen aan de inscripties, aan de historische berichten der Chineezen over Java en aan andere Javaansche babads (kronieken), was het mogelijk, de geschiedenis van verschillende Oost-Javaansche vorstenrijken met vrij groote zekerheid vast te stellen.

Daar deze beide kronieken belangrijke aanwijzingen geven voor de beteekenis en de data van verschillende Oost-Javaansche tempels, die als mausolea voor vorsten te beschouwen zijn (in de Pararaton worden er niet minder dan 73 genoemd), bleek het al meer en meer gewenscht, een grondig onderzoek naar die tempels in te stellen.

Er werd met den bouw van Java's historie aan de hand van het tempelonderzoek een aanvang gemaakt. Verdeeling van den arbeid was daarbij noodig. De mijningenieur R. D. Verbeek teekende eene oudheidkundige kaart van Java met korte beschrijving der oudheden. Dit werk verscheen in 1891 als uitgave van het Bat. Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen.

De sinoloog W. P. Groeneveldt, later vice-president van den Raad van Indië, gaf in 1887 eene beschrijving der oudheden, aanwezig in het Museum van het Bat. Gen., in belangrijkheid wellicht nog overtroffen door zijne, aan Chineesche teksten ontleende »Notes on the Malay Archipelago and Malacca", die voor de Javaansche historische gegevens een zeer betrouwbaren toetssteen uitmaken.

De spoorwegingenieur J. W. IJzerman [2]) gaf eene »Beschrijving van de oudheden op de grens der residenties Soerakarta en Djogjakarta" en was zoo gelukkig, in 1885 de verrassende ontdekking te doen van den begraven voet aan Tjandi Boroboedoer.

Belangrijk is ook, wat deze geleerde tezamen met Dr. I. Groneman verricht heeft: het stichten van eene archaeologische vereeniging te Jogjakarta in 1885 en het onderzoek der tempelputten te Prambanan, welke groep tusschen 1885 en 1889 op instigatie van Dr. Groneman ontgraven werd. [3])

Als eerste opnemer der historische gegevens dient genoemd te worden de heer G. P. Rouffaer, die tevens een overzicht gaf van den loop der oudheidkundige onderzoekingen (zie Enc. N. I., Ind. Gids enz.).

Ook de heer C. M. Pleyte leverde in een aantal opstellen in het Tijdschrift van het Bat. Gen. e. a. en door zijne interessante monographie »*Die Buddha-legende* in den Sculpturen des Tempels von Bôrô-budur", zeer belangrijke bijdragen tot de kennis van Java's oudheid.

De heer E. A. van Saher deed hetzelfde met de publicatie van het prachtwerk: »De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië". De drie eerstgenoemden en de heer Rouffaer hebben Java sinds ettelijke jaren verlaten en hoewel de arbeid hier te

1) Zie »Verhandelingen Bat. Gen. deel XLIX".

2) Nu lid der Tweede Kamer.

3) Zie Dr. I. Groneman's »Tjandi Prambanan na de ontgraving", verschenen in 1893 als uitgave van het Instituut.

lande werd voortgezet, moest het eigenlijke onderzoekingswerk in andere handen worden overgegeven.

Het werk van den iconograaf, (nu) oud-ass. resident J. Knebel, van den architectonischen teekenaar, tevens opzichter 1ste klasse bij den aanleg der S. S., H. L. Leydie Melville, van bouwkundigen als de heeren P. J. van der Ham, B. W. van de Kamer, C. den Hamer e. a. [1]) treedt nu op den voorgrond.

Ook de heer Nuhout van der Veen, die alreeds in 1884 den weg aanwees, om het herstellingswerk aan Tjandi Mendoet [2]), dat, naar Dr. Brandes' oordeel, *juweel der Midden-Javaansche oudheden* op de beste wijze te ondernemen, verdient hier te worden genoemd.

Het werk op Java was evenwel door het vertrek van vele bekwame helpers aanmerkelijk verzwaard en toch werd er besloten, uit de kleine schare, die overbleef, eene leidende Commissie te verkiezen. In Mei 1901 werd Dr. Brandes tot voorzitter benoemd der »Commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera" met de heeren Knebel en Leydie Melville als leden. In ons land werd er eene »Commissie van bijstand", benoemd onder voorzitterschap van Prof. Kern en met de heeren Dr. W. Pleyte, Jhr. Mr. Victor de Stuers, J. W. IJzerman, G. P. Rouffaer, R. D. M. Verbeek en E. A. von Saher als leden. Mr. Groeneveldt had om gezondheidsredenen bedankt en Prof. Speyer trad in de plaats van den inmiddels overleden Dr. Pleyte. Er werd nu vier jaar lang hard gewerkt en door die weinige krachten reusachtig veel gedaan. Toen kwam in Juni 1905 de dood van Dr. Brandes. Dat was een zeer zware slag. Zijne ijverige volgelingen en vrienden zagen het zoo geniaal opgezette bouwwerk daar plotseling voor zich, alsof het door eene aardbeving gescheurd ware.

Toch kan dat werk worden voortgezet, want de fondamenten bleven staan. Wij brengen hulde aan den grondvester van dit geestdriftig ontworpen, breed neergezette, onverwoestbare gebouw.

HET TEMPELONDERZOEK OP MIDDEN-JAVA.

Het zou niet aangaan, de onderzoekers op hun tocht te volgen. De sprongen, die zij maken, van Oost- naar Midden-Java en omgekeerd, zijn voor onze Hollandsche lezers te wild en verwarren de voorstelling. Daarom zullen wij de monumenten voor oogen brengen volgens orde van plaats en, zoo dit mogelijk is, van tijd.

De invloed der Hindoe's schijnt zich van West- naar Midden-Java, van Midden-

1) De heer C. den Hamer was op Java hoofdinspecteur bij het inlandsch onderwijs, maar heeft zich bij de restauratie van Tjandi Mendoet zeer verdienstelijk gemaakt.

2) Het Javaansche woord tjandi 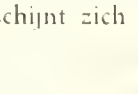 beteekent, volgens Gericke en Roorda: »de steenen, waar tusschen en onder oudtijds de asch van het verbrande lijk van een overledene besteld werd"; ook »een over de asch van een overledene gebouwd mausoleum of praalgraf". (Deze beide verklaringen zijn ontleend aan Javaansche geschriften). Ook: »een steenen tempel uit den Hindoetijd".

naar Oost-Java verplaatst te hebben. Wij zullen dus dien weg volgen. In West-Java zijn geene bouwwerken van belang aangetroffen. In de vierde en vijfde eeuw, waarvan de West-Javaansche opschriften in Wenggi-schrift spreken, schijnt de Hindoe-invloed nog

Tjandi Bima (Diëng-groep). Voorbeeld van Tjaloekya-bouwstijl (phot. Kinsbergen No. 98, eigendom Kol. Museum), vóór-Boroboedoer-periode.

maar zwak te zijn geweest. Gewoonlijk wordt *de tempelgroep op het Diënggebergte* voor de oudste gehouden, alhoewel een bepaald bewijs daarvoor nog niet gevonden is. Op

een steen las men daar het jaartal 731 Çaka (809 n. C.). [1]) Volgens IJzerman sluiten de Diëngtempels zich aan bij twee hoofdbouwstijlen der Hindoe's: den Tjaloekyaschen uit Midden Voor-Indië (stroomgebied van de Kistna en de Godawari) en den Drawidischen uit Zuidelijk Voor-Indië. Van den Noord-Indischen bouwstijl, den zoogenaamden Indo-Arischen stijl, werd op Java geen voorbeeld aangetroffen. De Drawidische en de Tjaloekyasche bouwstijl hebben met elkander gemeen het pyramidale dak, maar terwijl dit bij den Drawidischen in groote sprongen naar boven gaat, zoodat de horizontale afscheidingen het sterkst spreken, treedt bij den Tjaloekyaschen stijl de verticale verdeeling van het dak op den voorgrond. Tevens kenmerkt zich die stijl door den stervorm en de portiek, die in Voor-Indië meest wordt gesteund door pilasters. Volgens IJzerman nu (zie Kern-album) behooren de Çiwaïtische Diëng-tempels, met uitzondering van Tjandi Bima, tot den Drawidischen bouwstijl, waarbij zich dan alle andere Çiwaïtische gebouwen van Midden-Java aansluiten.

Alleen Tjandi Bima is volgens dien schrijver in Tjaloekya-stijl gebouwd. Van dit merkwaardig en alleenstaand voorbeeld van laatstgenoemden stijl geven wij hier eene afbeelding. De portiek aan dezen tempel is, in tegenstelling met die aan de Voor-Indische tempels, gesloten. Daar Tjaloekya en Wenggi in vele opzichten synoniem zijn (zie Enc. N. I. artikel »Oudheden" blz. 129), kan waarschijnlijk Tjandi Bima naar den stijl als eindpunt dier oudste West-Javaansche Hindoeperiode beschouwd worden en behoort alzoo onzes inziens de Diënggroep, die 44 tjandi's telt, tot twee verschillende perioden der Hindoe-beschaving of kolonisatie. Daar men mag aannemen, dat de Diëngtempels hoofdzakelijk, mogelijk wel uitsluitend, graftempels zijn geweest, is het zeer wel mogelijk, dat er eeuwen zijn heengegaan, om deze mausolea van Midden-Java's oudste (?) vorstendynastieën te bouwen en dat de overgangen van den éénen in den anderen bouwstijl in deze merkwaardige tempelgroep zijn aan te wijzen. Jammer genoeg staat het Diëngplateau voor een groot deel onder water en heeft men het opgravingswerk (er werden tallooze losse fragmenten gevonden) er op bevel der regeering gestaakt. Dr. Brandes beschreef dan ook in het Oudheidkundig Rapport van 1902 (blz. 16—30) den schoonen, goedbewaarden *Bima-Tempel*, »voor zoover als reeds doenlijk is".

De versiering van het dak is zeer eigenaardig. Zij bestaat uit door makara's geflankeerde nissen, welke daarin geplaatste menschenhoofden omlijsten en die zich naar boven toe verkleinen. De hoeknissen zijn gedekt door een ornament, dat aan een reuzenmeloen doet denken. Het geheel maakt met zijne getande kroonlijst, die door dwarsbalken gestut schijnt, met dien eenvoudigen onderbouw bij een druk versierd dak, waarvan de versieringen aan menschen- en vruchtenoffers herinneren, op ons den indruk van een

1) *Adji Saka* (zie Gericke en Roorda) »eign. van een vorst in de Javaansche mythologie, van wiens komst op Java (in het jaar 78 n. C.) de Javanen hun eerste beschaving, en ook hun jaartelling, ontvangen zouden hebben (Skt çaka, benaming van een vorst, met wiens regeering een jaartelling begint; en een van de regeering van een vorst beginnende jaartelling)."

lijkverbrandingstoestel. [1]) Onmogelijk komt het ons niet voor, dat eene diergelijke gedachte bij den bouw heeft voorgezeten. Ook bij Boeddhistische bouwwerken (zie beneden) zal men door een juist begrip der denkbeelden, die de bouwmeesters beheerschten, veel raadselachtigs vermogen te verklaren. Behalve de genoemde, valt aan Tjandi Bima nog eene bijzonderheid waar te nemen, die men in de later gebouwde tempels bijna overal terugvindt, n.l. dat wel de tempel *afgebouwd* is, maar niet *afgeornamenteerd.*

Voorts staan de makara's (= zeeolifantskoppen) aan de tempelpoort en in de nissen evenals bijna overal elders op Java van elkander afgewend. Van het

Kala-Makaraornement,

dat aan de Midden-Javaansche tempels schering en inslag is, geven wij hierbij eene afbeelding, ontnomen aan een der poorten van den Boroboedoer. Aan de Oost-Javaansche tempels blijft het Kala- (= monster — eigenlijk leeuwenkop —) ornament, zij het vervormd, behouden, maar de makara's maken in de latere Oost-Javaansche periode langzamerhand plaats voor een vlam- of pilasterachtig ornament. Men heeft alzoo aan het al of niet aanwezig zijn van die koppen een vrij goed gegeven voor de tijdsbepaling der Oud-Javaansche monumenten, »hoewel (volgens Dr. B.) het makara-ornament in den jongeren tijd ook daar niet geheel ontbreekt". Ontbreken ze echter, zooals aan Tjandi Djago (alias Tj. Toempang), dan is de tempel beslist Jong-Oost-Javaansch.

Het *Kala-Makara-ornament* aan de vijfde (bovenste) Noordelijke trappoort van den Boroboedoer. (Phot. Cephas; April 1901), + 850 n. C.

1) Op het relief aan Tjandi Prambanan, waar de bouw van Daçaratha's lijkverbrandingstoestel wordt voorgesteld, zien wij vruchtenoffers aan de hoeken van het toestel hangen.

In de Balineesche kunst, die als een nabloei van de Oost-Javaansche mag beschouwd worden, schijnt naast het makara-ornement de *naga* (slangengeest) op te treden.

Wij geven hierbij eene afbeelding van een Kala-kop van Tjandi Singasari (12de Rapport photo 686a) benevens een snijwerk van Bali (14de Rapport, photo 911) [1]) ter vergelijking. Tjandi Singasari ligt in Oost-Java nabij Malang. Aan dien Kala-kop van Singasari spreekt het oer-Javaansche karakter zich in die sterk gestileerde, fantastische, maar eenigszins barbaarsche vormen krachtig uit.

Bij de beschouwing der *dierenmedaillons* aan tempel Panataran (bij Blitar — O.-Java) geeft Dr. B. (zie Rapport 1903, bl. 26, 27) nog eenige zeer interessante opmerkingen ten beste over de ontwikkeling van het Oost-Javaansche uit het Midden-Javaansche ornament naar aanleiding van *de recalcitrante spiraal*, die, in Midden-Java oorsponkelijk als klimmend ornament op dragende deelen bedoeld, in Oost-Java als het ware is omgevallen en haar oorspronkelijk karakter heeft verloren. Aan Tjandi Panataran is zij casement-vulling geworden.

»Het ornament," zegt hij verder nog, »wordt (in O.-Java) gegeven: mooi in de lijn, maar het werken, dat het deed op Midden-Java, is verdwenen, verloren."

De Midden-Javaansche periode noemt de heer Rouffaer de streng-klassieke.

Het zal den meesten lezers bekend zijn, dat in die oudere periode, toen de Hindoe-invloed het sterkst was, zich de Hindoe-vorm het zuiverst hield, maar dat in de Oost-Javaansche (jongere) periode het weer de bovenhand krijgend Maleisch-Polynesisch karakter zich al sterker en sterker laat gelden, om in de moderne Balineesche kunst zijn beslag te krijgen.

Bij de wondermooie bouwwerken uit die klassieke Midden-Javaansche periode: Tjandi Kalasan (778 n. C.) Tjandi Sari, Tjandi Sewoe (= de duizend tempels) [2]) Tjandi Boroboedoer (850 n. C.), Tjandi Prambanan (165 tjandi's waarvan de bouw ligt tusschen 964 en 1074 n. C.) zullen wij hier maar niet stilstaan. Wij zouden al bewonderende in details gaan afdalen en dat zou de bedoeling van dit opstel te buiten gaan. Alleen wilden wij even iets zeggen van den *Boeddhistischen Dagob- of Topenbouw*, die in den Boroboedoer zoo heerlijk tot uiting kwam. Het is bekend, dat in Birma tempels bestaan (zie Enc. N. I.), die naar den bouw met dit monument overeenkomen. Ook in Dr. Le Bon's »Reise nach Nepal" (zie Globus Band L) worden enkele voorbeelden van den topenbouw, maar in baksteen, genoemd en afgebeeld, o.a. de »*Boeddhatempel* in *Sambunath*" (zie bl. 130) en die in *Buddnath* (zie bl. 150). De bouw daarvan, vooral van laatstgenoemden, met vierkante, in steeds kleiner afmeting stijgende, bemuurde, doch van boven open terrassen, die zich oplossen in een grooten, halfbolvormigen dagob, waarom eene lange galerij van in nissen geplaatste Boeddhafiguren loopt, doet sterk aan den Boroboedoer denken. Alleen verrijst uit de Nepalsche dagobs, die, als overal elders, een Boeddhistischen grafheuvel verbeelden, een vierkant torentje met een pyramidaal dak gekroond. Aan de vier muren zijn oogen geschilderd. Boeddha's oogen noemt Dr. Le Bon ze. Bij nadere beschouwing viel het ons

1) Zie tweede gedeelte.

2) In waarheid bestaat die groep uit 246 tjandi's.

plotseling op, dat het dak daarboven als een kroon bedoeld is en wij ons hier den Boeddha denkelijk moeten voorstellen: oprijzende uit zijne asch en met zijne oogen naar de vier windstreken de wereld verlichtende. Aan den schrijver Le Bon schijnt die kroonvorm en bijgevolg het denkbeeld van den bouwmeester te zijn ontgaan. Zoo kan het voorkomen, dat bij de beschouwing van die monumenten soms heel toevallig en plotseling een licht opgaat. Het verdient opmerking, dat het hoofdbeeld in den grooten Boeddhistischen dagob van Boroboerdoer tot aan de oogen begraven is en bij onderzoek bleek te zijn onafgewerkt. Overeenkomst in opvatting met de Nepalsche Boeddhatempels, die volgens Le Bon uit de 1ste eeuw onzer jaartelling dateeren, is onmiskenbaar. De levendige verbeelding van den Oosterling, die zich Boeddha's asch niet anders kon voorstellen dan tot beeld gevormd, gaf tot deze, ons zoo vreemde voorstelling denkelijk den stoot. De ruïnes van Java bergen nog tallooze raadselen, al werden er reeds een aantal door het scherp vernuft van wijlen Dr. B. tot klaarheid gebracht. Belangrijk is ook de *ontdekking* aan *Tjandi Mendoet*, een nabij Boroboedoer gelegen Boeddhistisch monument. Bij de restauratie bleek het n.l., dat het hardsteenen soubassement als een mantel om een ouder soubassement van *baksteen* gelegd was en dat ook het dak *gedoubleerd* was. Volgens Dr. Brandes moet de oudere binnentempel er een van hardsteen geweest zijn met een hardsteenen dak, maar bestond alleen het soubassement daarvan uit baksteen, waaraan een zelfde constructief ornament als bij den bouw van den hardsteenen buitentempel toegepast, gebeiteld werd bevonden. De heeren C. den Hamer en P. J. v. d. Ham deden op het tempelterrein nog verschillende belangwekkende ontdekkingen (zie Rapporten 1903 en Not. Bat. Gen. 1902). De heer C. den Hamer was o.a. zoo gelukkig, het *onvoltooid blijven der decoratie* door de vondst van een enkel geacheveerd pilastertje ook hier te kunnen aantoonen. (Zie Not. 1902, Bijlage XV).

Tjandi Mendoet wordt door Dr. B. het *juweel onder de oudheden van M. Java* genoemd (rapp. 1904 bl. 162). [1])

Bronzen Kolossen. Voorts kreeg Dr. Brandes in de vondst van een levensgrooten bronzen vinger in den hoofdtempel van Tjandi Sewoe door den heer Gessner eene vingerwijzing voor de meening, dat in meer dan één Oud-Javaanschen tempel (Tj. Kalasan, Tj. Sewoe) het hoofdbeeld er een van *brons* moet zijn geweest — naar de tronen te oordeelen — een reuzenbeeld, van soms 6 Meter hoogte, dat in den na-Hindoetijd wel tot gebruiksvoorwerpen versmolten zal zijn. De vorm van het zitkussen in Tjandi Kalasan verschafte een tweede gegeven voor dit belangwekkend vermoeden.

De reconstructie van verdwenen godentronen. Tevens maakte Dr. Brandes zich verdienstelijk door den grootendeels vernielden troon in den hoofdtempel van Tj. Sewoe in teekening te doen reconstrueeren (zie Rapport 1904 pl. 67). Het zoo moeilijk deel van de taak der oudh. commissie: het *opbouwen* van *het verlorene*, het doen *herleven* van het *doode*, werd door de vernuftige scherpzichtigheid van den genialen leider tot een schitterend

1) Zie ook B. Kersjes en C. den Hamer, »De Tjandi Mendoet vóór de restauratie", uitgave van het Bat. Gen. 1903.

resultaat gevoerd. Op pl. 67 zien wij den steenen troon geteekend met het verlorene bronzen (?) Boeddhabeeld erop.

Tjandi Pawon. Als model van een Midden-Javaanschen tempel in Drawidischen stijl geven wij eene afbeelding van Tjandi Pawon, die onder toezicht der commissie werd gerestaureerd. Aan den heer P. v. d. Ham komt de eer toe, met zeer gebrekkige gegevens het dak geheel te hebben gereconstrueerd. Het Kala-makara-ornament zien wij hier aan poort en zijnissen, maar de guirlandenbanden met kinnari's (vogelmenschen), die wij aan de Prambanan-tempels zoo veelvuldig aantreffen en die, evenals de dikbuikige bloempotten van Tj. Sèwoe, karakteristiek zijn voor Midden-Java, ontbreken aan dit kleine, eenvoudige, maar klassiek-mooie tempeltje, dat aan den Boeddha-dienst gewijd was. Het ligt in de onmiddelijke nabijheid van den Boroboedoer.

Tjandi Pawon na de restauratie. Voorbeeld van Drawidischen bouwstijl, (18de Rapport 1005). + 850 n. C.

Het *restauratiewerk* aan den Boroboedoer is sinds kort begonnen onder de leiding van Kapitein T. van Erp, die, eenige jaren geleden, ook dat werk aan Tj. Prambanan heeft volbracht. In Aug. 1907 is deze genie-officier te Boroboedoer aangekomen, tevens met het oog op de algeheele photografische opname van dit monument. Dit werk zal, volgens de mededeeling van den heer v. Erp, eenige jaren in beslag nemen.

De Tj. Mendoet is geheel gerestaureerd.

Data. De periode in Midden-Java sluit waarschijnlijk af met den bouw der tempelgroep Prambanan, waarop oniangs een jaartal werd gevonden, dat door Dr. Juynboll gelezen werd als 996 caka = 1074 n. C. Professor Kern las er uit 886 caka = 964 n. C. Eene andere

lezing is niet aan te nemen. Het oudste jaartal van Midden-Java in de schriftsoort der Midden-Javaansche periode werd gelezen op den gedenksteen van Tj. Kalasan. Deze tempel dateert van 778 n. C. Met dit jaartal wordt de Midden-Javaansche periode geacht een aanvang te nemen. Raadselachtig is daarom de vondst van den heer Leydie Melville (zie rapp. 1904, bl. 9) van eene inscriptie in Oost-Java in oud-Javaansche taal en schriftteekens, gedateerd 760 n. C. (682 der Javaansche çaka-jaartelling). Zijn wellicht de Midden- en Oost-Javaansche perioden aanvankelijk parallelloopende geweest en heeft de hegemonie op staatkundig en ook op kunstgebied zich van M. naar O. Java geleidelijk verplaatst? Streng in elkaar sluitende zijn de beide perioden beslist niet.

Tjandi-modellen. Voorts valt nog op te merken, dat, aangezien de meeste daken aan de Midden- en Oost-Javaansche tempels zijn ingestort of weggevallen, een nauwkeurige studie van de op de tempelreliefs (aan Boroboedoer, Prambanan, Panataran, Toempang enz.) afgebeelde tempeltjes van groot belang is. Dr. Brandes legde in het rapport van 1903, pl. 38 enz. eenige teekeningen (van Leydie Melville?) over naar *tjandimodellen* op M. en O. Javaansche reliefs.

Model van een tempeltje in een relief aan Tjandi Boroboedoer. (18de Rapport 1052). + 850 n. C.

Stucco. In het rapport van 1903 bl. 41 geeft Dr. B. eenige interessante opmerkingen over het gebruik van stucco, dat zoowel op hardsteen als op baksteen moet zijn toegepast geweest. Den rooden gloed op de muren der hoofdkamer in Tj. Prambanan (Çiwatempel) schrijft de geleerde toe aan het gebruik van roode stucco. Op de muren van Tj. Sari, een M. Jav. Boeddhistisch klooster, is door den ingenieur IJzerman stucco gevonden op hardsteen.

Onderzoek van steenen beelden, bronzen enz. De heer Knebel maakte zich op de reis der Commissie verdienstelijk door het onderzoek van steenen beelden en bronzen uit den Hindoetijd. Daar vooral het aantal der eerste legio is, mag dit werk, dat methodisch en met groote toewijding gedaan werd en nog steeds wordt voortgezet, een reuzenwerk heeten, waarop wij later terug zullen komen. In Jogjakarta werd de collectie Dieduksman

aan een onderzoek onderworpen, evenals de verzameling van steenen Hindoebeelden naast de residentswoning.

De heer Knebel had de gelukkige gedachte, aan de ornamenten der beelden, zooveel als doenlijk is, Javaansche benamingen te geven, waardoor de mogelijkheid tot vergelijking met de Oud-Javaansche geschriften geopend is.

(Wordt vervolgd). MARTINE TONNET.

DE GEWELFSSCHILDERINGEN IN DE KERK DER NEDERDUITSCH HERVORMDE GEMEENTE TE EPE.

Wij hebben ter plaatse een onderzoek ingesteld naar de kunstwaarde van de gewelfsschilderingen, die in November l.l. in het kerkgebouw der Ned. Hervormde gemeente te Epe zijn ontdekt, en kunnen daaromtrent het volgende mededeelen.

De gewelfsvelden om de sluitsteenen der koorgewelven zijn beschilderd met groote, grove en slechtgeteekende bladeren en ornamenten, die groen, geel en rood zijn gekleurd, terwijl op één dier velden ook nog het wapen van Gelre voorkomt.

Bij het afkrabben der witsellaag zijn deze schilderingen te voorschijn gekomen; reeds bij den eersten aanblik vestigen zij den indruk van modern boeren-verfwerk.

Bij meer nauwkeurige beschouwing op den steiger treft men tegen het gewelf bij een der ribbenbundels, dus even boven den kraagsteen, waarop het gewelf aanvangt, sporen aan van 16e-eeuwsch schilderwerk, waaruit men mag afleiden, dat het geheele gewelf indertijd met ornamenten en figuren in kleuren is versierd geweest, welke echter ten tijde der reformatie geen genade hebben kunnen vinden en voor den verfkwast hebben moeten zwichten.

Vermoedelijk werd omstreeks het midden der vorige eeuw door H.H. kerkvoogden aan een dorpsverver last gegeven de gewelven opnieuw te beschilderen, van welke taak deze zich naar best vermogen heeft gekweten; desniettegenstaande vermocht zijn arbeid niet de goedkeuring weg te dragen van zijne lastgevers of van een der opvolgende kerkbesturen, zoodat zijn werk, mogelijk met zeer veel zorg en moeite door hem verricht, weer aan het oog werd onttrokken. Deze schilderingen nu zijn in November j.l. ontbloot, doch kunnen ook aan het tegenwoordige kerkbestuur niet behagen, zoodat zij — met uitzondering van het wapen van Gelre — weldra weer onder eene nieuwe witsellaag zullen verdwijnen.

Het 16e-eeuwsche schilderwerk, dat onder het ontdekte nog aanwezig is, zal niet verder worden onderzocht, hetgeen trouwens ook tot geen resultaat zou leiden.

De 16e-eeuwsche fragmenten, boven den ribbenbundel aan het daglicht gebracht, stellen het volgende voor:

No. 1 een ridder met borstharnas; een pofbroek dekt het bovengedeelte van het been, terwijl het benedengedeelte van eene spannende beenbekleeding voorzien is. De borstplaat is staalkleurig, de broek groen van kleur. Aan het hoofd zijn duidelijk waar te nemen eene kuif in het haar en een puntbaard aan de kin. De ridderfiguur is 43 c.M. hoog en geplaatst op een 12 c.M. zwaar, okerkleurig voetstuk, dat in een spitstoeloopend, groenachtig ornament eindigt, waarop zeer duidelijk is geschilderd een grijs ezeltje ter grootte van 7 c.M.

No. 2 is zeer beschadigd en bestaat slechts uit eenige omtreklijnen van ornamenten, waarin een kopje van 7 c.M. grootte, eveneens in omtreklijnen geteekend, nog zeer goed te zien is.

No. 3 stelt eenige ornamenten voor, die slordig verdeeld zijn, daar enkele deelen van de teekening slechts voor de helft konden worden weergegeven. Aan de onderzijde daarvan komen twee stukken voor, die men voor dieren zou kunnen aanzien.

No. 4 is eene teekening op het gewelfsveld, dat naar het schip der kerk is gericht. In deze partij, eveneens zeer beschadigd, is slechts te onderscheiden een gedeelte van eene naakte vrouwenfiguur, bijna op ware grootte geschilderd, waarboven is aangebracht de afbeelding van een mansfiguurtje, ter grootte van 15 c.M., in eene houding alsof het uit de aarde opstijgt. Mogelijk is dit fragment eene gedeeltelijke afbeelding van het laatste oordeel!

Hoewel dit schilderwerk uit de 16e eeuw zoowel wegens zijn geringen omvang, als om de zwakke voorstelling en de ernstige beschadiging, die het heeft ondergaan, van geringe beteekenis is, zijn toch de pogingen, voor deszelfs behoud in het werk gesteld, met gunstigen uitslag bekroond.

's-Gravenhage, December 1907. AD. MULDER.

EEN SCHILDERIJ VAN WILLEM VAN HAECHT IN HET MAURITSHUIS.

De bekende Antwerpsche Maecenas, de koopman Cornelis van der Geest, wiens geestigen kop, door Anton van Dyck geschilderd, men in de National Gallery te Londen kan bewonderen, bewoonde in de Scheldestad een groot huis, »de Keizer" genaamd, gelegen in de Mattenstraat naast het Reuzenhuis. Het zag uit op de Schelde. In dit huis had hij een groote kunstverzameling bijeengebracht, die niet alleen werken van de toenmalige »moderne" meesters bevatte, maar ook oud-Vlaamsche en Italiaansche kunst. Vooral van Quinten Massys was van der Geest een groot vereerder.

Tot bewaker en verzorger dier schatten stelde hij den schilder Willem van Haecht

aan, die daartoe in van der Geest's huis zijn intrek nam.[1]) Deze van Haecht of Verhaecht was de in 1593 (7 Nov.) geboren zoon van Rubens' eersten leermeester. Hij was den 24sten Augustus 1615 naar Parijs gegaan en in 1619 naar Italië, waar hij tot 1626 bleef. In laatstgenoemd jaar werd hij, als meesterszoon, vrijschilder in het Antwerpsch St. Lucasgild en weldra kreeg hij de »conservatorsbetrekking" bij van der Geest, in wiens huis hij, ongehuwd, den twaalfden Juli 1637 overleed.

Omtrent de schilderijen van Willem Verhaecht was tot voor korten tijd al evenmin iets bekend als omtrent den inhoud der verzameling van van der Geest, waaromtrent men slechts enkele gegevens had. Men wist o.a., dat Rubens voor hem den »Amazonenslag", thans in de Pinakotheek te München, geschilderd had en dat van der Geest een Madonna van Quinten Massys bezat.

Een schilderij op de Winter-Exhibition in Burlington-House te Londen bracht verleden jaar plotseling meer licht in deze zaak. Dit stuk, n°. 52 van den catalogus, ingezonden door Lord Huntingfield te Birmingham, verbeeldt het bezoek van Aartshertog Albert en Isabella aan de verzameling-van-der-Geest. Dit bezoek vond[2]) den vijftienden Augustus 1615 plaats. De vorstelijke bezoekers waren — aldus het verhaal — vooral zeer ingenomen met een Maria van Quinten Massys, die zij blijkbaar gaarne wilden hebben. »Van der Geest hield nochtans zoo stevig vast aan zijnen Quinten Metsys, dat hij hier den dooveman speelde en den Aartshertogen geenszins wilde aangenaam zijn ten koste van zijnen kunstschat."

Inderdaad ziet men op de schilderij van Lord Huntingfield hierbij afgebeeld, links de Aartshertogen zitten. Rubens spreekt met Albert over de schilderij, die de oude van der Geest demonstreert. In de schilderij herkennen wij gemakkelijk de compositie van Massys, waarvan o. a. het Rijksmuseum te Amsterdam (onder No. 1529) een oude copie bezit. Achter van der Geest staat diens vrouw en verder onderscheidt men nog o. a. burgemeester Rockox, de schilders Anton van Dyck, Gerard Seghers en Snijders en den beeldhouwer Ant. van Montfoort. Door de ramen links ziet men de Schelde en boven de ingangsdeur is het wapen van van der Geest aangebracht, waarin de duif, het symbool van den H. Geest, een overwegende rol speelt. Ook het onderschrift »Vive l'Esprit" is een duidelijke toespeling op den naam van den verzamelaar.

Onder de in het vertrek tentoongestelde schilderijen trekt allereerst de aandacht Rubens' Amazonenslag, dien hij voor van der Geest schilderde. Daarboven Rubens' Paracelsus, thans in het museum te Brussel, iets verder rechts Adam de Coster's Judith en Holofernes, thans in het Prado, en nog verder rechts, bij het beeld van Ceres, Elsheimer's Ceres en Stelio, eveneens thans te Madrid. Boven de deur prijkt een groot stuk met Christus, Maria en Martha[3]).

Naast dit stuk hangt een aanbidding der herders, die zooveel gelijkt op de aan

1) Vgl. voor een en ander: van den Branden, »Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool", blz. 650.

2) Van den Branden t. a. p.

3) Deze schilderij werd, volgens Henri Hymans, eenige jaren geleden te Brussel verkocht als Adam van Noort. (»Cronique des Arts et de la Curiosité" 1907, p. 99–100).

Lambert Lombard toegeschreven schilderij, die zich thans in het Hofmuseum te Weenen bevindt (No. 757), dat ik geen oogenblik aarzel, haar aan den schilder van dit stuk toe te schrijven.

Hieronder herkennen wij het mansportret van Q. Metsys, dat zich thans te Frankfort a. M. in het Städel'sche Institut bevindt, terwijl op den voorgrond, tegen een stoel geleund, Jan Wildens' bekende Jager, thans te Dresden, duidelijk te herkennen valt. Verder is opmerkelijk de Dame bij het Toilet, boven het Ceresbeeld, een schilderij waarin eerst Edw. Dillon [1]) en later ook H. Hymans [2]) en James Weale [3]) terecht een verloren schilderij van Jan van Eyck hebben herkend.

Een klein stukje met een Danae, bijna in het midden vooraan op den grond, is rechts beneden gemerkt: »G. V. Haecht, 1628". [4]) Misschien is dit, gelijk Hymans [5]) onderstelt, een bewijs dat deze Diana door Willem van Haecht geschilderd is, hetgeen tevens de geprononceerde plaats, die het schilderijtje inneemt, zou helpen verklaren. Maar zeker is de handteekening ook bedoeld als signatuur voor de geheele schilderij.

Wij hebben hier dus een, blijkbaar op verzoek van van der Geest door zijn conservator geschilderde herinnering aan het bezoek van 1615. Dit bezoek had den vijftienden Augustus plaats, juist toen de 22-jarige van Haecht over Parijs naar Italië zou gaan, een reis, die hij den 24sten Augustus aanvaardde. Eerst in 1626 kwam hij terug en eerst twee jaar later vond hij gelegenheid, het »Bezoek der Aartshertogen" te voltooien. Zoowel Albert als Isabella waren toen overleden. Van Haecht heeft zich dan ook blijkbaar van schilderijen of prenten bediend bij het afbeelden der vorstelijke personen, waarvan de gelijkenis niet bijster goed is uitgevallen. Voor de portretten van sommige der bij het bezoek aanwezige artisten kan hij zich ook van Van Dyck's Ikonografie hebben bediend.

De uitvoering van het geheel is zeer gedetailleerd; de groepeering der figuren is het zwakke punt en tal van wanverhoudingen tusschen figuren en voorwerpen, ontstaan door perspectivische onjuistheden, geven geen hoogen dunk van des jongen Verhaechts componeerende kracht. Evenwel heeft de schilderij, ondanks het overheerschen van gedempte toonen, alle aantrekkelijkheden, die een compilatie als deze kunnen aankleven en die vooral schuilen in het zoo wonder nauwkeurig gecopieerd zijn van de details: de enkele schilderijen, prenten, beeldhouwwerken, munten enz.

In Burlington House trok Lord Huntigfield's Willem van Haecht zeer de aandacht. Dillon schreef er het eerst over in »The Athenaeum" van 26 Jan. 1907, blz. 108. Zijn

1) »The Athenaeum", 26 Jan. 1907, blz. 108.

2) »Cronique des Arts", 1907, blz. 99—100.

3) W. H. James Weale, »Hubert and John van Eyck"; London, John Lane, 1908. — Bij blz. 174 is Lord Huntingsfield's schilderij afgebeeld, bij blz. 176, eenigszins vergroot, de daarop voorkomende Jan van Eyck.

4) G. = Guilielmus of Guilliam.

5) T. a. p.

artikel werd gevolgd door een naschrift van James Waele (»Athenaeum" v. 9 Febr. 1907, blz. 174) en kort daarop somde Henri Hymans in een opstel in de »Cronique des Arts" (jaarg. 1907, blz. 99—100) de namen der voornaamste afgebeelde personen en schilderijen op.

Deze opstellen trokken mijne bijzondere aandacht, omdat zich in het Mauritshuis een dergelijke geschilderde schilderijenverzameling bevindt, het Atelier van Apelles voorstellend (n . 266), een stuk waarvan men vergeefs den maker had trachten te vinden. Het op beide schilderijen voorkomen van Rubens' Amazonenslag, van Metsys mansportret en van den, in de vroegere catalogi nog niet gedetermineerden Adam de Coster

Willem van Haecht; bezoek van Aartshertog Albert en Isabella aan de verzameling-van-der Geest. Schilderij in het bezit van Lord Huntingfield te Birmingham.

gaf te denken. Ik vergeleek dus te Londen den van Haecht met een fotografie naar de schilderij in het Mauritshuis en kon later op de Gulden-Vlies-Tentoonstelling te Brugge [1]) nog eens Lord Huntigfields schilderij rustig bestudeeren.

Daarbij ben ik tot het resultaat gekomen, dat er geen twijfel mogelijk is, dat de Haagsche schilderij óók door Willem van Haecht is geschilderd.

In de eerste plaats is er zeer veel overeenkomst in de schilderwijze van beide

1) Catalogus n°. 173. Daarbij een opsomming der voornaamste afgebeelde personen.

stukken. Alleen is het Haagsche frisscher en kleuriger, hetgeen echter deels aan de uitmuntende conservatie, deels aan de bontere kleeding der groep op den voorgrond (met Alexander den Groote als hoofdpersoon!) moet worden toegeschreven. Bovendien schilderde van Haecht in het eene geval een werkelijk bestaand interieur, in het tweede waarschijnlijk een fictieve verzameling.

Het tweede bewijs voor het auteurschap van Verhaecht is het feit, dat op de Haagsche schilderij niet minder dan zeven schilderijen en zes beeldhouwwerken voorkomen, die ook op Lord Huntingfield's stuk te zien zijn en die dus deel uitmaakten van de verzameling,

Willem van Haecht; het atelier van Apelles. Schilderij in het Mauritshuis.

wier beheer aan Verhaecht was opgedragen. Zelfs het astronomisch instrument (dat op den gesigneerden Verhaecht bij het raam op tafel staat en op het Haagsche schilderij op een tafeltje rechts van den Amazonenslag) is in alle details hetzelfde. Men lette b.v. slechts op de drie boven ingekeepte pootjes, waar het op rust. Ook is hetzelfde porseleinen kannetje met schotel, dat bij het aartshertogelijk bezoek onder in een expresselijk geopende kast te pronk staat, in het Haagsche »Atelier van Apelles" eveneens tentoongesteld, ditmaal vóór een kast. Bovendien heeft voor de dame op de Haagsche schilderij, die door Apelles geschilderd wordt, tot voorbeeld gediend een der schilderijen, die in van der Geest's collectie rechts aan den wand hangen: een damesportret van een Italiaansch meester.

De schilderijen, die beide interieurs gemeen hebben, zijn de volgende:

1°. de Amazonenslag van Rubens, thans te München. Op beide schilderijen bij het raam en voorzien van een roe met gordijn;

2°. Venus en Vulcanus, in den trant van Rubens. Hangt op de Haagsche schilderij naast den Amazonenslag, op de Birminghamsche er boven;

3°. Een klein paneeltje (Amor en Psyche?). Staat op de Haagsche schilderij op de tafel onder den Amazonenslag, tegen de lijst ervan geleund, en staat op de Birminghamsche op de tafel op den voorgrond, eveneens zonder lijst, geleund tegen een der bronzen;

4°. Krijgsman met zwaard (Vlaamsch 16e eeuw?), rechts naast den doorgang op de Haagsche schilderij. Op de Birminghamsche links tusschen de ramen.

5°. Ceres en Stelio van Elsheimer, thans in het Prado; op de Haagsche schilderij rechts van het voorgaande, op de andere schilderij naast het Ceresbeeld in den hoek der kamer, echter »en contrepartie";

6°. Judith en Holofernes van Adam de Coster, thans in het Prado; op de Haagsche schilderij naast het voorgaande, op den gesigneerden Van Haecht als tegenhanger van Venus en Vulcanus;

7°. Quinten Massys' zoogenaamde portret van Knipperdolling, thans te Frankfort a M. Op de Haagsche schilderij naast het voorgaande, op den gesigneerden van Haecht rechts boven, onder den Lambert Lombard.

Omtrent de beeldhouwwerken valt het volgende te constateeren:

1°. de bronzen, op de Haagsche schilderij bijeen op een zeshoekige tafel achter in de zaal, vindt men alle op dezelfde tafel terug op Lord Huntingfield's schilderij, midden op den voorgrond.

2°. De Apollo boven den doorgang op de Haagsche schilderij en de staande vrouwefiguur daarnaast komen beide ook op het stuk van Huntingfield voor. Daar staan ze ter weerszijden van de deur. Op de Haagsche schilderij mist de Apollo den boomtronk, dien het origineel — en ook het stuk in de constcamer van van der Geest — vertoonen.

Deze opmerkelijke punten van overeenkomst kunnen niet op toevalligheid berusten en het is dus duidelijk, dat de Haagsche schilderij een werk is van Willem van Haecht.

Het ligt voor de hand, dat iemand, die krachtens zijn betrekking dagelijks te midden der kunstschatten van Van der Geest vertoeven moest en die zelf schilder was, zich zette tot het componeeren van stukken, die een »constcamer" te zien geven, vooral wanneer zijn krachten niet veel verder gingen dan het bereiken van succes met een minutieuse, miniatuurachtige techniek.

Zoo stel ik mij voor, dat van Haecht, onder goedkeuring van zijn Maecenas, constcamers heeft geschilderd met gebruikmaking der schatten, waarmede hij zich omringd zag. Niets belette hem, daarbij zooveel hij wilde zijn fantazie den vrijen loop te laten en aldus schilderijen te maken als dat in het Mauritshuis, waarop Apelles (— die veel op Rubens gelijkt —) bezig is, onder leiding van Alexander den Groote, het portret van diens maitresse te schilderen. Apelles' atelier kleedt van Haecht aan met tal van schilderijen en

beeldhouwwerken, waarvan wij weten, dat zij deels in zijn onmiddellijke nabijheid waren. De realiteit zijner omgeving geeft hij echter niet: het licht valt door een raam van een andere constructie dan dat in van der Geest's huis en doet, evenals de hal in het verschiet, veeleer aan Rubens' huis denken. [1]) Ook de verbinding tusschen de vertrekken is een andere, hoewel hij boven den doorgang dezelfde figuren plaatst, die in van der Geest's woning *naast* den ingang der constcamer stonden. De ommuring van het binnenplein in het verschiet rechts is echter weer geheel als dat op de schilderij bij Lord Huntingfield.

Met betrekking tot de kunstwerken, die wij niet op laatstgenoemd schilderij terugvinden, ligt het voor de hand, aan te nemen, dat dit werken zijn, die tijdens het bezoek van de Aartshertogen elders in van der Geest's huis hingen of nog niet door hem verworven waren. De Titiaan en de Domenico Zampieri [2]), die op de Haagsche schilderij boven elkander links van den doorgang zijn afgebeeld, kunnen naar copieën, in van der Geest's bezit, of naar prenten zijn vervaardigd. Of het laatste het geval is, zou men door vergelijking der kleuren kunnen uitmaken.

In ieder geval geloof ik, dat bij het Atelier van Apelles van een bepaald interieur uit Verhaecht's tijd geen sprake kan zijn maar dat hij, hoofdzakelijk met van der Geest's kunstschatten voor oogen en waarschijnlijk ook copieerend naar kunstwerken uit andere Antwerpsche collecties (misschien ook die van Rubens) deze schilderij samenstelde, waarin wij — door de bovengenoemde toespelingen op Rubens' atelier en persoon — waarschijnlijk een compliment aan den Antwerpschen Apelles Rubens mogen zien. In het kader van dien tijd past een dergelijke aardigheid zeer zeker.

Den Haag, 25 Jan. 1908. W. MARTIN.

LASTMANS »OPFERSTREIT ZWISCHEN OREST UND PYLADES«.

Unter den holländischen Gemälden, die mit der Sammlung des Bürgermeisters Jan Six in Amsterdam am 6. April 1702 versteigert wurden, befanden sich zwei Bilder von Pieter Lastman, die nächst Rembrandt die höchsten Preise (230 und 200 fl.) erzielten. Das eine, ein sehr berühmtes und von Vondel besungenes Bild, das »Paulus und Barnabas in Lystra« darstellt, wurde im Jahre 1902 durch Herrn Dr. A. Bredius aus seiner Verschollenheit in russischem Privatbesitz wieder ans Licht gezogen, im Mauritshuis im Haag eine zeitlang ausgestellt und in diesen Blättern von Herrn Prof. Dr. Martin besprochen. [3]) Dieser erkannte dann später bei Gelegenheit der Rembrandtausstellung in Leiden 1906

1) Vgl. de opmerking in den »Cataloque Raisonné" van het Mauritshuis, 1895, blz. 460.
2) Beide thans in het Palazzo Boghese te Rome.
3) »Bulletin«, Band III Seite 263.

in einer Rötelzeichnung aus der Sammlung Léon Bonnat (H. d. G. Nr. 671) eine Kopie nach jenem Lastman'schen Werk, das dadurch an Interesse noch stark gewann. Jüngst ist noch ein zweiter derartiger Fall bekannt geworden, wo Rembrandt das jetzt im Besitze des Herrn Staatsrates P. v. Delaroff in St. Petersburg befindliche Gemälde von Lastman »Susanna und die beiden Alten« in einer ähnlichen Rötelzeichnung (im Berliner Kupferstichkabinett, H. d. G. Nr. 45) nachgezeichnet hat. [1])

Das zweite Bild von Lastman in der ehemaligen Sammlung Jan Six, das mit dem eben erwähnten »Hauptwerk« Lastmans in engster Beziehung steht, und das bisher ebenfalls für verloren galt, soll mit diesen Zeilen auch wieder der Liste der erhaltenen Werke des Lehrers von Rembrandt eingereiht werden.

Vor etwa zweieinhalb Jahren wurde ich in Berlin auf »ein Bild von Lastman« aufmerksam gemacht, das Herr Dr. W. R. Valentiner kurz vorher bei dem Kunsthändler Fritz Gerstel daselbst gefunden hatte. Als ich dann bei dem genannten Kunsthändler das Bild besichtigte, ward ich bald gewahr, dass es sich hier nicht nur um eine von Lastmans Durchschnittsarbeiten handelte, sondern um ein seiner Zeit berühmtes Werk: um den von Joachim Oudaen im Jahre 1657 in einem 15strophigen Gedicht besungenen »Opferstreit zwischen Orest und Pylades«. Freilich geben in jenem Gedicht — trotz seiner ansehnlichen Länge — nur ein paar Zeilen genauere Anhaltspunkte für die Identifizierung mit dem Bilde, das sich damals im Kabinett des Herrn Reinier van der Wolf befand; aber sie genügen doch. Stil, Format und Bezeichnung des wieder gefundenen Gemäldes selbst lassen weiter erkennen, dass es wirklich das Gegenstück zu dem im selben Jahre, 1614, gemalten »Paulus und Barnabas in Lystra« ist. (Als solches wird es sowohl im Versteigerungskatalog Six wie auch in dem Oudaen'schen Gedicht ausdrücklich bezeichnet). Es hat so gut wie gleiche Abmessungen (83 × 126), ist wie jenes auf Holz gemalt, voll bezeichnet (Pieter Lastman fecit) und 1614 datiert. Malweise, Komposition und Darstellung sagen ein Übriges.

In langem Zuge kommen unter Musikbegleitung zahlreiche Figuren in Feiertagskleidern mit Fackeln, Weihgeschenken und Opfertieren heranmarschiert und halten vor dem Altar im Vordergrund. Hier befinden sich die Hauptpersonen und machen ihre grossen Gebärden, auf die die Festgenossen mit mehr oder weniger Interesse ihre Blicke richten. Eigentlich jede Figur ist für sich nach dem Modell gezeichnet und dann in das Kompositionsschema eingefügt. Ein innerer Zusammenhang der Gruppen und Figuren unter einander besteht jedoch nicht. Die Zeichnung ist gut (aber nüchtern), bis auf die Hände und Füsse, die wie immer zu gross und plump sind. (Überhaupt dürfen wir Grazie von Lastman nicht verlangen!) Dagegen sind »sijne kleederen natuurlijk en vlak geplooit«, die Farben flüssig aufgetragen, die Farbenstimmung des Ganzen in einem kühlen blaugrünen Ton. Das Hauptmotiv der Komposition, die grosse Linie derselben, bildet eine nach beiden Seiten leicht ansteigende Kurve.

1) Besprochen von Dr. W. R. Valentiner in der »Zeitschrift für bildende Kunst«, Novemberheft 1907.

Vosmaer [1]) erwähnt das Bild in seinem Katalog der Werke von Lastman unter Nr. 43 und gibt neben der Versteigerung Six noch eine andere, anonym und ohne Datum von Hoet, Band II Seite 344 zitierte Auktion von Bildern »van de voornaamste zoo Oude als Nederduytse Meesters gemaakt« an, auf der es mit der ausserordentlich hohen Summe von 900 fl. bezahlt wurde. Daraus müssen wir schliessen, dass diese Versteigerung noch zu der Zeit stattfand, da Lastmans Name sehr guten Klang hatte. Wohl sicher war es vor 1657; vielleicht hat es sogar Herr Reinier van der Wolf dort um diesen hohen Preis erstanden, da im Jahre 1657 — denn das klingt in Oudaens Preislied etwas schmerzlich — bereits »Vergetelheid den naam bedolf van dees' beroemden Konstenaar«. Vergessenheit

P. Lastman: Der Opferstreit zwischen Orest und Pylades.
Im Besitz des Herrn Fr. Gerstel, Berlin.

allerdings wohl nur beim grösseren Publikum, nicht bei den »Kennern«, die doch noch länger an Lastmans Grösse glaubten. Aus Reinier van der Wolfs Sammlung kam unser Gemälde gleich oder doch bald in die des Jan Six, der, wie wir wissen, schon 1648 den »Paulus und Barnabas in Lystra« besass. Vielleicht ist es auch identisch mit Nr. 104 der Versteigerung Taets van Amerongen in Amsterdam am 3. Juli 1805, die für ganze 13 fl. einen Käufer fand, während das andere dort versteigerte Bild, das trotz der etwas abweichenden Massangabe wohl das »Paulus und Barnabas«-Bild ist, noch 60 fl. brachte. Herr Gerstel erwarb sein Gemälde von General von Bredow, und dieser hatte es von Konsul Meyer-Puhiera, in dessen Familie es schon lange Zeit vorher gewesen sein soll.

1) »Rembrandt, sa vie et ses oeuvres«, 2 Aufl. 1877 Seite 478.

Kürzlich — am 21. Januar — kam es in Berlin zur Versteigerung und wurde von Herrn Fritz Gerstel zurückgekauft.

Die Abbildung, für die ich Herrn Gerstel zu danken habe, enthebt mich einer Beschreibung des dargestellten Vorganges. Ich will hier nur die Verse des Oudaen'schen Gedichtes [1]) zitieren, mit denen er sich direkt an das Bild wendet:

Men ziet den toestel al bereid;
Een sleep die d'afgodinne leid,
Met hoofden, die op staken staan,
Rondsom haar henen, en voor aan
De Priesters, met kornet en pypen:
Men zouw 't gestel met handen grypen.
Hier ciert een wakk're maagdenschaar,
Met bloemkrans en festoen 't altaar;
Het lofwerk leit als versch geplukt,
En bol van blad, en ongedrukt:
Men staat om't offer uit te lezen,
Maar twyffelt wie Orest mag wezen.
Orest, opdat hy buiten blaam
Zyn' vriend verschoon, melt zelf zyn' naam;
Maar Pylades hier tegen aan,
Zoekt gy den schuld'gen? laat hem gaan;
Wat wil ik myn misdryf verbloemen,
Ik ben de man, my moet men doemen.

Oudaen fällt mit dieser dritten Strophe bereits wieder in seinen reflektierenden Erzählerton; er gibt — als Dichter — nicht eine blosse Beschreibung der vom Maler dargestellten Szene, sondern schildert mehr die innere Handlung des edlen Freundesstreites, dessen seelisches Moment, wie er meint, Lastman auch äusserlich durch die bildliche Darstellung trefflich ausgedrückt habe:

Hoe is't, ô Lastman, u gelukt!
Hoe hebt gy alles uitgedrukt,
Gevoegt, verdeelt, de kunst geraakt;
En tot een weerga toegemaakt,
Van 't heerlyk Offerwerk van List'ren,
Dit Toonstuk der beroemde twist'ren.

1) Nach dem Druck vom Jahre 1712 in J. Oudaens »Poëzy«, Amsterdam, Wwe. P. Arentz und K. van der Sys, Deel I Seite 305. Hier wird auch das Entstehungsjahr 1657 angegeben. Das Gedicht wurde zum ersten Mal gedruckt in dem »Bloemkrans van Verscheide gedichten«, Amsterdam, L. Spillebout, 1659, Seite 602 (Oud. Holl. Band II Seite 130).

Das Gedicht schliesst mit einer Aufforderung an Vondel, seinerseits auch noch dies Bild zu besingen; dann sei es »in meer dan goude lyst gevat«. Vondel hat sich jedoch mit der poetischen Verherrlichung des damals in der Sammlung Six befindlichen »Paulus und Barnabas in Lystra« begnügt.

Vom ästhetischen Standpunkt aus können wir heute nicht mehr in jene Lobsprüche einstimmen. Aber das Interesse des Kunsthistorikers an solchen Werken wird durch andere Umstände bedingt. Die beiden Gemälde sind für Lastman von sehr grosser und einschneidender Bedeutung; denn sie bilden in seinem künstlerischen Entwicklungsgang eine höchst bemerkenswerte Stufe. Ich darf wohl sagen, dass besonders sie ihren Schöpfer zu einem der gefeiertsten Amsterdamer Maler machten, und dass wir daher mit Fug von diesen beiden Gemälden als von Lastmans Hauptwerken sprechen dürfen.

Lastman begann seine künstlerische Laufbahn mit kleinen Bildchen im Geschmacke Adam Elsheimers, wofür die typischen und besten Beispiele die »Flucht nach Ägypten« im Museum Boymans in Rotterdam und die »Ruhe auf der Flucht« in der Universitätssammlung in Göttingen (leihweise aus dem Vorrat der Berliner Museen) sind. Beide wurden nicht allzulange nach seiner Rückkehr aus Italien gemalt. (Das Rotterdamer Bild ist 1608 datiert). Indessen drängen auf den Künstler in Amsterdam bald wieder andere Ideen und Anschauungen ein. Der Kreis der Haarlemer Akademiker, den der eine Name Cornelis van Haarlem hinreichend charakterisiert, und in dem Lastman als Jüngling, vor der Reise nach Rom, die ersten vielversprechenden künstlerischen Versuche gemacht hatte, dieser Kreis beginnt nun auf's Neue Lastman in sich einzuschliessen. Zu diesen Künstlern gehörte er schon von früher her, und unter ihrem erneuten Einflusse wurde — wenn ich so sagen darf — der Elsheimer in Lastman bald wieder bei Seite geschoben. Man kann das schon in dem Braunschweiger Bild »Odysseus und Nausikaa« vom Jahre 1609 beobachten. Man vergleiche beispielsweise den Odysseus dort mit dem Adonis auf dem in derselben Sammlung befindlichen Bild von C. v. Haarlem »Venus und Adonis«, um das herauszufühlen. Daneben merkt man wohl auch bereits einen vlämischen Einschlag, der wohl schon in Italien in Elsheimers Kreis angebahnt worden war, aber später noch viel deutlicher zu Tage kommt. Direkte Einflüsse und Anlehnungen an Rubens sind in Lastmans Arbeiten unleugbar. Und von Jakob Jordaens besass er nicht nur ein Frühwerk, das heute im Louvre befindliche Bild der vier Evangelisten, sondern auch eine Kopie desselben (etwa von ihm selber?), die nach Max Rooses [1]) wahrscheinlich das Gemälde dieses Gegenstandes im Besitze des Herrn Eberhard Clemens in Hamburg ist.

Der eigentliche Bruch aber mit der Elsheimerischen Klein- und Feinmalerei fand bei Lastman, nach dem noch vorhandenen Bildermaterial zu urteilen, im Jahre 1613 statt, wo er das nach den vorausgegangenen Arbeiten nicht nur für ihn selber ganz fremdartige, sondern in der ganzen holländischen Kunst des 17. Jahrhunderts, soviel ich weiss, vereinzelt dastehende grosse Gemälde der Schlacht zwischen Konstantin und Maxentius (in

1) »Jordaens, sa vie et ses oeuvres«, Paris 1906 Seite 30.

der Kunsthalle in Bremen) schuf. Heftiges Kampfgewühl und stärkste Bewegung galt es hier darzustellen — ein künstlerisches Problem, das dem ruhigen Temperament des Nordländers nun einmal nicht liegt, und bei dessen Lösung die Akademiker stets versagten. So sehr sie sich mühten, Lebendigkeit zu geben, sie übertrieben in den Einzelheiten. Das Resultat war eine Menge erstarrter Modellfiguren mit unruhigen, leeren Gesten. Das Lastman'sche Bild in Bremen, von dem wir sprachen, und das ohne Raffael nicht denkbar ist, leidet natürlich auch an diesen Mängeln. Es muss aber auf die Zeitgenossen, die dieser Richtung huldigten, grossen Eindruck gemacht haben. Für Lastman war es eine gewaltige Kraftprobe, durch die er sich selber fand — und ein grosses Publikum. Gleich aus dem folgenden Jahre, 1614, rühren nun unsere von den Alten so gefeierten beiden Gemälde »Paulus und Barnabas in Lystra« und der »Opferstreit zwischen Orest und Pylades« her; das eine eine Verherrlichung der unverbrüchlichen Treue im Gottesglauben, das andere ein Hymnus auf die Freundschaft.

Der Maler dieser Bilder bekam bald immer mehr Aufträge und wurde gleichsam Mode. Er teilt allerdings auch das Schicksal solcher Künstler: mehr und mehr wird er Schablonenmaler ohne neue Gedanken, flüchtig, leer und wiederholt sich selber immer wieder. Und nach seinem Tode wird er schnell vergessen.

Den Haag. KURT FREISE.

BOEKBESPREKING.

ROMBOUT VERHULST, Beeldhouwer (1624—1698) door M. van Notten met 53 lichtdrukken; 's-Gravenhage, M. Nyhoff, 1907.

Een »Overzicht zijner werken" noemt de schrijver dit boek en inderdaad, het goed verzorgde, lijvige gróót kwart-deel bevat niet heel veel meer. Maar dat simpele »overzicht" heeft dan ook de dubbele verdienste van te zijn: zoo volledig mogelijk en zoo behoorlijk gedocumenteerd als men maar wenschen kan.

Het is een éérste volledige catalogus van het omvangrijk oeuvre, dat ons de te weinig gekende, technisch-talentvolle, maar fantazielooze beeldhouwer heeft achtergelaten. Tevens geeft het werk ons den levensloop van Verhulst, voorzoover die uit de schaarsche documenten blijkt, en eindelijk meer een korte opsomming, dan een behandeling van de in zijn werkplaats gevormde leerlingen.

De Heer van Notten toont reeds bij 't begin, door den opzet van zijn studie, dat hem de stijlkritiek niet alleen een gewichtig hulpmiddel was, maar dat zij hem hoofdzakelijk de richting heeft aangewezen voor dit onderzoek. Het indeelen van Verhulst's opus naar verschillende periodes, waarin de beeldhouwer zich aan alle kanten en in telkens wisselende kracht doet kennen, geeft ons onmiddelijk een veel scherper, een veel ordelijker kijk op zijn werk.

Wij volgen met belangstelling zijn debuut in Amsterdam, vergelijken in gedachte — helaas niet door afbeeldingen ondersteund — gelijktijdige werken van zijn tijdgenoot Artus Quellinus. Wij zien Verhulst grooter opdrachten uitvoeren, het grafmonument van Tromp, 1658 (sedert 1658 is V. reeds te Leiden) voltooien; dan verrijzen de mooie reliefs van de Waag; het Pesthuis (1660), de Tombe van Polyander v. Kerckhoven (1663) worden door zijn beitel versierd; de beeldhouwer staat in zijn volle kracht als hij de liggende figuren van het graf te Katwijk-binnen, ter gedachtenis aan Willem van Lyere en Maria van Reygersberg, schept.

Hiermee laat de auteur — hoewel niet zonder de noodige reserve tegen al te scherp-omlijnde indeeling — het derde tijdvak (1663) beginnen, waarin V. — sedert voornamelijk in den Haag gevestigd — zijn beste werken heeft geleverd: de prachtige tombe voor Carel Hieronymus Baron v. Inn- ende Knijpshuisen († 31 Juli) te Midwolve, de bustes in gebakken aarde van Willem van Lyere en Maria v. Reygersbergh, (in het Nederl. Museum), verscheiden wand-epitaphia te Spanbroek en Aagtekerke (Zeeland), 's-Gravenhage en Amsterdam en het rustig-waardige monument van Hieronymus van Thuyll van Serooskerken te Stavenisse (Zeeland), den trotschen kop van Jacob van Reygersberg (verz. Lebaudy te Parijs en Nederl. Museum) en het graf van Johannis Clant te Stedum (*1672*), waar de kunstenaar eigenlijk eerst geheel in geeft wat in de overigens overeenkomstig behandelde figuur van Polyander van Kerckhoven nog slechts als belofte verscheen.

Het laatste tijdvak, Verhulst heeft de vijftig overschreden, is het tijdvak van »achterachteruitgang en verslapping". Het rijke epitaphium van den vice-admiraal Isaac Sweerts met de oppervlakkig gehouwen buste wordt hier het eerst genoemd, dan volgen: de tombe van Willem Jozef baron v. Gendt, (Domkerk Utrecht), en het pompeuze, maar krachtelooze werk, dat Verhulst voor de Ruyters graf leverde. Tenslotte nog de tombes voor de beide Evertsen en eenige van omvang minder belangrijke werken, waaronder de buste, in 't bezit van Jhr. Mr. Victor de Stuers en de maquettes van de koppen van de Ruyter en den admiraal van Gendt in hun »ver . .-doorgevoerd realisme" nogmaals getuigen van de oude kracht.

Zoo kunnen wij Verhulst tot aan zijn dood (1698) volgen. Een kort hoofdstuk is gewijd aan vermelde maar niet teruggevonden werken en één, zooals reeds gezegd is, aan zijn leerlingen: Jan Blommendael, Nicolaes Millich, Thom. Sacx, Nic. Sonay en Martin de Meester. Daarmee sluit de onderzoeking af.

Aan de bijlagen, documenten, brieven, beschikkingen etc., die veelal in extenso zijn afgedrukt, is veel plaats ingeruimd, ook de grafschriften op de verschillende tombes zijn meestal in groote kapitalen overgenomen. Volledigheidshalve is dit onderdeel van 't werk zeker prijzenswaardig, maar aan den anderen kant komt het ons voor, dat de lange inscripties voor ons van weinig belang zijn als we de jaartallen en de namen erop eenmaal hebben gelezen. En zoo vragen wij ons tenslotte toch áf, of de heer v. N. niet beter hadde gedaan, met hen een bescheidener plaats achteraan te geven, waar men ze gemakkelijker had kunnen overslaan dan zoo in den tekst, die toch zelf hoogstens van één

of twee regeltjes er uit gebruik maakt. We vragen ons dit áf, omdat de ledige plaats dan wellicht toch ware ingenomen door een enkele, zij het dan ook korte aesthetisch-historische beschouwing, die we nu bijkans geheel moeten missen.

De heer v. N. heeft er vrijwillig afstand van gedaan. Hij zegt in het Voorwoord: »Vooral omtrent de plaats door Verhulst in de geschiedenis van onze beeldhouwkunst ingenomen, blijft nog veel te zeggen. Ik heb echter gemeend daarover kort te moeten zijn, daar het werk onzer vroegere beeldhouwers nog te weinig bekend is." Al kunnen we dit laatste niet ontkennen — inderdaad, de 16de eeuw ligt zoo goed als geheel braak — zoo betreuren wij toch, dat de schrijver zich zoo streng heeft beperkt. Wij betreuren dat te meer omdat de heer v. N. waar hij twee werken vergelijken *moet*, telkens toont ook waarlijk geheel te beseffen, welk van de twee het *beste* is. Het is dus geen onmacht geweest, niet de botte blik van den notaris-kunsthistoricus die geen onderscheiding toelaat en door opsommen doceert, maar het is .... ja, een al te groote bescheidenheid misschien, of wellicht ook de weerbarstigheid van het woord voor wie het niet door dagelijksch schriftelijk gebruik lenig weet te maken, die hem konden weerhouden om wat meer te vertellen over de verhouding van Verhulsts kunst tot die van de Italiaansche voorgangers en tijdgenooten (die slechts terloops genoemd zijn), tot de kunst van Quellinus van Coysevox en andere Zuid-Nederlanders, tot de meer decoratieve, maar zeker ook overdrevene en meer barokke scheppingen van Andreas Schlüter, wiens »Zeughaus-maskers" zulk een prachtig punt van vergelijking hadden kunnen leveren. Of, mocht dit toch te veel plaats hebben gevergd, zelfs al ware de vergelijking tot het noodzakelijkste beperkt, welnu, dan ware ons een beknopte beschouwing over Verhulsts standpunt tegenover een dergelijk kunstwerk als de Dolheidsvrouw, de portretten van Hendrik-, de reliefs van Willem de Keyser, welkom geweest. Het komt ons voor, dat daarover meer te zeggen viel dan de schrijver zegt in het belangrijke nootje op blz. 26, waar hij er voor 't eerst op wijst, dat er merkwaardige overeenkomst bestaat tusschen de houding en expressie der »Razernij" (toegeschr. aan Hendrik de Keyser, Nederl. Museum), de Furie van het Leidsche Pesthuis-relief en een weenend kinderfiguurtje van Kerckhovens graf te Leiden. Als men in den tekst halve bladzijden ingenomen ziet door de meervermelde grafschriften en men vindt dan hier, aan den voet der pagina verscholen, zulk een opmerking van werkelijk »kunsthistorische waarde", dan komt men niet meer af van het gevoel, dat hier de »verkeerde wereld" wordt gespeeld. Wij kunnen echter de hoop koesteren, dat dit boek eenmaal slechts het dikke eerste deel zal blijken van een volledige, meer aesthetische behandeling van Rombout Verhulst.

Immers ook over de meer achitectonische waarde van de grafmonumenten zwijgt de schrijver o. i. al te hardnekkig. Wel toont hij ook in dit opzicht geen dupe te zijn van de bewondering voor den held zijner biographie: Hij zegt herhaaldelijk, dat de liggende figuur — »gisant" pleegt hij te zeggen, wat ik niet noodig acht, hoewel ik anders geen vijand van vreemde woorden ben — hij zegt, dat de liggende figuren meestal *'t beste deel* zijn en hij wijst in korte trekken, hoe Verhulst met marmer weet te *schilderen*, hoe hij het ingezonken vleesch van de dooden weergeeft en het donzig, poezele der kindertjes doet

leven. Maar hij verzwijgt, wellicht al te welsprekend, dat de rest meestal ook gruwelijk is, gruwelijk, rommelig, onarchitectonisch, wulpsch of plakboekachtig-chaotisch en tóch, tóch zoo echt zeventiend' eeuwsch Hollandsch. Een korte parallel met de schilderkunst, een vergelijking b.v. met den laten Frans Hals aan den éénen kant, met Rubens en de zijnen aan den anderen, had hier veel licht kunnen geven. We hadden Verhulst dan beter leeren verstaan.

Wij twijfelen er niet aan of de heer van Notten voelt die leemte met ons en is evenzeer instaat er in te voorzien. Wat wij vreezen is alleen, dat hij ten prooi is aan de fundamenteele vergissing, dat het lezend publiek op de door hem verstrekte gegevens het overige zelf zal kunnen aanvullen, evengoed als hij dat zelf al schrijvende en vergelijkende in gedachten deed. Wij waarschuwen — uit ervaring — voor zulk een overschatting van den lezer, waardoor verdienstelijke werken als dit hun dieper doel ten eenenmale missen.

Wij zijn wat uitvoeriger geworden omdat de zaak ons ter harte gaat; als iemand met juisten kijk — zeldzaam genoeg — zich zooveel moeite getroost als voor dit boek noodig was, dan zou men hem gaarne gunnen, dat de invloed zijner pogingen en daden verder reikte dan het beperkte kringetje van vaklieden, voor wie deze studie haar waarde houdt. De voortreffelijke reproducties kunnen niet alles goed maken wat hier ontbreekt. Wat echter geleverd is moge, herhalen wij, slechts een deel zijn van de taak, die de biograaf van een meester op zich *moet* nemen. Het is een soliede fundament om hooger op te bouwen.

W. VOGELSANG.

BESCHRIJVING van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage. In opdracht van den Minister van Waterstaat bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst, 1907.

Een belangrijk werk gewijd aan een gebouw van buitengewone beteekenis en een monument op zich zelf, dat de Commissie van Advies zich heeft gesteld na het volbrengen van hare omvangrijke en dikwijls zeer moeilijke taak. [1])

Na een kort en wel wat oppervlakkig overzicht van de geschiedenis van het gebouw, worden achtereenvolgens behandeld de toestand, waarin de Commissie de zalen aantrof, en de noodig gebleken restauratiewerken. De toestand was allertreurigst. Sinds eeuwen was er gewijzigd en bijgebouwd en het geheel was van drie zijden omsloten door een pantser van onooglijke ombouwen. Gelukkig had men oudtijds niet meer weggebroken dan direkt noodig was en bleven daardoor nog vele gegevens achter pleisterlaag en later metselwerk bewaard, die bij het onderzoek weder aan het licht kwamen en de aanwijzingen gaven voor den herbouw.

Met opzet kies ik dit woord, omdat door de beschrijving volkomen wordt bevestigd, dat van het oude gebouw naast de grove muurblokken nog slechts kleine fragmenten over zijn, doch tevens dat de Commissie met de grootste nauwgezetheid heeft getracht om het door haar met gebruikmaking van eenige muurfragmenten herbouwde kasteel zooveel

1) Tot leden der Commissie werden den 12en September 1896 benoemd de Heeren C. Muysken, F. J. Nieuwenhuis, C. H. Peters en D. E. C. Knuttel, en den 19en November 1907 Dr. P. J. H. Cuypers.

mogelijk te doen aanpassen aan de in den bouw zelf gevonden aanwijzingen. En, gelijk zij hierbij »de steenen (liet) spreken", heeft zij in het prachtwerk de afbeeldingen doen spreken, waarbij de tekst slechts eene bescheiden aanvulling vormt, die daarenboven door het dikwijls in herhalingen vervallen en het overmatig gebruiken van kleine zinnen en nieuwe alinea's het doorlezen minder aantrekkelijk maakt. Aan dit bezwaar wordt echter tegemoet gekomen door de rijke schat van 144 met zorg gekozen en in het algemeen uitstekend uitgevoerde illustraties, waarbij een ruime keuze is gedaan uit oude afbeeldingen, aangevuld door bouwkundige teekeningen en foto's van de belangrijkste aan den dag gekomen bouwfragmenten. De reproducties van deze foto's zijn eene gelukkige aanvulling, daar hierdoor ook na den herbouw de gelegenheid gegeven wordt om de door de Commissie gevonden oplossingen te beoordeelen.

Het werk is keurig uitgevoerd en getuigt van de onbekrompen wijze waarop de Mij voor Bouwkunst dit prachtwerk heeft behandeld.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Officiëele berichten.

Overeenkomstig het besluit van de Algemeene Vergadering te Kampen is door het Bestuur van den Bond eene commissie benoemd om na te gaan welke maatregelen in het belang van het behoud van de nationale monumenten gewenscht en uitvoerbaar te achten zijn. Hiertoe zijn benoemd de H.H. Mr. M. J. Duparc, Mr. S. Gratama, Jan Kalf, Mr. W. L. P. A. Molengraaf, Mr. J. C. Overvoorde, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselt, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers en Dr. C. W. Volgraff. De commissie koos tot voorzitter Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers en tot secretaris den Heer Jan Kalf.

In overleg met het Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië is eene commissie benoemd tot het bijeenbrengen van gegevens betreffende de in Nederland nog aanwezige gebouwen afkomstig van de Oost- en West-Indische Compagnieën. De commissie bestaat uit de H.H. Mr. J. E. Heeres, voorzitter, J. A. Frederiks, Mr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk en H. Bosboom, secretaris.

Vrijdag den 21en Februari werd te Amsterdam eene buitengewone vergadering van den Bond gehouden. In het begin besprak de voorzitter de reeds vroeger door den Bond aangewende pogingen tot behoud van de Nieuwe Zijds kapel aldaar en werd door hem voorgesteld nog eene laatste poging te doen om althans het belangrijkste gedeelte van de kapel te redden. Overeenkomstig dit voorstel werd een adres aan het kerkbestuur gericht.

Daarna kwam aan de orde de voorgestelde wijziging der statuten, die met eenige veranderingen werd goedgekeurd. Aangezien het vereischte aantal stemgerechtigde leden niet aanwezig was, moest de eindbeslissing tot eene volgende vergadering worden verdaagd, waar

ook de door de Vereeniging »die Haghe" gedane voorstellen in behandeling zullen komen.

Bij de rondvraag werd de aandacht gevestigd op de voorgenomen ontmanteling van de Nieuwe Kerk en de hierbij te vreezen moeilijkheden.

Gelijk met deze aflevering wordt het register op den vorigen jaargang verzonden. De ledenlijst zal bij de volgende aflevering worden gevoegd.

Vereenigingen.

Rembrandthuis te Amsterdam. — Het bestuur van de stichting »Het Rembrandthuis", bestaat thans uit de H.H. Mr. H. P. G. Quack, voorzitter, H. J. de Marez Oyens, Dr. A. Bredius, Dr. Jan Veth, C. G. 't Hooft en Jhr. Mr. J. R. Backer, secretaris. De restauratie van het huis, opgedragen aan den architect K. P. C. de Bazel te Bussum, zal in hoofdzaak het inwendige betreffen, daar de gevel waarschijnlijk weinig veranderd is. Wel wordt deze anders voorgesteld op de kaart van Balthazar Floriszoon uit 1625, doch eene vergelijking met andere gevels te Amsterdam toont aan, dat niet met zekerheid valt te bewijzen dat de hooge gevel met het driehoekig fronton eerst na Rembrandt's tijd den tegenwoordigen vorm zoude verkregen hebben.

Den 23^{en} December l.l. werd de Vereeniging »Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken te Rhenen" opgericht. Het Bestuur bestaat uit de Heeren: Dr. R. Jesse, D. Hoiting, A. v. Drunick, C. J. van Holst van Ingen en D. Reeter. De vereeniging telt reeds 35 leden.

Verslagen en periodieke uitgaven van vereenigingen.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drente over 1907. — Het verslag vermeldt eenige aanwinsten, waaronder veel praehistorica. De belangrijkste hieronder zijn een bronzen gietvorm van een celt (bronzen bijl) gevonden in het heidenveld aan den Ruiterweg onder Havelte en een bronzen mes gevonden bij grenspaal N°. 156 aan den grens van Drente en Hannover. Onder de aanwinsten uit later tijd valt speciaal te vermelden eene groote verzameling vaatwerk, koffiekannen en ander huisraad, geschonken door den Heer R. Houwink Hz. te Meppel. De gedetailleerde beschrijving dezer aanwinsten is soms wat onvolledig. »Een glas met versieringen" bijv. zonder verdere omschrijving of tijdsbepaling maakt het moeilijk om zonder meer de beteekenis van deze aanwinst te schatten. Enkele stukken zooals een »kluwen van wollen garen" getuigen wel van een wat al te groote verzamellust. Ook bij het aanvaarden van geschenken is eenige beperking aan te raden.

Zesde jaarboek der vereeniging Amstelodamum. 1908. — Het jaarboek geeft weder een vervolg op de mededeelingen over enkele Amsterdamsche huizen. Ditmaal behandelt de Heer D. C. Meyer Jr. eenige perceelen aan den Dam, het huis Heerengracht 573 en

de achterhuizen van de Doelenstraat N°. 16 en N°. 18. Mr. Veder voegt hierbij eene korte mededeeling over het woonhuis van M. Ad.z. de Ruyter aan het Nieuwe Waalseiland. Van de hand van den Heer J. W. Enschedé vinden wij een artikel met vele belangrijke gegevens over de Amsterdamsche lettergieters en drukkers en verder bevat het jaarboek de nader uitgewerkte voordracht van Dr. H. Brugmans over De Ruyter's grootburgerschap van Amsterdam, den 20en Maart 1907 in de vergadering van Amstelodamum gehouden, en de reeds vroeger in »de Bouwwereld" van 1904 en 1905 verschenen studie over de oude verordeningen op het bouwen te Amsterdam. Als titelprent is eene mooie reproductie van een gezicht op de Westerkerk naar een schilderij van Jan van der Heyden gekozen.

De pas verschenen nieuwe aflevering van Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen, uitgegeven door de Mij tot bev. der Bouwkunst, geeft afbeeldingen van een pakhuis aan de Burgwalstraat te Kampen, waarop volgens de heer A. J. Reyers het jaartal 1530 staat, en een bakkerswinkel aan de Groenestraat aldaar uit 1630. De heer C. v. d. Kamp Wzn. vervaardigde de opmetingen en de heer Reyers leverde hierbij eene korte toelichting. Verder bevat deze aflevering de reproducties van twee teekeningen van J. Stuivinga naar het mooie Gemeenlandshuis van Delftland te Maassluis, in 1626 gesticht en in 1662 verbouwd, en naar de Poort van het Oude Vrouwenhuis aan de Hoogstraat te Rotterdam, uit 1622. Bij het laatste leverde de heer G. van Rijn een kort bijschrift.

Leidsch Jaarboekje 1908. — De vijfde jaargang van dit jaarboekje bevat, naast verschillende artikelen van locaal-historisch belang, eene bouwkundige verhandeling van den heer H. J. Jesse over het Heilige Geest- of Armenweeshuis te Leiden (met illustratie) en een artikel van Mr. J. C. Overvoorde over de bekende schilderijen-collectie van Pieter de la Court van der Voort, die in 1766 te Leiden werd geveild. Hierbij worden eenige bijzonderheden medegedeeld over de belangrijkste stukken uit deze verzameling en een tweetal hiervan gereproduceerd, namelijk De Commenijswinkel van G. Dou, thans in het Louvre te Parijs en Het Paradijs van den fluweelen Breughel met figuren van P. P. Rubens, thans in het Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Monumenten.

De Nieuwe Zijds kapel te Amsterdam. — In eene buitengewone vergadering van den Kerkeraad te Amsterdam is met 103 tegen 31 stemmen besloten om de kapel geheel af te breken en een groot deel van het terrein in te richten voor een te bouwen winkelgalerij. Door den Ned. Oudh. Bond is nog eene laatste poging beproefd om althans het uit bouwkundig oogpunt zoo belangrijk en sierlijk koor te redden, door een tusschenweg aan te geven volgens welken, met behoud van het koor, toch een groot terrein voor winkelexploitatie kan beschikbaar komen. Het kerkbestuur zoude door dit voorstel aan te nemen zich vrijwaren voor het odium van een ongehoord vandalisme en toch eene belangrijke bate vinden voor de beperkte kerkelijke fondsen.

»De Bouwwereld" van 26 Februari 1908 bl. 70 schrijft naar aanleiding van de Nieuwe Zijds kapel:

»In één woord: het welbekende verzet der oudheidkundigen tegen elke verandering steekt hier weer het hoofd op. Het is maar te hopen dat zij in hun streven thans minder succes hebben dan bij de Reguliersgracht, want Amsterdam behoeft geen kerkhof van oude hoeken en brokken te worden."

Over het schoone van den bouw natuurlijk geen woord! Is het niet teekenend om dergelijke woorden te vinden in een bekend architektenblad in het begin der 20e eeuw?

Met genoegen nemen wij het onderstaande bericht over uit de N. R. Ct. van 13 Maart l.l.

In de op 12 Maart gehouden vergadering van kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente werd ook de Nieuwe Zijds Kapel-quaestie besproken. Besloten werd zich te wenden tot den kerkeraad met een voorstel, waarvan de bijzonderheden eerst later worden gepubliceerd, maar dat wordt het aangenomen, tengevolge zal hebben dat het gevaar, althans voorloopig, van het oude bouwwerk is afgewend. 13 3 II A.

Montelbaanstoren te Amsterdam. — Toen de op de begrooting van Amsterdam uitgetrokken post voor een aanbouw aan den toren in den Raad ernstige tegenkanting vond, werd door B. en Ws. toegezegd om het plan niet uit te voeren alvorens de Schoonheidscommissie om advies gevraagd was. Deze commissie heeft zich, zooals te verwachten was, sterk tegen de ontsiering van dit merkwaardige en fraaie gebouw gekant en overeenkomstig haar advies is het voorstel door B. en Ws. teruggenomen, terwijl tevens besloten is om de reeds aanwezige houten aanbouwen te verwijderen.

Te *Gouda* bestaan plannen tot het dempen van het Lombardswatertje en de grachtjes langs de Blauwstraat, de Naaierstraat, de St. Anthoniestraat en achter de Vischmarkt.

Leiden. — In de raadsvergadering van Februari werd het voorstel van den Heer Mulder, om de Mare te dempen, verworpen.

Nijmegen. — Door den Heer Quack, wethouder, is het voorstel gedaan om de voormalige Marekerk aan Mariënburg te sloopen. Reeds werd den 2en December 1899 hiertoe besloten, doch de uitvoering hiervan werd den 17en Maart 1900 geschorst naar aanleiding van de verschillende bezwaren in verband met de architectonische waarde hiertegen uitgebracht.

Rotterdam. — Er bestaat ernstig gevaar dat de Paradijskerk der Oud-katholieken aan de Torenstraat zal gesloopt worden. Voor eenigen tijd zijn eenige stukken van het stucwerk afgevallen en het daarna door het bouwtoezicht ingesteld onderzoek maakte het gewenscht om den dienst voorloopig te staken, totdat ingrijpende verbeteringen zouden

zijn aangebracht. Aangezien deze gemeente op enkele honderden meters afstand een kerk aan den Oppert heeft, is er op deze plek weinig behoefte aan een kerkgebouw en is er meer neiging om eene nieuwe kerk in een ander stadsgedeelte te stichten.

De kerk, die in 1719 is gesticht, ligt aan drie zijden ingebouwd en vertoont aan de straat alleen den modernen voorgevel, die geen architektonische waarde heeft. Het inwendige is echter zeer interessant door het rijke stucwerk onder de galerijen en aan de gewelfde en door beelden gedragen zoldering. Een koepel in het midden geeft een overvloedig, mooi invallend licht. De voor het behoud noodzakelijke werken schijnen niet al te bezwarend te zijn en het is daarom te hopen, dat eene bestemming voor het gebouw gevonden wordt, waardoor slooping kan voorkomen worden. Het rijk gesneden kerkmeubilair, — altaar, preekstoel, communiebank en orgel, — is ongeveer uit den tijd van den bouw, en maakt het geheel tot een der beste bestaande kerkinterieurs uit het begin der 18de eeuw in ons vaderland.

Schiedam. — Den 12en Maart l.l. werden de nieuwe lokalen van het Kantongerecht te Schiedam geopend, welke gevestigd zijn in een der rijkst ingerichte koopmanshuizen te Schiedam, dat voor eenige jaren door de Gemeente werd aangekocht om slooping ervan te voorkomen. Bij de inrichting tot kantongerecht heeft men getracht om zooveel mogelijk de sierlijke betimmering, grootendeels empire, te behouden. Wij hopen nader van dit gebouw eene korte beschrijving te kunnen geven.

Rhenen. — Tijdens den storm van Vrijdag 6 Febr. l.l. kwamen twee pinakels van den Cuneratoren naar beneden, gelukkig zonder iemand te treffen. Om verdere ongelukken te voorkomen schijnt een grondig onderzoek van den voor eenige jaren, na den brand, gerestaureerden toren wenschelijk. Zie: »De Opmerker", 8 Febr. 1908.

Kasteel Waliën bij Winterswijk. — In Januari is het kasteel Waliën bij Winterswijk door brand vernield. Er stond nog slechts een overblijfsel van het oude kasteel dat reeds uit het begin der 15de eeuw schijnt te dateeren. Het was reeds in het begin der 19de eeuw in verval.

Personalia.

Voor het tijdvak van 1 Januari 1908 tot en met 31 December 1908 is benoemd tot assistent bij het Rijksmuseum van Oudheden, te Leiden, de heer M. A. Evelein, doctorandus in de klassieke letteren, te Leiden. *(Stct.)*

Bij Kon. Besl. is, met ingang van 1 April, benoemd tot directeur van het museum »Huis Lambert van Meerten" te Delft, de Heer A. le Comte, kunstschilder, hoofdleeraar aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam.

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, voorzitter.
Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris.
Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijckevorsel, penningm.
Mr. P. C. J. A. Boeles.
F. A. Hoefer.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter.
Mr. N. Beets, secretaris.
Dr. W. Martin.
Dr. W. Vogelsang.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, G. A. Bosch, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor wettelijke regeling tot behoud van monumenten:

Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, voorzitter, Jan Kalf, secretaris, Mr. M. J. Duparc, Mr. S. Gratama, Mr. W. L. P. H. Molengraaf, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. Mr. A.F. O. van Sasse van IJsselt en Dr. C. W. Volgraft.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Commissie van toezicht op het Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring".
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
Dordrecht, Dordrecht's museum.
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.

Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeente-museum.
's-Gravenhage, Vereeniging die Haghe.
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereeniging Haerlem.
's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum de Lakenhal.
Leiden, Vereeniging Oud-Leiden.
Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van Oudheden.
Utrecht, St. Bernulfus gilde.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig".
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
Bont, Bernard J. M. de; conservator Amstelkring te Amsterdam.
Bredius, Dr. A.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Dommisse, C. P. J.; conservator Stedelijk museum te Vlissingen.
Dompierre de Chaufepié, Dr. H. J. de; directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
Feith, Jhr. Mr. J. A.; conservator Provinciaal museum te Groningen.
Haverkorn van Rijsewijk, P.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Heukelum, Dr. G. H. van, te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
Hoefer, F. A, te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Kalf, J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Lindsen, J. F. A.; conservator Aartshisschoppelijk museum te Utrecht.
Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch museum te Middelburg.
Martin, Prof. Dr. W.; onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Leiden.
Moes, E. W.; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk museum te Leiden.
Pit, A.; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
Riemsdijk, Jhr. B W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
Schmeltz, Dr. J. D. E.; directeur 's Rijks Ethnograpisch museum te Leiden.
Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de, te 's-Gravenhage; administrateur van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort te 's-Gravenhage.
Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Sted. Museum te Kampen.
Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Utrecht.
Waller, F. G., te Amsterdam; oud-waarn. directeur Prentenkabinet te Leiden.
Wigersma, S; conservator Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

Aerssen Beijeren van Voshol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle.
Arkel, G. van; Amsterdam.
Baak, H. A. van; 's-Gravenhage.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.
Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.
Bauduin, P. C. H.; Maastricht.
Barchman Wuytiers, Jhr. J. W. A; Amersfoort.
Bastert, J.; Breukelen.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.
Beek, J. A. van; Rotterdam.
Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; 's-Gravenhage.
Begeer, Anth.; Utrecht.
Beirer, L.; Amsterdam.
Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.
Berg, Jhr. Mr. E. W.; Maastricht.
Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.
Berlage N.zn., H. P.; Amsterdam.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.
Beurden, A. F. van; Roermond.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.
Blaauw, A. J.; Amsterdam.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.
Blommesteyn, Mr. J. D. A.zn.; Kampen.
Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.
Boer, Prof. Dr. T. J. de; Groningen.
Bogert, A. van den; Barneveld.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
Borch, Mr. H. E. baron van der; Ginneken.
Bos, P. G.; Groningen.
Bosch, V. G. A.; Arnhem.
Bouritius, Mr. L. G. N.; Delft.
Brandt, Dr. G.; Kiel.
Brenckman, G. J.; Lienden.
Brinckman, Dr. J.; Hamburg.
Brom, Dr. G.; Rome.
Brugge Cate, Mr. B. ten; Groningen.
Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden.
Bijleveld, W. J. J. C.; Voorschoten.
Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Corten, Dr. R.; Rolduc.
Cramer, Dr. N. A.; Zwolle
Cuypers, Ed.; Amsterdam.
Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
Craandijk, Dr. J.; Haarlem.
Croockewit W. A.zn., W.; Amersfoort.
Dam, D. W. van; Delft.
Deelder, G.; Utrecht.
Deinse, J. J. van; Enschedé.
Derkinderen, A. J.; Laren.
Destrée, J.; Brussel.
Dimier, L.; Parijs.
Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Hertogenbosch.
Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen bij Nijmegen.
Doorninck, P. van; Bennebroek.
Doppler, Dr. P.; Maastricht.
Drucker, J. C. J.; Londen.
Dumont, L. C.; Haarlem.
Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
Dusseldorp, P. K. van; Frankfort.
Eeghen, P. van; Amsterdam.
Eijsinga, Jhr. Mr. W. C. G. van; Leeuwarden.
Emck, W. F.; Gorinchem.
Enschedé, J. W.; Overveen.
Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
Erpecum, C. van; 's-Gravenhage.
Evers, Prof. H.; Delft.
Everts B. H.zn., Mr. J.; Arnhem.
Fabius, A. N. J.; Utrecht.
Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
Fenema, C. H. van; Groningen.
Frederiks, J. A.; 's-Gravenhage.
Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
Freise, K.; 's-Gravenhage.
Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
Frowein, J.; 's-Gravenhage.
Fruin, Mr. R.; Middelburg.
Geelhoed, G.; Schoonhoven.
Gelder, J. de; Leiden.
Gelder, Dr. H. E. van; 's-Gravenhage.
Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
Geradts, J.; Posterholt bij Roermond.
Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
Gils, J. van; Rotterdam.
Gimberg, J.; Zutfen.
Gips, A. F.; Delft.
Glück, Dr. G.; Weenen.

Goekoop—de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; s'-Gravenhage.
Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Halle.
Gonnet, C. J.; Haarlem.
Graaf, J. J.; Ouderkerk a. d. Amstel.
Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
Greve, H. E.; 's-Gravenhage.
Guljé, E.; Breda.
Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
Gijsberti Hodenpijl, J. E.; 's-Gravenhage.
Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
Hattink, Mr. R. E.; Almelo.
Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
Hepkema, J. H.; Leeuwarden.
Heshuyzen, H. J.; Haarlem.
Heuff Azn., J. A.; Tiel.
Heyligers, Mr. J.; Amersloort.
Hezenmans, L. C.; 's-Hertogenbosch.
Hofstede de Groot, Dr. C.; 's-Gravenhage.
Hoiting, D.; Rhenen.
Hollestelle, A.; Tholen.
Honig, G. J.; Zaandijk.
Hoog H.zn., G. de; 's-Gravenhage.
Hoogland, A. J. J.; Rotterdam.
Houck, Dr. M. E.; Deventer.
Houtsagers, P. J.; Utrecht.
Hudig, J.; Rotterdam.
Huisinga, Prof. Dr. J.; Groningen.
Hurgronje, Mr. W. J. Snouck; 's-Gravenhage.
Huyssen van Kattendyke, Mr. G. E. ridder; 's-Gravenhage.
Hymans, Henri; Brussel.
Iterson, Dr. F. H. G. van; Gouda.
Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Bunnik.
Joosting, Mr. J. G. C.; Assen.
Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
Kalbfleisch, C. A.; Vlissingen.
Kalcken, G. van; Haarlem.
Kam, G. M.; Nijmegen.
Kayser, J.; Maastricht.
Keppel, J. R. baron van; Breda.
Kerkhoff, F. M. L.; 's-Hertogenbosch.
Kernkamp, W. J.; Edam.
Kesper, Dr. L. A.; Gouda.
Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
Klönne, B. H.; Amsterdam.
Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
Krom, N. J.; Leiden.
Kromhout C.zn., W.; Amsterdam.
Krook, L.; Zwolle.
Kruse, John; Stockholm.
Kuile, Mr. G. ter; Almelo.
Kuyk, J. M. van; Assen.
Landweer, G. J.; Assen.
Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
Lanschot, Mr. E. P.; Breda.
Lasonder, L.; Middelburg.
Leersum, Prof. Dr. E. C. van; Leiden.
Leeuw, O.; Nijmegen.
Lennep, C. J. A. Roeters van; Amsterdam.
Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
Lycklama a Nyeholt, P.; Zwolle.
Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
Madsen, K.; Kopenhagen.
Marius, Mej. G. H.; Utrecht.
Martini Buys, Jhr. P. H. A.; 's-Gravenhage.
Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
Meijes; Hengelo (G.).
Meinsma, Dr. K. O; Zutfen.
Mengelberg, W.; Utrecht.
Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
Michiels van Kessenich, Jhr. Mr. F.; Roermond.
Mijs, U. J.; Middelharnis.
Minne, J. van der; Geervliet.
Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
Moorrees, Th. D. J.; Buurmalsem.
Mulder, A. J.; 's-Gravenhage.
Mulder, W. C.; Leiden.
Muller Fzn., Mr. S.; Utrecht.
Muller Hz., Mr. S., Rotterdam.
Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
Murray Bakker, J.; Amsterdam.
Nieukerken, J. J. v.; 's-Gravenhage.
Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
Nijland, Hidde; Dordrecht.
Nottebohm, O.; Antwerpen.
Obreen, C. M. C.; Rotterdam.
Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
Oppenraay, Dr. R. M. van; Amsterdam.
Oyens, Mr. J. C. de Marez; 's-Gravenhage.
Pauw van Wieldrecht, Mr. M. I. ridder; Doorn.
Pasteur, Mr. J. D.; Haarlem.
Patijn, Mr. J. G.; 's-Gravenhage.
Peelen, Mej. I. C. E.; Amsterdam.
Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
Portheine, Jr. H.; Arnhem.
Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.

Prins, Mr. C. Bloys van Treslong; 's-Gravenhage.
Rambonnet, N. S.; Elburg.
Rechteren—Limburg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
Rengers, Mr. W. J. v. Welderen baron; Leeuwarden.
Repelaer van Spijkenisse, Jhr. J.; Haarlem.
Reijers, A. J.; Kampen.
Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N. H.).
Rhijn, Prof. Dr. C. H. van; Groningen.
Ridder, Mr. N. de; Leiden.
Riele Gzn., W. te; Deventer.
Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Haarlem.
Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
Rossum, A. A. J. van; Benschop.
Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
Royen, Mr. J. van; Zwolle.
Rutgers van der Loeff, Dr. J. D.; Haarlem.
Rutten, M.; Maastricht.
Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
Rijckevorsel, H. J. M. M. van; Vucht.
Rijn, G. van; Rotterdam.
Rijnbach, A. A. van; Leiden.
Saher, E. von; Haarlem.
Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Bosch.
Sassen, Armand; Amsterdam.
Sassen, Aug.; 's-Gravenhage.
Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
Scheurleer, D. F.; 's-Gravenhage.
Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
Schmidt Degener, F.; Parijs.
Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
Schölvink, Mr. J. G., Amsterdam.
Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
Schouten, J. L.; Delft.
Schouten, Mr. A. E.; Wageningen.
Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
Sillem, Mr. J. A.; Amsterdam.
Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
Sluyterman, Prof. T. K. L.; Delft.
Smits, Dr. F. X.; 's-Hertogenbosch.
Snoeck, Jhr. M. A.; Hintham.
Spoon J. Jz., A.; Rotterdam.
Staring, M. L. C.; Dordrecht.
Steeden, H. F. van; Leiden.
Sterck, J. F. M.; Amsterdam.
Stoop, F.; Dordrecht.
Storm Buijsing, C.; Zutphen.
Stuijt, J.; Amsterdam.
Suchtelen van de Haere, J. baron van; Hasselt.
Tak, Henri; Middelburg.
Teixera de Mattos, Jhr. H.; Vogelenzang.
Tepe, A.; Dusseldorp.
Terveer; Prinsenhage.
Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.
Tonnet, Mej. M.; Haarlem.
Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.
Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F. baron van; Zuylen.
Tuyll van Serooskerken van Heeze, S. J. baron van; Arnhem.
Tuyn, W. J.; Edam.
Tydeman, Mr. M.; Breda.
Valentiner, Dr. W.; Berlijn.
Veen, Dr. J. S. van; Arnhem.
Verheul D.zn., J.; Rotterdam.
Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
Verschuer, F. baron van; Arnhem.
Veth, Dr. J.; Bussum.
Visser J. W.zn., H.; Leiden.
Visser B.zn., G.; Schiedam.
Volgraff, Dr. C. W.; Utrecht.
Vollenhove, Prof. Mr. C. van; Leiden.
Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Hertogenbosch.
Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
Vries, Dr. S. G. de; Leiden.
Vries van Doesburg, Mr. J. de; Heemstede.
Vries van Heijst, Mr. M. C. de; Leiden.
Weimar, W.; Hamburg.
Wentinck, J. C.; Schalkwijk.
Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
Weve, J. J.; Nijmegen.
Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
Wildeman, M. G.; 's-Gravenhage.
Willink van Collen, H. W.; Breukelen.
Wrangel, Dr. E.; Lund.
Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Amersfoort.
Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
IJzerman, J. W.; Amsterdam.
Zijll de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

DE TECHNIEK VAN VERMEER IN »EEN MEYD DIE MELK UYTGIET".

Naar aanleiding van het artikel van Prof. Six, in N°. I van het »Bulletin" onder bovenstaanden titel verschenen, zij het mij vergund hier eenige opmerkingen te maken.

Het is ongetwijfeld een prijzenswaardige daad, anderen voor te lichten met ontdekkingen op een gebied, waarop onkunde en wanbegrippen maar al te welig wortel hebben geschoten. Wij mogen echter verwachten, dat die ontdekkingen, waar zij een gedeelte van het mysterie, dat de techniek der 17de eeuwsche schilderkunst heet, tot klaarheid moeten brengen, ook op logische theorieën en juiste waarnemingen berusten.

Tot mijn leedwezen is dat echter niet het geval.

Wij zijn het er natuurlijk over eens, dat de in verhouding tot de moderne schildertechniek meer methodische werkwijze der 17de eeuwers in het algemeen een veelvuldig gebruik van glaceeringen als vanzelf medebracht. Trouwens tal van voorbeelden kunnen dit bevestigen. Prof. Six nu is o.m. van meening, dat de olie voor die glaceerende schilders soms een te taai en niet vloeibaar genoeg bindmiddel voor hunne lasuren is geweest en zij daarom gebruik maakten van *de een of andere vernis.* [1]) Het is jammer, dat Prof. Six bij dit belangrijke punt niet wat langer heeft stilgestaan door ons mede te deelen, naar welk vernis die schilders in het genoemde geval dan wel hebben gegrepen. Het is n.l. eenigzins merkwaardig, dat de zoo bij uitstek vloeibare olie zou zijn opzij gezet voor het vernis, met als principieele eigenschappen een zekere taaiheid en . . . een snel opdrogen.

Ieder schilder zal het eeuwenoude feit opnieuw bevestigen, dat men met olie als bindmiddel den geheelen dag »in de natte verf" kan schilderen, terwijl men daarentegen met vernis al spoedig in een taaie trekkende massa vastzit.

Prof. Six schrijft verder: neemt men de vernis nu van zulke schilderijen af door een *dévernissage complet*, op welke wijze ook, dan gaan de zoo behandelde verven mee en is dus de laatste voltooiing van het werk, waarmee eerst de kunstenaar zijn doel bereikte, verloren. En elders betoogt de hooggeleerde schrijver nog, dat hij zich als bindmiddel voor de glaceeringen een vernis voorstelt, dat in ieder geval gemakkelijk zou zijn op te lossen.

De waarheid van deze uitspraak staat gelukkig in omgekeerde verhouding tot de groote verschrikkingen, die zij in argelooze gemoederen waarschijnlijk wel zal opwekken.

Hoewel Prof. Six nu dit vernis niet bij name noemt, is het niet moeilijk na te gaan,

1) De cursiveering is van mij. De W.

welke oplossing in aanmerking komt. Oplossingen van sandarac, schellak, mastik of damar in aether, petroleum etc. vallen vanzelf buiten beschouwing, daarentegen verschaffen oude tractaten en handboeken en niet het minst de practijk ons de zekerheid,dat wij voor een gemakkelijk oplosbaar vernis onze aandacht moeten bepalen tot de in *terpentijnolie* opgeloste mastik.

Nu kan ik mij als practicus in de handen van een 17de eeuwschen schilder om de reeds aangegeven eigenschappen van dit vernis wel geen verwerpelijker schildermedium denken, een vernis dat van het oogenblik dat men het opzet merkbaar begint te drogen en ternauwernood een behoorlijk uitstrijken gedurende eenige minuten toelaat. Men moet zich dan ook ter dege reppen om een schilderij van eenige afmeting zonder »aanzetting" met een zuiver mastikvernis goed gevernist te krijgen.

Een veel grooter nadeel van deze vernisschildering is, dat ze niet houdt en spoedig gaat scheuren. Schilderijen van Verlat, Daumier — om slechts een paar namen te noemen — waarvan ik positief weet dat met dit vernis glaceerend waren geschilderd, zijn geheel vaneen gereten en vertoonen niet zoo zeer de bekende craquelure, maar wèl scheuren in de verf, scheuren — en dit is van het grootste belang — die ik op de duizende door mij onderzochte oude schilderijen nog nimmer ontmoette. Zoowel in de meer pastose factuur als in de glaceeringen zijn deze — en ik laat zooals vanzelf spreekt nadeelige invloeden van mechanischen aard buiten beschouwing — in het algemeen van een wonderlijke gaafheid.

Ik heb dan ook de vaste overtuiging, dat onze, vakkundig beschouwd zoo uiterst solide en minutieus werkende 17de eeuwers, het schilderen met oplosbaar en weinig standhoudend vernis zelfs niet in het hoofd zou gekomen zijn. Het is volmaakt zeker, dat zij voor hunne lasuren de duurzame oliën gebruikten — waaronder lijn-, en notenolie een eerste plaats innemen — zoowel rauw als gekookt met loodglid, menie etc. en tal van experimenten hebben aangetoond, dat glaceeringen met deze bindmiddelen uiterst taai zijn en men oordeelkundig te werk gaande niet de minste vrees voor hunne vernietiging behoeft te koesteren. In onkundige handen is wel geen enkel schilderij veilig. [1])

Overigens wil ik hier nog aanstippen, dat ik verschillende andere uitspraken in het betoog van Prof. Six evenmin zou kunnen onderschrijven.

Zoo is het verschijnsel op den Metzu van van der Hoop R. M. 1556 *geen* ultramarijnziekte maar blinde olievernis.

Zoo is bij den Vermeer van Van der Hoop niet het verdwijnen van karmijn uit het kopje de oorzaak van het vastzitten van het haarlint in het gelaat. Een nagedonkerde, ondoorschijnende olielaag, bij gelegenheid eener zeer oude herstelling als uithaalmiddel op dit deel van de schilderij gesmeerd, dwingt ons als door een groenen sluier te zien. Op oude schilderijen ontmoet men deze karakteristieke plekken niet zelden. Deze Vermeer is er niet onduidelijk mede belast.

Zoo wil ik voor een oogenblik toegeven, dat de lucht op den Ruysdael van Prof. Six

1) Das getrocknete Linolein ist in Wasser, Weingeist, Aether, Terpentinöl und in anderen ätherischen und fetten Oelen unlöslich. Prof. Max von Pettenkofer, »Über Ölfarbe u. s. w." zweite Auflage, S. 8.

paars onderschilderd en met een gekleurd vernis overtrokken is. Volgens de meening van Prof. Six zou Ruysdael daardoor tot de door den schrijver bewonderde kleurcombinatie zijn gekomen. Maar hieruit volgt dan ook onafwijsbaar, dat Prof. Six van meening is, dat dit vernis nog zijn oorspronkelijke kleurwaarde heeft behouden. Bovendien komt de hooggeleerde schrijver deze conclusie nog zelf bevestigen door te ontkennen, dat de hand van Tyche bij het kleuren van het vernis in het spel is geweest.

Nu is het allerminst een gewoonte van deze dame om ons de dingen en profond négligé te laten zien. Vooral oude schilderijen niet. En dat zij harsoplossingen aanvankelijk geel en later dikwijls zelfs bruin kleurt, onvermijdelijk en zonder uitzondering, zie, het is ontstellend Prof. Six daarvan onkundig te weten.

Ten slotte veroorloof ik mij gaarne hieraan nog de geruststellende verklaring toe te voegen, dat »de meyd die melk uytgiet" van Vermeer, uitgezonderd het gelaat, een klein gedeelte van den linkerarm — heraldisch — en het onderste muurgedeelte boven de tegels, in het geheel niet geglaceerd is.

Het heele schilderijtje zit onder een geel vernis, en wanneer dit ooit verwijderd moest worden, dan zou blijken: 1°. dat de spons (sic) van den hersteller geen blauw aankleefde; 2°. dat de kleur wel in het algemeen koeler zou blijken te zijn; de onderlinge toonverhoudingen echter geenszins gewijzigd; 3°. de door mij genoemde glaceeringen aangebracht zijn met olie en niet met een oplosbaar vernis.

Als Prof. Six nu verder tracht aan te toonen, hoe Vermeer is gekomen tot het fijne grijs van den muur en het heldere wit van het mutsje, begeeft de schrijver zich op het terrein der physiologische optica; immers hij meent, dat b.v. het laatste ontstaan zou zijn door paarse onderschildering met daarover heen een gele glaceering, dus door bijeenvoeging der complementaire kleuren.

Deze uitspraak is ten eenenmale onjuist en mag niet zonder ernstige tegenspraak blijven. Sedert Newton's ontdekking weten wij, dat het zonlicht geen enkelvoudig wit licht is, doch een zeer samengesteld licht, dat wij door middel der spectraalanalyse kunnen ontleden in de talrijke componenten, zoodat daarmede is uitgemaakt, dat wit licht kan ontstaan uit de menging van andere kleuren. Wanneer twee kleuren door additie weder wit geven, heeten zij complementaire. Zoo is geel de complementaire kleur van blauw (violet), groen van purper (rood) en oranje van blauwgroen (blauw) etc.

Doch nu begaat Prof. Six de groote fout, die trouwens door vele leeken op physisch-optisch gebied begaan wordt, dat hij verwart *kleuren* mengen met *verfstoffen* mengen. Het principieele onderscheid dus tusschen *additie* en *absorptie*.

Hoe toch kunnen wij kleuren mengen? Van de verschillende daarvoor gebruikelijke methoden noem ik slechts; 1°. de in sectoren verdeelde draaischijf, 2°. het experimenteeren met gekleurde glazen.

Wanneer wij de in willekeurige sectoren verdeelde draaischijf, beschilderd met de passende kleuren met een bepaalde snelheid om haar as draaien, geeft deze den indruk wit te zijn.

Bij de tweede methode neemt men twee tooverlantaarns en brengt voor de lenzen

van de eene een rood gekleurd glas en voor de andere een groen. Laat men nu hunne lichtbundels op een wit veld projecteeren, dan zullen wij natuurlijk twee verschillende vlekken in de genoemde kleuren waarnemen. Wanneer wij echter de beide lantaarns zoodanig laten convergeeren, dat beide gekleurde vlekken elkaar dekken, dan zullen wij weder een witte vlek waarnemen. Door *additie* der complementaire kleuren kunnen wij dus weder wit licht maken.

Wanneer wij nu echter dezelfde glazen platen tegen elkaar drukken en daar het licht door laten vallen, krijgen wij geen wit, maar zwart, ontstaan door *absorptie* der kleuren. Immers het groene licht, dat door de groene plaat wordt doorgelaten, wordt daarachter teruggehouden — geabsorbeerd — door de roode plaat, en de roode stralen uit het spectrum kunnen de roode plaat niet bereiken, doordat zij reeds door de groene geabsorbeerd zijn. Het is duidelijk, dat wij bij afwezigheid van alle stralen, d.i. wit licht, zwart moeten zien.

Eene methode dus om door *kleuren*menging weder tot wit te komen is absoluut niet van toepassing op *verfstoffen* [1]).

Ik weet wel, men kan paars met *zeer veel wit* opzetten — paars dus van zeer weinig saturatie — en met de complementaire kleur geel tot grijs maken. In de juiste intensiteitsverhouding geven beide kleuren echter zwart en *met* het voor het grootste gedeelte door de witte verf teruggekaatste witte licht dus grijs.

Dat deze redeneering echter niet die is van Prof. Six, wordt bewezen door zijne uitspraak: »het mutsje met een paarsche onderschildering is door een gele glaceering wit geworden", etc. Schrijver is dus van meening, dat men met pigmenten in de complementaire kleuren tot wit kan komen, wat een absolute onmogelijkheid is. Ik ben er dan ook van overtuigd, dat wij na eene verwijdering van het gele vernis op het wit van het mutsje geen paars zouden zien, doch wel een nog veel zuiverder wit.

Er zijn meer zulke onmogelijkheden in 's heeren Six betoog. Hij schrijft b.v. »Vermeer heeft nog een werkzaam middel gebruikt om dat geel en blauw niet te laten spreken. Hij heeft daar, tegen het sterke geel van het lijf, het diepe blauw van het boezelaar gezet."

Een duidelijk bewijs, dat Prof. Six met de wet van het simultaan en successief-contrast al evenzeer op gespannen voet verkeert. [2])

Deze wet leert ons, dat ons oog geneigd is steeds de complementaire kleur te zien van een reeds gefixeerde kleur. Wanneer men b.v. een rood voorwerp gedurende korten

1) »Dagegen ist die Farbenmischung durch Mischung von Pigmenten, wie auf der Palette des Malers, physiologisch nicht zulässig; sie giebt ganz andere, vor allem viel dunklere Mischfarben als die optische Mischung der gleichen Farben mittels der angegebenen Methoden; wäre nämlich jedes Pigment ganz rein, d. h. liesse es nur eine einzige Farbe hindurch, so würde die Mischung ganz schwarz sein, weil das durch die Theilchen des einen Pigments durchgegangene Licht durch die des anderen nicht hindurchgelassen werden würde." Dr. L. Hermann, »Lehrbuch der Physiologie", 8 Aufl. S. 542.

2) Zie o. m. Chevreul. »De la loi du contraste simultané des couleurs", etc.

L. da Vinci. »Das Buch von der Malerei. Uebers. v. H. Ludwig". Commentar S. 217.

In Nr. 258 (164) werden die Complementärfarben als Contrastfarben aufgezählt. Lionardo constatirt nur, dass ebenso wie Weiss und Schwarz, Blass (Ultramarin-Asche) und Roth, sich auch Grün und Roth und Blass und Gelb, nebeneinander gestellt, steigern.

tijd fixeert en dan het oog op het witte plafond richt, zal men het voorwerp daar groen zien. In het algemeen nemen twee naast elkaar staande kleuren elk een weinig van hunne complementaire kleur aan. Hieruit volgt, dat de beide kleurvlakken, het geel van het lijf, gezet tegen het blauw — ultramarijn, dat naar violet trekt — van het boezelaar, des te *intensiever* zullen optreden.

Meent Prof. Six dus, dat Vermeer door deze tegenstelling een zekere kleurdemping op het oog had en hij zijn schilderij als 't ware een sourdine wilde opzetten, terwijl hij daarmede juist tot den hoogst mogelijken klank kwam, dan wordt de omvang van 's heeren Six' vergissing eerst recht duidelijk.

Hoe de schrijver overigens verklaart, dat de schaduwpartij van de muts en de halve toon van den muur daarnaast er uitzien als de fijne grijze schaduw van wit, niet blauwig of gelig, maar van de zuiverste kleurloosheid, terwijl hij eenige regels verder laat volgen »dat er werkelijk een blauwe tint over den muur, een geele over het mutsje ligt" etc. is mij niet duidelijk. Eene afsluiting met zuiver wit voor de bepaling der toonwaarde is te minder noodig, omdat deze waarde in de tegenstelling zelve schuilt.

Maar genoeg. Naar ik meen heb ik voldoende aangetoond, dat er bedenkelijke hiaten bestaan in de wijze waarop Prof. Six zijn onderwerp beheerscht.

Om de op schildertechnisch gebied reeds heerschende verwarring niet te vergrooten, hoop ik, dat zijne toekomstige ontdekkingen daar minder de sporen van zullen dragen.

Den Haag, April 1908. C. F. L. DE WILD.

DE AAN JAN VAN SCOREL TOEGESCHREVEN WARMENHUIZER GEWELFSCHILDERINGEN.

Reeds eenmaal had ik gelegenheid in dit tijdschrift, toen als aanvulling van een artikel des heeren Valentiner's [1]), mij met Noord-Nederlandsche gewelfschilderingen bezig te houden. Door Valentiner en mij is toen aangetoond dat verreweg het grootste deel der Naarder gewelfschilderingen werd gecopieerd naar prenten van Dürer, Lucas van Leyden en Jacob Cornelisz. Den versierder der St. Vituskerk te Naarden kan men dus moeilijk als een zelfstandig Nederlandsch meester vereeren.

Is het anders gesteld met hem, die boven koor en apsis der kerk van Warmenhuizen de negen gewelfvakken beschilderde, wier overbrenging naar Amsterdam en plaatsing in een bijbouw van het Rijksmuseum indertijd zooveel pennen in beweging bracht? [2])

1) »Bulletin" 1905, p. 84—86, 180—183.

2) De hettige van 1890 tot 1893 in tijdschriften en couranten gevoerde polemiek werd in een door de Firma Th. A. van Zeggelen onder den titel »De Restauratie der Gewelfschilderingen van Jan van Scorel te Warmenhuizen" in het jaar 1893 uitgegeven boekje bijeengebracht.

Men heeft het gemeend. Reeds in het jaar 1861 bracht de heer D. van der Kellen Jr. in opdracht van het Kon. Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam zijn belangrijk rapport uit over de kunstwaarde der gewelfschilderingen te Warmenhuizen. [1]) Daarin wordt voor het eerst melding gemaakt van een achter den Alkmaarder almanak van 1776 gevoegde Schoorler kroniek waar men leest: »Anno 1525, Wiert het Choor van de Warmenhuyser kerk geschildert door den konstigen Johannis Schoorlius." De heer Van der Kellen meende dat dit bericht gevolgd was naar een uitvoeriger Schoorler kroniek en zag zich er dan ook door gerechtigd aan te nemen, dat de vier groote vakken van het tongewelf boven het koor, die vier voorstellingen van het Oude Testament vertoonden en in zijn oog van grooter kunstwaarde waren dan het Laatste Oordeel, dat de vijf kleinere vakken boven de apside vulde, door de hand van den bekenden Noord-Nederlandschen kunstenaar waren beschilderd. »Deze vier schilderijen zijn stellig onder de schoonste werken, niet slechts van Schorel maar ook van de beste meesters zijns tijds te rekenen" zoo oordeelde hij. Van het bestaan eener uitvoerige Schoorler kroniek is echter tot nu toe niet gebleken. Noch de heer Van der Kellen, noch Prof. J. Six, die zich in den tekst der nuttige uitgave, waarin ook alle Warmenhuizer gewelfschilderingen zijn afgebeeld, [2]) niet tegen de attributie aan Scorel verzet, hebben haar kunnen produceeren. [3]) Zelf kreeg ik op een vraag aan het Haarlemsch archief ten antwoord, dat men ook daar zulk een kroniek niet kende. Wel had de archivaris reeds achter een Alkmaarder Almanak van 1686 dezelfde woorden aangetroffen. [4])

Het bestaan eener vrij oude traditie, die wil, dat Scorel het koor der Warmenhuizer kerk geschilderd heeft, kan men dus moeilijk loochenen. Het blijft echter, zoo lang geen vollediger bericht ons bereikt, de vraag of juist de gewelfschildering door die traditie bedoeld wordt. Zelfs zou men tegenover de geheele overlevering een skeptische houding kunnen

1) Het voor den Commissaris des Konings in de provincie Noord-Holland bestemd rapport werd den 14en October 1861 in een vergadering van het genootschap uitgebracht en is vervolgens in den »Nederlandschen Spectator" (1861, No. 50) en in het bij Van Zeggelen uitgegeven boekje afgedrukt.

2) Peintures Ecclésiastiques du Moyen-Age en Hollande, 1518—1525, publiées par M. G. van Kalcken, Haarlem, H. Kleinmann Cie.

3) De toeschrijving aan Scorel werd ook overgenomen door Taurel, »Christelijke Kunst", II, pag. 74, C. Justi in zijn artikel over den meester in »Jahrbuch d. Kgl. preussischen Kunstsammlungen", II, pag. 214 en in den catalogus van het Rijksmuseum (1907), waar de schilderingen onder No. 2193 beschreven zijn.

4) De mededeelingen dank ik Jhr. H. H. Roëll. Ook achter in de vroegste der bij de Wed. C. Stichter te Amsterdam uitgegeven en op de Amsterdamsche Universiteits-bibliotheek in vrij complete serie aanwezige Enkhuyser Almanachen, die van het jaar 1728, vond ik de Schoorlder kroniek met de op de schilderingen betrekking hebbende plaats afgedrukt. Haar niet al te veel vertrouwen wekkende titel is: »Het Schoorlder Kronycxken Waer in vertoont wert hoe over eenige hondert Jaren, veel steden en Dorpen by en om Wieringen waren, en meer andere vreemde en wonderlijke geschiedenisse, dewelcke alle meest in dit Noorder-Quartier zijn voorgevallen van nieuws oversien en verbetert door Dirck Burger van Schoorl, Cherurgyn." Ook in de eveneens bij de erven der Wed. Stichter uitgegeven Amsterdamsche Almanakken van 1789, 1792 en 1793 vond ik de plaats. — Het bekende en ook in beeld gebrachte (zie Muller Historieplaten Nos. 246—251) verhaal der in de Purmer gevangen meermin wordt in dit historisch document aldus geboekstaafd: »1403 Is omtrent Edam een Meermin gevangen, die van Haerlem versogten an de Stat Edam om die te krijgen, 't welck haer toegelaten wiert: tot Haerlem leerden sijse spinnen en Broodt eten.

aannemen. Zoo doet Dülberg, waar hij in den loop zijner voortreffelijke studie over Lucas van Leyden's Laatste Oordeel, [1]) ook deze gewelfschilderingen bespreekt. Aan de traditie, wier ontstaan uit lokalen trots op den in het naburig Schoorl geboren beroemden kanunnik wel begrijpelijk zou zijn, [2]) wordt, zoo merkt hij op, door een vergelijking der schilderingen met Scorel's zekere werken geen steun geboden. De vier gewelfschilderingen, die gemeenlijk aan den meester toegeschreven worden: de Manna-regen, de Dans om het Gouden Kalf, Pharao's ondergang in de Roode Zee, Abraham en Melchizedek (v. Kalcken, Warmenhuizen N°. 30—33) vertoonen veeleer andere invloeden. Door Dülberg werd reeds op Lucas van Leyden gewezen. [3]) De jonge man, die in zijn gevederde baret het manna opvangt, geeft van diens invloed inderdaad duidelijk blijk. Maar nog een anderen, trouwens aan den Leidschen verwanten, stijl meen ik in de schilderingen te ontdekken. De beweging der in de Roode Zee verdrinkende ruiters en paarden, der voor het Kalf dansende mannen en kinderen, doen mij — hoewel vooral de laatste bij de verwerking door den Noord-Nederlandschen gewelfversierder wel zeer verloren zullen hebben — aan de Antwerpsche School van 1520, aan Dirick Vellert [4]) denken. De laatste meester heeft zich in het jaar 1523 bezig gehouden met het teekenen van ontwerpen voor een reeks ruitjes, die de geschiedenis van Mozes moesten aanschouwelijk maken. Deze teekeningen — en andere uit datzelfde jaar — zijn ook door de rijk geornamenteerde kleedij hunner figuren, door hun landschap-achtergronden, wel met de gewelfschilderingen te vergelijken. Treffend is bovendien in de teekening van Pharao's ondergang een detail als die twee beenen, die naast een zich met moeite bovenhoudend drenkeling recht uit het water opsteken, detail dat we vóór op dezelfde, overigens geheel anders gecomponeerde voorstelling van het gewelf weervinden. Toch schijnt het mij onjuist de ontwerpen der schilderingen aan Vellert zelf toe te schrijven en alles wat in den stijl van het uitgevoerde werk aan den meester vreemd is, te willen verklaren uit onhandigheid en achterlijkheid van den wat Noordelijk provincialen schilder.

De teekening immers, die ik in het Groothertogelijk museum te Weimar onder het werk van Lucas van Leyden aantrof en die mij, daar ze voor een der Warmenhuizer

1) Repertorium für Kunstwissenschaft XXII, p. 30—61.

2) Voor het jaartal 1525, dat ik daarom wel zou kunnen handhaven, geldt deze redeneering natuurlijk niet. Dülberg denkt zich echter de schildering ontstaan onder invloed van Lucas van Leyden's Laatste Oordeel, dat, naar hij aantoonde, hoogst waarschijnlijk den 6en Augustus van het jaar 1526 besteld werd. De door hem aangewezen overeenkomsten vind ik echter niet zóó sterk, dat ik er ontleeningen in kan zien. Veel grooter is de verwantschap van het Laatste Oordeel der Warmenhuizer schildering met dat der nu in het Rijksmuseum bewaarde (catal. 1907, supplement no. 665a) en aan Dülberg nog slechts door een ruwe schets bekende Alkmaarder gewelven, die in 1519 schijnen te zijn voltooid en in aansluiting aan de attributie door Six, aan Cornelis Buys den Ouden worden toegeschreven. Beide composities hebben eenige figuren en de geheele indeeling gemeen.

3) Waar hij echter de schilderijen tot de school van Jacob Cornelisz. rekent, kan ik niet met hem meegaan. Niets, ook niet het ornament, dat uit te zuivere Renaissance-motieven is opgebouwd en veeleer naar Antwerpen wijst, doet aan dien meester denken.

4) Zie over dien meester de studiën van Gustav Glück in het »Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen des allerh. Kaiserhauses", Band XXII en van mijzelf in »Onze Kunst", Deel X, XI en XIII, waar bijna al zijn in den loop van dit artikel te bespreken teekeningen zijn afgebeeld.

schilderingen gebruikt is, aanleiding werd aan die schilderijen meerder aandacht te wijden, schijnt mij van een meester die tusschen Vellert en Lucas van Leyden in staat. Het is de hier op bl. 66 afgebeelde in bruine inkt uitgevoerde en grijs gewasschen penteekening (hoog M. 0.348, breed M. 0.276), welke den Bijbeltekst Genesis 14 : 18, 19 illustreert. De priesterkoning Melchizedek, die met zijn uit een hooge poort tredend gevolg, de linkerzijde der teekening vult, reikt den in het midden geknielden Abraham brood en wijn. Ter rechterzijde op den voorgrond, twee mannen, van wie de voorste door zijn levendige deelneming, mij gekarakteriseerd schijnt als Lot, de zoo juist bevrijde zoon van Abraham's broeder. Een sierlijk vaandrig ontplooit, op het tweede plan, Abraham's triomfantelijke banier en wordt gevolgd door het heir dat — door een spelonk zich dringend, aan welks einde ik de stralen der opgaande zon meen te zien [1]) — in haar midden de vier in den nachtelijken slag geslagen koningen met gebonden handen meevoert.

De vaandrig, de figuren op den voorgrond links, het kleine met de rechterhand wijzende mannetje vóór de poort, roepen onmiddelijk Lucas' naam in de gedachte. Toch is bij nadere beschouwing ook in deze figuren de teekenhand van den grooten Leidenaar niet te herkennen. Opvallend zijn aan den anderen kant de overeenkomsten van den toeloopenden krijgsman rechts vóór, van de voortreffelijk vlug aangegeven legerbende op den achtergrond, van den in het donker van de poort gezienen kop, met sommige figuren die we aantreffen in Vellert's reeds genoemde teekeningen van 1523 en ook in die groep van grootere teekeningen, welke ik in mijn derde Vellerta-rtikel om een 1520 gedateerd en gesigneerd werk rangschikte en in welke ik Lucas' invloed constateerde. Bovendien is er in de wijze waarop de contouren dikwijls met een tweede lijntje werden aangedikt, waarop in het heuvelachtig landschap de lage boomrijen werden aangegeven en de schaduwen gewasschen zijn, zeer veel dat aan Vellert's teeken-techniek herinnert. De draperie-behandeling evenwel, die ik ook niet kan terug vinden in de in dit opzicht van zijn overig werk wel verschillende groote teekening voor een glasraam, dat de wijding van een bisschop te zien geeft en waarop het jaartal 1525 geschreven werd, [2]) weerhielden mij tenslotte van de toeschrijving ook aan dezen meester. Misschien zou in zijn plaats de naam van Jan Swart, die merkwaardiger wijze volgens van Mander Scorel's leerling was maar in zijn werk ook door Vellert beinvloed blijkt, hier, zij het ook slechts aarzelend, kunnen worden genoemd. Zijn houtsnede met die aardige scheepspredicatie zou daarbij, vooral om de sterk getypeerde dikwijls met hooge punthoeden gedekte manspersonen, in onze gedachte zijn en ook de teekeningen die men den laatsten tijd gewoon is dezen meester toe te schrijven bieden, hoewel ze meestal zwaarder, met een stomper rietpen, uitgevoerd zijn, wel vergelijkingspunten. Met een definitieve toeschrijving zal echter moeten worden gewacht tot er werken aan den dag komen, die onbetwistbaar van de zelfde hand zijn als de nu gepubliceerde teekening.

1) Ik geloof tenminste niet dat men er de pieken van het krijgsvolk in moet zien, wat er op de gewelfschilderingen van gemaakt is.

2) Een groote reproductie bij Gluck pl. VI.

De bestudeering van Nederlandsche teekeningen der XVIe eeuw kan immers nog velerlei verrassingen brengen. Zoo compliceert zich voor dit geval de zaak door een groote,

met waterverf gekleurde teekening in het Museum Boymans te Rotterdam, die tweemaal — en daarvan eens met schijnbaar oude inkt op een zeer weinig in het oog vallende plaats

geschreven — den naam Schorel draagt.[1]) Daar dit blad zich tot onze teekening wel zou kunnen verhouden als een laat tot een vroeg werk van denzelfden meester, en het overigens met Scorel's late schilderstukken in het Rijksmuseum te Amsterdam (nos 2189, 2191)

vergelijkbaar is, zou men tenslotte toch de toeschrijving van de Weimarsche teekening — en dus van alle *schetsen* voor de vier gewelfschilderingen — aan Scorel verdedigbaar

1) Een goede reproductie in Kleinmann's Teekeningen der Hollandsche en Vlaamsche school als door een onbekend Meester.

kunnen achten. Maar dan zal ook nog van elders moeten blijken dat deze meester meer dan wij op het oogenblik uit de hem toegeschreven schilderstukken kunnen afleiden, zeer sterke Leidsch-Antwerpsche invloeden heeft ondergaan.

Trouwens, ook zonder het prestige dat een naam gewoonlijk geeft, is het vergelijken der teekening met de gewelfschildering, die er zoo zeer door beïnvloed werd, van groot belang. We zullen daarbij de bewegelijk-gevoelige, soms geestige hand in het voorbeeld meer leeren waardeeren. De zwaarheden der schildering zullen ons voortaan ook hier beletten nog aan het eigenhandig werk van een echt kunstenaar te gelooven.

Het is bekend dat wat er aan de Warmenhuizer schilderingen ontbrak werd aangevuld volgens door den heer Derkinderen vervaardigde doch niet door hem zelf uitgevoerde cartons. In Kleinmann's uitgave vinden wij de reproductie (Warmenhuizen N°. 39) eener schets van wat er vóór die aanvulling van de schilderingen over was. De schets zelf bevindt zich in het kapelletje dat aan het gebouw der Rijksnormaalschool voor teekenonderwijs voor de gewelven werd gebouwd. Met haar hulp kunnen wij vaststellen welke deelen slechts voor een vergelijking met onze teekening in aanmerking moeten komen. Den geheelen vaandeldrager heeft de heer Derkinderen zich uit eenige beenfragmenten en het onderste deel van den mantel, [1]) den linker arm en het links van den vlaggestok wapperend doek moeten reconstrueeren, terwijl van den linker geleider der door Abraham gevangen genomen koningen op den achtergrond nog slechts het gezicht (niet het hoofddeksel) en de hals aanwezig waren. De twee planken links boven den laatste, waarop men nu een boomrijk terrein en links een deel der vlag geschilderd ziet, behoorden bovendien tot die groote verticale strook van niet beschilderd hout waar, lager, de vaandrig op moest worden aangebracht. Ook de toeschouwer op den voorgrond links, van wien nog slechts de rechterschouder met de neerhangende wijde mouw en de daaruit stekende hand, de daaronder loodrecht afhangende twee zware plooien van het kleed en een fragment van het over de heup sluitend met granaatpatroon versierd en met franje afgezet buis over waren, is voor het grootste deel door Derkinderen ontworpen. Hoofd en beenen ontbraken geheel. Van de figuren in de poort was van de links meest achterwaarts staande slechts het bovenste deel van den hoedbol nog zichtbaar.

Na deze uitwijding, waartoe de restauratie van het monument ons dwong, kunnen we, geholpen door de hier op bl. 67 gegeven afbeeldingen, teekening en gewelfschildering vergelijken. Op de groote overeenkomsten der beide composities behoeft wel niet gewezen, en het zal dan ook voldoende zijn eenige verschilpunten uitvoeriger aan te wijzen en zoo mogelijk te verklaren.

Opvallend is het hoe in de gewelfschildering bijna alle figuren naar de onderste helft zijn samengedrongen. Dit zal de schilder noodig geoordeeld hebben om te bewerken dat het verband van den vaandrig en de hem volgende legerbende met den aanvoerder

1) Dat deel maakt het echter reeds duidelijk, dat de figuur door zijn lager afhangenden mantel er wel anders heeft uitgezien dan het voorbeeld. De langere, zwaardere mantels en de op de schouders vallende haren geven aan nog meer personen een anderen stijl dan ze op de teekening hebben.

Abraham niet door de welving van het te beschilderen vak verloren ging. Aan dezelfde compositie-verandering zal het wel toe te schrijven zijn, dat op den voorgrond rechts slechts plaats was voor één persoon, die bovendien aanmerkelijk afwijkt van de zoo bewegelijke figuur der teekening. Ook wel weer om een door de welving geboden moeilijkheid te ontwijken, zal de schilder zijn Melchizedek in veel minder gebogen houding hebben gesteld dan de teekenaar het deed. Het innige dezer ontmoeting — prototype der communie — dat in de teekening wèl is uitgedrukt, ging daardoor geheel verloren en, daar brood en wijn niet tegelijk worden overgereikt, verwondert men zich over deze gave uit de linkerhand.

In den Abraham vindt men daarentegen ook kleine details der teekening, als het spiraaltje dat deel schijnt uit te maken van de linker kniebedekking, terug. Slechts geeft de volle baard en het zware tot op de schouders hangende haar hem het uiterlijk van een vroeg-negentiende-eeuwschen held-uit-de-romantiek. Merkwaardig als bewijs voor het slaafsch gebruik, dat wel van de teekening werd gemaakt, is Abraham's rechterhand. Duim en pink zijn gebogen alsof ze nog als dáár, het brood omklemden. In het gevolg van Melchizedek, waarvan zooals we zagen de drie meest rechtsche figuren authentiek zijn, wijkt onze schilder — of was het een latere? [1]) — van de teekening vrij sterk af. Slechts de mantelplooien van het zoo aardige Lucas-van-Leyden-achtige mannetje links en het twee aan twee uit de poort te voorschijn treden, heeft hij overgenomen. Dit verwondert te meer, na een vergelijking der rechter achtergrondgroepen. De op de teekening slechts duidelijk geïndividualiseerde vier voorste figuren: twee der koningen en hun beider geleiders, zijn door den schilder dankbaar aanvaard, al heeft hij ze dan ook zeer verstijfd en vergrofd. Hoe het gebaar van den linker gevangenbewaarder — we zeiden reeds dat zijn rechterarm en hand geheel nieuw moesten worden ontworpen — had moeten zijn, maakt de teekening duidelijk. Hetzelfde geldt van de spelonk waar, op de teekening, de zoo geestig even aangegeven krijgsbende bezig is dóór te dringen. Wanneer men, met een afbeelding der teekening in de hand, voor het gewelf staat, meent men wel de rechter rotspartij en zelfs het overhangend blok te kunnen herkennen. De rots echter, waarop ter linkerzijde dat blok moest rusten, was geheel verdwenen: slechts onbeschilderde planken vulden daar, zooals we zagen, het gewelf. De heer Derkinderen was dus geheel in zijn recht er een boomgroepje te ontwerpen, dat trouwens door zijn verdienstelijke vaagheid volstrekt niet detoneert in de door vocht als weggewasschen beschildering van het bovenste gewelfdeel. Slechts de teekening zou ons de verrassende terreinsgesteldheid, die niet te raden nòch te berekenen was, komen verklaren. Had men op die verklaring moeten wachten? 't Zou wel schoon geweest zijn, maar nog schooner zou ik het geduld geacht hebben dat ook na deze vondst de bijschildering had kunnen uitstellen. Dat deze teekening onmiddellijk voor het gewelf zou hebben gediend, al geloof ik niet dat ze daartoe door den kunstenaar bestemd was, maakt het feit dat enkele details zonder eenige verandering werden overgenomen, wèl waarschijnlijk. Ook het voor een vergrooting der

1) Ook met die mogelijkheid moet men natuurlijk rekening houden.

compositie dienstige stelsel van horizontale en verticale lijnen schijnt in die richting te wijzen. Toch is het bestaan van een tweede met het oog op het gewelf zelf gewijzigd ontwerp met eenige moeite wel denkbaar. Het allerschoonst ware het dus geweest, indien men ook op het terugvinden van dát document had kunnen wachten. Wachten dus, hoogstwaarschijnlijk ten eeuwigen dage.

Ik zelf zou, wanneer ik in een dergelijk geval het oog van den restaurator hoopvol op mij rusten zag, gevleid zijn en .... niet meer zoeken.

N. BEETS.

DE GEWELFSCHILDERINGEN IN DE KERK DER NEDERDUITSCH HERVORMDE GEMEENTE TE NOORDBROEK.

Werd in het Decembernummer van den vorigen jaargang, pag. 208, door ons medegedeeld, dat het kerkbestuur der Ned. Herv. gemeente te Noordbroek, naar aanleiding van ontdekte gewelfschilderingen in de kerk aldaar, voornemens was het geheele gewelf te doen onderzoeken, niet om het te voorschijn gebrachte opnieuw over te witten, maar om het te behouden, thans heeft dit onderzoek plaats gehad en kunnen wij omtrent het resultaat daarvan het volgende mededeelen.

Het koor der voornoemde kerk dagteekent uit de 2de helft der 13de eeuw; het bestaat uit ééne travée en wordt verder afgesloten door vijf zijden van een tienhoek. Aangezien de kerk bepleisterd is, kunnen wij zonder grondig onderzoek niet bepalen, of deze afsluiting al of niet oorspronkelijk is; wel zijn de aanwezige in- en uitwendige profielen dezelfde als die van het overige gedeelte van het kerkgebouw, doch inwendig komt men tot de meening, dat het gewelf der koorafsluiting nooit is uitgevoerd, en dit te meer nog daar de zusterkerk te Zuidbroek, die van denzelfden tijd dagteekent, eene vlakke koorafsluiting bezit. Daarom is twijfel aan de oorspronkelijkheid der koorafsluiting alleszins gemotiveerd.

Wat hier ook van zij, vrij zeker is het, dat het gewelf der koorafsluiting niet bestond in het midden der 15de eeuw, toen de gewelven der kerk werden beschilderd, want ware dit wèl het geval geweest, dan zouden de nu ontdekte schilderingen, voorstellende »Het laatste Oordeel", ongetwijfeld op het gewelf der koorafsluiting zijn aangebracht.

Het vroeg-gothische gewelf, dat de koortravée dekt, bestaat uit acht ribben, die van haar oorsprong af tot ongeveer op de helft harer lengte zijn samengesteld uit driekwart-ronde baksteenen, terwijl het overige gedeelte uit rechthoekvormige baksteenen bestaat. Evenals bij een gewoon kruisgewelf vangen vier dezer ribben op de vier hoeken van de travée aan; de vier overige ribben zijn daar midden tusschen geplaatst, zoodat het koorgewelf uit acht gewelfsvelden bestaat. In het midden bevindt zich een ring, waarin de ribben uitloopen; deze heeft eene doorsnede van ongeveer 0.90 M. en is inwendig niet geopend maar dichtgemetseld.

Alle overige gewelven van dit kerkgebouw zijn min of meer op dezelfde wijze geconstrueerd.

Toen de kerk in de 2de helft der 13de eeuw voltooid was, werden hare gewelven op de meest eenvoudige wijze beschilderd: ribben en velden kregen een baksteenkleur, waarop voegen werden nagebootst.

Aldus bleef het gewelf tot in het midden der 15de eeuw, toen het rijk werd gepolychromeerd met de voorstelling van het laatste oordeel, welke schildering waarschijnlijk ten tijde der Reformatie door een kalklaag aan het oog is onttrokken. Door een gelukkig toeval thans weder ontdekt en dank zij het lofwaardig besluit van Heeren Kerkvoogden weder aan het daglicht gebracht, zijn wij thans in staat den lezers van het »Bulletin" eene uitvoerige beschrijving van dit »Laatste Oordeel" te geven.

De voorstelling van het laatste oordeel wordt in de 14de en 15de eeuw bijna overal op dezelfde wijze weergegeven: Christus op den regenboog gezeten, met den wereldbol in de hand of aan de voeten, vormt steeds de hoofdfiguur; engelen roepen met bazuingeschal de dooden ten oordeel op en deze laatsten, uit hunne graven verrezen, worden eenerzijds door engelen ten hemel, anderzijds door duivelen ter helle gevoerd. Somtijds vindt men deze voorstelling nog aangevuld met de beeltenis van den aartsengel Michaël, die op eene weegschaal, welke hij in de hand houdt, het goed en kwaad der afgestorvenen wikt en weegt; naargelang de schaal naar rechts of naar links overhelt, worden de verrezenen ten hemel of ter helle verwezen.

Bij kruisgewelven is het de aangewezen weg, dat Christus — de hoofdfiguur — in het midden, dus in de aslijn der kerk wordt geplaatst; bij dit gewelf echter wordt de aslijn door eene rib ingenomen, zoodat de hoofdfiguur in een der aangrenzende vakken moest worden geplaatst. Men koos hiervoor het zuidelijke vak, op bijgaande schets gemerkt 1.

Wij zullen nu de verschillende voorstellingen bespreken in de volgorde als op onze schets met cijfers is aangeduid.

Vak 1. Hier wordt Christus afgebeeld, gezeten op een groen-, oker- en grijskleurigen regenboog, met aan Zijn voeten een aardbol, waarop een kruisje is bevestigd; een lichtbruine, met witte bloemen versierde mantel omhult Zijne gestalte, zoodanig echter dat de wonden, door speer en nagelen in lichaam en handen geslagen, aanschouwelijk blijven voorgesteld. Zijn hoofd is omgeven met een okerkleurigen heiligenschijn, die getemperd wordt door een drietal gestyleerde grijze leliën, welke op de aureool aanwezig zijn. Links van het hoofd (er voor staande rechts) is in schuin-opgaande richting een zwaard aangebracht, dat met de punt het hoofd raakt, terwijl rechts daarvan, symetrisch met het zwaard, zich een lelietak bevindt [1]).

Links en rechts van de Christusfiguur ziet men een engel uit eene wolk te voorschijn komen, het hoofd met een kruisje bekroond en schallend op een bazuin.

Het benedengedeelte van dit tafereel wordt ingenomen door verschillende kleinere

1) Zwaard en lelietak stellen straf en loon voor. Het zwaard is steeds links (helzijde), de lelietak rechts (hemelzijde) geplaatst.

figuurtjes, die, uit hunne graven oprijzend, in allerlei houdingen worden afgebeeld; daaronder kan men aan hun geschoren kruinen duidelijk monniken en kloosterlingen herkennen.

De hoofdfiguur, Christus, is met eene lichtbruine kleur omlijnd; hoofd en lichaam zijn in dezelfde tint geschaduwd, terwijl het haar bruin is gekleurd. Het zwaard heeft een okerkleurigen omtrek, doch de greep is in die kleur getint. De lelietak is groen, de bloemen zijn wit van kleur. Okerkleurig zijn ook de haren der engelen, alsook hunne vreemdsoortige bazuinen, doch de vleugels zijn zoowel in oker als in groen behandeld.

Vak 2. Dit is gelegen rechts (ten noorden) van de in de aslijn liggende rib en vormt als het ware een pendant met het voorgaande vak. Hier is de hoofdfiguur de beeltenis der H. Maagd, welke in 't lichtrose gekleed is en geknield, met saâmgevouwen handen, in profiel wordt voorgesteld met het gelaat naar den Heiland gewend. Zoowel de haren der Moedermaagd als de heiligenschijn, die haar omgeeft, zijn okerkleurig en achter haar komen donkere stralen te voorschijn.

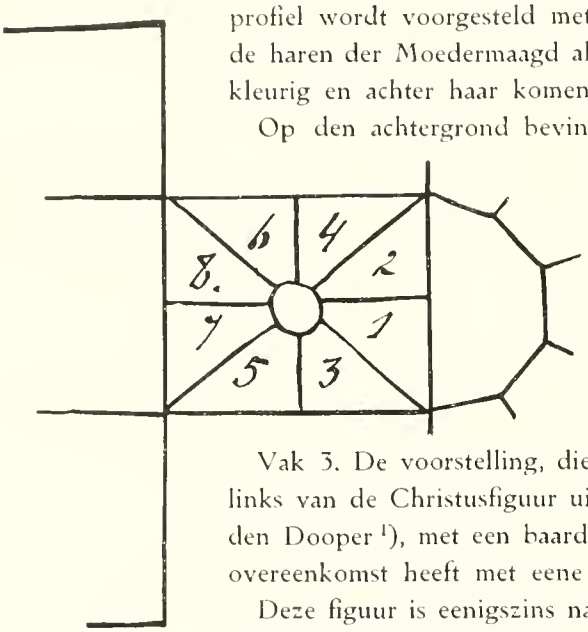

Op den achtergrond bevindt zich een engel, die, evenals de engelen op het eerste vak, de dooden door middel van bazuingeschal ter opstanding oproept.

Ook bij deze voorstelling zien wij aan de benedenzijde de afgestorvenen uit hunne graven verrijzen, doch bij dezen is aanwezig een groot geteekende engel, die er op wijst, dat zij weldra de welverdiende belooning zullen deelachtig worden.

Vak 3. De voorstelling, die wij hier te aanschouwen krijgen, bevindt zich links van de Christusfiguur uit het eerste vak; wij zien hier afgebeeld Johannes den Dooper [1]), met een baard en gekleed in een okerkleurig gewaad, dat veel overeenkomst heeft met eene monnikspij.

Deze figuur is eenigszins naar Christus gericht en bijna »en face" geteekend. Hoofd en saâmgevoegde handen, alsmede één zichtbare, ontbloote voet, zijn bruin omlijnd, terwijl hoofd en haren in deze kleur zijn geschaduwd. De aureool, in oker gekleurd, is van tamelijk groote afmeting.

Tusschen dezen heilige en de reeds meer genoemde Christusfiguur is een bazuinende engel geplaatst, die van dien op vak I slechts door de gewelfsrib gescheiden is.

Evenals op de beide voorgaande schilderingen zien wij ook hier weer op den ondergrond kleinere figuurtjes, die uit hunne scherp geteekende, rechthoekvormige graven opstijgen, met dit verschil echter, dat bij dezen een duivel aanwezig is, die met een knods

1) Bij eene voorstelling van het laatste oordeel kan men herhaaldelijk twee verschillende motieven opmerken: òf wel de figuren van de H. Maagd Maria en van Johannes den Dooper, in biddende houding Christus den Opperrechter als voorsprekers van het menschdom flankeerend; òf wel die van Maria en Johannes, den Apostel en Evangelist, eertijds op Golgotha bloedgetuigen zijnde van Christus' smadelijken kruisdood, bij het laatste oordeel echter getuigen zijnde van Christus' schitterende zegepraal.

zwaait, terwijl bovendien nog een zwaard, dat waarschijnlijk aan een zijner trawanten moet hebben toebehoord, zichtbaar is; een en ander geeft den verdoemden reeds nu een duidelijk beeld van de verschrikkingen, die hun weldra te wachten staan.

Vak 4. Dit tableau grenst aan dat der Moeder Gods en stelt voor het verblijf der gelukzaligen, den hemel. Links (er voor staande) verheft zich een gebouw, dat koepelvormig is afgedekt; de hoeken van het dak, hetwelk met een kruis wordt bekroond, bevatten »crochets" en slechts één pinakel is zichtbaar. Dit gebouw, eenvoudig van lijnen, is van verschillende openingen voorzien en geheel in oker gekleurd. In de bovenste opening verdringen zich engelen, van wie sommigen met bazuinen Gods heerlijkheid en luister verkondigen; vòòr de lager gelegen openingen bevinden zich personen, die reeds waardig zijn gekeurd het rijk der hemelen in te gaan; ook onder dezen merken wij een monnik op.

St. Petrus, die bij eene dusdanige afbeelding van den hemel nooit ontbreekt, is aan hoofd en sleutel te herkennen; eenzelfde mantel als waarmede Christus is bekleed omhult zijne gestalte. Een engel met oker- en groenkleurige vleugels rangschikt vòòr het gebouw de gelukzaligen, die aanstonds de poort des hemels zullen mogen binnenschrijden. Petrus en laatstgenoemde engelen zijn hier de hoofdfiguren.

Jammer genoeg is deze voorstelling, en vooral het beeld van St. Petrus, erg geschonden.

Vak 5. In tegenstelling met het voorgaande biedt dit gewelfsveld, dat grenst aan no. 3, ons eene afbeelding van de hel, voorgesteld door den geopenden muil van een monster.

Verschillende duivels in kikvorsch- en draakvormige gedaanten, met groene of bruinroode koppen en groene achterlijven, voorzien van staarten, vlerken en klauwen met scherpe nagels, treden hier op den voorgrond, daar zij grooter geteekend zijn dan de andere figuren. Twee duivels maken zich meester van een dronkaard, die den wijnkroes nog met de hand omkneld houdt, terwijl een hunner hem de keel toeknijpt.

Onder de verdoemden, die ter helle worden voortgedreven, bevindt zich een persoon, wiens hoofd met een bisschopsmijter gedekt is. Aangezien onder de gelukzaligen in den hemel een eenvoudige monnik en onder de vervloekten in de hel een hooggeplaatst geestelijke wordt afgebeeld, is het duidelijk, dat de schilder hiermede heeft willen te kennen geven, dat bij God geen onderscheid van personen bestaat: het goede wordt beloond, het kwade gestraft, onverschillig of de betrokken persoon een prins der kerk is of een zeer lagen rang bekleedt.

Deze vijf schilderingen, op de aangegeven gewelfsvelden aangebracht, geven eene afgeronde voorstelling van het laatste oordeel. Daar zij echter niet symetrisch in het midden staan en de schilder het toch gewenscht oordeelde, dat aan de noordzijde van de aslijn evenveel vakken beschilderd waren als aan de zuidzijde daarvan, heeft hij in het 6de vak, dat het pendant vormt van no. 5, een tafereel geschilderd, dat niet bij het laatste oordeel thuis behoort. De beteekenis daarvan is ons niet bekend.

Een bisschop, levensgroot weergegeven, in vol ornaat, met den mijter op het hoofd

en den bisschopsstaf in de rechterhand, houdt de linkerhand als 't ware zegenend opgeheven; vóór hem staat een minnestreel, gekleed in de dracht van het midden der 15de eeuw, een mandoline bespelende [1]).

Het bisschoppelijk onderkleed is groen van kleur; zijn overkleed, op de borst door een gouden gesp bijeengehouden, is uitwendig bruin, versierd met witte bloemen, doch aan de binnenzijde donker-wijnrood van kleur, terwijl het van onderen met groenachtig bont is omzoomd. De mijter is groen, met gele banden.

Hier dient opgemerkt te worden, dat de kleeding van Christus in het eerste en die van Petrus in het vierde vak van dezelfde kleur is en juist dezelfde versieringen draagt als die van laatstgenoemden bisschop.

De persoon, die voor den bisschop eene mandoline staat te bespelen, is blootshoofds en gaat gekleed in een groenkleurig wambuis; zijn instrument is okerkleurig.

Het benedengedeelte dezer figuur is door beschadiging zoo goed als verdwenen; ware dit niet het geval geweest, dan zou men hebben kunnen opmerken, dat de beide beenen in een strakke, spannende beenbekleeding waren besloten.

Vak 7 en 8. Deze zijn onbeschilderd gebleven, daar zij door hunne hooge welving van uit het schip der kerk toch niet zouden te zien zijn.

Het cirkelvlak, gevormd door den ring, waarin de ribben van het gewelf eindigen, is beschilderd met de beeltenis van de Madonna met het Goddelijk Kind. De Moedermaagd is als kniestuk behandeld en een krans van stralen omgeeft hare gedaante.

Het valt te betreuren, dat deze fraaie schildering door een gat in het gewelf zoodanig ontsierd wordt, dat zij slechts gedeeltelijk is te bezichtigen.

Ten slotte kunnen wij nog mededeelen, dat de verschillende vakken daar, waar de ribben den ring raken, met fijne groene ranken met kleurige leliën zijn beschilderd, hetgeen niet weinig bijdraagt tot verhooging van den schoonen aanblik van het geheel. Ook aan de vier zijden, waar het gewelf aanvangt, zijn dusdanige versieringen aanwezig, doch deze werden niet ontbloot, omdat zij alle min of meer beschadigd bleken.

Het geheel kan beschouwd worden als een zeer belangrijk stuk polychromie uit het midden der 15de eeuw en wij aarzelen niet te getuigen, dat het nog heden ten dage der kerk tot sieraad verstrekt, de verschillende gapingen en verminkingen ten spijt.

Wij willen deze beknopte beschrijving eindigen met een woord van lof aan Heeren Kerkvoogden voor hun van kunstzin getuigend besluit, om dit gewelf op hunne kosten van de dekkende kalklaag te ontdoen. Mogen andere bestuurderen in de toekomst het goede voorbeeld volgen, thans gegeven door het kerkbestuur der Ned. Hervormde gemeente te Noordbroek!

's-Gravenhage, Februari 1908. ADOLPH MULDER.

1) Deze persoon is aanvankelijk, bij de gedeeltelijke blootlegging der schildering, abusievelijk voor eene vrouwenfiguur aangezien.

HET GEBRANDSCHILDERDE VENSTER NUMMER TIEN IN DE GROOTE KERK TE GOUDA

Het is bekend, dat het gebrandschilderde venster, dat in 1559 door Heer Dirk Spiering van Well, abt der Premonstratenser abdij Bern bij Heusden, aan de herrezen St. Janskerk te Gouda werd geschonken, in het midden der 17de eeuw door een zwaar onweder ernstig beschadigd werd. Kerkmeesteren droegen toen, in 1655, aan Daniël Tomberg op, het te herstellen. Blijkbaar is deze herstelling veeleer eene algeheele vernieuwing geweest. Van het oorspronkelijke glas, waarvan de schilder onbekend is, is vermoedelijk geen stuk meer over, en toen enkele jaren geleden het venster opnieuw moest worden hersteld, is zelfs tevergeefs naar eene afbeelding van dat oorspronkelijke glas gezocht.

Wat de bovenhelft van het venster betreft, wist men, dat het tafereel, de boodschap van den engel Gabriël aan de H. Maagd, hetzelfde was gebleven; doch dat de voorstelling daarvan door Tomberg belangrijk van de oorspronkelijke afweek, schijnt aan twijfel nauwelijks onderhevig.

Vast stond ook, dat de benedenhelft eene volkomen verandering had ondergaan. Tomberg heeft daarin de wapens geschilderd van de kerkmeesters, die hem het vernieuwen van het glas hadden opgedragen. Hij voegde daaraan toe een achtregelig, van weinig dichterlijken aanleg getuigend vers, geplaatst in een cartouche en omgeven door een viertal wapenschilden, n.l. die van den stichter der abdij van Bern, van den abt Spiering, van de provincie Holland en van de stad Gouda.

Bij de jongste restauratie, welke overigens den heer Schouten alle eer aandoet, heeft men de eerste twee wapenschilden doen vervallen en daarvoor vlinders in de plaats gesteld. Wat hiertoe de aanleiding is geweest, is mij niet bekend. Mogelijk heeft de overweging gegolden, dat het wapen van den stichter der abdij bezwaarlijk als authentiek kon worden aangemerkt.

Doch wat ook van deze, naar het mij voorkomt vrij willekeurige, wijziging van het eeuwenoude venster de oorzaak zij geweest, het is in elk geval te betreuren, dat dientengevolge elke persoonlijke herinnering aan den oorspronkelijken schenker is vervallen. Hierin schijnt mij niet alleen een gebrek aan piëteit, maar ook iets irrationeels te liggen. De menschelijke ijdelheid brengt nu eenmaal mede — en in vroegere eeuwen was het niet anders —, dat de schenkers van dergelijke vensters deze tevens dienstbaar maken aan het doen voortleven van de herinnering aan hun persoon. De overige Goudsche glazen bevestigen dezen regel en men kan vrij stellig aannemen, dat de benedenhelft van venster no. 10 oorspronkelijk wel den abt in knielende houding zal hebben te aanschouwen gegeven, met zijn patroon of eenige andere godsdienstige voorstelling. Intusschen, nu van de oorspronkelijke voorstelling geen afbeelding bestaat, kon men bij de restauratie moeilijk anders doen dan eenvoudig het bestaande glas herstellen door de ruiten voor zooveel noodig te vernieuwen zonder in de voorstelling wijziging te brengen. Ik laat nu daar, in hoever het in eenig bijzonder geval aanbeveling kan verdienen van dezen laatsten regel

af te wijken. Maar nu men voor dit geval blijkbaar meende deze vraag bevestigend te mogen beantwoorden, had men, naar mijn bescheiden meening, slechts tweeërlei keus: het venster moest worden beschouwd òf als het geschenk van den abt van 1559, òf als dat van de kerkmeesters van 1655. In het eerste geval had, nu van de afbeelding van den abt kwalijk sprake kon zijn, althans diens wapen niet mogen ontbreken, had daaraan zelfs eene eereplaats behooren te zijn toegekend; daarnevens hadden, als dankbare herinnering aan de daad der Goudsche kerkmeesters, die het venster deden herstellen, de wapens dezer regenten behooren te prijken. In het tweede geval had met de wapens der kerkmeesters kunnen zijn volstaan, maar had dan ook elke herinnering aan den schenker van het vroegere glas achterwege moeten blijven. Noch het een, noch het ander is geschied. Het wapen van Heer Dirk Spiering is verdwenen, maar in het opschrift wordt er nog aan herinnerd, dat deze eigenlijk de schenker was (»me dabat"). De beschouwer, die Tomberg's versregelen leest, vraagt zich nu af, waaraan het is toe te schrijven, dat »de rede riep" de wapens van de kerkmeesters af te malen »tot eeuwig lof van haer rijk' konstbiedende hand" en den milden abt gelijke eer niet waardig te keuren.

Toevallig kwam ik onlangs tot de ontdekking, dat het glas oorspronkelijk niet alleen het wapen van den abt, maar ook diens acht kwartieren te aanschouwen heeft gegeven. In een lijvig handschrift van den bekenden Dordtschen oudheidkundige Mr. Wouter van Gouthoeven († 1628), voor enkele jaren door mij aangekocht, vond ik op bl. 36 geteekend het wapen van »Heer Dierck Spiering van Wel, Abt van Bern bij Heusden", aan weerszijden vergezeld van vier kwartierwapens, en daarboven het opschrift: »Ter Goude int choor in een glas Anno 1559".

De kwartierwapens van vaderszijde zijn op deze teekening: 1. in zwart een gouden wiel (Spiering), 2. in blauw een gouden wiel (Hedichuysen), 3. in rood drie palen van vair en een gouden schildhoofd waarin een barensteel (Haeften), 4. in rood twee gouden dwarsbalken (Herwijnen). Die van moederszijde zijn: 1. in blauw een gouden dwarsbalk, vergezeld van drie zilveren adelaars (Poelgeest), 2. in zilver een roode dwarsbalk (Doornik), 3. geschuinbalkt van goud en rood (Hodenpijl), 4. gedwarsbalkt van vair en rood (Barlaymont).

De abt, die een zoon was van Willem Spiering van Well en Margriet van Poelgeest, schonk niet alleen aan de kerk te Gouda een glas te zijner gedachtenis. Hetzelfde handschrift van Gouthoeven geeft nogmaals Heer Dirk's wapen, ditmaal met vier kwartieren: Spiering, Haeften, Poelgeest en Hodenpijl (dit laatste wapen thans gevierendeeld met dat van de heerlijkheid Haemstede), en daarboven het opschrift: »In een glas te s Hertogenbosch in een kappelle daer nu der Jesuyten kercke is".

Ook dit glas is verdwenen. Het eenige gedenkteeken van den abt dat n. f. nog aanwezig is, is de insgelijks met vier kwartieren versierde zerk, welke bestemd was zijn gebeente te dekken. Toen van de aloude abdij van Bern niets meer over was, wees deze zerk hare voormalige plaats nog aan. Het opschrift luidde, blijkens eene in mijn bezit zijnde afteekening: »Hic jacet sepultus dns Theidoricus Spierinck de Well, abbas Bernensis, h. obiit anno millesimo quingentesimo." Zooals men uit het jaartal ziet, is het grafschrift niet voltooid;

in 1500 was Dirk Spiering nog niet geboren. Het schijnt zelfs niet geheel zeker, of hij ooit onder de zerk is begraven. In 1579 werd de abdij verbrand en namen de inwonende geestelijken de wijk naar Culenborg, waar hun abt, de schenker van het Goudsche glas, op 21 Juni 1584 overleed. Nog gedurende eenige jaren hebben zij daarna, in het laatst der zestiende eeuw, weder hun intrek in de oude abdij genomen. Misschien is toen Spiering's gebeente door hen medegevoerd, doch in elk geval schijnt de ongunst der tijden verhinderd te hebben, dat op den nog bij zijn leven bewerkten grafsteen de dagteekening van zijn overlijden werd ingevuld.

Voor het glas te Gouda is de grafsteen van belang, omdat hieruit mag worden afgeleid, dat de kwartierwapens bij Gouthoeven niet volkomen juist zijn. Des abts grootmoeder van vaderszijde was geene van Haeften maar eene de Cock van Delwijnen; het wapen is geheel gelijk aan dat van Haeften, behalve dat de plaats van den barensteel in het schildhoofd wordt ingenomen door een zespuntige ster. Mogelijk heeft aan Gouthoeven eene onduidelijke afteekening ten dienste gestaan. Op de wapens afgaande heeft hij er toen de namen ondergeschreven; niet alleen moet voor Haeften de Cock van Delwijnen worden gelezen, doch ook de naam Hedichuysen is vermoedelijk niet juist en zal wel Ghent moeten luiden, welk geslacht eveneens een gouden wiel in blauw voerde.

Den Haag. BEELAERTS VAN BLOKLAND.

HET WERK DER COMMISSIE IN NEDERLANDSCH-INDIË VOOR OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK OP JAVA EN MADOERA.

II.

HET TEMPELONDERZOEK OP OOST-JAVA.

Het Kâla-makara-ornament op de muren der Chineesche klèntèngs. Aan het speurend oog van Dr. Brandes ontging op zijn onderzoekingstocht, die een ontdekkingstocht genoemd mag worden, het meest verborgene, dat voor zijn doel belang had, niet. Op de in duister gehulde muren der Chineesche klèntèng (= tempel) te Malang deed hij eene nieuwe ontdekking. De zeer belangrijke uitkomsten van zijn bezoek aan dien tempel legt de geleerde vast in een met geestdrift en warm kunstgevoel geschreven opstel. (Zie rapport 1903, bl. 28 enz.). Wij zullen den enthousiasten bezoeker zelf hier en daar aan het woord laten en dit door aanhalingsteekens te kennen geven.

Het bleek Dr. B. al spoedig, dat het bekende Hindoe-ornament, de *Kâla*- of leeuwenkop door *makara's* (zee-olifanten) geflankeerd, op de muren dezer klèntèngs in eindelooze variatie's voorkomt. Men moet hier in het oog houden, dat de Chineezen reeds in de vroegste Hindoe-periode betrekkingen met Java hebben gehad, dat de Chineesche kunst op de Oost-Javaansche zeer beslist en sterk heeft ingewerkt en dat eene omgekeerde

inwerking op de, naar de godsdienstige gedachte, aan die der Noord-Boeddhistische Hindoe's zoo verwante Chineesche kunst op Java niet kon uitblijven.

Op bl. 28 schrijft Dr. B., dat »men in de Chineesche kunst oogenblikkelijk dezelfde bewegingen constateeren kan, als in ons Hindoe-ornament" . . . »De beide parallelle, ver uit elkander staande, maar naar den oorsprong vermoedelijk zeer verwante reeksen lichten elkander toe". Na te hebben aangetoond, hoe het Kâla-makara-ornament zich sterk verlijnd voordoet met veelvuldig verdubbelde, verdriedubbelde makaraparen, met verloopen leeuwenkopmotief, dat dan behandeld is als ware het »slechts een strik of knoop, ontstaan door het inéénkronkelen van de staarten der makara's", geeft de schrijver in levendige bewoordingen zijne verrassende bevindingen weer.

»Dit alles zal slechts met goede afbeeldingen zijn toe te lichten en deze zullen moeilijk te verkrijgen zijn, omdat de meeste dier mooie stukken in het binnengedeelte der klèntèngs in het half donker vastzitten. Het is er steeds het omgekeerde van het niets nieuws onder de zon, men ziet telkens en telkens weer een nieuwe uitvoering, en dan is dat ornament inderdaad mooier dan het onze, uit een open reden, omdat men nog begrijpen kan wat de teekenaar heeft willen, neen moeten geven, een Kâla-makara-ornament of, zooals de Chineezen het zelf noemen, een sjiho-stuk. Neem het mooiste rococo-ornament, uit den besten tijd, het mag een superieur genot geven aan lijnschikking en lijnbuiging, alles er in is echter dood, terwijl hier, zelfs in de gemaniëreerdste stukken, het oude motief nog leeft, al heeft het zijn symbolieke waarde, die wellicht niemand meer begrijpt, ook ingeboet. Geen betere introductie, geen leerzamer school is er, om hetgeen er over het Hindoe-ornament en daarmede de Hindoekunst op dat eiland langzamerhand reeds opgemerkt werd, goed te begrijpen en te volgen, dan deze er zoo geheel parallel mede gaande, en toch weer zoover van afstaande uiting van die zelfde kunst.

»Wat ten opzichte van de Chineesche sjiho-stukken (dat wil dus zeggen makara- of Kâla-makara-ornamenten) geldt, gaat ook door voor de sai's (neushoorns), die de parallel zijn van den leeuwekop qua talis" . . . »Bij de Chineezen spelen echter ook andere beesten een groote rol, de vleermuis, het hert, de tijger, de draak, om er maar een paar te noemen" . . . »en onder hen is er zeker geen een, die men zoo veelvuldig ziet afgebeeld als de eerste, de vleermuis, liefst als dit kan bij vijf te gelijk."

»Men begrijpt nu ook, waarom die vleermuisvormen in de bovengenoemde sjiho-stukken (of laat ons thans liever zeggen sai-sjiho-stukken) zijn ingebracht. Men ziet tevens, dat zij als zoodanig jonger zijn dan het oude motief, en dit mag men er wel bijvoegen, dat, waar hun waarde zooveel beter gevoeld wordt dan die van dat oude motief, het gevoel voor dit laatste dan toch voor een goed deel reeds aan het insluimeren moet zijn, of al ingesluimerd is."

Het *vleermuismotief* verdringt dus al meer en meer het oude Hindoesche Kâla-Makara-ornament. Op dit »insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde van ornament, ook in de Chineesche kunst op te merken" was door Dr. B. in een opstel onder dien titel al eerder gewezen (zie »Tijdschr. voor Ind. T. L. en V." deel XLVI). Toch is ook dat jongere motief interessant en bekoorlijk.

»Half licht werkt hier niet in het nadeel. Juist als men de klèntèng te Malang tegen zonsondergang bezoekt, ziet men welk een rol de vleermuis in de Chineesche ornamentiek speelt. Men ziet haar schier overal. Men ziet ze neerkomen en opschieten, wegzeilen en schuins afdrijven, in allerlei standen, altijd weer dien zoo kenbaren contour, en dat eigenaardig gedraaide daarin, dat een door een Chinees geteekende vleermuis zoo kenmerkt. Maar reeds als de lampen aangestoken zijn, ontwaart men spoedig, dat men met een truc van de Chineesche kunst heeft te doen, en dat deze toch meer eischt dan die eentonigheid alleen. Haast ieder vleermuisstuk is een ander. En als men nu daarna, bij helder daglicht, die zelfde klèntèng nog eens bezoekt, en met de verkregen wetenschap, èn het inwendige, èn het uitwendige nauwkeurig beziet, dan wordt men met stomme verbazing haast geslagen en legt men zich zelf de vraag voor, of niet alle kleiner ornament op de vlakken, zoowel binnen als buiten, onder de afdekkingsrichels, enz., niet evenzeer vleermuizen moet voorstellen; denzelfden contour, de ons thans zoo bekende lijnengroep, men vindt haar overal terug" .....

»Dit vleermuis-motief werd in de Hindoekunst op Java niet aangetroffen. Het bestaan ervan en zijne behandeling was niet bekend, toen, voor zoover dit reeds geschied is, werd vastgesteld wat de bewegingen in de Hindoekunst waren. Zij zijn volmaakt hetzelfde als wat daarin met het Kâla-makara-ornament is gebeurd, of, als men wil, nog verder gaande; maar wie zegt ons wat het einde zou zijn geweest, als die hooge kunst van Midden-Java op een zelfde wijze, in een zelfden bloei, nog voort had kunnen tieren."

Ook voor de kennis van het Noord-Boeddhistische goden-pantheon der oude Javanen zal men de muurschilderingen der Chineesche klèntèngs dienen te bestudeeren. Het Oud-Javaansche Boeddhisme toch leeft nog voort bij de Chineezen evenals het Oud-Javaansche Çiwaïsme dat doet bij de Balineezen. Dr. B. wijst er nog nadrukkelijk op, hoe er voor de kunstperiode op Midden- en Oost-Java kennis moet genomen worden, zoowel van het buiten-Javaansche Hindoewezen (in Eng. Indië dus) als van de Chineesche kunst.

Interessant is nog de opmerking, op bl. 32—33, »dat de eigenlijk gezegde Chineesche kunst haar geboorte moet hebben genomen, zij althans zich gezet moet hebben, in een streek met een heerlijk klimaat, zuidelijker dan waar thans het centrum der Chineesche wereld is gevestigd".

Dit belangwekkend opstel zou genoemd kunnen worden: »Een nog levend Hindoe-ornament in de Chineesche kunst op Java".

Van dit verrassend mooie bijpad keeren wij weer op den hoofdweg terug en volgen nu eerst de Commissie naar *Tjandi Poetri Djawi* (= tempel der Javaansche prinsessen), gelegen in Pasoeroean (district Pandakan, afd. Bangil), dien Dr. B. tot de voorlaatste eeuw der jongere Oost-Javaansche periode rekent.

Het forsche, weelderige ornament is zuiver Oost-Javaansch en sluit zich aan bij dat van Tjandi Soerawana, die van 1365 n. C. dateert. In de nabijheid van den tempel liggen, naar gissing van Dr. B., de restes van eene badplaats met die van een gebouwtje, dat als uitkijk gediend kan hebben, eene soort van pendapa, van waar men een gezicht

op de badplaats had. De tunnels daaronder laten nog altijd als eeuwen tevoren het water van een riviertje door. Om den tempel is eene reliefreeks gebeiteld, waarin Dr. B. badtafreelen herkende.

De naam, dien de Javanen aan dezen tempel geven, kan dus zeer goed juist zijn en de plek is waarschijnlijk oudtijds een lustoord tevens offerplaats voor Oost-Javaansche prinsessen geweest. Heeft wellicht de, uit het Damar Woelan-verhaal bekende Ratoe Kenja, (1328—1353 n. C.), de maagdelijke koningin van Madjapahit, zich met haar gevolg van vrouwen hier gebaad en offers gebracht? Of zocht de harem van den ongelukkigen Bra Widjaja, den laatsten vorst van Madjapahit (gest. 1518 n.C.) hier ontspanning? Beide mag men wellicht aannemen, want de tempel zal toch wel langer dan eene eeuw in gebruik zijn geweest.

Te Bangil werd *Tjandi Derma* bezocht. (Derma of dharma = vrij rechtsgebied). Wij laten den voorzitter der commissie hier even aan het woord. (Rapport 1903, bl. 38).

»De verrassing was buitengemeen groot. Zooals de Tjandi ligt, blijft zij voor het oog verborgen, tot men goed en wel op het terrein is, maar, dit betredende, ziet men haar, daar zij geheel vrijstaat, en vrij goed schoon gehouden is, plotseling in haar geheel. Daar stond een tjandi geheel van rooden baksteen, uit den tijd van Mpoe Sindok (850 çaka), of nog ouder, misschien wel het oudste monument van heel Oost-Java, één der gebouwen waarnaar gezocht moest worden, één der stukken, die het proto-type voor den lateren stijl van Oost-Java moesten zijn, een tjandi van rooden baksteen, geheel en al in zuiveren *Midden-Javaanschen stijl.* Het volle besef van de belangrijkheid van deze vondst, — of beter ontdekking, want de tjandi zelf was al lang bekend — kon niet anders dan overweldigend zijn. Ginds op Midden-Java is alles, wat van baksteen was, voor zoover wij thans reeds weten, tegen den grond geslagen en zijn er slechts fundeeringen van deze soort gebouwen te vinden. Hier staat een tempel, nog gaaf genoeg, al is hij zeer vervallen, om ons te doen weten, wat de techniek bij het bouwen met baksteen, ook op Midden-Java, in dien ouden tijd is geweest, zooals reeds dadelijk daaruit blijkt, dat men hier zien kan, dat alle grootere ornament-stukken uit één stuk terra-cotta zijn, die met een tand aan het ondereinde in het metselwerk zijn vastgezet.

Het profiel-beloop, de geheele opzet, het ornament, alles is volbloed Midden-Javaansch, met dien verstande, dat de nissen niet boogvormig maar recht zijn afgedekt, als aan Tjandi Prambanan, en dat men op en onder gestrekte banden er dien fraaien petaalvormigen sier ziet toegepast, die ook bij Tjandi Pringapoes zoo schilderachtig werkt. [1])

Men vindt hier het ruitornament, de guirlandebanden, de heilige boomen met vogeltjes, de menschvogels, de dikbuikige bloempotten, de devoten, alles als op Midden-Java."

Alhoewel Tjandi Derma niet gedateerd is, gevoelen wij hier toch den bodem vaster worden. Voornamelijk in de residentie Pasoeroean, waar de bakermat van het latere Madjapahitsche vorstenhuis gezocht moet worden, begint de historie te spreken. Daar lag eenmaal het

1) Deze tjandi is helaas bij een storm in Jan. 1907 met den boom, waartusschen hij bekneld was geraakt, omgevallen en uit elkaar gerukt.

rijk Toemapel alias Singasari, dat in de 12de en 13de eeuw de hegemonie over Oost-Java bezat.

Daar werd in 1182 n. C. Kèn Angrok of Arok geboren, die als de stamvader van het Madjapahitsche huis beschouwd mag worden. Zijne leus scheen te zijn, dat het doel de middelen heiligt, want door moord op den ouden vorst wist hij zich in 1222 à 1223 van den troon meester te maken. De kris, waarmede de moord gepleegd werd, was vervaardigd door den beroemden wapensmid Mpoe Gandring. Toen die niet spoedig genoeg gereed was gekomen, doorstak Kèn Angrok den smid. Deze sprak daarop de vervloeking uit: »Door dezen kris zal K. A. sterven. Zijne kinderen en kleinkinderen zullen door dien kris sterven. Zeven koningen zullen door dien kris omkomen." In waarheid werd ook K. A. vermoord in 1248 n. C. op aanstoken van zijn stiefzoon Anoesapati, die als eene Hamletfiguur te beschouwen is. Zijne moeder toch huwde den moordenaar van haren echtgenoot en verkrachtte aldus het recht van haar eigen zoon op den troon. Dedes was de naam van die ontaarde vrouw en moeder. Onder de regeering van Kèn Angrok's opvolgers brak voor de bouwkunst eene bloeiperiode aan. De eerste bloeiperiode der letterkunde moeten wij echter al vroeger zoeken. Mpoe Kanwa en Mpoe Sedah (11de eeuw) en Mpoe Panoeloeh (12de eeuw), verwierven zich als hofdichters van de vorsten Erlangga (1035—?) en Djajabaja (1130—1160 n. C.) onsterfelijken roem en hunne werken bleven bewaard.

De hoofdstad van Erlangga was Kahoeripan in de Brantasvlakte in de omgeving van Sidoardjo. Het rijk van Djajabaja moeten wij in Kediri zoeken. Het heette toen Daha en heeft geruimen tijd de hegemonie bezeten, tot die door K. Angrok in 1222 à 1223 n. C. werd overgedragen op Toemapel.

De ruïne van Djala Toenda (afd. Djaboeng, district Madjakerta) dateert uit een der eerste eeuwen van dit oudere tijdvak (977 n. C.). Het is eene badplaats, tevens begraafplaats van vorst Oedajana, den vader van Erlangga. De hegemonie maakt dus vrij wilde sprongen: van Zuid-Soerabaja naar Kediri (Daha), dan verder Oostwaarts naar Pasoeroean (Toemapel of Singasari) en weer terug naar het Noord-Westen: Madjapahit in Zuid-Soerabaja.

Anoesapatie was evenals zijn stiefvader een Çiwaïet. Ook hij werd vermoord door zijn stiefbroeder alreeds in 1249. Zijne asch werd bijgezet in Tjandi Kidal, waar een Çiwabeeld met zijne trekken werd opgericht. Uit dit gegeven, dat, evenals de andere hier aangehaalde, berust op die in de vroeger besproken kronieken, blijkt, dat sommige godenbeelden als portretten van vorsten te beschouwen zijn.

Tjandi Kidal, gelegen in de nabijheid van Malang, is een zeer fraaie tempel van hardsteen, een der best bewaarde van Java. Het dak mist alleen het topstuk. De Kâlakoppen en de wijze, waarop het ornament behandeld is, zijn evenals de geheele bouw, echt Oost-Javaansch en sluiten zich aan bij de jongere periode. Hetzelfde wat (zie Rapport 1901, bl. 13) van Tj. Panataran gezegd wordt, geldt ook hier. »Maar welk eene omzetting in de distributie van het ornament, iets dat ook aan Tj. Kidal dadelijk opvalt. De dragende deelen, pijlers of pilasters hebben het zware ornament (de relief-tableaux) en de paneelen, de casementen, het lichtere, waar op Midden-Java de dragende deelen vrijgehouden zijn of opgaand ornament vertoonen en de casementen de tableaux dragen, als zij op den voorgrond

treden en eene decoratieve, tegenover die tableaux zooveel lichtere versiering, als zij dat niet doen. De tot die lichtere versiering behoorende, van M. Java zoo bekende *dikbuikige bloempotten*, Tj. Kidal vertoont ze, verlijnd in de pilasters van het soubassement." De recalcitrante spiraal, maar omgevallen, is hier als medaillonversiering toegepast in de casementen evenals aan Tj. Panataran. Tj. Kidal wacht echter nog op eene meer grondige bestudeering.

In Pasoeroean werden nog beelden aangetroffen, die, wat het ornament betreft, tot de oudere periode te rangschikken zijn, maar naar de drapeering van het kleed tot de jongere. Deze laatste periode, waartoe ook alreeds Tj. Kidal behoort, kenmerkt zich door de zonderlinge *Wajanglijn*. Aan Tj. Panataran is bijv. de geheele onderste reliefreeks in dien zoo origineelen stijl gebeiteld. De figuren in de reliefs zijn schimachtig, gerekt en vlak. De haartooi en de kleeddrapeering herinneren sterk aan die der wajangpoppen. Voornamelijk aan Panataran heeft die karakteristieke lijn zich zoo onwrikbaar gezet, dat er geen beeld is aan te wijzen, waarbij niet de bovenrand van de kam in precies dezelfde wijze is omgeslagen, als nu nog bij de wajangpoppen en waar de afhangende slippen niet getrouw in dezelfde fantastische golving zijn voorgesteld.

In de nabijheid van Tj. Kidal, in hetzelfde district (Pakis), nabij de desa Toempang, ligt *Tjandi Djago*, in de Javaansche kroniek Djadjagoe genaamd. Wij lezen daarin, dat hier koning Wisnoewardhana, zoon van Anoesapati in de gedaante van Boeddha, in 1272 n. C. werd bijgezet en te Walèri in de gedaante van Çiwa. Deze plaats geldt tevens als bewijs voor de samenlijving van het Çiwaïsme en het N. Boeddhisme op Java, die door Prof. Kern uit het oud-Javaansche gedicht Soetasoma alreeds vroeger was aangetoond [1]). Bedoelde tempel is de eerste geweest, die door de Oudh. Commissie aan een grondig onderzoek werd onderworpen. Het resultaat van dit onderzoek werd neergelegd in de bovengenoemde, rijk geïllustreerde monographie. Eind Mei 1901 is men met de werkzaamheden begonnen en in April 1902 kwam het bedoelde prachtwerk gereed. Zoo uitvoerig en belangrijk als die monographie ook is, toch kon volgens Dr. B. »van eene bestudeering nog geen sprake zijn. Die kan na deze beschrijving eerst goed beginnen". Aan dit werk hebben vele mannen van naam naast Dr. B., die ook hier als leider optrad, van hunne werkkracht ten beste gegeven: de heeren Rouffaer, Knebel, Prof. Speyer e.a. De heer Melville heeft zich bij dit werk als photograaf en als teekenaar verdienstelijk gemaakt. Een groote verdienste van dit werk is o.a. de volledige litteratuur opgave van Tj. Djago door den heer G. P. Rouffaer.

Deze fraaie, vrij goed geconserveerde tempel is Boeddhistisch. De commissie was zoo gelukkig, de hoofdbeelden van het N. Boeddhistisch godenpantheon, die oudtijds in de tempelkamer stonden, maar heinde en ver werden weggesleept (één werd door Raffles naar Engeland meegevoerd) terug te vinden, waardoor de studie dier beeldengroep, waaraan zich zekere data vastknoopen, een helder licht werpt op de godsdienstige denkbeelden van het midden der 13de eeuw.

1) In het belangwekkende oud-Javaansche Boeddhistische geschrift »Sang hiang Kamahâjânikan" vindt men zelfs de uitspraak: *Çiwa* is identiek met *Boeddha*. (Dr. H. H. Juynboll, in »Bijdr. T. L. en Volkenk.", zevende volgreeks, zesde deel, eerste aflevering (1907).

Daar de oudere periode in Oost-Java, in aansluiting met de latere van Midden-Java, eene Çiwaïtische hoofdkleur moet hebben gehad, is het Boeddhistisch karakter van dezen tempel opmerkelijk. Volgens opvatting van Prof. Speyer e. a. is de N. Boeddhistische strooming, welke in die periode in Oost-Java valt waar te nemen, het gevolg van eene Boeddhisten-vervolging in Engelsch-Indië in de omstreken van Madras. De uitgewekene Hindoe's vonden bescherming bij de Oost-Javaansche vorsten. Het wordt zelfs niet onmogelijk geacht, dat eenige der grootere beelden, die in het conventioneele Hindoe-type gebeiteld zijn, uit het vaderland zouden zijn meegenomen.

De reliefs aan dezen tempel zijn in tegenstelling daarmede zuiver Oost-Javaansch.

Kâla-kop van Tjandi Singasari in Oost-Javaanschen stijl.

Zij zijn, evenals die aan Tj. Panataran, in wajangstijl gebeiteld. Ook het ontbreken van makara's wijst naar de jongere periode. »De tempel is eene samensmelting van terrassen- en torenbouw, die herinnert aan de pendapa's der Britsch-Indische tempels (zie opstel van den heer Rouffaer »Ind. Gids", Febr. 1903).

Belangrijk is ook de opmerking van Dr. B., dat de langgerekte relief-tafereelen langs de terrassen als in steen gebeitelde *lontarboeken* (= palmbladhandschriften) te beschouwen zijn, en de ontdekking der *dwarsbalken*, die dienen moeten, om de verhalen af te sluiten. De voorstellingen aan het eerste en derde terras, ook die aan de wanden van den hoofd-tempel, zijn door Dr. B. grootendeels opgelost, maar die aan het tweede terras nog niet.

Van Tjandi Djago gaan wij Noord-Westwaarts naar *Tjandi Singasari*, waar de laatste

vorst van Toemapel Kertanagara begraven ligt. Hij regeerde van 1264—1292 n. C. Zijn vader Wisnoewardhana deed in eerstgenoemd jaar afstand van den troon. In 1278 n. C. deed Kertanagara dezen tempel bouwen, die (zie Veth, Java deel I) als de ongelukkigste van Java's oudheden beschouwd mag worden. De tempelsteenen zijn in grooten getale als bouwmateriaal gebruikt en de meeste beelden zijn heinde en ver weggesleept [1]). Toch is deze tempel na Tj. Djago het eerst aan de beurt gekomen. Het resultaat van dit onderzoek is echter nog niet gepubliceerd. Van de vroeger aanwezige 5 tempels in deze groep is alleen de hoofdtempel blijven staan. Bij onderzoek bleek, dat boven de tempelkamer, in den toren aldus, zich een tweede kamer bevond en dat ook het dak hol gebouwd was [2]).

Deze tempelgroep was vermoedelijk Boeddhistisch. Professor Speyer (zie Versl. en Med. van de Kon. Ak. v. Wetensch. afd. lett. IV^de^ reeks, VI^de^ deel) was zoo gelukkig, in 1904 een afgietsel te verkrijgen van een zeer belangrijk bronzen relief, dat aan de rugzijde van eene Sanskrit-inscriptie voorzien is. Bij de ontcijfering bleek, dat dit stuk als een wijgeschenk van Kertanagara aan Tj. Singasari te beschouwen is. Aan de voorzijde is eene Boeddhistische godengroep afgebeeld, die verondersteld wordt eene reproductie te zijn van de beelden die vroeger in den tempel aanwezig waren [3]).

Daar gezegd wordt, dat van Kertanagara een beeld met zijne trekken werd opgericht, is het onzes inziens zeer aannemelijk, dat ook het hoofdbeeld in het bronzen relief als een portret van haar te beschouwen is. Aan de zeer onklassiek-Hindoesche, maar echt Javaansche trekken zou men dat wel zeggen [4]).

Volgens het lofdicht stichtte K. een merkwaardig bouwwerk, »dat, wijl de vorst bij zijn leven zoowel een Çiwaïet als een Boeddhist was, uit twee gedeelten bestond. Het onderdeel was Çiwaïtisch, de top Boeddhistisch. Binnen in het gebouw stond een prachtig Çiwabeeld. Boven was een beeld van den Dhyâni-boeddha Akshobya met de kroon op het hoofd". Moet hier wellicht aan een kop als bij de Nepalsche topen gedacht worden?

Men ziet ook hier, dat de verwikkeling der beide godsdiensten op Java de studie ervan, ook van de monumenten, uiterst moeilijk maakt. Het Çiwaïtisch karakter van den N. Boeddhistischen god Amoghapâça gaf denkelijk aanleiding tot deze verwarring.

Volgens de Javaansche kroniek werd Kertanagara eerst in 1295 n. C., dus 3 jaar na zijn dood, bijgezet in den tempel in de gedaante van Çiwaboeddha en te Sakala als Djina (= Boeddha). Evenals zijn voorganger was K. Boeddhist. Hij wordt in het lofdicht

1) Eenige der meest bekende bevinden zich thans in het Rijks Ethn.-Museum, o.a de *Prajnâpâramitâ* (?).

2) De »Beschrijving van den torentempel van Singasari" door J. Knebel zal spoedig verschijnen als eerste deel der tweede monographie van de oudh. commissie.

3) De beschrijving van het wijgeschenk is ons niet recht duidelijk. Het bronzen relief kan gevoegelijk voor eene reproductie doorgaan van de steenen beelden van Tjandi Djago, in welks omtrek het gevonden is. Of er in Tjandi Singasari eene dergelijke groep gestaan heeft, is ons niet bekend. In het genoemde geval zou men aan het portret van K.'s vader moeten denken. Daar het gelaat aan het Amoghapaca-beeld van Tj. Djago geheel vernield is, zal dat moeilijk zijn uit te maken.

4) Van de hand van den heer Groeneveldt verscheen onlangs in het Tijdschrift van het Bat. Gen. een zeer belangwekkend opstel, getiteld »Hindoe-javaansche portretbeelden". De schrijver zoekt eene voorstelling van Çiwaboeddha in het op pl. I gereproduceerde beeldje.

geroemd als een wijs vorst, alhoewel hij van hooghartigheid en lichtzinnigheid niet was vrij te pleiten. Hij zond in 1289 n. C. den Chineeschen gezant Mengki met een gebrandmerkt aange-

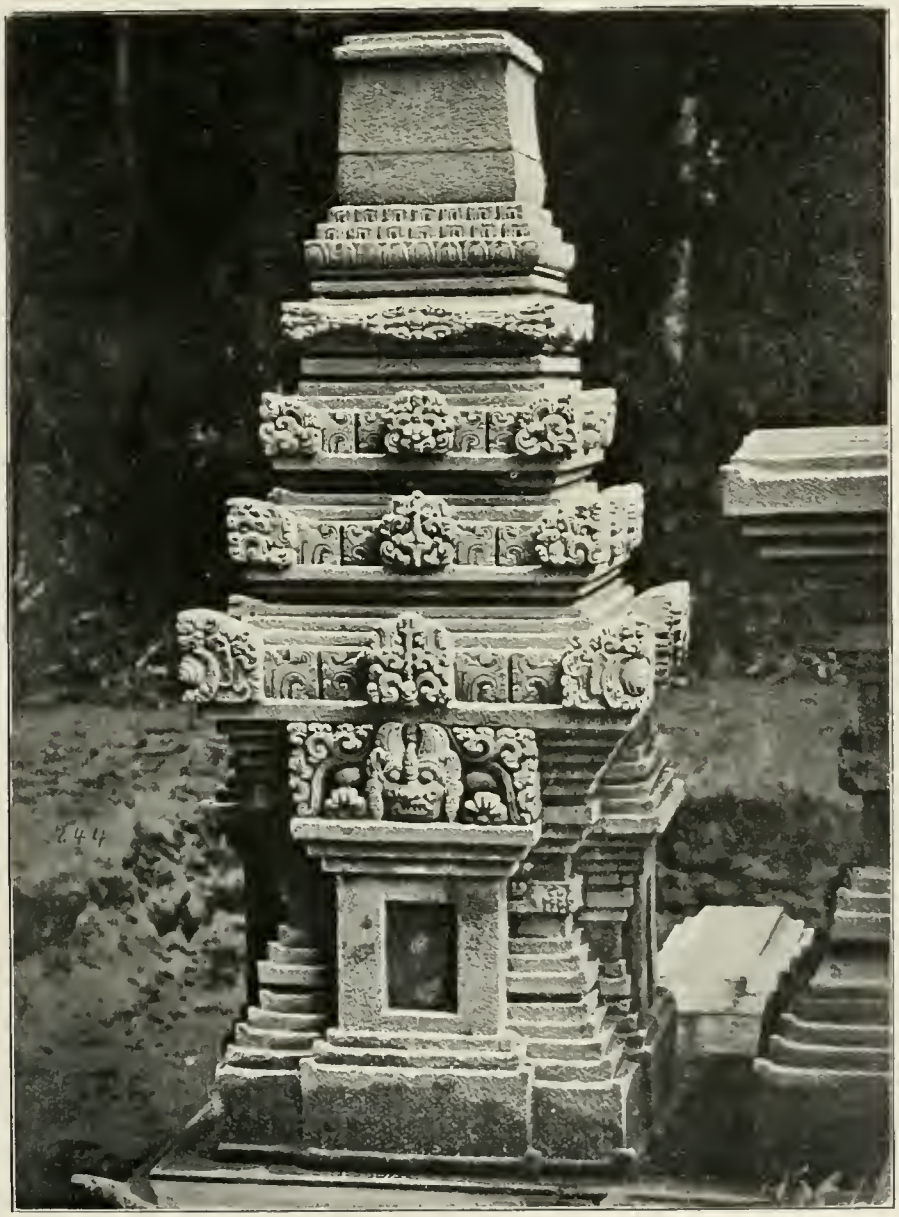

Model van een tempeltje aan Tjandi Papoh in de residentie Kediri.
(Kinsbergen, »Oudheden van Java" No. 244) in Oost-Javaanschen stijl.

zicht naar zijn vaderland terug, welke daad de Chineesche expeditie (1293—1294) naar Java ten gevolge had. De laatste jaren zijner regeering waren niet gelukkig. Hij werd beoorloogd en in 1292 gedood door Djaja Katong, vorst van Daha, dat nu korten tijd de hegemonie terugkreeg.

Raden Widjaja, Kertanagara's opperbevelhebber en eveneens een achterkleinzoon van Ken Angrok, wist van de troebelen partij te trekken. Hij ontginde in hetzelfde jaar nog de woeste gronden van Trik (= Tarik) in Zuid-Soerabaja en stichtte er de hoofdstad van een nieuw rijk: *Madjapahit*.

Een jaar later landde de Chineesche expeditie. Raden Widjaja versloeg eerst met behulp van het Tatarenleger den vorst van Daha en maakte dit rijk tot een onderhoorigheid van Madjapahit. Daarna wist hij door verraad zich van het Tatarenleger te ontdoen, dat met verlies van een groot getal manschappen terug moest trekken. De opperbevelhebber Sjih-pi werd bij zijn terugkeer in China met verlies van een derde deel van zijne bezittingen en met zeventien zweepslagen gestraft.

Raden Widjaja was als vorst van Madjapahit Kertaradjasa geheeten. In plaats van, zooals hij beloofd had, de schoone prinsessen van Toemapel, Kertanagara's dochters, aan den keizer van China ten geschenke aan te bieden, nam hij ze in zijn harem. Hij stierf alreeds in 1295 n. C. en werd bijgezet als Boeddha in den dalem (= binnenste van den kraton) en als Çiwa te Simping. Deze beide plaatsen heeft men nog niet kunnen vaststellen, evenmin als de begraafplaats van den volgenden vorst van Madjapahit: Raden Kala Gemet, een Wisnoeïet, die in 1328 n. C. werd vermoord. Hij, d. w. z. zijne asch, werd op drie verschillende plaatsen in de gedaante van Wisnoe begraven. Alleen te Soekalili werd hij afgebeeld als de Dhyâni boeddha Amoghasiddha in levenden lijve.

Onder zijne regeering valt de bouw van *Tjandi Papoh* (zie de plaat) in Kediri (1301 n. C.). Het hier afgebeelde tempeltje is niet de tempel zelve, maar het *model van een tjandi*, dat als muurversiering moet bedoeld zijn geweest.

De nu volgende was Koningin Djajawisnoewarddhanî (1328—1353 n. C), de al meer genoemde Ratoe Kenja, die uit het Damar Woelan-verhaal bekend is.

Zij was Boeddhiste en kort voor of onder hare regeering valt waarschijnlijk de hoofdbouw van *Tjandi Panataran*, den grootsten van alle Oost-Javaansche tempels. De groote raksasa's toch, die voor den hoofdtempel staan, dragen alle het Çâka-jaar 1242 = 1320 n. C. Het Mandjoecrî-beeld, dat waarschijnlijk van daar afkomstig is, draagt den datum 1343 n. C. De kleine bijtempel en het pendapa-terras zijn gedateerd 1369 en 1375 n. C., dus valt de bouw daarvan onder de regeering van haar zoon Hajam Woeroek. Deze tempel werd eenige jaren geleden gerestaureerd, op vrij vandaalsche wijze helaas. Van het eigenlijk tempellichaam aan het hoofdgebouw is geen steen meer over. Alles werd daar weggehaald en het boventerras is nu in een keurig wit-gepleisterd platform omgeschapen. Alle reconstructie is voorgoed onmogelijk gemaakt. Ook de neuzen en andere ontbrekende deelen der nog staande beelden werden met cement bijgepleisterd. De beelden uit de tempelkamer zijn vermoedelijk heinde en ver verspreid. Het bovenbedoelde Mandjoecri-beeld bevindt zich nu in het Berlijnsch ethnografisch Museum. De tempel was waarschijnlijk Boeddhistisch in aansluiting met het godsdienstig hofleven van dien tijd.

Behalve door den meer gemelden *wajangstijl* kenmerken de reliefs der onderste reeks zich door de vreemde *wolkengezichten* (Rapport 1901 bl. 10).

Dr. B. herkende in de fantastische, met groote meesterhand in den vulkanischen steen gehakte wolkenvormen allerlei demonen- en dierenfiguren: een woedenden olifant, die op den beschouwer schijnt los te stormen, een Kâlakop enz. Een onder zijne nagelatene papieren gevonden verhandeling: »De wolkentooneelen aan Tjandi Panataran" zal spoedig rijk geïllustreerd verschijnen, uitgegeven onder toezicht van den heer Rouffaer in de tweede monographie der arch. commissie. Vergelijkt men met deze tableau-vullingen die aan den Boroboedoer, waar statige hemelingen aan komen zweven, die smaakvol gerangschikte bloemenregens over den Boeddha uitstorten, dan spreekt het ongemaniëreerde, temperamentvolle kunstgevoel van den Ooster-Javaan zich hier met groote kracht uit. De beide relief-reeksen aan den hoofdtempel, ook die aan het pendapa-terras, zijn gelukkig goed bewaard en zullen in het vervolg eene der beste bronnen zijn voor de kennis van het Javaansche leven in de bloeiperiode van Madjapahit. Ook de groote raksasa-beelden zijn volgens Dr. B. beslist door Javanen vervaardigd.

Eene vondst van belang. In 1904 werd er uit een vijver in de nabijheid van Tjandi Singasari op aanwijzing van een inlander een beschreven steen bovengebracht, die een zeer belangrijk opschrift bleek te bevatten, dat in het kort hierop neerkomt:

In 1351 n. C. werd er door den rijksbestierder van Madjapahit, Gadjah Mada, een kerkhoftempel gesticht, gewijd aan de nagedachtenis der opperbrahmanen, zoowel van de Çiwaïtische als van de Boeddhistische leer, die hun vorst Kertanagara in 1292 n. C. in den dood zijn gevolgd en van den ouden rijksbestierder, die aan zijne voeten sneefde.

Ten behoeve van H. M. Wisnoewarddhanî en van alle nakomelingen van Z. M. Kertanagara en van die der gesneuvelde Brahmanen stichtte Gadjah Mada dezen tempel. »Ziedaar (zoo eindigt het opschrift) de stichting van den H. Ed. Gestr. rijksbestierder van Java's zeeomzoomden kreits".

Dit stuk, waarvan de zeer nauwkeurige dateering op sterrekundige gegevens berust, is een nieuw getuigenis voor de betrouwbaarheid der beide kronieken.

De Eindperiode. In de Madjapahitsche periode moet het tempelleven, getuige de daar aanwezige, *gedateerde* oudheden: Tj. Papoh (1301 n. C.), Tegal Sari (1309 n. C), Tj. Kali Tjilik (1349 n. C.), Tj. Panataran (1319—1375 n. C.) hoofdzakelijk in Kediri gebloeid hebben. De meest alle uit Kediri stammende zodiakbekers, gedateerd tusschen 1321 en 1369 n. C., wijzen op het drukke tempelleven in die streek en in die periode. Daha was ook toen een vazalstaat. De vorstin van Daha was de mederegentes der vorstin van Madjapahit. Tj. *Panataran* zal wel als het voornaamste mausoleum der Madjapahitische vorstendynastie te beschouwen zijn. De onoordeelkundige restauratie van deze belangrijke ruïne is zeer te betreuren.

Volgens Prapantja (den dichter van het lofdicht Nâgara kretâgama) werd nog in 1365 n. C. Tjandi Soerawana in Kediri gesticht. Zal men hier wellicht de begraafplaats van Hajam Woeroek moeten zoeken, die in 1389 stierf? De regeering van dezen vorst mag als het laatste bloeitijdperk van Oost-Java beschouwd worden. Zijn gebied strekte zich uit aan gene zijde van de Java-zee over Sumatra, Borneo en het oostelijk deel van den Archipel. In de beide kronieken wordt eene lange lijst van onderhoorigheden

gegeven. Onder zijne regeering bloeiden de schoone letteren en de tooneelspelkunst.

De vorsten, die na hem kwamen, waren van minder beduidenis. Zij doen aan de rois fénéants der Merovingers denken, daar hunne namen alle zijn samengesteld met den naam Widjaja (= overwinnaar) en ze dus vrij wel gelijknamig waren. In 1518 n. C. moest Madjapahit bukken voor de overmacht van den Islam en hiermede nemen de *Brahmaansche*, die in hoofdzaak Çiwaïtisch was, en de *Noord-Boeddhistische* tempelbouw op Java een einde.

Het vinden van vele losse beelden en ornamentstukken uit den jongsten tijd schrijft men toe aan het toenmaals veelvuldig gebruik maken van baksteen, die gemakkelijk tot andere doeleinden kon worden weggehaald en verwerkt. Ook uit de oudste Oost-Javaansche periode deed men nog maar zeer enkele vondsten, meest van groote, losse, hardsteenen ornamentblokken, die ook al weer op baksteenbouw wijzen. Die tempels moeten hardsteenen poortversieringen gehad hebben.

Uitgenomen de besproken baksteenen Tjandi Derma is uit die periode met zekerheid geen tempel aan te wijzen.

Dr. B. ziet in de overladen ornamentatie en in andere bijzonderheden aan de tjandi's

Snijwerk van Bali met Kâla-naga-ornament.

Soerawana en Tegawangi (Rapport 1903 bl. 18), die op een vervaltijdperk in de kunst wijzen, een directen overgang naar den modernen Balineeschen tempelbouw. Van de ruïnen van *Matjan Poetih* in Banjoewangi (bl. 49) kan hetzelfde gezegd worden. Ook aan Tjandi *Kedaton* (bl. 47) in Besoeki, gedateerd 1292 n. C., is het verval in de kunst alreeds waar te nemen, al is er na dien tijd nog veel schoons voortgebracht (Panataran). Al was dus de eeuw van Hajam Woeroek in vele opzichten een bloeitijdperk, de bouwkunst was toen alreeds in verval. Tjandi Kidal en Tjandi Toempang (= Djago) dateeren uit de bloeiperiode.

De driemaandelijksche *Rapporten over 1905—1906* verschenen eerst onlangs (Dec. 1907). Het door den overleden voorzitter aangegeven werk werd door de beide overgebleven leden der commissie uitgevoerd en beschreven. Daar wij deze rapporten eerst in handen kregen na de voltooiing van dit opstel, willen wij er slechts eenige beknopte notities over geven. In de eerste plaats betrof het werk der heeren Knebel en Melville in 1905 als voortzetting van den laatsten arbeid van Dr. B. het onderzoek der *oude trapvleugels aan den Boroboedoer*, het doen van photografische opnamen aan dit monument en het onderzoek van de omgeving ervan. De heer Melville had daarbij het geluk, de hoofdtrap aan Tjandi

Boroboedoer te ontdekken, waardoor die in teekening gereconstrueerd kon worden en deed eene andere gewichtige ontdekking: die van de ruïne van Tjandi Banon. De zeer gelukkig geslaagde afbeeldingen van deze groep (pl. 79, 80, 81, 82 en 83), die verwonderlijk gaaf bleek te zijn, in aanmerking genomen den hoogen ouderdom, geven een helder beeld van de nobele opvatting dier oude beeldhouwers. De bij de sobere, klassieke gewaaddrapeering, prachtig geornamenteerde sieraden wijzen op den hoogen trap, waarop toenmaals de goudsmidskunst stond. De verscheidenheid, bij smaakvolle klassiek-mooie detail-teekening stempelt deze in steen gebeitelde goudwerken tot *standaardmodellen*.

De ontdekking van den heer Melville is voor de kennis dier oudere periode eene hoogst gelukkige te noemen. Deze groep behoort gewis in het centrum der Midden-Javaansche bloeiperiode tehuis (± 850 n. C.).

Het is daarom jammer, dat deze merkwaardige beelden niet ook van de rugzijde gephotografeerd werden, eene leemte, die ook bij het beschouwen der overige photo's in de rapporten opvalt. Voor de studie van het kostuum zal, daar dergelijke vrijgehouwen beelden betrekkelijk zeldzaam zijn, het photografeeren van de rugzijde van veel nut kunnen zijn. Tevens nemen wij de vrijheid, hier op te merken, dat het gewenscht zou zijn, bij de beschrijving van beelden, zooveel als mogelijk, de hemelstreek aan te geven, waarheen het beeld gekeerd stond. Daar zoowel in het Brahmaansch als in het Boeddhistisch godenpantheon de meeste goden eene vaste plaats in of aan den tempel hebben, zal, bij gemis aan andere gegevens, de plaatsing van het beeld eene aanwijzing kunnen zijn voor de identificatie. Uit het 1ste rapport van 1906 blijkt alweer, hoeveel het onderzoekingswerk van de krachten der commissieleden vordert. De heer Knebel, dien wij vanaf het 1ste rapport (1901) onvermoeid bezig zagen, om van Java's uiterste oostpunt af het iconografisch onderzoek te ondernemen, werd in den aanvang van dit jaar door eene ernstige ongesteldheid aangetast, waardoor het werk eenige maanden vertraging ondervond. In datzelfde kwartaal verscheen van zijne hand een zeer belangrijk opstel over de Doerga-voorstelling op Java, dat uitgegeven werd in het Tijdschrift van het Bat. Genootschap.

Van gewicht is ook de ontdekking van dezen schrijver van den kultus der godin Çrî, (d. i. de Hindoe-Ceres) in de residentie Madioen. De heer Knebel kwam voornamelijk bij het onderzoek in deze residentie tot de overtuiging, dat de beelden meestal met kwaadaardig opzet geschonden zijn geworden. De waarde zijner oudheidkundige beschrijvingen wordt verhoogd door het aangeven der wijze, waarop de beelden nu nog bij de Javanen vereerd worden en door het meedeelen van plaatselijke legenden, die zich aan de oudheden vastknoopten.

Als bewerker van Javaansche legenden maakte de heer K. zich trouwens al sinds jaren naam. Ook zijne, op langdurige ervaring gesteunde kennis van de Javaansche adat komt hem bij het oudheidkundig onderzoek zeer te pas.

In verband met het hier aangevoerde wilden wij er nog op wijzen, welk eene gewichtige plaats de studie van oud-Javaansche en Sanskrit-taal- en letterkunde in die der Hindoe-periode inneemt. Aan vele tempels toch vindt men in eindelooze reeksen van kunstig en nauwgezet gebeitelde *relieftableaux* de, in die periode populaire, godsdienstige, legendaire en romantische verhalen op de muren en borstweringen in steen geïllustreerd.

Zij geven de beschavingsgeschiedenis van een belangwekkend tijdperk, dat over vele eeuwen loopt, in de taal der vormen weer. Voornamelijk aan den Boroboedoer, die 1764 van die tableaux te genieten geeft, staat de toeschouwer verslagen over dit met zooveel moed en toewijding ondernomen reuzenwerk, dat zulk een wijden kring van hoogbegaafde werklieden tot mede- en samenwerking wist te bezielen. Wanneer men die lange, naar den hemel en naar het prachtig landschap zich openende galerijen van laag tot hoog omgaat,

Beeldgalerij aan den Boroboedoer. Phot. C. Nieuwenhuis. Padang.

Beschrijving. — Aan den achterwand (bovenste reeks) zijn tooneelen uit de *Boeddhalegende*, aan den voorwand of borstwering tooneelen uit de *Djâtaka-mala* afgebeeld. De onderste reeks (achterwand) is nog grootendeels onverklaard. Aan den achterwand zijn in twee rijen 240 reliefs gebeiteld. Aan den voorwand telden wij er 372 in de bovenste reeks en 196 in de onderste.

dan gevoelt men bij dat zien van altijd meer en altijd schooner een diepen eerbied over zich komen voor het genie, dat tot dit alles het plan heeft geschapen. Door dat immer stijgen in schoonheid en diepte van de reliefs op de hoogere galerijen, waaraan blijkbaar de beste kunstenaars gearbeid hebben, schijnt het begrip der goddelijke oneindigheid en diepte in dit steenen wonderwerk tot uiting gebracht.

Het laat zich dan ook hooren, dat de belangstelling der Europeesche oriëntalisten zich de laatste jaren naar onze Hindoe-monumenten gaat wenden. De Rus S. von Oldenburg gaf eene interessante vergelijkende studie van de reliefs, die aan de Britsch-Indische tempels van Barhut en Adjanta en aan den Boroboedoer de verhalen der vroegere levens van Boeddha (djâtaka's) illustreeren. De Boeddhisten denken zich n.l. den Boeddha in eene eindelooze reeks van incarnatie's op aarde verschenen. De verhalen dezer incarnatie's, waarin de Boeddha als menschen- of dierenheld steeds de edele, zelfopofferende rol speelt, zijn eigenlijk niets anders dan de folk-lore-schat der oude Hindoe's, in het Boeddhisme ingelijfd. Eene Sanskrit-werk: Djâtaka-mala (= krans van djâtaka's) genaamd, geeft eene reeks van 500 dergelijke verhalen. Daar het gebleken is, dat een groot aantal ervan *in getrouw dezelfde volgorde* als in de Djâtakamala aan den Boroboedoer in beeld zijn gebracht, heeft Prof. J. S. Speyer, hoogleeraar in het Sanskrit te Leiden, het verdienstelijk werk ondernomen, deze verhalen voor het publiek toegankelijk te maken (Zie Dr. J. S. Speyer, Jâtakamala (garland of birthstories) translated from the original Sanskrit in »Bijdragen v Ind. T., L., Vk.", Rks. 5, deel VIII en X (1893 en '94). Het is echter zeer te verwonderen, dat in de door den laatsten arbeid van Dr. Juynboll (»Supplement op den catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek 1907"), nu al goed bekende oud-Javaansche letterkunde maar weinig sporen van die verhalen zijn gevonden. De Boeddhistisch getinte werken zijn daarin trouwens uiterst zeldzaam. De vondst van Dr. Juynboll (zie noot bl. 82) is daarom van veel belang.

Anders is het gesteld met de epische- en de fabellitteratuur. Het Hindoe-epos »Râmâjana" werd door een onbekenden dichter denkelijk in de oudste Oost-Javaansche periode als model gekozen voor eene vrije Kawi-bewerking. Het oud-Javaansche gedicht werd door Prof. Kern uitgegeven. Het Râmâjana is aan verschillende tempels (Prambanan, Panataran, Soerawana, denkelijk ook aan Tj. Djago) door relieftableaux geïllustreerd.

Ook episoden uit den Mahâbharatâ-cyclus zijn daaraan veelvuldig in beeld gebracht. Zoo het gedicht Kalajawanântaka (zie »Supplem. Cat.", blz. 154) aan Tj. Djago en aan Tj. Panataran, het gedicht Kersnâjana (id. bl. 156) aan dezelfde tempels. Het Ardjoena-Wiwâha, een zeer schoon werk van den meergenoemden dichter Mpoe Kanwa (± 1000 n. C.) vindt men aan Tjandi Soerawana en aan Tjandi Djago geïllustreerd.

Ook fabelen werden veelvuldig in beeld gebracht (Tj. Mendoet, Tj. Panataran, Tj. Djago). Volgens dr. B. vertoont de Oud-Javaansche fabelverzameling »Tantri" sporen van Boeddhistischen invloed.

Intusschen wacht er nog eene lange reeks van die belangwekkende illustraties op verklaring. Wellicht, dat eene vlijtige en meer algemeene beoefening der oud-Javaansche letterkunde tot goede resultaten voert.

Hier ligt nog een wijd en vruchtbaar braakland voor ons, dat nog maar schaars beploegd werd, een indrukwekkend oerwoud, waarin de weg nog maar ruw werd opengekapt. Voorzeker zullen er jonge, sterke handen komen, die den arbeid der ouderen zullen voortzetten.

Haarlem, 13 Januari 1907. MARTINE TONNET.

HET NIEUWE KANTONGERECHT TE SCHIEDAM.

De eerste jaren van de 19de eeuw waren voor ons land de getuigen van een algemeene malaise in zaken, achteruitgang van handel en industrie en onzekerheid, die weinig aanmoediging gaven voor het ontwerpen van prachtgebouwen voor particulier gebruik, zooals de rijke koopmanshuizen uit de 17de en 18de eeuw, die nog van de welvaart en den ondernemingsgeest van onze vooruderen in die tijden getuigen. Slechts één stad genoot juist in die jaren een ongekenden bloei. Door de reusachtige bedragen, in de distelleerderijen verdiend, werden toen groote kapitalen gevormd en het verwondert ons niet, dat wij juist in Schiedam een voor ons land vrijwel eenig voorbeeld vinden van een uit ruime beurs gebouwd koopmanshuis uit het begin van de 19de eeuw.

Voorgevel van het huis Lange Haven No. 65 te Schiedam [1]).

Het was de rijke brander Cornelis Nolet, een aanzienlijk katholiek en later maire der stad, die zich een weelderig ingericht heerenhuis liet zetten op het reeds in 1780 door hem verkregen terrein aan de Lange Haven N°. 65, vóór zijne daarachter liggende branderij. De groote inkomsten uit die fabriek stelden hem in staat om bij de inrichting geen kosten te ontzien en de beste werkkrachten voor de afwerking te ontbieden. Alle versiering werd in eigen beheer uitgevoerd en voor het sierlijke stucwerk werden Italianen ontboden.

Het verwondert ons niet, dat de legende onstond, dat dit vorstelijk huis in 1811

1) Dit cliché werd ons welwillend afgestaan door de Redactie van het Bouwkundig Weekblad.

werd aangewezen om Napoleon te ontvangen. Die eer zoude het zeker dubbel waardig geweest zijn, doch uit niets blijkt, dat bij den grooten keizer het plan tot een bezoek aan Schiedam heeft bestaan. In het gemeente-archief vindt men slechts de algemeene aanschrijving over de reis door Holland en het besluit om Napoleon op zijn doorreis te Overschie te begroeten.

Slechts kort had de kunstlievende brander pleizier van zijne stichting. Tegenslagen in den handel noopten hem in 1810 zich uit de stadsregeering terug te trekken en het pand te verkoopen, dat daarna in verschillende handen kwam en in het jaar 1901 voor

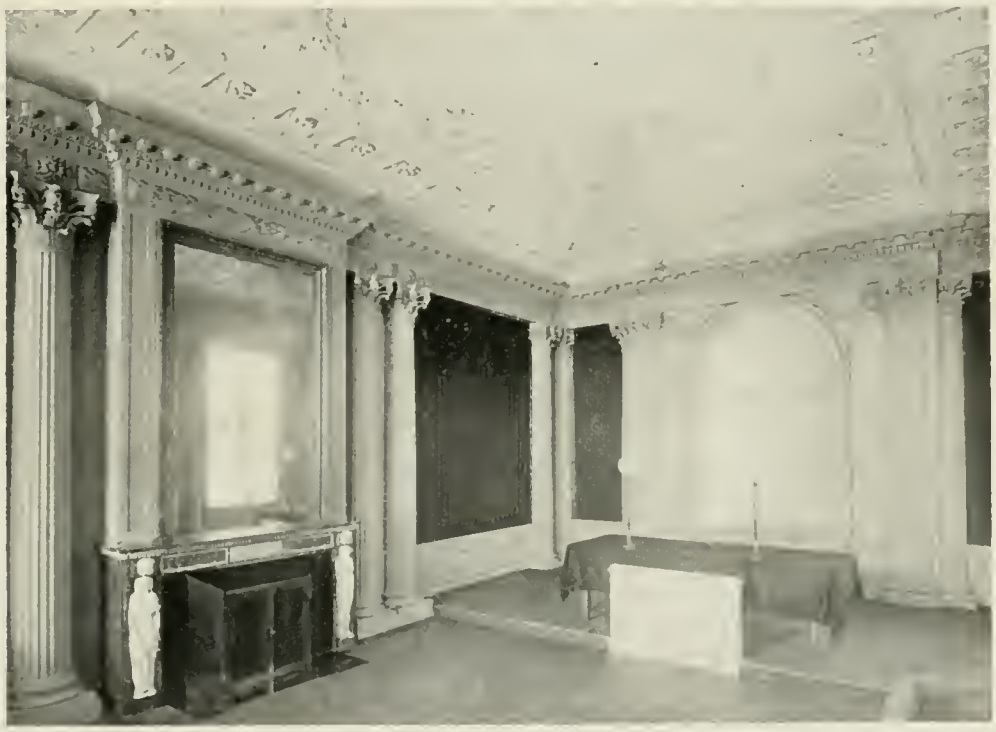

Groote zaal (audientiezaal).

een gering bedrag door de Gemeente Schiedam werd aangekocht, toen het, slecht onderhouden en uitgewoond, voor afbraak dreigde verkocht te worden. Terecht begreep het stadsbestuur, dat dit gebouw, dat om zijn prachtige inrichting een bloeitijdperk der stad verpersoonlijkte en een eenig voorbeeld was van een hier weinig zoo fraai toegepasten bouwstijl, niet onder den moker mocht vallen. Over de bestemming voor stadsdienst was men nog niet tot eene beslissing gekomen, al was reeds over de inrichting voor archief of museum gedacht, toen het aanbod van het Rijk om het gebouw voor kantongerecht te bestemmen werd ontvangen, waardoor het behoud van het merkwaardig gebouw verzekerd werd, zonder dat ingrijpende veranderingen noodzakelijk waren.

Door de goede zorgen van den heer W. C. Metzelaar werd het huis inwendig gerestaureerd, waarbij de fijne stuc- en snijwerken van de dikke laag witsel en verf werden bevrijd, en 15 Februari l.l. kon het gebouw worden opgeleverd om 11 Maart feestelijk voor den dienst geopend te worden.

Schoorsteen in de beneden-voorkamer (griffie).

Volgens mij door den Heer P. J. van Harderwijk te Schiedam verstrekte mededeeling is het huis gebouwd door J. F. C. Giudici (1746—1819), den bekenden architekt, die o.a. te Rotterdam in 1779 de prachtige R. K. Rosaliakerk aan de Leeuwenstraat ontwierp.

Het degelijk huis met fijn bewerkt interieur werd in de jaren 1803 en 1804 gebouwd. In dit laatste jaar werd met de stad onderhandeld over de riolen en over het te plaatsen bordes, en in het stucwerk van het plafond der kamer (heraldisch) rechts van den ingang vindt men het jaartal 1804 met de letters C N L, de initialen van den stichter Cornelis Nolet.

De voorgevel sluit aan bij die van de groote koopmanshuizen uit het vierde kwart der 18de eeuw. Op een natuursteenen geblokt plint met de ramen der onderverdieping verrijst de streng gehouden bouw van vijf ramen breed en drie verdiepingen hoog. De gevel is van baksteen opgetrokken met zandsteenen blokken in de hoeklijnen en een zandsteenen vooruitspringend middenstuk, waarin de statige hoofdingang met Mercuriuskop tusschen een guirlande van vruchten. De deuren zijn goed gesneden en het dubbel bordes met twee sierlijke lantaarnhouders op de hoeken van den gevel verhoogt het deftig karakter van het geheel. De oorspronkelijke lantaarns zijn thans verwijderd, doch, naar ik vermeen, nog op zolder te vinden. Als dit laatste waar is, vertrouwen wij, die spoedig op de oude plaats hersteld te zien.

Het belangrijkst is het elegant en in alle details afgewerkte interieur. Treedt men den hoofdingang binnen, dan treft reeds de breede corridor met marmeren vloer en lambris en goed stucplafond. In het midden links sluit hierbij het trappenhuis aan met overvloedig

licht en een trap met gesneden trapleuningen, waarbij als lantaarnhouder een in hout gesneden plamtak, gedragen door putti.

Links ligt een klein vertrek, rechts een voor- en een binnenkamer, door dubbele deuren verbonden en aansluitende bij de groote zaal, die over de geheele breedte van het achterhuis loopt. Het vertrek links, thans getuigenkamer, is eenvoudig gehouden met een streng stucplafond en eenvoudigen doch sierlijken schoorsteenmantel. De rijkste versiering is voor de drie ineenloopende vertrekken bewaard. De voorkamer rechts, thans griffie, heeft een plafond met in de hoeken de attributen van handel, brandersbedrijf, scheepvaart en wetenschap, hetwelk rust op een mooi gesneden fries, dat langs de vier wanden loopt. De schoorsteenmantel is met een marmeren relief met symbolische voorstelling (de Waarheid) versierd en de deuren en deuromlijstingen zijn hier, evenals in de binnenkamer en de zaal, fraai en rijk gesneden. Boven de deuren zijn grisaille-schilderingen aangebracht. Een voor den dienst noodzakelijk schot is zoo weinig hinderend mogelijk aangebracht, doch werkt toch eenigszins storend, zoodat verwijdering hiervan wenschelijk blijft. Rijker nog is de binnenkamer, met zijlicht, uitziende op een open gang naar de branderij. De vier stel streng doch rijk gesneden deurposten met goede deuren en geschilderde dessus geven aan dit vertrek een zeer statig aanzien, waartoe ook medewerken het mooie houten fries en het plafond met muziekattributen en bloemenguirlandes. In het midden vindt men den naam van den ontwerper der stucwerken, den Italiaan P. Tossa. Deze kamer is thans voor den kantonrechter gereserveerd.

Deur en lijstwerk in de groote zaal.

Het rijkst is de zaal, die thans voor de openbare zittingen is ingericht. Aan de smalle zijden in de lengte zijn rechts de vensters aangebracht en links een groote buffetnis, die de legende deed ontstaan, dat dit vertrek tot kapel was bestemd. Het plafond is in drie vakken verdeeld met sierlijke ranken, gescheiden door breede randen in cassettenvorm. Het wordt gesteund door een breede gesneden kroonlijst met bladeren, sierlijst en triglyphen,

die gedragen wordt door 4 dubbele gegleufde halfkolommen met Korinthische kapiteelen aan de lange zijden en half-kolommen en pilasters naast de buffetnis. In de vakken aan den wand tegenover den ingang vindt men eene goede reproductie van de oude groen zijden behangsels en boven de deuren prijken fijn in hout gesneden tafereelen met voorstellingen van den wijnoogst (rondedans om een satyrbeeld omgeven door wijnranken) en de scheepvaart (Neptunus in zijn zegenwagen op de golven). De schoorsteenmantel, met een relief (handel) en, evenals in alle andere vertrekken, met origineelen spiegel en glas, is op de voetstukken met vrouwenfiguren als caryatiden versierd.

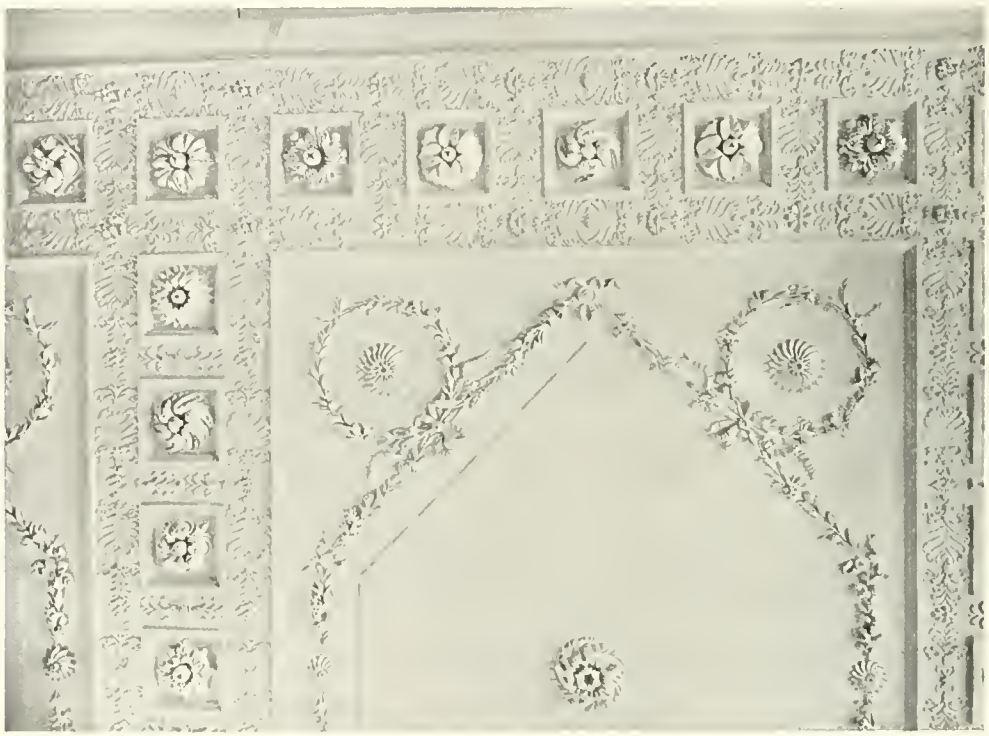

Detail van het plafond in de groote zaal.

De bovenvertrekken, die langs een mooie wenteltrap bereikt worden, zijn een voudiger, doch alle van goede schoorsteenmantels en spiegels voorzien. In enkele vertrekken zijn de origineele papieren behangsels nog behouden.

De restauratie is met zorg geschied en in zeven maanden verricht. Hierbij is gestreefd om zooveel mogelijk in den geest van den ontwerper te handelen, en hierin is men in het algemeen goed geslaagd. Het geheel is vrijwel ongeschonden behouden en alleen enkele thans overbodige dienstbodenvertrekken op de zolderverdieping zijn weggebrokken. Slechts enkele kleine opmerkingen vallen te maken. Een portiek in den corridor werd waarschijnlijk voor den dienst vereischt, doch had gemakkelijk in minder storenden vorm en meer bij

het rijke lofwerk aanpassende ontworpen kunnen zijn. Ook had men in de keuze van de kleuren van de beschildering gelukkiger kunnen wezen. Het meest hindert echter wel de beschildering der trapleuning in rood en groen en het phantasie-kleurtje van den houten lantaarnhouder. Waarschijnlijk is dit snijwerk in eikenhout uitgevoerd en het ontblooten van het houtwerk in de natuurkleur zoude zeker den indruk van het geheel verhoogen. Met deze opmerkingen willen wij echter geenszins te kort doen aan het verdienstelijk werk van den heer Metzelaar, die ook bij de inrichting der vertrekken zooveel mogelijk heeft getracht, om die bij den stijl van het geheel aan te passen. De inrichting van de groote zaal tot zittingzaal is werkelijk gelukkig gevonden en laat de elegant-deftige versiering geheel tot haar recht komen.

Dank zij de blijvende bestemming, door het Departement van Justitie thans aan dit gebouw gegeven, is het behoud van den bouw thans gewaarborgd en daarmede die van een der rijkste en fraaiste interieurs uit dien tijd, waarvan in Nederland moeilijk een beter voorbeeld zoude vallen aan te wijzen.

J. C. OVERVOORDE.

BOEKBESPREKINGEN.

OUDE BINNENHUIZEN IN NEDERLAND, door H. Sluyterman, Hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft; 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1907. (Aflev. 1—4).

In behoorlijken geelgrijs-linnen omslag met wat te slaprood gestempelden titel zijn de eerste afleveringen, losse lichtdrukbladen in folioformaat, verschenen. Een lastige uitgaaf om iets over te zeggen!

Hebben we 't niet mis dan zal het werk den Heer S. zelf al doende tegengevallen zijn. Wie zich op verzoek van een ondernemenden uitgever, of op eigen initiatief voorstelt eens een honderd of zelfs vijftig »Oude Binnenhuizen" in ons tegenwoordig Nederland, Nederland van 1907, op te zoeken en tot een uitgaaf te vereenigen, kan haast niet anders dan, wanhopig teleurgesteld, met kunst en vliegwerk zijn taak ten einde brengen.

De fout van den opzet ligt in het naakte feit, dat er rondweg *geen* 50 of 100 »Oude Binnenhuizen" in Nederland te vinden zijn. Zelfs een zeer bescheiden cijfer zou een nauwgezet vakman slechts met schier bovenmenschelijken ijver bij elkaar kunnen brengen. Wij zeggen een nauwgezet vakman..... Maar het komt er op aan: 1e wat men in dit geval onder een »vakman" te verstaan heeft, 2e wat men een »Oud-Binnenhuis" gelieft te noemen en 3e wat men zich over 't algemeen van zulk een uitgave voor resultaten en invloed voorstelt. Want, natuurlijk, er is in ons land nog heel wat *ouds* en als men het begrip »binnenhuis" niet in zijn ware beteekenis neemt, dan kan men heel wat bijeengaren. En *vakman* is in deze materie: de oudheidkundige, zoowel als de cultuurhistoricus, in zekeren zin ook de architect; maar ieder van deze drie zal toch een gansch andere opvatting van zijn taak hebben. En eindelijk, het kan ons doel zijn, monumenten van

historische en tevens *kunst*historische waarde te publiceeren en in reproductie vast te leggen, *of* een smakelijk allegaartje van fraaie platen te bereiden, *of* eindelijk, zonder veel keuze van mooi en leelijk, een chronologisch beeld van de intérieurs der oude Nederlanders te geven. Maar hoe dan ook, één of ander plan *moet* er zijn en is het er, dan wordt het aanstonds wenschelijk dit plan ook ergens in korte trekken te *omschrijven*.

Daar de toelichting zich echter in dit geval uitsluitend tot titels beperkte, weten we niet recht waaraan we ons te houden hebben en dat maakt de taak van den beoordeelaar zoo moeilijk. Immers we kunnen kwalijk aannemen, dat onder zulke serieuze auspiciën niet beter dan een »min of meer smakelijk allegaartje" bedoeld was. En daar lijkt dit toch voor den onbevangen toeschouwer het meest op.

Naast aardige kijkjes als in die van de regentenkamer in het Deutzenhofje te Amsterdam (N°. 1), de Archiefkamer te Leiden (21—22), de kap van het raadhuis te Zierikzee, de regentenkamer van het Elizabethsgasthuis op het Groot heiligland te Haarlem (15—16), de voorhal uit Haarlem's stadhuis (12—13), de regentenkamer in het Burgerweeshuis te Amsterdam, de raadzaal te Haarlem e. a. m. (b.v. de N°s. 29, 23, 42, 49, 7, 46, 27, 26), zijn er andere foto's waaruit noch de echtheid en oudheid van het geheel U overtuigend tegemoet komt, noch zelfs de harmonie van de nieuwe schikking U op andere manier weldadig aandoet. Ik noem hier als voorbeelden maar eens: N°. 28, De zaal uit de Technische Hoogeschool te Delft. Ja, de ondergeteekende zelf heeft, toen de Heer Lecomte nog niet lang geleden begonnen was eenige voorwerpen voor het onderwijs zoo aardig en leerzaam bijeen te brengen, heel wat aardige uren op dit mooie teekenzaaltje gesleten en in den hoek met den schoorsteen, die er toen nog minder avontuurlijk uitzag, veel pleizier gehad, maar, dat het geheel een *Oud Binnenhuis* was heeft hij toch nu pas voor 't eerst gehoord. En hoezeer ook geneigd zooiets op goed gezag te gelooven, begrijpt hij toch maar aldoor niet, hoe in dat geautoriseerde »Oude Binnenhuis" een schouw is terecht gekomen waarvan het fries uit deelen van gesloopte kastmeubelen, en nog wel van verschillende gesloopte meubelen, schijnt te bestaan. Voor wie het wéét is 't geen bezwaar zal men zeggen. Ja, maar de foto doet slechts gissen en laat alleen geen twijfel over 't feit, dat hier géén schouw is zooals men die in een rechtgeäard 17d'eeuwsch huis kan aantreffen. Wij nemen hier echter duidelijkheidshalve het allerergste voorbeeld. Er zijn er ook waar het gevaar voor copieeren van valsche gegevens — want daartoe leidt zulk een werk allicht — minder groot is, maar die ons tóch niet tot een genoegelijk vertrouwen brengen. Zoo het gerestaureerde vertrek van het metselaarsgilde, boven de St. Anthoniespoort (waag) te Amsterdam (N°. 3), de intérieurs uit de bierbrouwerij 't Scheepje aan 't Spaarne (N°. 7) met Louis XV-stoelen in een wat vreemd 17d'eeuwsche omgeving, met een kerfsnee-kistje op den vloer(!); zoo de gang uit 't kasteel te Amerongen, waarvan alleen 't gewelf oorspronkelijk tot het geheel behoort en die door het rijke ameublement meer op een particulier museum dan op een »Binnenhuis" gelijkt, waarin dan de hooge bloemglazen wel heel frisch staan, maar er toch weer niet erg in passen. Ook de voorhal uit 't zelfde kasteel met de stillevens van kanonnen, trommen, bloemen, een gong en een slede (?) herinnert eer aan een

aardigen veilingkijkdag bij Frederik Muller, dan aan een »Binnenhuis", laat staan een »Oud Binnenhuis".

Maar mij dunkt dat zijn voorbeelden genoeg.

Ik wil allerminst gezegd hebben, dat zulke uitgaven geheel geen dank verdienen. Er steken toch altijd nog heel wat werk en moeite in zoo'n onderneming, maar dit is zeker: met niet heel veel moeite méér hadden wij heel wat anders gehad. Een beschrijvende toelichting van eenige regels bij iedere prent, waarin alleen het »*nieuwe*" werd opgesomd, zoodat men tenminste gewaarschuwd was en geen nieuw voor oud, oud voor nieuw behoefde aan te staren, had de wetenschappelijke waarde verhoogd, of liever had van deze uitgave een wetenschappelijke gemaakt, wat ze nu *niet* is. Voor wien zijn deze platen nu bruikbaar? De kunsthistoricus gaat — zoo onlangs de Heer »Lux" in de »Monatshefte für Kunstwissenschaft" — op den titel van den heer S. af en gelooft aan de historische waarde van het hier gepubliceerde, wat tot gevaarlijke conclusies kan leiden; de schilder en decorateur kunnen er wellicht iets aan hebben, maar ook zij putten dan uit zeer troebele bron. Het kijklustige leeken-publiek zal er zijn »echt mooi hè!" wel niet aan onthouden, maar zoo enkel voor de groote massa is zoo'n uitgaaf toch ook weer niet bedoeld.

Jammer is ook dat »Museum-kamers" zonder nadere toelichting zijn opgenomen; wie weet of de plattegronden nog oorspronkelijk zijn, wie weet, wat er bij de opstelling aan werd toegevoegd en wat veranderd of weggelaten werd? Tegen de »antieke kamers" van het Nederlandsch Museum, in de wandeling juister de »donkere kamers" geheeten, is het technisch hart van den heer S. blijkbaar toch in opstand gekomen en zoo bleef hij voor meerdere fouten gespaard.

Wat de overige afleveringen nog zullen brengen weten wij natuurlijk niet. Wij hopen, dat zij ons tot andere meening mogen bekeeren. Moeite, tijd en kosten verdienen waarlijk een meer conform resultaat.

W. VOGELSANG.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Officieele berichten.

Tot correspondeerende leden zijn door het bestuur benoemd:

Mej. M. Tonnet te Haarlem, Mr. J. Bierens de Haan te Amsterdam, D. W. van Dam te Delft, C. H. van Fenama te Groningen, K. Freise te 's-Gravenhage, J. de Gelder te Leiden, A. J. J. Hoogland, pastoor-deken te Rotterdam, Mr. J. C. de Marez Oyens te 's-Gravenhage, Prof. T. K. L. Sluyterman te Delft en J. Verheul D.zn., architekt te Rotterdam.

Door de gewaardeerde medewerking van de Rijkscommissie voor de Beschrijving van Monumenten zijn wij in staat gesteld om binnenkort aan de lezers van het »Bulletin" een vervolg op het Repertorum van Petit aan te bieden, voor zooverre betreft de in tijdschriften verschenen artikelen over Nederlandsche monumenten. Dit vervolg loopt tot het eind van 1907 en zal jaarlijks verder worden vervolgd.

Musea.

Door B. en W. van Rotterdam wordt voorgesteld om eene belangrijke uitbreiding te geven aan het Jachtclubgebouw, waar het Museum van Land- en Volkenkunde en het Maritieme Museum Prins Hendrik gevestigd zijn. De thans voor politie, post en telegraaf ingenomen benedenvertrekken zijn als expositieruimte ongeschikt, terwijl daarenboven deze bureau's daar moeilijk gemist kunnen worden. Er wordt daarom voorgesteld om aan het gebouw eene verdieping toe te voegen met een nieuw trappenhuis. De kosten worden op *f* 68.000 geraamd.

Verslagen en periodieke uitgaven van vereenigingen.

Verslag van de Commissie voor het Museum te Arnhem, 1907. — Het gemeentelijk Museum werd door ruim 1000 personen bezocht. De aanwinsten beperkten zich tot eenige uniformen, trommen enz., van de opgeheven schutterij, een fragment van Arnhemsch aardewerk uit de fabriek van Kerckhoff, een op perkament geteekend portret van Hertog Karel op negenjarigen leeftijd, een geschilderd portret van J. Swaen, in 1649 geschilderd door Nic. van Helt Stocade, en eenige photographieën en varia.

Verslag van den Toestand van het Museum van Oudheden voor de Provincie en Stad Groningen over het jaar 1907. — Het is steeds een genoegen het verslag van dit Museum ter hand te nemen, omdat bijna elk jaar getuigt van de groote belangstelling, waarin zich dit bij stad- en provinciegenoot mag verheugen. Ook dit jaar kan weder een legaat van *f* 10.000 van Jonkvr. A. M. Quintus vermeld worden en twee belangrijke geschenken van Mevr. G. Mesdag—Van Calcar te Scheveningen en den Heer en Mevr. H. W. Mesdag—Van Houten te 's-Gravenhage, respectievelijk groot *f* 10.000 en *f* 5.000.

De nieuwe vleugel van het Museum werd den 17^{en} Mei 1907 feestelijk geopend en de ijverige conservator was bijna dagelijks met zijne geheele familie aan het werk om tijdig de nieuwe zalen gereed te maken, waarbij speciaal de inrichting van de Westerwoldsche kamer een aantrekkelijk werk was. De samenstelling van den wetenschappelijken catalogus werd dit jaar vertraagd door het tijdroovende werk der inrichting van de nieuwe zalen.

Wat de aanwinsten betreft vermelden wij met genoegen het door het Rijk in bruikleen geven van een gebeeldhouwden zonnewijzer van het Prinsenhof te Groningen, en wel niet zoozeer om het belang van dit voorwerp als om het hieraan ten grondslag liggende principe om niet alle bouwfragmenten naar een centraal museum te sleepen, maar die zooveel mogelijk ter beschikking te stellen van een museum in de plaats zelf, waaruit het afkomstig is.

De laatste aflevering van het *Bouwkundig Tijdschrift* (deel XXIV 1ste stuk) bevat de lezing over het bouwen van musea, door den Heer A. W. Weissman op 22 April 1907 te Londen gehouden. Met belangstelling zullen vele lezers nader kennis maken met dit doorwerkt betoog, waarvan indertijd in verschillende bladen reeds een uittreksel werd gegeven. Het artikel is rijk geïllustreerd met afbeeldingen en plattegronden van musea en een aantal interessante kijkjes in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. Tome XLIII (1907). Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers geeft eenige bijzonderheden over het verkwanselen van vier reliekhouders uit de St. Servaaskerk te Maastricht in 1846 (thans in het Musée du Parc du Cinquantenaire te Brussel), het gouden kruis uit de 11de eeuw, de pax en een houten kist met beeldwerk uit het laatst der XVde eeuw, die samengesteld blijkt te zijn uit een der balken, die vroeger in den triomfboog geplaatst werden tot ondersteuning van een groot crucifix en van de beelden van O. L. Vrouw en St. Jan.

Van de hand van J. Schaepkens van Riempst bevat deze bundel een uitvoerig artikel over straten, pleinen en bewoners van het oude Tricht, met verschillende afbeeldingen van verdwenen stadsgezichten.

Monumenten.

Het kasteel *de Huize Almelo* te Ambt-Almeloo zal geheel worden gerestaureerd in verband met de vestiging aldaar van Mr. A. F. L. Graaf van Rechteren Limpurg, buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister te Bern. *N. v. d. D.*

De Nieuwe Zijdskapel te Amsterdam. — Naar bekend is, heeft de kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente in zijn vergadering van 13 Maart het besluit tot slooping van de Nieuwe Zijdskapel voor den tijd van drie maanden geschorst. Intusschen zou een commissie van deskundigen onderzoek doen naar den toestand van het bouwwerk. Uit het eerste rapport dezer commissie, uitgebracht aan de kerkelijke commissie, welke meer in het bijzonder is belast met het beheer van de kerkgebouwen der Ned. Herv. Gemeente, blijkt het volgende: Nadat de commissie had besloten de gestelde zeven vragen als haar werkprogram te aanvaarden, heeft zij hare werkzaamheden begonnen, met kennis te nemen van alle teekeningen en opmetingen en van het rapport in zake de Nieuwe Zijdskapel, 7 April door de architecten Margadant en Posthumus Meyjes opgemaakt.

Vervolgens heeft een onderzoek in de Nieuwe Zijdskapel zelve plaats gehad, en het kerkgebouw is, voor zoover zulks mogelijk was, nauwkeurig bezichtigd, waarna de commissie opnieuw vergaderde ten einde te overwegen of reeds terstond enkele der gestelde vragen zouden kunnen worden beantwoord. Na uitvoerige bespreking werden de antwoorden op vraag 1 en 2 vastgesteld, waardoor tevens het principe van al of niet behoud en herstel van de Nieuwe Zijdskapel door de commissie wordt uitgesproken. Op vraag 1: welke is de toestand van de N. Z. Kapel als gebouw, afgescheiden van alle historische, archeologische of andere belangen? werd met algemeene stemmen besloten te antwoorden: de toestand, waarin de N. Z. Kapel verkeert, is een zeer ongunstige! Op vraag 2*a*: Is deze toestand nog zoodanig, dat het gebouw waard is te worden hersteld? en 2*b*: is zulk eene herstelling mogelijk, en zal deze afdoend genoeg kunnen zijn, dat het gebouw in de naaste toekomst zal behouden blijven, zonder telkens veel geld aan onderhoud te kosten?, werd, eveneens met algemeene stemmen, besloten te antwoorden: Uit historisch, archeologisch en kunstoogpunt beschouwd is het alleszins waard de N. Z. Kapel te behouden en te herstellen;

en: Zulk een herstelling is technisch mogelijk en wel zoodanig, dat het gebouw in de naaste toekomst kan behouden blijven, zonder voortdurend veel geld aan onderhoud te kosten.

De door den voorzitter der kerkelijke commissie aan de deskundige commissie gestelde vraag: welk bedrag noodig wordt geoordeeld, om een nauwgezet onderzoek in te stellen en de gestelde vragen te beantwoorden, heeft vervolgens een punt van overweging uitgemaakt, nadat met algemeene stemmen door de deskundige commissie was vastgesteld, dat voor een behoorlijk onderzoek het allereerst noodzakelijk is op een viertal plaatsen in de kapel de fundeeringen te doen ontgraven, teneinde bij de gegevens, door de architecten in 1898 opgemaakt, een volledig beeld te krijgen van alle fundeeringen. Voor het verrichten van deze opgravingen met stutten enz., voor vergoeding van tijd en kosten aan de leden der commissie, salarissen van een of twee teekenaars, onder leiding der commissie belast met het opmaken van een volledig plan voor de herstelling, en voor het maken der berekeningen en de begrootingen voor de te verrichten herstellingswerken, schat de commissie dat benoodigd zal zijn een bedrag van ongeveer *f* 8000. De deskundige commissie acht het echter niet mogelijk het geheele onderzoek te doen en hare herstellingsplannen met alle berekeningen te maken binnen den door den kerkeraad gestelden termijn van drie maanden, waarvan bij afzending van het rapport op 24 April reeds een maand verstreken was. Zoodra van de kerkelijke commissie de bevestiging zal zijn ontvangen dat het crediet, door de deskundige commissie noodig geacht, beschikbaar is gesteld, zal deze haar taak met den noodigen spoed voortzetten.

Naar aanleiding van deze stukken hield 22 dezer de kerkeraad een drukbezochte vergadering. Daar werd besloten de kerkelijke commissie te machtigen om te berichten, dat de kerkeraad geen bezwaar maakt tegen het onderzoek, mits de kosten niet voor zijne rekening komen. Bij motie werd echter nadrukkelijk bepaald, dat de kerkeraad in geen geval den schorsingstermijn van drie maanden (eindigend half Juni) wenscht te verlengen, zoodat hiermede vrijwel alle hoop op behoud van de Kapel moet opgegeven worden.

Zie verder *N. R. C.*, 23 Mei 1908, II B.

Bergen op Zoom. — B. en W. van Bergen op Zoom hebben de huizen grenzende aan de Gevangenpoort voor afbraak verkocht. Dit oud-historisch monument komt nu aan eene zijde geheel vrij te staan. Een verkeersweg wordt er om heen gemaakt.

N. R. C. 26 Maart, 1 A.

N. H. Kerk te Geervliet. — Bij het bestuur der Ned. Herv. Kerk te Geervliet bestaat het voornemen om Rijkssubsidie aan te vragen voor de restauratie van het koor der kerk met het bekende grafmonument van Heer Nicolaes van Putten en Aleydis († 1316).

N. Herv. Kerk te Herpt. — Volgens de »'s-Hert. Ct." is kortgeleden door Jhr. B.W. F. van Riemsdijk een bezoek gebracht aan de Ned. Herv. kerk te Herpt in verband met de voorgenomen restauratie van vier wapenschilderingen in die kerk. De restauratie schijnt verzekerd wanneer door het Rijk eenige subsidie wordt verleend.

N. H. Kerk te Oudshoorn. — De restauratie van de 17 gebrandschilderde ramen in de kerk is thans gereed gekomen en de ramen zijn weder op de oude plaatsen gesteld. Het restauratiewerk is geschied in het bekende atelier van den Heer J. C. Schouten te Delft.

Het *Gemeenlandshuis van Waterland te Monnikendam*, uit het jaar 1619, zal, volgens »de Opmerker" van 6 Mei l.l., in den oorspronkelijken staat worden gerestaureerd. Eene afbeelding van het gebouw met beschrijving vindt men in de »Noord-Hollandsche Oudheden" van v. Arkel en Weissman, III, bl. 68.

Kasteel Moermond bij Renesse. — In de »N. R. Ct." wijst de Heer H. J. Scholte op den staat van verregaande verwaarloozing, waarin dit kasteeltje verkeert, aan hetwelk, als zetel van het machtige geslacht van Renesse op Schouwen, vele historische herinneringen verbonden zijn. Het is thans zoo slecht onderhouden, dat de eigenaar, Mr. F. van der Lek de Clercq te 's-Gravenhage, bericht heeft ontvangen, dat het volgens de Woningwet met 1 Mei ongeschikt is verklaard als .... arbeiderswoning. Eene afbeelding van het kasteeltje is opgenomen in het »Bouwk. Weekblad" van 23 Mei l.l.

Kloostergang te Utrecht. — Door het bestuur van het Prov. Gen. van Kunsten en Wetenschappen te Utrecht is aan den Minister van Binnenlandsche Zaken een verzoekschrift gericht om den Kloostergang voor het verkeer te sluiten, wegens de voortdurende beschadiging, waaraan deze thans blootstaat.

Te *IJsselstein* is door den Raad der gemeente in beginsel besloten om over te gaan tot herstel van den kerktoren. Aan den architekt J. F. L. Frowein te 's-Gravenhage is opgedragen om de plannen te ontwerpen. Ook aan het kerkgebouw der N. H. Gemeente zal eene herstelling worden uitgevoerd. *De Opmerker*, 18 April 1908.

St. Walburgskerk te Zutfen. — Volgens de »N. R. Ct" bestaat het plan om de restauratie van het inwendige der kerk voort te zetten zoodra in 1909 de buitenrestauratie voltooid zal zijn. Men wil dan tevens beginnen aan den toren en de vervanging van de tegenwoordige spits. De toren dateert uit de 13de eeuw, doch brandde 10 April 1446 voor een groot deel af. De geldmiddelen voor den herbouw ontbraken, zoodat eerst in April 1482 met den herbouw werd begonnen, die in 1484 gereed kwam. Den 20sten Maart 1600 werd de toren opnieuw door het hemelvuur getroffen en in 1633 begon men met den herbouw, waarbij de spits werd vervangen door de tegenwoordige, weinig sierlijke, houten peperbus.

Den 11en Mei l.l. is begonnen met de buitenrestauratie der librye, die 1561—1563 tegen de Zuid-oostzijde der kerk werd aangebouwd, naar het model der oudere kloosterbibliotheken te Zutphen van het Broerenklooster, in de 13de eeuw gesticht, en van het Observantenklooster Galilëen, uit het midden der 15de eeuw.

De librye is overdekt met eene dubbele rij kruisgewelven en bevat twee rijen eikenhouten lezenaars, waaraan de boeken met ijzeren ketens zijn bevestigd. De boekerij bevat 741 nummers, grootendeels uit de 16de en 17de eeuw.

Sedert eenige dagen is de heer Frans De Hessele te Heerlen bezig grond te laten wegruimen aan den Valkenburgerweg, ter plaatse genaamd het Doodleger.

Men zal zich herinneren, dat de meeste geschiedkundigen van onzen tijd Heerlen houden voor het Coriovallum der Romeinen en dat hier twee Romeinsche heirbanen samenliepen, waarvan de eene vrijwel terzelfde plaatse ligt als de tegenwoordige Rijksweg naar Valkenburg.

Is dit zoo dan hebben waarschijnlijk ook Romeinsche villa's gelegen langs dien weg. De weggravingen, door den heer De Hessele gedaan, schijnen dit vermoeden te bevestigen.

Voor enkele dagen werden twee fundamentmuren bloot gelegd, ter dikte van ongeveer een meter. De hoogte en lengte dezer beide muren, die in een hoek uitloopen, was ongeveer een halve meter. Verder is nog in de verandering van den grond de ligging van andere fundamenten, die vroeger uitgehaald werden, te zien.

Vermoed wordt, dat het thans blootgelegde gedeelte de omheining eener Romeinsche villa of misschien een uithoek van een Romeinsch landhuis is.

De muren waren opgetrokken uit Kunrader-steen en met rood cement ingesmeerd. De bekleeding dezer muren bestond vermoedelijk uit roode tegels.

Er is ook reeds aardewerk gevonden, n.l. een zwarte vaas. Deze was met aarde gevuld en kon niet geheel aan het daglicht gebracht worden. Verder stukken van een andere vaas, een gedeelte van een roode kruik, waarop stond: VIIR. Dan vond men nog een stuk bruin aardewerk, vermoedelijk van een Romeinsche lamp en waarop zeer fraaie figuren voorkomen. Ook is een stuk van een half versteenden schedel gevonden.

Limburger Koerier.

In verband met het bezoek aan Culemborg en Zalt-Bommel op den dag vóór de algemeene vergadering te 's-Hertogenbosch op 3 en 4 Juli a.s. zal in de volgende aflevering een uitvoerige en geïllustreerde beschrijving van Culemborg worden opgenomen van de hand van den Heer F. A. Hoefer. Voor de bijzonderheden van 's-Hertogenbosch wordt verwezen naar den geïllustreerden Gids van 's-Hertogenbosch en Omstreken, uitgegeven door de Vereeniging 's-Hertogenbosch' Belang, waarvan op nader te bepalen voorwaarden, voor de bezoekers der algemeene vergadering eenige exemplaren beschikbaar gesteld zullen worden.

AANTEEKENINGEN OMTRENT CULEMBORG.

In verband met het bezoek, dat door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond dezen zomer aan Culemborg gebracht zal worden, is het den lezer wellicht welkom, hieromtrent het een en ander te vernemen.

Gezicht op Culemborg, naar eene teekening van P. van Lienden, 1750 (met de St. Janskerk, de Abdij en de Binnenpoort).

Ligging. — Het grondgebied van Culemborg, eens deel uitmakende van het graafschap Teisterband, ligt op den linkeroever van de Lek.

Benamingen. — In den loop der tijden heeft de benaming afgewisseld tusschen een spelling met een K of met een C; de vervanging van de »u" door »uy", »uij" en »ue"; »en" door »em" en eindelijk »burg" door »burgh", »borg", »borgh", »borch", »bourg" en »berch". Voor de opgave van de plaatsen, waarin de naam van Culemborg aldus voorkomt, verwijzen wij naar de »Nomina Geographica Neerlandica, III, blz. 159.

Vermelding verdienen de zonderlinge gissingen omtrent de naamsafleiding. Zoo vindt

men schrijvers, die den naam in verband brengen met de lage ligging, kuil; andere beweren, dat de stad oudtijds Zuilenborg heette, waarvan nog de zuilen in het wapen afkomstig zouden zijn en alleen de Z in C veranderde; weer andere zoeken de afleiding van Claudius Civilis, Civilis villa, Civilenburg en Cuilenburg.

De heerlijkheid, later het graafschap Culemborg. — Het heeft steeds tot de vraagstukken behoort of Culemborg onder zijne heeren en graven een volkomen vrij en onafhankelijk gebied vormde. Gelderschen, Hollanders en Utrechtschen beweerden tegen het gevoelen der heeren in, dat Culemborg een van hen afhankelijk leen was [1]).

Het graafschap. — De heerlijkheid Culemborg werd den 21sten October 1555 door keizer Karel V tot een graafschap verheven [2]). Het bestond behalve uit de stad Culemborg uit de dorpen Golberdingen, Everdingen en Zijdeveld en grensde ten Noorden aan de Lek, ten Oosten aan het graafschap Buren, ten Zuiden aan het ambt van Beest en Renoi en ten Westen aan de heerlijkheid van Vianen.

Heeren en graven van Culemborg. — De heeren van Culemborg waren schenkers van den bisschop van Utrecht. Zij hadden dit ambt in leen ontvangen van de heeren van Cuyk. Later kwam het schenkersambt aan den graaf van Holland, die Johan III er mede beleende. Deze, dit ambt vermoedelijk beneden zich achtende, wierp de kroes ontvangen hebbende deze door de zaal ten teeken niet langer schenker te willen zijn [3]).

Voor de opvolgende heeren en graven van Culemborg wordt verwezen naar de bijlage. Hierbij dient echter opgemerkt te worden, dat vele schrijvers bij het vermelden dier heeren eerst met Huibert III beginnen, omdat het slot Culemborg eerst in 1271 gesticht werd en dit vóór den bouw der stad plaats had [4]). Graaf Ernst Frederik verkocht in 1720 het graafschap aan de Staten van het kwartier van Nijmegen voor de som van 987.300 gulden; de inhuldiging der Staten had 18 Juni 1720 plaats. Op dit feit zijn gouden en zilveren gedenkpenningen geslagen, vertoonende aan de eene zijde het wapen van Culemborg met een inschrift, terwijl de andere zijde alleen van een inschrift voorzien is [5]).

Den 9en Juni 1748 droeg het kwartier van Nijmegen de stad, graafschap en landen van Culemborg op aan prins Willem IV. Ter herinnering aan die opdracht liet de stad zilveren penningen, vervaardigd door Holtzheys, slaan. De eene zijde vertoont het borstbeeld van den prins met randschrift, de andere zijde geeft de overdracht weder, waarbij een vrouw — de provincie — aan den prins — een krijgsman, Romeinsch gekleed — het wapenschild van Culemborg overhandigt [6]). In 1795 werd Culemborg aan Gelderland toegevoegd.

1) Zie hierover o. m. »Tegenwoordige Staat", III, blz. 303 vlg. en de daar aangehaalde bronnen.

2) Zie voor de oorkonde dezer verheffing »Bijdragen en Mededeelingen Hist. Genootschap", XIV, blz. 89 vlg.

3) »Analecta" Antonii Matthaei, III, blz. 616 vlg. 4) Zie o.a. »Analecta", III, blz. 590 vlg.

5) Zie voor de beschrijving van dezen penning o. a. Voet, blz. 336 vlg.; »Tegenwoordige Staat", III, bl. 312 vlg. en Vervolg van Loon, bl. 33. Een exemplaar in zilver is aanwezig op het Koninkl. Penningkabinet.

6) Zie voor de beschrijving en afbeelding Voet, blz. 411 vlg. en Vervolg van Loon, blz. 282. De gouden penning met gouden doos, den stadhouder vereerd, is aanwezig op het Koninkl. Penningkabinet.

Na de heeren moeten onderstaande collegiën vermeld worden:

De Raadkamer. — Dit collegie [1]) komt het eerst als »Raeds-vrunden" den 24en Maart 1518 voor. Raden worden zij genoemd in de instructie, die hun graaf Floris I den 4en Maart 1557 gaf. Van oudsher was het een grafelijke domein- en rekenkamer en diende den graaf van advies, doch werd onder George Frederik voor zekere gevallen een raad van appel. Als vergaderplaats diende de Raadkamer op het Nederhof van het slot.

De grafelijke Leenkamer. — De Leenkamer [2]) was op het Nederhof tegenover de Raadkamer gevestigd. Tot haar behoorden de grafelijke leenen.

De wapens der heeren. — De verschillende wapens, door de opvolgende heeren van Culemborg gevoerd, vindt men bij Voet, waarmede te vergelijken zijn de opmerkingen bij Van Spaen [3]).

De zegels der heeren. — De stukken, voorzien van deze zegels en aanwezig in het Archief te Culemborg, vertoonen de wapens zooals zij boven werden vermeld. Vermelding verdient het zegel, dat op de klok van 1634 in den toren der St. Barbarakerk voorkomt, waarop een geharnast ridder te paard met opgeheven lans met wapens wordt voorgesteld en het randschrift: »Sigillum feudale Cuilenburgicum".

Stadrecht van Culemborg. — Culemborg kreeg in 1318 een beschreven stadrecht [4]). In dit stadrecht werd ook binnen Culemborg het recht van verblijf gegeven aan hen, die voor hun goed gedrag borg stellen konden en wilden. Het recht van vrijgeleide voor bankroetiers en zekere misdadigers kwam volgens het oordeel van graaf Henrik Walraedt aan Culemborg zonder tegenspraak sinds ondenkbare tijden toe [5]). Hierdoor sprak men wel eens van Culemborg als van een »schuilplaats van schelmen en geweldenaars".

Met dit privilegie is dikwijls de spot gedreven. In de prentenverzameling, Groot Tafereel der Dwaasheid, vindt men de afbeelding van de rivier de Lek met schuiten vol overvarenden naar Vianen en Culemborg. In 1720 verscheen een houtsnee, voorstellende »Kuylenburg en Vianen belegerd door de Banqueroutiers en Actionisten", waaronder een spotvers in twee kolommen gedrukt is. Verder ontstonden er spreekwoorden als »Kuilenburg is zijn voorland", voor iemand wiens zaken niet in orde waren, of met Vianen samengevoegd: »Dat gaat naar Kuilenburg of Vianen, om er ongeluk te heelen". In het blijspel »Crispijn bedrogen of bedrogen Actionist" treedt de hoofdpersoon te voorschijn met:

»Ik ben de groote actionist, | Ik ben een koopman die ter loop is, | Ik vraag of Culemborg te koop is."

Van de vonnissen van schepenen van Culemborg mocht men zich op het Hof te Arnhem beroepen [6]).

1) Voet, blz. 581 vlg. 2) Voet, blz. 593 vlg.
3) W. A. van Spaen, »Oordeelk. Inleiding tot de historie van Gelderland", III, blz. 235 vlg.
4) Voet, blz. 23; »Analecta", I, blz. 596; Kalkhoven, blz. 37 vlg.
5) Zie »Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden", III, 1741, blz. 322.
6) »Analecta", III, blz. 599.

Den 5en Februari 1416 gaf Hubert V aan Culemborg een handvest [1]). In 1436 verleende Jan IV een handvest [2]), in 1458 Gerard II [3]). Den 22en December 1533 schonk Anthonis aan Culemborg een nieuw handvest [4]).

De regeering der stad bestond uit een drossaard, richter of schout, twee burgemeesters, acht schepenen en een secretaris [5]).

Het *wapen der Gemeente*, bevestigd door den Hoogen Raad van Adel den 20 Juli 1816, bestaat uit een schild van goud, beladen met drie zuilen van keel, staande twee en een. Het is hetzelfde als dat van het graafschap en werd aangenomen door Jan I, die het aan zijne moeder, Johanna van Zuilen, ontleende met wijziging van het schild van zilver in van goud [6]).

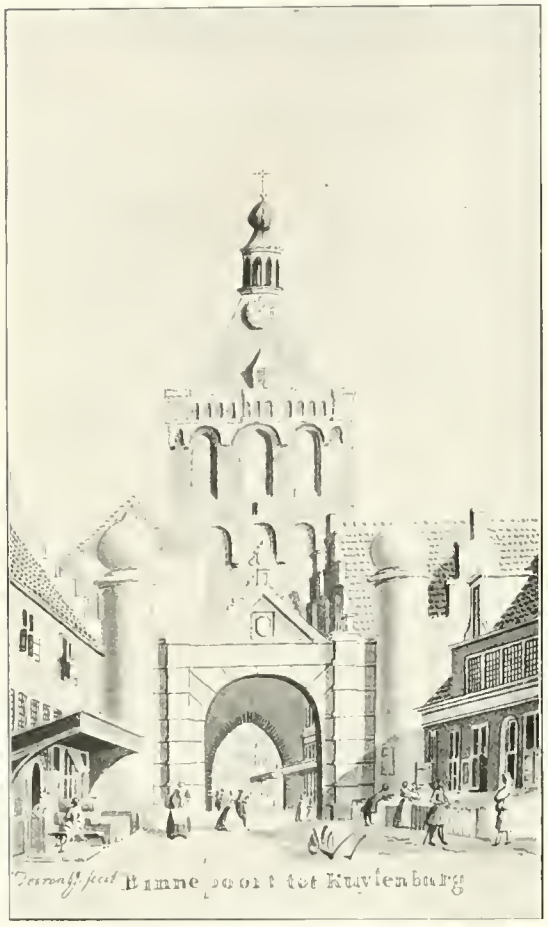

Binnenpoort, van de Varkenmarkt gezien, naar eene teekening van G. Toorenburgh, 1759.

Het zegel bestond reeds in 1431 uit »een ommuurd kasteel, rondom met bolwerkstorens. Daarboven een wapenschild met drie zuilen" [7]). Een stempel met het wapen, zooals het bij Voet, tegenover blz. 596 voorkomt, wordt nog op het stadhuis bewaard.

Verhouding tusschen Tiel en Culemborg. Vermelding verdient, dat Culemborg, Buren, 23 dorpen in den Tielerwaard, 15 in de Nederbetuwe en 4 in het land van Maas en Waal verplicht waren jaarlijks met eenige manschappen te Tiel te komen burgwerken [8]). Later werd die verplichting afgekocht. Slichtenhorst vermeldt, dat in 1650 Culemborg aan Tiel hiervoor nog een uitkeering moest doen [9]).

Aanleg en uitbreiding. — Volgens de overlevering werd Culemborg in 1144 gesticht door Roelof, laatste heer van Beuzichem, ten behoeve van zijn zoon Huibert. De stad bestaat, wat haren aanleg betreft, uit drie achtereenvolgens aangelegde steden, door

1) Voet, blz. 617 vlg. 2) Voet, blz. 621 vlg.
3) Voet, blz. 627, vlg. 4) Voet, blz. 176 en 629 vlg.
5) Voet, blz. 597 vlg. Volgens »Den Tegenwoordigen Staat", blz. 325, waren er eertijds maar zeven schepenen en werd dit getal in 1737 met twee vermeerderd. 6) Voet, blz. 14.
7) Mr. L. Ph. C. van den Bergh, »Grondtrekken der Ned. Zegel- en Wapenkunde", 1861, blz. 75.
8) Voet, blz. 6. 9) Slichtenhorst, »Tooneel des lands van Gelder" blz. 42.

grachten van elkander gescheiden, zoodat men op haar ook wel den naam van driestad heeft toegepast. De *Oude Stad* ligt in het midden en was met een steenen muur met bogen, waarop een rondegang rustte, en torens versterkt. De *Havendijk*, ten Noorden van de Oude Stad, werd door Johan III aangelegd tot gerief der schippers en door zijn broeder Gerard I op het laatst der 14de eeuw voltooid. De *Nieuwe Stad*, ten Zuiden van de Oude Stad, werd door Gerard I gebouwd tusschen 1384 en 1394. Ook de laatst genoemde gedeelten waren met muren en torens versterkt. Ten slotte vormden de drie gescheiden deelen één vesting, waarin men zes poorten en vijftien tot zestien torens vond.

De *poorten* waren:

De *Lekpoort* ten Noorden in den Havendijk, waaraan in 1578 een ophaal- of valbrug werd gemaakt.

De *Golberdingsche poort* ten Westen in de Oude Stad. In 1510 en 1511 werden belangrijke werken aan deze poort uitgevoerd [1]).

De *Zandpoort* ten Zuiden in de Nieuwe Stad. Deze poort schijnt in 1512 grootendeels vernieuwd te zijn [1]).

De *Slotpoort* ten Oosten in de Oude Stad, waardoor men in het voorhof van het kasteel kwam. In deze poort was aan de binnenzijde, dus naar de straat, in den muur gemetseld een uitgehouwen hoofd, weergevende de trekken van Jan van Buren, proost van Aken en St. Marie te Utrecht [2]).

De Binnenpoort, van de Varkenmarkt gezien.

Bepaaldelijk nog tot de vestingwerken der Oude Stad behooren:

De *Oude Lek-* of *Havenpoort* ten Noorden van de Oude Stad. Zij werd in 1752 afgebroken. Verder: de *Lanksmeerpoort*, *Lansemerpoort* of *Binnenpoort* ten Zuiden van de Oude Stad aan het einde van de Groote Markt. Zij diende ook tot gevangenis en werd in 1557 door Floris I »tot die hoogte en cierlijken stant" opgetrokken. Aan de marktzijde vindt men nog een steen met het jaartal 1557. In 1617 werd »de cierlijke boog" voor deze poort gebouwd, eindelijk is zij in 1751 »hermaakt" [3]).

Thans bestaat deze poort nog uit het baksteenen hoofdgebouw, in grondplan een

1) Kalkhoven, blz. 152. 2) Zie onder *Markten* en wel de Vischmarkt. 3) Voet, blz. 271 en 424.

vierkant, gedekt met een leien spits met lantaarn, waarin een klok hangt. Het onderste gedeelte dagteekent uit de twaalfde eeuw. Aan twee tegenoverstaande zijden, Noord en Zuid, vindt men doorgangen, de andere twee zijden zijn door huizen ingesloten en lagen vroeger tegen de muren aan. In den Noord-Westhoek is in de dikte van den muur een steenen wenteltrap ingebouwd. De doorrit is gedekt met een vlak segmentvormig steenen koepelgewelf. In dit gewelf is later een achtzijdige opening gemaakt vermoedelijk in 1557, om de klok en kapmaterialen, bij den bouw benoodigd, daar langs op te hijschen.

De verdieping boven den doorrit wordt bereikt langs genoemde wenteltrap. Deze verdieping heeft aan de Noordzijde een venster en daarnaast een schoorsteenopening, welke veel gelijkenis heeft met een dichtgemetselde deuropening. Aan de Oostzijde is een dichtgemetseld venster, aan de Zuidzijde eene gleuf, waarin de deur vroeger opgehaald werd. Deze gleuf is nu door een halfsteensche inmetseling in tweeën gedeeld. De Westzijde heeft een dichtgemetseld raam, thans nis. De oude vloer bestaat niet meer; nu is de bodem van zand. De hoogte van dit lokaal is 3.77 M. Zeven zware balken dragen den volgenden vloer, de middelste balk is in het midden geraveeld, om eene opening te verkrijgen, waar langs de klok en bouwmaterialen werden opgehaald.

De volgende verdieping heeft in de Noord- en Oostzijde een venster, het lokaal is 3.31 M. hoog en de volgende vloer wordt op dezelfde wijze gedragen, als de zooeven vermelde. Dit lokaal heeft als gevangenis gediend, de deur is gegrendeld, de wanden zijn bepleisterd en in een hoek staat nog een houten privaat.

De boven dit lokaal gelegen verdieping is hoog, half gelegen in het oude metselwerk, half in dat van 1557. Op dezen vloer zijn aan de Noordzijde drie nissen, waarin vensters zullen zijn geweest; in den Oostwand zijn nog twee nissen, waarin de vensters nog aanwezig zijn; in den Westwand is zulks ook geweest, nu zijn zij echter dichtgemetseld.

Aan de Zuidzijde, dus buitenzijde der Oude Stad, is eene groote segmentboog, een meter boven den vloer aanvangende en een groote diepe nis vormende. Door twee steunpijlers wordt het segment gesteund en de nis in drie deelen verdeeld. Vroeger waren die nissen naar beneden open en dienden zij om van daaruit de belegeraars, die de poorten te dicht naderden, te kunnen bestoken.

Ongeveer 2.80 M. boven den vloer vangt het metselwerk van 1557 aan. Alle wanden zijn voorzien van drie nissen, die aan de binnenzijde vlak, aan de buitenzijde met profielsteenen ter diepte van twee steenen zijn opgetrokken. De nissen zijn niet open, zij zijn met een half cirkelvormige boog gedekt en geheel bovenin zijn de middelste nissen voorzien van een venstertje.

In deze verdieping ontwikkelt zich de kap, die in vier vlakken redelijk spits toeloopt. Op dit dak is een achtkant torentje, hetwelk open bewerkt is en waarin een klok hangt. Dit torentje zelf is met een peervormig kapje gedekt.

Het gezicht op de poort van de buitenzijde is eenvoudig. Twee breede hoekpilasters, links en rechts van den gemoderniseerden ellipsvormigen doorgang, gaan naar boven en zijn

op 12 M. hoogte door middel van 3 halfronde bogen met elkander te verbonden. De halfcirkelvormige bogen dekken de openingen, van waaruit men den vijand bij de nadering der poort kon bestoken. Op 15½ M. boven den grond is een lijst aangebracht, die het oude en nieuwe metselwerk scheidt. Het nieuwe metselwerk heeft drie geprofileerde nissen. Op 20½ M. boven den grond zijn drie nissen door halfcirkelvormige bogen gedekt. De geheele poort is, wat het metselwerk aangaat, 22 M. hoog.

De binnenzijde is eenvoudiger. De doorgang is ook gemoderniseerd. Twee vensters zijn daarboven gelegen en in het midden onder de lijst is de ingemetselde steen van 1557. Het gedeelte van 1557 is aan beide zijden gelijk. Van den »cierlijken boog" vóór

Lekpoort 1758. Naar eene teekening van J. Versteegh.

de poort is thans alleen nog over aan de Oostzijde de pijler en een gedeelte van de kolom. Tusschen deze twee zijn steenen ingemetseld, herinnerende aan de overstroomingen en dijkbreuken van 1651, 1658, 1726, 1741, 1769 en 1820.

De klok in den toren heeft tot opschrift in Gothieke letters:

»Salvator is min name min ghelwt is voer Gode bequamen den levenden roep ick den dooden overlw ick Wilhelmus de Wou Anno domini MCCCCCIX."

Op deze poort worden nog bewaard overblijfselen van folterwerktuigen en van bouwmaterialen w. o. kraagsteenen met het wapen van Culemborg en een ruw gehouwen kop, vermoedelijk die van Jan van Buren van de Slotpoort [1]).

1) Zie bij Slotpoort, blz. 109.

Als bergplaats der haakbussen wordt in de 15de eeuw vermeld de *Prijssche Poort*. Hieronder zal men echter wel geen poort, maar een toren te verstaan hebben [1]).

Torens. — De namen van enkele torens zijn tot ons gekomen. Zoo lag ten Westen van de Lanksmeerpoort in de Oude Stad de *Senterstorn*, ten Oosten dier poort de *Schutterstoren* en ten Oosten van de Havenpoort, eveneens in de Oude Stad, de *Ramstoren*. De toren tegenover de Melaten [2]), aan de Oostzijde van den Havendijk en ten Noorden van de Ramstoren, liet Floris I in 1578 aanleggen.

Dichtbij de Lekpoort, waar thans de gasfabriek is, stond »*der dooden luden toorn*", vermoedelijk aldus genoemd, omdat de lijken der gesneuvelde Culemborgsche poorters daar in 1428 [3]) in neergelegd waren [4]). Deze toren werd eenige jaren geleden afgebroken.

De *Callemanstoren* wordt zonder nadere aanduiding van ligging vermeld.

Schuttersdoelen. — Van de Lanksmeerpoort tot den Schutterstoren lag langs den stadsmuur de *Schuttersdoelen*.

Van de *muren en torens* zijn nog aanwezig de geheele Westelijke muur van de Oude Stad ter weerszijden van de Golberdingsche poort met een gedeelte van den Schutterstoren en verder de muur ten Zuiden tot de Binnenpoort. Hierbij dient opgemerkt te worden, dat deze muur van boven afgebroken en op sommige plaatsen ter wille van de tuinen doorbroken is. In de Nieuwe Stad staat nog op den wal, ten Zuiden van den Schutterstoren, een ronde toren, van boven achthoekig uitgekraagd, gedekt met een pannendak. Terweerszijden hiervan vindt men nog een gedeelte van den ouden muur.

Maatregelen tegen brand enz. — Voor het bevorderen van hard dak in de stad werd in 1469 het volgende bepaald: [5]) »Item alle die geene, die met tegelen dekken willen, wilde de stadt half dak geven, dat is te verstaen als van twee roeyen nieuw tegeldaks wil men te hulpe geven enen gewichten Wilhelmus schilt". In 1520 besloten schout en magistraat geen steenen voor gevels meer te geven, tenzij de daken dier huizen ook met pannen gedekt werden [6]). Graaf Floris gelastte in 1620 de vervanging der stroo- en rietendaken door pannendaken [7]). Veel hielpen dergelijke besluiten niet, want 18 Juli 1647 beval Gustaaf Frederik van Waldeck tot wering van brand geen stroo of riet meer voor dakbedekking te gebruiken en zelfs in de binnenstad binnen zekeren tijd alle daken van steenen bedekking te voorzien [8]). Dit bevel werd 16 April 1648 nogmaals hernieuwd [9]).

Voor de brandblussching was de stad in latere jaren in panden verdeeld, waardoor men van »borger panden" sprak. Elk der vierendertig panden had zijn pandmeester, onder wien vier personen uit het pand stonden. Zij hadden — behalve dat zij bij de drie brandspuiten ingedeeld waren — elk in hun pand te zorgen voor het onderhoud van lederen brandemmers, brandladders en haken, openhakken van bijten en bij hoog water en vorst moesten zij de »pandwaeke" op het stadhuis doen [10]).

1) Kalkhoven, blz. 144 n. 1 2) Zie de *Lasarye*. 3) Zie Vischmarkt onder Markten.
4) Kalkhoven, blz. 101. 5) Voet, blz. 114. 6) Kalkhoven, blz. 156 vlg. Men noemde de daken met stroo of riet gedekt »sluicxdaeks". Kalkhoven, blz. 159.
7) Kalkhoven, blz. 253. 8) Kalkhoven, blz. 6. 9) Kalkhoven blz. 270. 10) Voet, blz. 605 vlg.

Den 21en Februari 1613 werd de vuilniskar ingesteld, die eens per week rondging. Verboden werd, de vuilnis voortaan op kerkhoven en andere plaatsen te werpen [1]).

Maatregelen tegen de pest in 1599. — In 1599 heerschte te Culemborg een hevige pest, waartegen men o. m. in eene verordening van 11 Maart leest: [2]) 1°. dat die er mede bezocht zijn hun deuren naar 's Heeren straten moesten dicht houden zes weken na de laatst overledene; 2°. dat aan de bezochte huizen boven het hoogste venster naast de straat een stroowisch moest uithangen 1½ voet lang en een arm dik; 3°. dat de bewoners dier huizen uitgaande zichtbaar moesten dragen een witte roede van 4 voet lengte; 4°. dat gereedschap of huisraad van die huizen gelucht moest worden buiten de stadspoorten; 5°. dat de varkensschotten voor de deuren moesten afgebroken worden en het losloopen der varkens verboden was; 6°. dat het den oud-kleerkoopers verboden was in de huizen te komen.

Handelsbetrekkingen. — Van de handelsbetrekkingen van Culemborg in vroegere dagen krijgt men een denkbeeld uit de verleende tolvrijheden aan hare poorters, die wij hieronder zullen opsommen. Zoo verleende Willem van Beijeren, graaf van Holland, Zeeland enz., den 6en December 1354 den poorteren van Culemborg tolvrijheid te water en te land voor al zijne tollen [3]). Ditzelfde deed 18 Januari 1397 Albrecht, paltsgraaf op den Rijn enz., te Heusden [4]) en den 15en November 1388 Willem van Gulik, hertog van Gelre enz., in zijne landen [5]). Deze laatste tolvrijheid werd door de opvolgende hertogen Reinald, den 15en September 1404 [6]), en Arnold, den 29en Mei 1472 uitgebreid en bevestigd [7]). Hoever zij hunne reizen in Gelderland uitstrekten blijkt hieruit, dat in 1519 de Culemborgsche schippers en visschers zich beklaagden over een onbehoorlijken tol, die van hen op den IJssel te Hattem geheven werd [8]). Het is niet bekend, wanneer Culemborg tolvrijheid in het Sticht kreeg, alleen weet men de bevestiging er van door Sweder, bisschop van Utrecht, den 18en Mei 1427.

Omtrent den aard der fabrieken van Culemborg in de 15e eeuw krijgen wij eenig denkbeeld door het handelsvoorrecht, dat koning Eduard III van Engeland den 12en Februari 1433 aan de burgers van Culemborg te Calais verleende. Zooals bekend is, was het stapelrecht van de Engelsche wol na de verovering van Calais door Eduard III uitsluitend aan deze stad verleend en waren hierdoor de Nederlanders genoodzaakt, zich van die grondstof daar en niet meer zooals vroeger te Brugge te voorzien [9]).

Munt. — Op verzoek van Erica, geboren gravin van Manderscheit, vrouw tot Batenburg, had Floris I de Batenburgsche munt naar Culemborg laten verleggen en in 1589 aan de uitgeweken Staten van de Vriesche Ommelanden tusschen Eems en de Lauwers verlof gegeven, daar geld te laten slaan. Hij stelde Hendrik Kraeyvanger tot muntmeester aan in de Munt, gevestigd in een huis in de Ridderstraat, tegenover het straatje voor het stadhuis. Op zijn naam en dien der Ommelanden werden gemunt Rozenobels, Henricus-

1) Kalkhoven, blz. 241.
2) Voet, blz. 253 vlg.
3) Voet, blz. 652, Kalkhoven, blz. 60.
4) Voet, blz. 652 vlg.
5) Voet, blz. 653 vlg.
6) Voet, blz. 654 vlg.
7) Voet, blz. 655 vlg.
8) Kalkhoven, blz. 155 n. 1.
9) »Nijhoff's Bijdragen", I, blz. 207 vlg.

nobels, Spaansche en Hongaarsche ducaten, Kruis- en Ommelandsche daalders en andere gouden en zilveren muntspeciën. Tegen deze aanmunting verzetten de Staten-Generaal zich hevig. De graaf beloofde staking. Kraeyvanger zette echter met of zonder zijn medeweten het munten voort. Krasser werd de toon van den Raad van State en alle te Culemborg geslagen munten werden ongangbaar verklaard. In 1592 werd Kraeyvanger gevat en naar de Voorpoort gevoerd en aan twee compagnieën werd gelast, naar Culemborg op te rukken om »d'authoriteyt van de heeren Staten te bethonen". Op dringend verzoek van den graaf bleven de troepen kort te Culemborg, maar Kraeyvanger werd eerst in 1597 ontslagen. Op deze munt is tevens geslagen een koperen vierkanten gedenkpenning, aan de eene zijde met het opschrift: »Libertas vita carior" en het jaartal 1591 en aan de andere zijde het wapen van den graaf met het randschrift: »Florentius Co. D. Culemborg" [1]).

Havens. — In het najaar van 1518 werd op bevel van Anthonius en Elisabeth buiten de Lekpoort een haven aangelegd [2]), die in 1791 aanmerkelijk verbeterd werd [3]). In 1609 werd een tweede haven of kolk gemaakt buiten de Golberdingsche poort [4]), nog bekend als »de ronde haven", benevens een kanaal of vaart tot in de Kleine en vervolgens in de Groote Lek [5]). Deze Kleine Lek, die later toegedamd is, liep nabij het Spoel uit [3]).

Markten. — Te Culemborg vond men de onderstaande markten:

De *Vischmarkt*, oorspronkelijk liggende waar nu het stadhuis staat, werd in 1518 buiten de Havenpoort verplaatst [6]). Op de Oude Vischmarkt werd Jan van Buren in 1428 aan mooten gehakt [7]).

De *Groote Markt* of *'t Marktveld*, strekkende van het stadhuis tot de Lanksmeerpoort.

De *Varkensmarkt* in de Nieuwstad.

In de 18de eeuw werd de hoender- en kalkoenenmarkt verplaatst naar het St. Barbarakerkhof.

Vrijmarkten. — Er werden jaarlijks vier markten gehouden, behalve de wekelijksche markten, die alle vrijmarkten waren. Zij begonnen en eindigden op bepaalde uren, gedurende welke niemand gevat mocht worden, tenzij om schulden aan den heer, het gemeene land, de stad of dorpen, of wegens schuld op een marktdag gemaakt.

1) Zie hierover Voet, blz. 249 en Dr. G. D. J. Schotel, Floris I en II, van Pallant 118 vlg.

2) Voet, blz. 164. 3) Mr. J. W. Staats Evers, »Gelderland's Voormalige Steden", blz. 85.

4) De uitbakening van de haven geschiedde door den landmeter Daniel Schellinck, die waarschijnlijk ook het bestek maakte. De aanbesteding had 1 Juli 1609 plaats. De kosten van dit werk bedroegen 7011 guld., 15 cts. en 10 penn. 5) Voet, blz. 261.

6) Kalkhoven, blz. 156. De straat ten Oosten van het stadhuis heet thans nog de Oude Vischmarkt.

7) Den 23sten Februari of 3den Februari, volgens anderen 23 Januari 1428, werd de stad van wegen Rudolf van Diepholt overrompeld door Jan van Buren, proost van Aken en St. Maria te Utrecht, om bisschop Zweder van Culemborg in handen te krijgen. De aanslag mislukte en de proost onderging bovenvermeld lot. Dit feit ontlokte aan de spraakmakende gemeente: »Godt dank! De proost van Aken op de Vischbank." Zie Voet, blz. 68; Nijhoff's »Bijdragen", I, blz. 15; Kalkhoven, blz. 98. Zweder van Culemborg maakte er het kreupel tijdvers op, dat menige schrijver in groote verlegenheid bracht, daar hij het niet kon oplossen:

te CVLenborCh bInnen MVeren | sLoeCh Ian In den VVInter bVeren. | Doet een af in 't getal | Ghij vint den datum al.

Gilden. — In Culemborg waren de volgende gilden [1]): St. Nicolaas- of Koopmans- [2]), Schippers- [2]), Bakkers- [2]), Timmermans- [2]), St. Agatha- of Kleermakers-, St. Crispijn- of Schoenmakers- [2]), St. Severus- of Wevers-, Voermans-, Zakkendragers- en Smidsgilde. Van deze gilden zijn nog onderstaande brieven aanwezig: die van het Schippersgild, gedagteekend van 18 Februari 1511 [4]), die van het Bakkersgild van 8 Januari 1658 [5]), die van het Timmermans- ook St. Johannes- of Bijlhouwersgild van 8 December 1484 [4]), die van het Kleermakersgild van 1 November 1432 [1]), die van het Schoenmakersgild van 16 September 1480 [3]), de nieuwe brief van het Weversgild van 14 November 1671 [4]), die van het Voermansgild van 23 Februari 1657 [1]), de nieuwe brief van het Zakkendragersgild van 24 November 1642 [5]) en die van het Smidsgild van 1511 [4]).

In het midden der 17de eeuw vestigden zich in Culemborg weverijen van zijden linten. De lintreeders kregen den 14en November 1671 een gildebrief van George Frederik [6]).

Korenmolens. — Reeds in 1428 [7]) worden twee molens vermeld en wel een binnen de muren der Oude Stad en de andere in de Nieuwe Stad. De eerste stond aan het einde van de Oude Molestraat, de tweede aan het einde van de Molestraat. De molen van de Oude Stad werd later verplaatst naar de Haven buiten de Lekpoort, in het begin der 18de eeuw werd zij afgebroken en werd een hooge steenen molen op den hoek van den wal ten Noord-Oosten van den Havendijk, onder opzicht van den burgemeester Salomon de Jouwer, gebouwd. Door wijziging in de bepalingen voor het malen op de molens barsste in 1650 binnen Culemborg een hevig oproer uit [8]).

Wiegedrukken. — In 1483 werd o. m. de Spiegel der Behoudenis bij Jan Veldenaer te Culemborg gedrukt [9]). De bibliotheek van Deventer bezit van dien drukker ook een wiegedruk in 1474, te Leuven vervaardigd [10]), waar hij van 1473 tot 1477 werkzaam was.

Studiebeurs aan de Hoogeschool te Leuven. — Den 20en Mei 1544 stichtte Elisabeth een studiebeurs aan de Hoogeschool te Leuven voor een Culemborger, die zich aan de godgeleerdheid of aan de rechten wilde wijden [11]).

Geweerfabriek. — Deze geweerfabriek lag buiten de Slotpoort, ter plaatse, waar eertijds het »rijdhuis" van het kasteel stond. Zij werd in 1757 opgericht, volgens Schultz Jacobi in 1761, en was een particuliere onderneming van den Prins van Oranje [12]). Ofschoon er het laatst nog 175 werklieden aan verbonden waren, verkeerde zij, toen zij in 1812

1) Voet, blz. 606 vlg.

2) Gebrande glazen van deze gilden waren in 1753 nog in de St. Barbarakerk aanwezig. Zie Voet, blz. 460 vlg.

3) Voet, blz. 128 vlg. Tot dit gilde behoorden: schoenmakers, trijpmakers, bontwerkers, hoedenmakers en handschoenmakers. 4) Kalkhoven, blz. 8. 5) Kalkhoven, blz. 9.

6) Kalkhoven, blz. 7. 7) Voet, blz. 425. 8) Voet, blz. 286 vlg.

9) Voet, blz. 133 vlg. Zie ook J. W. Holtrop, »Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle".

10) A. M. Ledeboer, »Notices bibliographiques des livres imprimés avant 1525, conservés dans la bibliothèque publique de Deventer, 1867", pag. 80, No. 235. 11) Kalkhoven, blz. 172.

12) Kalkhoven, blz. 7 vlg.

opgeheven werd, in kwijnenden toestand. Op last van het Fransche gouvernement werd toen het materieel naar Luik en Maastricht overgebracht [1]).

Het Kasteel. — Te Culemborg moeten wij drie kasteelen onderscheiden [2]). Het eerste verrees omstreeks 1271 op grond, toebehoorende aan het Kapittel van St. Salvator te Utrecht, dat den 4en Juli 1281 aan Hubert van Beuzichem den mansus, waarop zijn burcht gebouwd was, onder bepaalde voorwaarden afstond [3]).

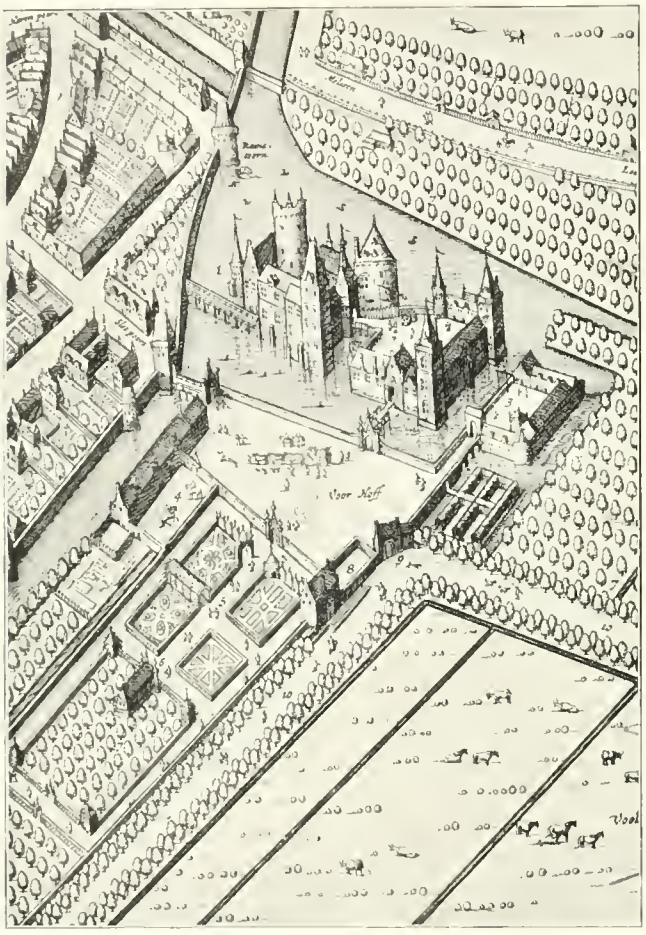

Het kasteel volgens de kaart van Blaeu.

In hetzelfde jaar, en wel den 21en November, verkocht de eigenaar zijn burcht voor 100 Hollandsche ponden aan Reinald, graaf van Gelre [4]). Dit oudste kasteel brandde af of ging op een andere wijze te niet. Hubrecht IV bouwde daarop een nieuw kasteel aan de Westzijde der stad buiten de Golberdingsche poort, dat hij den 30en April 1331 [5]) aan graaf Reinald opdroeg en van hem wederom ten Zutphenschen rechten ter leen ontving. Den 31en Augustus 1339 [6]) verklaarde hij verder, de stad en vesten als open huis van den graaf te zullen bewaren. Dit kasteel brak Johan III af, of het werd ingenomen en verwoest [7]), waarna hij zich een slot aan de Oostzijde der stad bouwde, dat buiten de Slotpoort stond.

Van dit slot in zijn voltooiden toestand komt een fraaie afbeelding voor op Blaeu's plattegrond van Culemborg. Aan de hand van deze voorstelling en andere gegevens vinde hier een korte beschrijving hare plaats.

1) »Gedenkschrift Elisabeth-Weeshuis", blz. 67 en n. 6. 2) Voet, blz. 429 vlg.

3) Zie de oorkonde van 4 Juli 1281 in »Sloet's Oorkondenboek", III, No. 1031. De afstand had plaats tegen het bezit van 1½ mansus bij de bisschopsgraaf en in de Bodelstraat, die zij hem in leen gaven.

4) Sloet, III, No. 1039. 5) »Nijhoff's Gedenkwaardigheden", I, No. 247.

6) »Nijhoff's Gedenkwaardigheden", I, No. 352.

7) Johan III was een van de hoofden der Heeckerens.

Vooraf zij echter opgemerkt, dat het oorspronkelijk kasteel omstreeks 1415, door brand geteisterd en vervallen, afgebroken werd [1]) en door Hubert V weder werd opgebouwd.

Gaan wij thans tot de beschrijving over van het kasteel, zooals het bij Blaeu voorkomt. Door de Slotpoort in den Oostelijken vestingmuur der Oude Stad bereikte men de brug, die over de vestinggracht naar den ingang van het voorhof leidde. Aan de Noordzijde van het voorhof voerde een brug over de burchtgracht en onder het poortgebouw door naar den voorburcht, die rondom in het water lag. Aan de Westzijde verbond een brug, den voorburcht en het eigenlijk kasteel. Vermelding verdient, dat de uiteinden der beide laatst vermelde bruggen aan de gebouwzijden ophaalbruggen waren. Van het voorhof uit kon men tevens over een brug bij de stallen komen, die mede geheel door water omringd waren.

Alvorens nog enkele bijzonderheden van deze drie van elkander gescheiden deelen van het kasteel te bespreken zij opgemerkt, dat men van het voorhof uit door de Dreefpoort ten Oosten in de Oude- en Nieuwe Dreef kon komen, door een toegang ten Zuiden in den »Cruyt- en Bloemhof" met het »Lusthuis", en den »Boomgaard" en verder door andere toegangen in het »Picuerhuis" en de »Caetsbaen". Deze laatste was met een hoogen muur omringd, werd later tot een woonhuis vertimmerd en in 1753 door Carthuizers bewoond.

Overgaande tot het beschrijven der onderdeelen zullen wij beginnen met het eigenlijk kasteel. Dit bestond uit gebouwen, die vermoedelijk een vierkant omgaven, op de hoeken geflankeerd door torens. Het frontgebouw, naar het Oosten gericht, had in het midden een vooruitspringend poortgebouw, op den Noordhoek een ronden en op den Zuidhoek een vierkanten toren. Het Westelijk gebouw, met zijn trapjesgevel in het Zuiden en ronden toren ten Westen hiervan, eindigde in een zwaren ronden toren, de Witte Toren genaamd, in het Noorden. Deze Witte Toren, die het langst de slooping weerstond en eerst in 1812 afgebroken werd, was van boven plat afgedekt, voorzien van tinnen, een waakhuisje en vier spietorentjes. Uit lateren tijd dagteekende de lange brug, waarmede men door een eenvoudigen doorgang door den stadsmuur in den Zuidvleugel van het kasteel kwam.

Omtrent de gebouwen bezitten wij eenige verdere gegevens. Zoo wordt ons gemeld, dat Johan III bouwde: de groote zaal, uitzicht hebbende naar den voorburcht (zij lag dus in het front); verder den vierkanten toren, die uit het losgeld van eenige gevangen Utrechtsche burgers bekostigd werd, en eindelijk het zware rondeel op den Noordhoek. Zijn broeder en opvolger Gerard I bouwde den Witten Toren.

Omtrent de dikte der muren vindt men opgeteekend, dat die van de groote zaal, den vierkanten toren en het rondeel 12 tot 16 voeten bedroegen [2]).

De voorburcht, ook wel Nederhof genoemd, was aan de Noord-, Oost- en Zuidzijde betimmerd. Tot het Zuidelijk gedeelte behoorde het poortgebouw met zijn trapjesgevel en hangtorentjes aan den frontgevel. Op de hoeken van het Oostelijk gebouw stonden vier-

1) Den 15en April 1415 vergunde hertog Reinald aan Hubrecht V, het nieuwe huis te Culemborg, dat in de muren stond, maar verbrand en vervallen was, verder af te breken, behoudens zijn leenweer aan de hofstede. »Nijhoff's Gedenkwaardigheden", III, blz. 334. 2) Voet, blz. 380.

kante torens, aan de Noordzijde vond men een muur met bogen, waarop een rondegang, terwijl een hangtorentje in bewaking en strijkvuur voorzag. Een gedeelte van de gebouwen ten Zuiden en ten Oosten noemde men het Zwarte Verken. In Juni 1566 werd op den voorburcht volgens de Hervormde wijze gepreekt. De graaf liet toen het waschhuis bezijden de Raadkamer met nog een »houthuys" tot een »preekhuys" inrichten [1]). In 1753 waren eenige vertrekken, als de Raadkamer, waartegenover de Leenkamer lag, en de Zuid-Oostelijke toren, waarin de archieven toen bewaard werden, nog in wezen.

De stallingen, een vierkant vormende aan de Noord-, Oost- en Zuidzijde bebouwd, hadden op den Zuid-Oosthoek een ronden toren. In 1753 was hier een branderij.

Vermelding verdient de lijst van het zilver van het kasteel, uit 1396. Zij wordt aldus

De Witte Toren van het kasteel en een gedeelte stadsmuur, naar eene teekening van H. P. Schouten.

vermeld: [2]) twee wijnkegelen, twee groote kannen getabernakelt met de toornen, twee groote kannen, twee vergulde kannen, een silvere gekante kanne, acht silvere kannen van eene groote, een verguld beker mit vijf silvere bekeren, een silvere kanne met een pellicaen, twee menge potte, twee dubbelde kroessen 't eene is verguld en 't ander silverwerk, vijf gedekte gulde krousen, d' een is drie gevoet ende twee niet gevoet, een klein vergult kenniken, een aelmispot, twee paer bekken, twee kruydnappe met een kruytlepel, sesse ende twintig scotelen, sesse koelscalen, tweliff groter schalen en veertien lepelen.

Vooral onder graaf Floris I heerschte groote weelde aan het hof. Tot zijn talrijk

1) Historisch Genootschap »Kronijk", XIV. 2) Voet, blz. 44.

personeel behoorde ook zijn hofmeester Willem van Zuylen van Nievelt, wiens instructie [1]) bewaard gebleven is en waarin men o. m. leest, dat hij verplicht was te zorgen »dat nyemant van Sijn Gen. familie aen tafel ofte elders droncken drincken noch blasphoemie, lichtveerdige en onstichtige propoosten houde".

Ofschoon de graaf in 1672 zoowel van den Koning als van den Prins van Oranje de verzekering van neutraliteit verkregen had [2]), hebben toch én stad én kasteel toen in den oorlog veel geleden. Het slot werd nagenoeg verwoest, de boekerij en goederen geroofd en weggezonden, de plantagen werden afgehouwen en de boomgaarden verwoest [3]). Graaf George Frederik vestigde dan ook na dien tijd zijn woonplaats te Mariënkroon [4]), sedert Nassau's Huis of Nieuwe Hof genaamd [5]), terwijl het kasteel den naam van het Oude Hof kreeg.

In Juli 1735 werd de burcht verkocht om afgebroken te worden tot op de kluizen of kelders, uitgenomen de groote ronde of Witte Toren, voor 398 gulden. De overblijfselen leverden veel lood, leien, eikenhouten balken enz. op en 4554 lasten steen. Het puin werd met schepen van 19, 20 tot 23 lasten vervoerd naar den Muider Zeedijk. Met de steenen van de kluizen werd in 1736 een muur aan de haven tot 9 voet hoog opgemetseld [6]). Na het afbreken van den Witten Toren, in 1812, bleef er niets meer over dan een gebouw met een paar ruime localen, die o.a. nog gediend hebben tot verblijf der pupillen, toen ze uit Woerden terugkwamen.

Hofhoudingen op het einde der 17de eeuw. — Elisabeth Charlotte gravin van Nassau, weduwe van George Frederik, met hare twee dochters en de zuster van Henrik Wolraet woonden op het Nieuwe Hof [7]). De hertog van Saksen met zijne gemalin Sophia Henriette en dochter, de prinses, bewoonden het huis in de Slotstraat, van ouds genaamd het Stadhouders-, later Hertogshuis [8]). De prins van Saksen woonde in een huis in de Ridderstraat [9]), vermoedelijk het huis A N°. 185.

Het Stadhouders- of Drostenhuis, later Hertogshuis. — Dit huis, ongeveer uit het midden der 15de eeuw dagteekenende, ligt in de Slotstraat, hoek Lange Meent, aan de Oostzijde. In de Lange Meent vertoont het twee trapgevels; op de trappen verheffen zich vierkante kolommen. In de Slotstraat is dit huis thans in twee deelen verdeeld, waarvan het Oostelijke thans bepleisterd is, terwijl het Westelijke, ofschoon ook menige verandering ondergaan hebbende, b.v. de ramen, toch nog gedeelten van den oorspronkelijken bouw, baksteen met groefsteenen op de hoeken, vertoont. De verdeeling in twee huizen, met een doorgaanden gevel, had omstreeks 1722 plaats.

In het huis vindt men nog moerbalken met kinderbalkjes en balkdragers met peer-

1) »Nijhoff's Bijdragen", III, blz. 273 vlg.

2) Men had toen te Culemborg vier sauvegardes verkregen. Het waren mannen, in blauwe rokken gekleed, met de lelie van voren en van achteren en met de letters »Sauvegarde du Roy" opgeschikt. Zij kosten dagelijks 60 gulden aan de graafschap, maar hielpen niets.

3) Voet, blz. 306. 4) Zie beneden onder dit hoofd. 5) Voet, blz. 431, 483.

6) Voet, blz. 380 vlg. 7) Zie beneden bij Mariënkroon. 8) Zie hieronder. 9) Voet, blz. 320.

vormige versieringen en rosetten. In de achter-boven-tuinkamer bevindt zich op den Westmuur een muurschildering uit het midden der 15de eeuw, voorstellende Christus aan het kruis met Maria en de H. Johannes. Links van Johannes ligt een knielende vrouw met een wapenschild van zilver, beladen met drie ruiten van keel, twee en een. Rechts van Maria een man met het wapen der heeren van Culemborg met het bastaardteeken. Vermoedelijk worden hier voorgesteld Huibert, bastaard van Johan IV [1]), en zijn echtgenoote. Deze muurschildering deed vermoedelijk eens dienst als altaarstuk.

Op de kaart van Blaeu komt dit huis ook voor, met een tuin er achter, besloten tusschen den stadsmuur, tusschen Ramstoorn en Slotpoort, en een muur in de Lange Meent.

Muurschildering in het Stadhouders- of Drostenhuis in de Slotstraat.

Omstreeks 1667 werd een gedeelte van het terrein en een woning ten Oosten van het huis voor den Lutherschen predikant afgestaan, waardoor heden ten dage nog de huizen ten Oosten van het Stadhoudershuis aan de Luthersche gemeente behooren. Den 22en Februari 1721 verkocht het kwartier van Nijmegen het Stadhouders- of Drostenhuis aan een particulier, waarna het achtereenvolgens in verschillende handen kwam. In de verkoopakte van 26 Juli 1730 wordt uitdrukkelijk vermeld, dat in den koop begrepen zijn de behangsels en de tinnekast in de keuken. Met deze behangsels zal stellig bedoeld geweest zijn het goudleer, dat eenige jaren geleden verkocht werd.

1) Voet, blz. 102 en 599.

Het Stadhuis of Raadhuis. — Het oorspronkelijk [1]) Raadhuis, in 1534 door Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg gebouwd, ligt midden in de Oude Stad aan het einde van de Groote Markt. Vóór dit huis had de inhuldiging der heeren van Culemborg plaats. Het onderste gedeelte diende vroeger voor vleeschhal [2]) en werd later voor wijnkelders gebruikt.

Het Stadhuis met zijn hoofdgevel op het Zuiden bestaat thans feitelijk uit drie deelen en wel het Oude Stadhuis, den aanbouw aan de Westzijde, tegenover den hoofdgevel terugspringende, en eindelijk het gedeelte ten Noorden van het Oude Stadhuis [3]).

Raadhuis.

Het Oude Stadhuis vormt in plattegrond een vierhoek, waarvan de hoeken bij den hoofdgevel recht, de hoek in den Zuidwesthoek stomp en die in den Noortoosthoek scherp zijn. Het is in baksteen opgetrokken met banden, waterlijsten en afdakkingen van groefsteen. De toppen van den Zuid- en van den Noordgevel zijn van trapjes voorzien. Sommige dier trapjes zijn aan den Zuidgevel aan hun uiteinde voorzien van vooruitspringende zuiltjes, eindigende van onderen op kraagsteenen met beeldhouwwerk. Drie dier zuiltjes eindigen van boven in schroefvormig metselwerk met een leeuw

1) Voet, blz. 431 vlg.

2) Den 3den April 1546 maakte Elisabeth een reglement op de vleeschbanken. Zie hiervoor Voet, blz. 183 vlg. Nadat de vleeschhal wegens de troebelen en het zware garnizoen eenige jaren gesloten was geweest, werd zij in Januari 1583 weer geopend en de banken openbaar verpacht.

3) Plattegronden en teekeningen werden uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in Oude bestaande Gebouwen, 18de Aflevering.

en een schild met het wapen der heeren van Culemborg. Vóór den hoofdgevel staat een hardsteenen dubbele trap met zware borstwering met vier platte pijlers. Op elk dier pijlers staat een leeuw met schild. De onderste schilden vertoonen het wapen van Culemborg, het bovenste rechter schild dat van Gelderland en het bovenste linker dat van het Rijk. Boven den ingang tot het onderhuis staat in de borstwering in een omlijsting: »Vernieuwd 1822". Op de leuning komt het opschrift voor: »A. Perrenot et S. de Jouwer Coss. Aº. 1755". Langs de trap bereikt men de verdieping boven het onderhuis. Boven den ingang staat A. E., een brandende aardbol met het bijschrift: »Ingnis omnia Consummabit" en »1534". In den boog boven het bovenlicht der deur is het wapen van Culemborg aangebracht.

Schoorsteen in de raadzaal.

De ramen van deze verdieping zijn evenals de overige van kruisramen voorzien, en van maaswerk in de geprofileerde met bogen van boven gesloten nissen. De onderramen zijn op vele plaatsen nog voorzien van de oorspronkelijke houten binnenluiken en ijzerwerk.

Op den Zuidoosthoek is nog de groefsteenen overhuifde kaak met beeldhouwerk aanwezig en de ijzers tot opsluiting. Zoowel aan de West-, Zuid- als Oostzijde springen bij de eerste verdieping ronde kolommen op vierhoekige voetstukken met van boven bladkapiteelen vooruit. Op deze kapiteelen, voetstukken vormende, stonden vermoedelijk eens beelden, waarvan de bevestigingsijzers nog in het metselwerk zichtbaar zijn. Boven het dak verheft zich een torentje, waarin een klok hangt. Inwendig is dit gebouw thans door schotten en een ingebrachte trap naar de tweede verdieping verbouwd, doch het vormde oorspronkelijk slechts één zaal op de eerste en één zaal op de tweede verdieping. De benedenzaal was eens de »Borger-Zael", aan »welker eynde is de Vierschaer" [1]). In de tegenwoordige bodenkamer vindt men nog overblijfselen van den vroegeren schoorsteen. De zaal der tweede verdieping, thans ook door schotwerk verdeeld, was de »Schutterskamer" [2]). Hier vindt men nog de moerbalken en kinderbalkjes, de eerste met fraai bewerkte peervormige draagstukken. Tegen den Noordwand is een fraaie eikenhouten schoorsteen met snijwerk aangebracht, met het jaartal »1627". Op den muur achter en boven dien schoorsteen staat in eene omlijsting met Gothieke letters een opschrift. Blijkbaar werd de eikenhouten schoorsteen hier vóór geplaatst en is dit opschrift ouder. Zoover het leesbaar is, staat er:

1) Voet, blz. 432.

2) Voet, blz. 432.

»Ghy sult rechters ēn officiers in alle ..... dye u die Heere uwe Godt
Geven sal under uwe geslachten, dat di dat volc rechtē met recht ēn oerdeel. Ghy en
Sult dat recht niet buygen. Ende ghy ... beloven aansien noch giften
.... wāt de giften maken .... verkeren de saken der
Rechtveerdigen wat recht is ..... dat ghy leven ende in
Nerven muechte dat lant dat u de Heer uwe Godt geven sal" [1]).

hieronder volgt:

»Ziet toe wat ghy doet want ghy houdt dat .... menschen niet mer das
Heeren end ..... dat .....
Laet de ... en doet ghy .....
Want .. doet ghy allen goedt en is geen onrecht noch ...."

daarna komt:

»..... aensien mer sult den ....
. . . . . .
Als de .... ontsien want ....." [2]).

en eindelijk leest men:

»Het en is niet goet den versoen des ongodlicken ... te
.... dat ghy daer ... gaē van die waerheyt".

Het onderhuis van dit gedeelte, thans gebruikt voor brandspuithuis, waag en bergplaatsen, is overkluisd met steenen kruisgewelven met graten. De gewelfvakken zijn van elkander door gordelbogen gescheiden. Zes ronde kolommen, drie aan drie, met kapiteelen en vierkante dekstukken, verdeelen het onderhuis van het Noorden naar het Zuiden in drie lange vakken.

Het tweede gebouw ten Westen vormt thans de secretarie en is in plattegrond gelijkvormig aan het zooeven beschrevene. Het is, vooral wat het bovengedeelte met zijn trapjes aan den Westkant en leeuw met het wapen van Culemborg betreft, in 1860 zeer gewijzigd. Op den zolder kan men zien, dat eens de Westmuur van het Oude Stadhuis, thans onder de kap, ten deele buitenmuur vormde en een traptoren [3]) aan die zijde ten behoeve der tweede verdieping van het Oude Stadhuis was aangebouwd. Deze traptoren met spits komt op de kaart van Blaeu voor.

Het derde gebouw, met lager gelegen dak dan het Oude Stadhuis, is feitelijk een huis, dat later bij het stadhuis werd aangetrokken [4]). Het onderste gedeelte wordt hoofdzakelijk ingenomen door het politiebureau met een ingang in het Oosten. De eerste ver-

1) De tekst komt het meest overeen met Deutronomium XVII, A, van den Liesveldschen Bijbel van 1542.

2) Het laatste komt nagenoeg overeen met den tekst in bovengenoemden Bijbel, Deutronomium, I, E, laatste gedeelte.

3) Die traptoren moet in 1753 niet meer bestaan hebben. Anders zou Voet hem wel vermeld hebben.

4) Dit moet na 1753 geschied zijn, omdat dit gedeelte bij Voet nog niet vermeld wordt. Op een teekening van het stadhuis uit het eind der 18de eeuw komt dit huis nog met een luifel aan den Oostgevel voor.

dieping is van de eerste verdieping van het Oude Stadhuis uit bereikbaar. Hier vindt men aan de Westzijde de raadzaal en aan de Oostzijde de polderkamer. Tegen den Westwand van de raadzaal staat een eikenhouten schoorsteen met snijwerk en fraai terra cotta beeldwerk, voorstellingen van de Gerechtigheid, aan wier rechterhand een zwaan met het wapen van Culemborg. Rechts van de vrouwenfiguur zit een kind met vuur in de rechter- en een slang in de linkerhand; links een kind met in de rechterhand een stokje, in de linkerhand een bundel stokken. Op het voetstuk der Gerechtigheid staat aan de bovenzijde: »Van Pompe 1733" en aan het benedeneinde een borstbeeld met het randschrift: »Walterus Pompe 33" [1]). Daartusschen leest men in een omlijsting: »Justum Judici Judicate Joan 7 v. 24". Terweerszijden van den schoorsteen vindt men verder nog rechts een kind met een hoorn des overvloeds en links een kind met een slinger van bloemen, met den rechter voet op een aardbol. Tegen de houten zoldering, thans gewit, vindt men balkdragers met het wapen van Culemborg. In deze zaal hangt het portret op doek van Koning Willem III, gemerkt I. I. v. d. Maas 1874, en het portret van Koningin Wilhelmina, een peinture Bogaerts.

St. Barbara-, Collegiale-, Hoofd- of Groote Kerk. — De kerk van Beuzichem was de moederkerk van die van Culemborg, de laatste [2]) werd eerst in 1310 tot parochiekerk verheven [3]). De oorspronkelijke kapel was in 1240 door Jan I gebouwd. Vermoedelijk verving Jan II haar door een andere kerk of voltooide haar. Hubert V stichtte den 29en November 1421 in deze kerk een kapittel van 8 kanunniken [4]). In 1422 brandde de kerk met de oude stad af [5]). De kerk werd door Jan IV op eigen kosten weer opgebouwd met een toren met spits en drie omgangen [6]). Gerard II stichtte daarop in 1458 aan het St. Barbarakerkhof de proostdij [7]). Zwaar leed de kerk bij den beeldenstorm in 1566 [8]). De altaren en beelden werden vernield, de reliquieën [9]) verstrooid en de kostbare altaar- en miskleeden verbrand [10]). Den 21en Mei 1654 sloeg de bliksem in den appel van den toren en brandde de kerk, volgens de verhalen, tot den grond toe af [11]). Tijdens den opbouw werden de godsdienstoefeningen in de St. Janskerk gehouden.

De toren, die vóór den brand drie omgangen met een spits had, werd plat toegedekt, hebbende maar twee transen.

1) Zie voor dezen kunstigen boetseerder o.a. bij Immerzeel.

2) Zie voor deze kerk, Voet, bl. 433 vlg.

3) Zie voor de daarop betrekking hebbende oorkonde Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom, II, 1719, bl. 590 vlg.

4) Zie voor den stichtingsbrief, Voet, blz. 434 vlg. 5) Voet, blz. 51. 6) Voet, blz. 55.

7) Voet, blz. 458. Zie voor den Stichtingsbrief Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom, II, 1719, blz. 537. vlg.

8) Zie voor dien beeldenstorm o.a. »Gachard, Correspondance de Philippe II", I, pag. 471 en 472; Mr. G. van Hasselt, »Stukken voor de Vaderlandsche Historie", I, No. 117, blz. 239; No. 172, blz. 354 en 355. Verder »Volksalmanak" Alberdingk Thijm, 1886, blz. 228.

9) Den 13den Januari 1495 vereerden Dirk Pels, abt van Marienweerd, Gerrit Cuyl, prior, en Johannes van Houweningen, onderprior, op verzoek van heer Jasper, met toestemming van den bisschop van Utrecht aan de St. Barbarakerk een gedeelte van het hoofd van St. Emerentiana.

10) Voet, blz. 458 vlg. 11) Voet, blz. 297.

De verbouwde kruiskerk [1]) werd den 10en April 1659 ingewijd [2]) en in 1725 van een nieuw »verwelf" voorzien [3]).

In 1857 zijn herstellingen aan de kerk uitgevoerd [4]), maar vooral in 1886 aan kerk en toren. Deze omvatten toen, wat de kerk betreft, hoofdzakelijk het vervangen der houten gewelven door stukadoorwerk in schip en choor, het aanbrengen van gewelven met latwerk en mortel in den chooromgang, het afbikken en nieuw bepleisteren van pijlers en wanden en het van buiten aanbrengen van houten goten op klossen langs zijbeuken, chooromgang enz. Over deze herstellingen heeft een scherpe gedachtenwisseling plaats gehad [5]).

De kerk, in baksteen opgebouwd met zeer spaarzaam gebruik van groefsteen en met ingebouwden toren in het Westen, vormt een kruis. Het schip heeft drie beuken en

De Groote- of St. Barbarakerk.

het choor, gesloten met zeven zijden van een twaalfhoek, een chooromgang. De zijbeuken eindigen in het Westen, en het dwarspand in het Noorden en Zuiden in puntgevels. Middenbeuk en choor zijn van bovenramen voorzien. De scheiding tusschen de beuken en tusschen choor en chooromgang heeft door ronde pijlers plaats, op achthoekige voetstukken. Op de kruising zijn de vier pijlers elk door vier halfronde kolommen versterkt.

1) De kapel van O. L. Vrouw, waarin de eerste heeren van Culemborg rusten, werd o.a. niet hersteld.
2) Voet, blz. 299. 3) Voet, blz. 368.
4) M. W. L. van Alphen, »Nieuw Kerkelijk Handboek", 1878, blz. 85.
5) Zie hierover »Culemborgsche Courant" van 9 September 1886.

De gewelven verkeeren in den toestand, waarin zij in 1886 gebracht zijn en beschreven werden. Alleen zij het volgende opgemerkt. De tongewelven in middenbeuk en choor zijn even hoog, de spitsbooggewelven in de zijbeuken echter lager, doch even hoog als die in de dwarsarmen, terwijl de spitsbooggewelven van den chooromgang weder aanmerkelijk lager zijn. In het choor alleen is nog een stuk van het houten gewelf zichtbaar. Daar ziet men rechts een wapen met het onderschrift »Mr. C. v. Gaasbeecq" en links een wapen met »S. D. Jouwer" en daaronder verder: »P. T. Coss.

't Verwelf van deze kerk
Door brant eens weggenome
Is door het goet beleydt
Dees heeren weergekomen.
Aº. 1654. Aº. 1725."

Daaronder staat een wapenschild, beladen met een boom. Vlak bij den toren is een balk met het opschrift »16" en »54", waartusschen het wapen der stad Culemborg. Dit wapen wordt ook gevonden bij de kruising bij de beide Westelijke pijlers.

De groefsteenen ramen zijn vervangen door ramen van ijzer en hout, gedicht met groote ruiten. De oorspronkelijke raamneggen zijn nog bewaard gebleven, maar van het oude raamwerk vindt men alleen nog de oude dorpels met het begin der stijlen.

Middenbeuk en choor hebben één doorloopend leiendak, lager liggen de leien daken van de dwarsarmen, waartegen de leien daken der zijbeuken aansluiten. Het laagst zijn de pannen daken van den chooromgang.

In den Noorder- en Zuiderbeuk zijn in het midden de hoofdingangen met geprofileerde baksteenen stijlen en banden van groefsteen.

De as der kerk maakt met de lijn West-Oost een hoek van 10° naar het Noorden.

Ten Zuiden van den chooromgang bevindt zich thans de consistoriekamer met een sluiting van vijf zijden van een achthoek in het Zuiden. De Noordelijke gevel vormt een punt, die hoog boven den omgang uitsteekt. In dit gebouw met pannendak liggen twee vertrekken boven elkander. Dat gelijkvloers is van een netgewelf met ribben, tegen de muren op kraagsteenen met figuren met gedenkcedels en schilden neerkomende, voorzien. Van het vertrek op de eerste verdieping is het gewelf ingevallen en zijn alleen nog maar de kraagsteenen van gelijksoortigen vorm als beneden en de beginpunten der gewelven aanwezig. Op deze verdieping hebben de ramen nog hunne oorspronkelijke vormen in groefsteen. Aan de Oostzijde staat in den hoek van dit gebouw en den kooromgang een achthoekige traptoren met leien spits. In dien toren is de baksteenen spiltrap, die van de kerk uit naar de eerste verdieping voert.

De baksteenen toren, eigendom der burgerlijke gemeente, bestaat uit drie afdeelingen. De tweede springt iets terug, de derde zóó, dat er plaats is voor een omgang met baksteenen leuning, terwijl de bovenste eveneens van een baksteenen leuning voorzien is. In den Noordwand van den toren is een baksteenen spiltrap ingebouwd. In de eerste

afdeeling, van binnen afgesloten door een koepelgewelf, vindt men aan de Westzijde den oorspronkelijken ingang met geprofileerde omlijsting. Daarboven is een gesloten raam met groefsteenen traceering. In de tweede en de derde afdeeling vindt men drie hooge nissen met geprofileerde zijkanten, terwijl in de bovenste de galmgaten zijn.

Wat de bouwtijdperken van deze kerk betreft, zij onmiddellijk opgemerkt, dat van een afbranden der kerk tot den grond toe in 1654 geen sprake kan zijn. Het gebouw — wat zijn muren betreft — staat er nog, zooals het vóór dien brand aanwezig was, dus de kerk van Jan IV, althans de kerk uit de 15de eeuw. Alleen blijkt duidelijk, o. a. aan de rechte voeg, waarmede de muren der dwarsarmen aan de andere kerkmuren aansluiten, dat deze armen later in de 15de eeuw werden aangebouwd, hetgeen ook plaats had met het gebouwtje ten Zuiden met den traptoren.

Van de talrijke gebrande glazen, geschenken van heeren en vrouwen van Culemborg, magistraatspersonen, gilden enz., die in 1753 nog aanwezig waren [1]), is thans geen spoor

St. Barbarakerk. Memoriesteenen.

meer te vinden, evenmin van de rouwborden [2]) en van de grafmonumenten der heeren en vrouwen van Culemborg [3]).

Alleen ligt nog op het koor de hardsteenen grafzerk van Elisabeth van Buren,

1) Zie bij Voet, blz. 460 vlg.

2) In 1797 werden de wapenborden uit de St. Barbarakerk in het openbaar verkocht. Volgens de afrekening hiervan, nog in het archief te Culemborg aanwezig, werd ontvangen:

Voor het afnemen van 28 familiewapens			ƒ 84.—
den 16en Juni 1797 bracht de verkoop der borden op			» 58.48
De uitgaven bedroegen			ƒ 142.48
Voor het afnemen der borden	ƒ 29	15	
Aan Joh. Enschedé en Zoonen voor advertentiën in de Haarl. Courant	ƒ 6	11 8	
			ƒ 46.68
Winst			ƒ 95.18

3) Vóór den brand van 1422 werden zij in de L. V. kapel in de kerk begraven. Zie voor de in de kerk eens aanwezige monumenten enz. Voet, blz. 52, 99 vlg., 151 vlg., 156 vlg., 191, 195 en 316.

echtgenoote van Gerard II, met het moeilijk te ontcijferen randschrift met Gothieke letters:

»In 't jaer onses Heeren MCCCCLI op onser Liever Vrouwen dag Annunciatio sterft de. . . . . Elisabeth. . . . . tot Werd

en tot Ewyk. Bidt voor haer siel".

In het midden van den steen komen voor rechts het wapen van Culemborg, links dat van Buren en verder de kwartieren: rechts Buren en Bronkhorst, links Borselen en Bergen.

De oude Sinter Klaaskroon [1]), die reeds vóór den brand van 1654 in de kerk hing en aan dien brand ontkwam, evenals het beeld der H. Barbara [2]), dat op een der banken voorkwam, moeten na of tijdens de laatste werkzaamheden verdwenen zijn.

Behalve bovenvermelde grafzerk vindt men thans nog in de kerk, en wel in den Zuidelijken dwarsarm tegen den Oostelijken muur, een memorietafel uit 1641, gewijd aan Fredericus d'Orvilla en in den Noordelijken zijbeuk in het Westen een grafzerk van Joncker Mathes van Bloemendal, overleden den 14en Augustus 1625. Deze Bloemendal was drossaard van de stad en het graafschap Culemborg. Op den steen komt zijn volle wapen voor en verder de kwartieren: rechts Bloemendael, Gruithuis, Reifenbeven, Ingen; links Vaeck, Benting, Ricquart en Levingen.

Op het choor staat de wit marmeren graftombe met ijzeren hek, waarop het jaartal 1746, van Catharina Alida van der Dussen, echtgenoote van den Rotterdamschen burgemeester Slingeland. Zij stierf in 1745 te Culemborg en werd daar begraven [3]). Het monument bestaat uit een wit marmeren sarcophaag, waarop een treurend kind zit, leunende op een doodshoofd en met een omlaag gehouden fakkel in de linkerhand. Hieronder vindt men een zandlooper en daaronder het wapen van der Dussen.

Het opschrift luidt:

rechts:	links:
»Siste Viator Iter	»Hoc Catherina
Rogitas Quid	Alida Effingi
Marmora Condant?	Dussenia Jussit
Vel Quae Sub	Ne Famam et Corpus
Basto Membra	Non Simul
Reposta Cubent."	Una Tegat."

Op de drapperie staat: »I. F. Maes fec. 1746".

Uit de oude kerk zijn verder nog afkomstig de drie groefsteenen memoriesteenen uit het midden der 15de eeuw, die blijkbaar van den beeldenstorm geleden hebben. Op de eene wordt de opstanding voorgesteld, op de andere Maria op den troon, waarvoor een man en vrouw in aanbidding met hunne beschermheiligen achter zich, en op de derde een familiegroep vóór het altaar.

1) Voet, blz. 462. 2) Voet, blz. 298.

3) De lijkbaar, waarmede zij begraven werd, staat nog op het choor met het opschrift: »De Wellédele geboren Vrouwe Catharina Alida van der Dussen stierf den 28en Julij 1745."

De eikenhouten preekstoel met fraai snijwerk dagteekent, evenals het er achter gelegen hekwerk, doophek en de banken van ouderlingen en diaken en nog enkele overblijfselen aan de banken, door de kerk verspreid, uit de tweede helft der 17de eeuw. De preekstoel is blijkbaar een geschenk, het wapen van den gever staat op den preekstoel. Van denzelfden tijd dagteekenen ook de koperen lezenaars op den preekstoel en voor den voorzanger, waarop het wapen van Culemborg voorkomt, en de vier koperen kandelaars op het doophek.

Omtrent het orgel valt op te merken, dat in 1520 het toen bestaande vervangen werd door een, dat met het stellen 46 Rijnsche current guldens en 18 st. kostte [1]). Het orgel, dat in 1654 door den brand vernield was [2]), werd in 1719 door een nieuw vervangen, door Verbosstad geleverd [3]). Dit orgel, al onderging het herstellingen, is nog aanwezig en voorzien van de volgende opschriften. Boven het klavier is een wapen, waaronder staat: »Anthoni Klick, organist tot Leerdam, heeft dit orgel geschildert Aº. 1720 9 26". Daarop volgt een wapen en: »de heer Johan Willem de Crane liefhebber der Muzicq heeft dit orgel eerst bespeelt Anno 1719 7 23, terwijl bij het klavier staat: »H. D. Lindsen, Orgel- en Pianomaker te Utrecht".

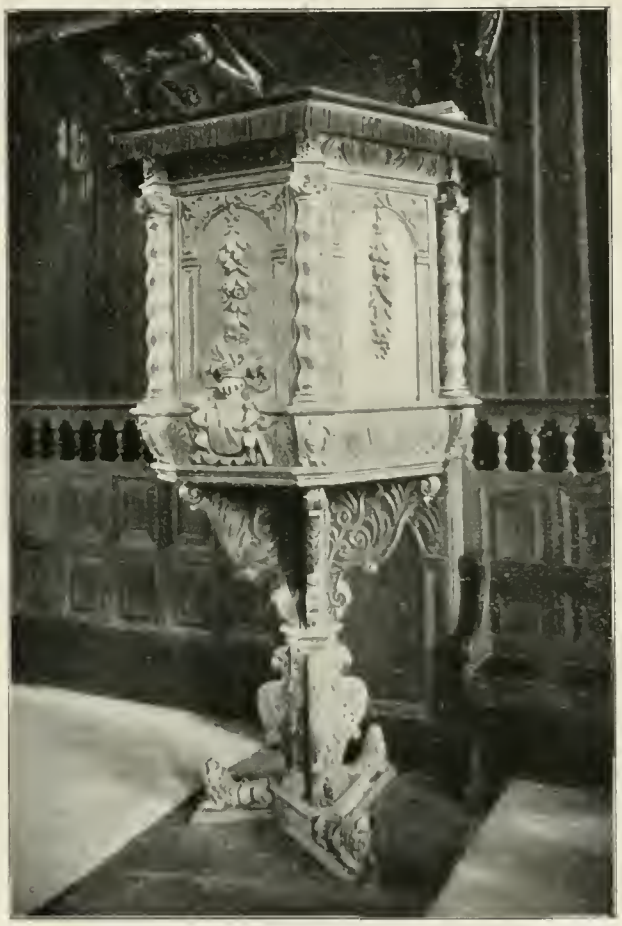

Preekstoel in de Groote of St. Barbarakerk.

De koperen kronen, die thans in de kerk hangen, zijn ter wille van de gasverlichting geschonden. In den Zuidelijken zijbeuk hangen er thans twee, waarvan een met op de schilden »1663" en een uit denzelfden tijd, doch zonder jaartal. In den middenbeuk zijn er drie, waarvan één met schilden »1661". Op een daarvan leest men: »Gerrit van Gaesbeek en van Horn, Commandant en Directeur van de Cabo de Bon Esperance Aº. 1661"; op een »1663" en de derde bevat jaartallen, doch is uit denzelfden tijd. In den Noordelijken zijbeuk en dwarsarm twee kronen, beide zonder opschriften op de schilden, maar uit ongeveer 1660.

1) Kalkhoven, blz. 157 n. 3. 2) Voet, blz. 340 vlg.
3) M. H. van 't Kruis, »Verzameling van dispositien der verschillende orgels", blz. 80.

Het nachtmaalszilver bestaat uit: twee schenkkannen van het kerkelijk zegel voorzien [1]), vermoedelijk uit de tweede helft der 17de eeuw; vier bekers, waarvan een met aan den onderkant het wapen van Culemborg en inschrift: »Henricus de Moelre et Hester de Bruyn coniuges ad usum S. coenae ded. Aº. 1606", met wapen en merk een klein wapen van Culemborg en een kruisje; de tweede is onder den bodem van het wapen van Culemborg voorzien en met het inschrift: »Ex reformati coetus Culembur. Liberalitate ad S. Coenae usum donatum Aº. 1606", daaronder als merken een klein wapentje van Culemborg en een kruisje; onder den bodem van den derden beker staat: »Geschonken door de leden van den kerkeraad Aº. $18\frac{48}{49}$" en op den beker het wapen van Culemborg; onder den bodem van den vierden beker staat eindelijk »Bekostigd uit het kerkfonds Aº. 1849". Verder twee schotels, met het kerkelijk zegel, uit het midden der 18de eeuw; twee collecteschalen met hetzelfde zegel eveneens uit de 18de eeuw; vier schotels, twee aan twee met de wapens der gevers en eindelijk een doopbekken uit het midden der 18de eeuw met wapen en randschrift: »Derzulken is het Koningrijk der Hemelen, Matthei 19 vers 14".

In den toren hangen vijf klokken met onderstaande opschriften in blokletters:

1º. »F. et P. Hemony me fecit Zutphaniae Anno Domini 1633."

2º. »Fulmine consumata Aº. 1654 die 21 May et eod. Aº. reparata regnante nitore illustriss. comite dom. Georgio Frederico comite in Waldeck Pirmont et Culenburg, barone in Tonna, Pallant, Wittem et Weerth, summo praeposito ecclesiae Cathed . . . . . Halberstadt Comandāt in Lacow."

In het lijf dezer klok komt voor een medaillon met een geharnast ridder te paard met opgeheven lans en wapens, randschrift: »Sigillum feudale Cuilenburgicum" en het zegel der stad Culemborg.

3º. Deze klok heeft geen opschrift.

4º. »Illustrissimus comes dom. Henricus Wolradus comes in Waldeck Pirmont et Culenborg baron in Tona Pallant Wittem et Weerth dominus in Lhede in de Wildburg Kinsweiler Engelsdorff Frechem Bachem et Dalem Abad huc Minorenis 1633." Verder in het lijf dezelfde zegels als bij 2 vermeld.

5º. »Johannes Adamus Gresseninch Consiliarii illustrissimae Jordanus Gussont eques domus Waldeck Culenborgensis Anno Domini 1654."

Vermelding verdient, dat nog elken avond te Culemborg van $9\frac{3}{4}$ tot 10 uur met een der klokken geluid wordt en evenzoo des morgens ten 6 uur, zijnde overgebleven om het sluiten en openen der poorten aan te kondigen.

St. Johans Baptistekerk. — Deze kerk [2]) werd ook de kerk op Lanxmeer [3]) genoemd. Zij was door Gerard I gebouwd tusschen 1385 en 1394 bij gelegenheid, dat hij de heer-

1) Dit bestaat uit een naar links klimmenden leeuw met drie zuilen, twee boven en een beneden den leeuw met het randschrift: »Sigill. eccl. Culenb."

2) Voet, blz. 466 vlg.

3) Lanxmeer was eertijds een dorp, dat in 1388 binnen de stadsmuren getrokken werd. Hist. ofte Beschr. van 't Utrechtsche Bisdom, II, 1719, blz. 598 vlg.

lijkheden Lanksmeer en Parijs in de Nieuwe Stad trok, en wel als een parochiekerk voor de Nieuwe Stad. In 1424 werd de kerk geheel of ten deele afgebroken en herbouwd. Anthonis en Elisabeth lieten bij deze kerk in 1531 een »cierlyken tooren" bouwen met twee omgangen, het onderste gedeelte was vierkant, het bovenste achtkant en gedekt met een verheven spits [1]). Deze kerk werd in 1596 op bevel van Floris I hersteld [2]) en eveneens in 1684 op last van George Frederik [3]). In het laatstgenoemde jaar voorzag men haar van een nieuwen preekstoel en van de noodige banken voor de heeren van de regeering en voor den kerkeraad.

In den toren hingen drie klokken, achtereenvolgens met deze opschriften:

»Maria is mine naem, | Min ghelwt is voer God bequaem. | Den levenden roep ick. Den dooden overlw ick. | Jan Tolhws me fecit 1535".

»Elisabeth Zachariae Magnum Virum Genuit. Jan Tolhws me fecit 1555".

»Sit Nomen Domini Benedictum. Franciscus Hemony me fecit Amsteldami, Anno Domini MDCLXIII".

De laatste abt van Mariënweerd, die tot de Hervorming was overgegaan, en zijne huisvrouw lagen op het choor begraven. Op de blauwsteenen zerk met geslachtswapen en vier kwartieren stond het opschrift:

»Monumentum Clariss. atque Incomparabilis viri D. Frederici Winssemii optime de bono Pub. usque ad ingravescentem aetatem meriti vigilantiss. urbis Culemburgi consulis, concessit fato inter suorum lacrymas octavo Calendas Augusti Ao 1617. Vixit Anno 66."

Deze kerk komt nog op de stedekaart van Blaeu voor, doch werd kort na 1817 gesloopt, uit dit jaar is toch een schatting voor het afbreken op het gemeentelijk archief te Culemborg aanwezig. Een stuk grond, »de pastorie van Lanksmeer" genoemd, herinnert nog aan de plaats, waar de kerk eens gestaan heeft [4]), terwijl dit tevens plaats heeft door het »St. Janskerkhof" en de »St. Janskerkstraat".

De Abdij. — Op de kaart van Blaeu komt ten Noordoosten van de St. Johanskerk een gebouw, voor de commanderie genoemd, en waarin vermoedelijk destijds de commandant der stad huisde. Overblijfselen van dit gebouw liggen thans ten Oosten van de in 1867 gebouwde nieuwe synagoge en worden tot schoolgebouw en bergplaats door de Israëlitische gemeente gebruikt. De zoldering met moerbalken, balkdragers met peervormige ornamenten en kinderbalken herinneren nog aan een oudere indeeling. Den 28sten Juli 1790 kocht de Israëlitische gemeente deze »huyzinge van ouds genaamd den Abdij tot inrichting van de kerk" voor 500 gulden, terwijl de er in te richten kerk voor 1150 gulden werd aanbesteed; met de onkosten bedroegen de uitgaven 2500 gulden [5]). In dit huis vestigde soms de abt van

1) Voor den bouw van dezen toren was de burgemeester Jan van Cuyk met een kerkmeester der St. Janskerk naar Arnhem gezonden om daar den toren te bezien en naar diens model den toren te Culemborg te bouwen. Daar de grond voor dien torenbouw niet geschikt was, werd Aert Claesz. naar Schoonhoven gezonden naar Meester Cornelis om te onderzoeken, waar de toren het best gebouwd kon worden. Kalkhoven, blz. 160. 2) Voet, blz. 251 vlg. 3) Voet, blz. 318 vlg.
4) Kalkhoven, blz. 64. 5) Stuk aanwezig in het archief der Israëlische gemeente.

Mariënweerd zijn verblijf, waardoor het den naam van de abdij ontving. Het tegenwoordige gebouw dagteekent nog uit het einde der 15de of begin 16de eeuw.

De Proostdij. — In 1458 stichtte Gerard II de proostdij [1]), waartoe hij een schoon en aanzienlijk huis aan het St. Barbarakerkhof gaf, dat in 1753 nog in wezen was en over de Groote Kerkstraat lag. Uit deze plaatsbepaling is af te leiden, dat het gelegen moet hebben waar thans de R. K. pastorie staat. Nader wordt het omschreven als een groot gebouw, »staende alsnog regt over de Groote Kerkstraet aen 't begin van de Papenhoek, hebbende zijn uitzigt op de Groote Merkt" [2]).

De St. Pieters- of Luthersche kerk. — Deze kerk staat op den hoek van de Achter- en Golberdingsche straat. Wanneer zij met het eens er bijbehoorende gasthuis, waarom zij ook wel Gasthuiskerk genoemd werd, oorspronkelijk gebouwd is, is onbekend. De zware brand van 1422 vernielde ook dit gebouw. Vermoedelijk werd de kapel door Johan IV weder opgebouwd. Den 29en Juli 1566 stond Floris I den Hervormden toe in deze kerk te prediken [3]), terwijl zij den 1en September van hetzelfde jaar aan die van de Augsburgsche Confessie als vergaderplaats werd aangewezen [4]). Met de vlucht van den graaf in 1567 eindigde deze toestemming. De kerk werd niet meer gebruikt en verviel, totdat George Frederik, graaf van Waldeck, haar den Lutherschen [5]) gaf en zij in 1676 en 1677 weder in orde gebracht werd. Voor de herstelling der kerk werden, behalve in ons land en vooral te Amsterdam, gelden ingezameld te Hamburg en Lubeck tot een gezamenlijk bedrag van *f* 5255-11 [6]). De vermoedelijk op het laatst van 1677 ingewijde kerk kostte, behalve de opbrengst van den afbraak op *f* 500,— berekend, *f* 7389-16-8.

In 1839 heeft de kerk een aanmerkelijke verbouwing en vergrooting ondergaan. Op de stedekaart van Blaeu komt zij als kapel met een veelhoekige koorsluiting voor, thans zijn de Noord- en Zuidmuren verlengd en is de veelzijdige choorsluiting vervangen door een rechte, zoodat het gebouw een langen, rechthoekigen vierhoek vormt. Aan de pijlers bij den ingang in het Westen vindt men aan den benedenkant de opschriften:

rechts:	en links:
»Restauratum Anno MDCCCXXXIX	»J. K. van den Broek J. Klein presbb.
Yhchorn. Cos. H. C. Millies V. D. M."	F. Spindler T. Klein Diacc."

Dit baksteenen gebouw met pannen dak en klein torentje, waarin een klok hangt, en een zwaan tot windwijzer, vormt inwendig één vertrek, dat gedekt is door een houten spitsboogvormige zoldering.

Aan de Noordzijde stond vroeger een gebouw, waarin het gestoelte geplaatst was voor de vorstelijke personen en hun hofgezinte. In 1803 werden de vensters dier vorste-

1) Zie voor den stichtingsbrief »Historie ofte Beschrijving van 't Utrechtsche bisdom", II, 1719, blz. 537 vlg. 2) Voet, blz. 103. 3) Voet, blz. 224. 4) Zie het edikt bij Voet, blz. 227 vlg.
5) In deze kerk werd de Waldecksche Kerkorde van 1556 gebruikt, waarvan de grafelijkheid in 1640 een herdruk bewerkstelligde. Eerst in 1751 werd deze vervangen door het Amsterdamsche Formulierboek van 1869. »Gesch. der Lutherschen te K." door J. C. Schultz Jacobi, H.S., aanwezig in het archief dier gemeente, blz. 18. 6) Schultz Jacobi, H.S., blz. 28 vlg.

lijke vertrekken, gezicht gevende in de kerk, gedicht [1]). In verband met de hofbanken stond de preekstoel tegen den Zuidmuur en werd in 1724 naar het choor en bij de verbouwing in 1839 naar den Westmuur verplaatst. Deze eikenhouten preekstoel met paneelwerk en snijwerk, eikenloof met palmtakken, dagteekent van de herstelling der kerk in 1676/77 en heeft *f* 384-8 gekost [2]). De koperen lezenaar op den preekstoel met sierlijk lofwerk, dubbele armblaker en zandglasdrager zijn een geschenk van Elisabeth Charlotte. De eikenhouten banken rechts en links van den preekstoel en uit denzelfden tijd als deze, van paneelen met blanke wapenschilden voorzien, thans dienst doende voor het kerkbestuur, waren bij de vroegere indeeling der kerk de zitplaatsen van de hofraden, schout, burgemeesters enz. [3]). De eikenhouten afscheiding vóór den preekstoel dagteekent van 1685 [4]).

Tot het verkrijgen van een orgel werd in 1694 een inzameling gehouden, waarvan in 1696 een orgel voor oud werd aangekocht van Jonker Emanuel Frederik de Montfoort [5]). Nadat dit orgel in 1803 hersteld was door den Utrechtschen orgelmaker Abraham Meere, werd het thans ongeveer tien jaren geleden vernieuwd door van Druten uit Hemmen. De beelden, die thans nog op het orgel staan, zijn in 1698 door Ahasuerus Muller vervaardigd [6]). Vermelding verdient de folio bijbel met koperen sloten, zijnde een eerste uitgave — te Amsterdam bij Rienard Dirckszoon van Baarst — der vertaling van Adolf Visscher [7]). Hij werd in 1671 aan de kerk door Bernhard Schmid, makelaar te Amsterdam, geschonken [8]).

Het nachtmaalszilver bestaat uit: een wijnkan met wapen, zijnde een geschenk van Amelia Catharina van Waldeck Pyrmont enz., echtgenoote van George Lodewijk, graaf van Erbach; een verguld zilveren beker met dekbord en ouweldoos met wapen [9]), door Elisabeth Charlotta in 1694 aan de kerk gegeven ter vergoeding van het kleine zilveren kelkje met deksel, dat in 1671 ter bediening van het Avondmaal bij zieken was aangeschaft voor *f* 28-7. Het was vervaardigd door Hans Conrad Brechiet. De predikant Kleinschmith nam het als veldprediker mede, terwijl het in den slag bij Senef verloren ging [10]). Verder nog een beker met dekbord, beide met ingesneden wapen van den gever graaf Philip Theodor en een ouweldoos, geschonken door graaf George Frederik.

De kerk bezat vroeger geschilderde glazen, vervaardigd door Jan Hoet, glasschilder te Zaltbommel [11]) en door onderstaande personen vereerd: Wilhelmina Christina, gravin van Waldeck, enz. geboren gravin van Nassau, weduwe Josias, graaf van Waldeck. George, graaf van Erbach. Louise Anna, gravin van Waldeck enz. George Frederik, graaf van Waldeck, Pyrmont, Culemborg enz. Elisabeth Charlotte, gravin van Waldeck enz., geboren gravin van Nassau enz. Carel Gustaaf, graaf van Waldeck enz. In 1779 ontfermden zich eenige leden der familie Kloeckhof over deze glazen en verwisselden die tegen gewone ruiten [12]).

1) Schultz Jacobi, H.S., blz. 46. 2) Idem, blz. 40. 3) Idem, blz. 43. 4) Idem, blz. 41.
5) Voet, blz. 321 vlg., zegt ten onrechte, dat het een geschenk van Montfoort was. Schultz Jacobi, H.S., blz. 35. 6) Schultz Jacobi, H.S., blz. 44.
7) Hij was geboren in 1605 en stierf 1652. 8) Schultz Jacobi, H.S., blz. 40.
9) Deze voorwerpen werden in een lederen koker bewaard en waren door haar echtgenoot in het leger gebruikt. 10) Schultz Jacobi, H.S., blz. 22, 25 en 43.
11) Schultz Jacobi, H.S., blz. 40. 12) Idem, blz. 46.

Reeds in 1735 had men aan den predikant Kloeckhof het schilderij van den gekruisigden Heiland, dat in 1704 in de kerk was opgehangen, met het onderschrift: »I Cor. I v. 23. Wij prediken den gekruysten Christus", en een ander schilderij, voorstellende het laatste oordeel, ten geschenke gegeven [1]).

De koperen kronen, eens vorstelijke geschenken uit de 17de eeuw, zijn niet meer aanwezig.

In deze kerk hingen eens o.a. de volgende rouwborden, die in verband stonden met de heeren van Culemborg: van Elisabeth Charlotta, gravin van Waldeck, van Amelia Catharina, dochter van graaf Philip Theodoor, dit bord hing vroeger op de binnenplaats van het Nieuwe Hof [2]), van George Frederik van Waldeck [3]). Den 10en Januari 1798 werden de wapens uit de kerk weggenomen [4]) en had de terugbezorging aan de huizen Waldeck en Saksen door den Saksischen gezant te 's Gravenhage plaats.

In het torentje hangt een klok voorzien van een rand met jachtvoorstellingen en in blokletters het opschrift: »Si deus pro nobis quis contra nos 1686".

Een eigenaardig gebruik had in deze gemeente plaats tot aanvulling van de collecten voor de armen op hooge feesten of bij plechtige gelegenheden, wanneer men bij elkander was, scheidde men niet van den maaltijd alvorens voor de armen een hoed voor giften te hebben laten rondgaan, men noemde dit »den Hut abgenommen".

Roomsch-katholieke kerken. — In 1753 hadden de Roomsch-katholieken twee kerken: [5]) een in de Nieuwe Stad, uitkomende op de Varkensmarkt, door een pastoor bediend en daarom pastoorskerk genoemd, en een in de Oude Stad met uit- en ingang op de Groote Markt in den Papenhoek. De tegenwoordige H. Barbarakerk is in 1887 ingewijd.

In de kerk zijn aanwezig, en der vermelding waard, de onderstaande voorwerpen. Een buitengewoon fraai zilveren Christusbeeld hangende aan een houten kruis met drie nagelen met edelgesteenten in doornenkroon, nagels en den doek om de lendenen. Het is voorzien van de letters: M. C. S. Een verguld zilveren gedreven kelk, in de kom met voorstellingen van het Hof van Gethsemane, de Geeseling en de Bespotting. Op het voetstuk vindt men de Kruisiging, de Graflegging en het Laatste Avondmaal. Een groot zilveren ciborium met voorstellingen van Kaïn en Abel, Kruisiging, Isaac met zijn zoon, de toonbrooden, het eten der toonbrooden en het Laatste Avondmaal. Op den voet voorzien van de symbolen van Geloof, Hoop en Liefde. Een gedreven schenkblad, waarop gegraveerd de Maria Boodschap. Uit het midden der 16de eeuw. Een schilderij op paneel met de kruisiging. Een schilderij op doek voorstellende de H. Xaverius de zwarten doopende. Een schilderij op doek de afneming van het kruis, gemerkt »J. Cossiers S. J. 1628". Een tabernakel, in 1825 te Antwerpen vervaardigd, met in hout gesneden Laatste Avondmaal en een pelikaan zijn jongen voedende.

In de pastorie zijn aanwezig: Twee schilderijen op doek, het eene stelt Jesus, het

1) Idem, blz. 45. 2) Idem, blz. 41. 3) Idem, blz. 43 vlg. 4) Idem, blz. 60.
5) Voet, blz. 579 vlg.

andere Maria voor, beide te midden van bloemen. Zij worden toegeschreven aan D. Seghers. Een koperen plaat, waarop het Laatste Avondmaal gegraveerd is, met: »Petrus Candidus inventor Hondius excudit". Twee zilveren gedreven platen, afkomstig van een missaal, voorstellende de bruilof te Kanaän en de voetwassching.

De kerk der oude Cleresie. — Deze kerk is in 1836 gebouwd. In haar vindt men een eikenhouten fraai gebeeldhouwden preekstoel uit het midden der 17de eeuw en een communiebank met beeldwerk uit de 18de eeuw. Het orgel is in 1900 door Bätz & Co. uit Utrecht geleverd. Vermelding verdient het fraaie ivoren kruisbeeld, behalve de armen, uit één stuk. Een opschrift eens boven het kruisbeeld geplaatst vermeldde aldus zijn herkomst.

»Dit Christusbeeld den Spanjaard door Piet Hein ontnomen,
Toen hunne rijke vloot was in zijn macht gekomen,
Is met de vont vereert, die dees vereering deed
Is Jacob, die de Waal met zijnen toenaam heeft
in het jaar MDCCLXIV".

Het marmeren doopvont is ovaalvormig, zonder iets opmerkelijks.

Mariën kroon. — Dit klooster van jonkvrouwen [1]), die naar den derden regel van St. Franciscus leefden, was gesticht ten tijde van Jan IV en bestond reeds in 1440. Het lag aan het einde der Achter- of Heerestraat in de Oude Stad. In 1532 ontstond brand in het klooster, bekend onder den naam van den *Bagijnen Brand* [2]). Niet alleen leed hierdoor het klooster, maar ook eenige huizen van burgers en daar men het convent de schuld er van gaf, heeft het de schaden dier burgers ten deele moeten vergoeden. Van den beeldenstorm op het laatst van September 1566 kreeg dit klooster een ruim aandeel.

Toen het kasteel hoe langer hoe meer onbewoonbaar bleek te zijn, werd het klooster vertimmerd tot residentie van George Frederik. Het kreeg eerst den naam van Nassau's Hof en later dien van Nieuwe Hof. Sedert de Geldersche regeering hebben er de drost en een of twee raden gewoond [3]).

Vermeldenswaard zijn de mededeelingen, die tot ons gekomen zijn omtrent het ophangen van rouw- en wapenborden op het Nieuwe Hof. Zoo vertelt Voet van Oudheusden [4]), dat het rouw- en wapenbord van Amelia Catharina, dochter van Philip Theodoor, graaf van Waldeck, Pymont enz., niet op de poort van het Nieuwe Hof werd gesteld, zooals dit plaats had voor den vorst van Waldeck, van zijne weduwe de gravin van Nassau en hare dochter Louise Anna, maar op de binnenplaats aan den gevel boven den ingang. Eerst van de opvolgers werden die borden in de Luthersche kerk opgehangen en wel aan de Noordzijde. Van het Nieuwe Hof is thans niets meer over; alleen wordt de tuin vroeger aan het klooster behoorende »Het Hof" genoemd [5]).

In de Everwijnstraat staan nog enkele huizen bekend onder den naam van

1) Voet, blz. 475 vlg. 2) Voet, blz. 478; Kalkhoven, blz. 160.
3) Tegenwoordige Staat, III, blz. 324. 4) Voet, blz. 280. 5) Kalkhoven, blz. 104.

»Canvanje", vermoedelijk een verbastering van »convent" en herinnerende als zoodanig nog aan het klooster.

Convent Jerusalem of klooster der Kruisbroeders, bewaarders van 't H. Graf. — Van dit klooster [1]), waaraan de Jerusalemsteeg en Kloostersteeg nog hun namen ontleenen, is bekend, dat Jan IV in 1430 den hof gaf, waarin het H. Graf gezet werd. Voltooid werd het eerst in 1492 door zijn kleinzoon Jasper. Het hoogaltaar in de kerk en het kerkhof werden in 1494 gewijd. Omtrent het H. Graf, dat in de kerk werd voorgesteld, vindt men opgeteekend, dat het »zeer nauwkeurig en kunstig gemaekt" was »na het H. Graf".

Onder de kloosters, die door den beeldenstorm van 1566 vooral geleden hebben, wordt »byzonder dat van Jerusalem of het H. Graf" genoemd [2]). Toen de abt en conventualen van Mariënweerd wegens de beroeringen hunne abdij verlaten moesten, sloot de abt Johan van den Hove in Januari 1573 met de religieusen van het H. Graf een overeenkomst en woonden beide conventen te zamen binnen Culemborg. In 1575 keerde de abt naar Mariënweerd terug, doch woonde later met eenige andere religieusen weer te Culemborg samen in het huis bij het Weeshuis. Door vertrek en uitsterven der monnikken hield de dienst in het klooster op. Het gebouw verviel. De kerk was reeds in 1649, op het choor na, ingestort.

Den 6en Juli 1649 schonk George Frederik aan den magistraat de kerk enz. onder voorwaarden »mits choor en toorntje tot cieraet van de stadt te doen repareeren, en in reparatie te houden". De voorwaarden van deze schenking zijn niet nagekomen. Vóór 1700 stortten choor en torentje in [3]). In particuliere handen gekomen werd een gedeelte van het klooster, eetzaal en slaapzaal der monniken, tot woonhuis verbouwd. Wat er nog van overig was, verdween in 1749. Op de stedekaart van Blaeu komt het klooster voor.

Het Elisabeth-Weeshuis. — Elisabeth, de oudste dochter van Jasper heer van Culemborg, Weerde, Borssele, Hoogstraten, St. Maartensdijk en Zuilen, en Johanna van Bourgondië, was de eerste vrouw, die over Culemborg regeerde.

Den 30en Maart 1475 geboren, huwde zij met Johan van Luxemburg, heer tot Vile, die den 21en September 1508 te Brussel overleed. Een half jaar later hertrouwde Elisabeth met Anthonis, zoon van Joost van Lalaing en Godeline van Viefville, heer van Montigny. Beide huwelijken waren kinderloos. In 1531 besloten de echtgenooten hunne goederen aan de naaste bloedverwanten over te doen en voor zich alleen het vruchtgebruik te behouden [4]). Na den dood van Lalaing nam Elisabeth haren intrek in het kasteel te Culemborg, waar zij 9 December 1555 overleed. Zij had den 25en Mei 1555 een testament gemaakt [5]),

1) Voet, blz. 239, 483 vlg. Archief Aartsbisdom XXI blz. 192; XXIV, blz. 102 vlg.

2) Voet, blz. 229. 3) Kalkhoven, blz. 217.

4) »Het Gedenkschrift", uitgegeven door de Protoctoren van het Elisabeth-Weeshuis te Culemborg, ter gelegenheid der viering van het driehonderd-jarig bestaan, den 28en Augustus 1860, bevat vele gegevens omtrent het weeshuis.

5) Zie voor dit testament »Gelre's Bijdr. en Med.", IX, blz. 215 vlg.

krachtens hetwelk een gedeelte van hare nalatenschap vermaakt was aan legaten, aan godsdienstige en liefdadige instellingen, bloedverwanten, vrienden en dienaren, de rest aan »de regte armen". De legatarissen moesten zich verbinden, voor de zaligheid der ziel van de overledene te bidden [1]). In het testament had Elisabeth vier uitvoerders benoemd, waarvan in 1560 reeds drie overleden waren, terwijl na den dood van den laatste, Melchior van Culemborg, in 1569, de aartsbisschop van Utrecht toezicht over den boedel schijnt uitgeoefend te hebben. Aan de bepaling ten opzichte van de »regte armen" gaven zij uitvoering o. m. door de stichting van weeshuizen te Hoogstraten en te Culemborg, de herstelling van het Melatenhuis te Culemborg en in Februari 1564 door de eerste der wekelijksche broodbedeeling aan het St. Petersgasthuis te Culemborg.

Het terrein, waarop het weeshuis hoofdzakelijk verrees, was een erf, »ten Heijligen Leven" genoemd, dicht bij de Golberdingsche poort, tusschen de schoenmakers-kuipen [2]), den stadmuur, het erf van den prelaat van Mariënweerd [3]) en de erven van de huizen aan de Golberdingen- en Achterstraten. Naar het oorspronkelijk terrein werd de instelling in den aanvang »het convent ende weeshuijs van den Heijligen Leven" genoemd, later alleen »'t Elisabeth-Weeshuis" [4]). De stichtingsbrief van het huis dagteekent van 12 October 1560 [5]).

Door een poort met de wapens van Lalaing en Culemborg en het opschrift:

»Dese plaets, van oude tyden aen genaemd Ten Heyligen Leeven,
Is nu de selfde naem dit couvent weer gegeeven"

kwam men eertijds in het gebouw. Dit bestond uit het hoofdgebouw, nagenoeg naar het Zuiden gekeerd, en twee vleugels. Het wordt ons aldus beschreven:

Na het openen van een zware deur, waarboven de naamletters A. E., kwam men door een korte gang in het ruime reventer, de spijszaal der jongens. Een eikenhouten trap voerde naar boven, naar de schoolkamer, de woonvertrekken der priesters, zich uitstrekkende boven het hoofdgebouw over de kapel, in den Oostelijken vleugel, en het domiter, de slaapzaal. De westelijke vleugel van het gesticht was voor de »jonge maagdekens". Boven den ingang op de plaats vond men de wapens van Lalaing en Culemborg en de letters A. E. Hier vond men de spinzaal, boven den kelder, met vijf kruisramen aan de Westzijde, beschilderd met de wapens van Vile en Culemborg en

1) Onder de dankbaren vindt men o. a. Maria van Pallant, die twee zilveren vazen ontving en in hare kwitantie zegt: »humblement je la remercie, m'obligeant de prier dument pour son ame". Magdalena van der Aa, gemalin van den drost te Hoogstraten, die »een zwarten satijnen tabbaert, met luipaarden gevoedert" kreeg, verbond zich bij kwitantie »om voor de ziele der afgestorvene te bidden". De drie dochters van Rennenberg hadden ieder een gouden keten ontvangen, »doch schenen elex heure legaet te versmaden of lieten 't ten weijnichsten ongevordert".

2) De Schoenmakerskuipen bleven tot in 1855 bestaan, de leerlooijerij werd toen aan den tuin van het weeshuis getrokken.

3) Dit werd in 1584 tegelijk met de overige bezittingen der abdij verkocht.

4) Voor dit weeshuis werd uitgegeven: aankoop van huizen 1783 pd. 4 s. 9 d.; van land 429 pd. 16 s. 8 d.; voor het bouwen en meubleeren 13742 pd. 3 s. 2 d.; aan rentebrieven 3212 pd. 6 s.

5) Zie hem bij Voet blz. 530 vlg.

met twee haspelramen daartegenover. Naast de spinzaal lag de eetzaal en daarboven de slaapzaal van de meisjes, met de schoolkamer en vertrekken voor de vrouwen en dienstmaagden. Keukens en waschhuizen waren natuurlijk niet vergeten. Aan de Noordzijde van het gebouw, en wel achter den rosmolen van de heerlijkheid, lagen het turfhuis, de schuur, de stal en het melkhuis en aan de zijde van het huis van den prelaat van Mariënweerd de brouwerij.

Op den Oostenlijken vleugel van het weeshuis lag gelijkvloers de kapel, reeds in 1557 voltooid. De meisjes bezochten den dienst in de kapel, de jongens hadden gelegenheid, de mis door een opening in hun reventer te hooren. In deze kapel werden ook de papieren van het convent bewaard, totdat zij overgebracht werden in de secreet- of rekenkamer boven de poort, die van boven en van onder overwelfd was. Behalve een stevige deur tot afsluiting had men de deur en de vensteren dezer kamer van buiten met »catoen beslagen voor den brant". Naast deze kamer was er eene voor de heeren en voor den klerk. Naast de overwelfde poort lag het ziekenhuis [1]).

Alvorens het gesticht, in zijn vroegere indeeling, te verlaten, willen wij nog opmerken, dat het laken, dat de weezen droegen, »Maastrichter Lavender grauw" van kleur was, dat de meisjes over het hoofd ongestijfde doeken droegen en dagelijks op het hoofd zwarte »huyfkens", die wanneer zij buiten het gesticht kwamen door een »zwart Brabants Hoyken" vervangen werden. Op den linkerarm zou een E allen gedurig aan de stichteres herinneren. De toenmalige kleeding der kinderen vindt men afgebeeld op het schilderstuk in het weeshuis van Elisabeth met hare twee echtgenooten en de weezen. Ofschoon wij niet in bijzonderheden der inrichting zullen afdalen, willen wij toch aanstippen, dat het voor 48 weezen — 24 jongens en 24 meisjes — werd opgericht en dat buiten de weezen 12 eerlijke en devote vrouwspersonen, weduwen of maagden, onder de 40 jaren toegelaten werden. Na den Spaanschen tijd veranderde de inrichting. De overste priester bleef als schoolmeester, maar de maagden verdwenen. In hare plaats werden een keukenmeid, twee melkmeiden en een kamermeid aangenomen. Het weeshuis werd hierdoor te groot, de voorste gebouwen werden verhuurd, de kapel werd tot kelder ingericht.

Den 12^{en} November 1672 richtten de Franschen het gesticht ten deele tot ziekenhuis in. De inrichting had zeer geleden, zoodat men allerwege bezuinigingen moest invoeren. Het onbewoonde voorhuis beval de graaf tot woning van den rector der Latijnsche scholen in te richten en sinds dien tijd beschouwde de stad het als haar eigendom. In 1683 werd de brouwerij van het gesticht afgeschaft, en het gebouw in 1800 voor afbraak verkocht.

Gaan wij thans naar het tegenwoordige gebouw. In 1784 werd de poort in de Heerenstraat veranderd. Deze is thans van hardsteen, werd te Utrecht vervaardigd en kostte

1) Uit een opsomming der vertrekken in 1674 moet men opmaken, dat het ziekenhuis als zoodanig toen niet meer in gebruik was.

300 gulden. Boven den ingang vindt men de wapens Lalaing mannen- en Culemborg vrouwenwapen. Daaronder staat in een omlijsting:

»Ingenuam sobolem citius genitoribus orbam
Suscipit et gremio heic Elisabetha fovet,
Ab anno MDLX."

De zware en lage kluis aan de poort is sedert 1782 vervangen door een zoldering, waaronder men den Weeshuisgang kan inrijden. Boven dien doorgang vindt men nog aan de binnenzijde twee raamnissen met oorspronkelijke profileeringen. In plaats van het voormalige ziekenhuis, ter rechterhand, en de voormalige woning van den prelaat van Mariënweerd [1]), ter linkerhand, vindt men er thans particuliere huizen.

Het gebouw zelf is in- en uitwendig zeer veranderd. Een orkaan rukte in 1856 het dak en het bovenste gedeelte der muren weg en bracht groote wijziging in het uiterlijk van het gebouw. De ramen werden veranderd en alleen in het front en in den Oostvleugel vindt men nog overblijfselen van de oorspronkelijk geprofileerde raamnissen, die de kruisramen bevatten; een dichtgemetseld kruisraam zit nog in den Westvleugel op de eerste verdieping. Boven de deur in het hoofdgebouw staat in het bovenlicht het monogram Æ en in den Westvleugel is een steen ingemetseld met de wapens van Anthonis en Elisabeth, de opschriften Æ en een gelijkluidend als boven de poort in de Heerenstaat.

De kapel is nog aanwezig, maar wordt thans als bergplaats gebruikt. Zij is met drie gewelfvakken met steenen kruisgewelven met graten overdekt, die door gordelbogen van elkander gescheiden zijn.

In het Weeshuis vindt men in de regentenkamer in den Westvleugel onderstaande opschriften: »Elisabetha | Culenburgi olim | Domina orborum | Culenburgensium | nunc etiam | nutrix".

»Testatrice | Elisabetha orbos | Hic ali jusserunt | 10 Culenburgensis | 10 Schoonhovius | Leon. Herdenkius | Melch. Culenborg | MDLX".

In de regentenkamer worden bewaard: het »Canneken van grouw aerde met silveren litken en het silver beeckerken", dat protectoren bij hun jaarlijkschen maaltijd gebruikten en die reeds op den inventaris van 1676 voorkomen.

Omtrent de schilderijen, thans nog in het Weeshuis aanwezig, kunnen wij het volgende mededeelen. Nauw met dit Weeshuis hing samen de kapel van het H. Sacrament aan de Noordzijde der St. Barbarakerk [2]). Zij was ook door Elisabeth gesticht en bijzonder voor de weezen bestemd, reden waarom zij zelfs als »der weesen capelle" voorkomt. Zij moesten er Zondags ter misse gaan. Voor deze kapel vervaardigde Jan Deys, schilder te Culemborg, een altaarstuk. Het onderwerp werd hem hiervoor door de executeuren aldus voorgeschreven. »In 't principael middelste velt der tafelen, dat avontmael, dat ons heere God gehouden

1) Die huizing met hof en boomgaard, staande binnen Culemborg in de Achterstraat, naast het Weeshuis, werd 14 Mei 1584 verkocht (Voet, blz. 246).

2) Na den brand der kerk in 1654 werd deze kapel niet meer opgebouwd.

heeft mit zijn apostelen; aen de rechterzijde op de deure van binnen, die figure soe het paeslam gegeten werdt van die kynderen van Israhel; ter lufterzijden, op d'andere duere van binnen die maeltijt van coninck Assueros oft een andere figure, die men noemen sal; buten op beyde die dueren de figure dat de kynderen van Israhel dat manna ofte dat hemelse broot vergaderen; ende beneden aan die kleine duerkens binnen en buyten, sulcke figure, beelden en schilderiën als executoiren gelieven sal; alles cunstich, cierlick ende mit goede vaste coulueren, en insonderheit de lysten wel met goudt gestoffeert ende beleyt na den eysch."

Dit altaarstuk werd in de troebelen stuk geslagen en vervangen door een dergelijk

Elisabeth en hare beide echtgenooten Johan van Luxemburg en Antonie van Lalaing. Schilderij in het Weeshuis.

van denzelfden schilder, dat 85 gulden kostte en thans als drieluik op paneel in het voorhuis van het Weeshuis hangt.

In het bovenaangehaalde is sprake van de »kleine duerkens" »beneden". Vermoedelijk slaat dit op het kleine tweeluik op paneel, waarvan men weet, dat het op last van de executeuren vervaardigd werd, en dat in het Weeshuis aanwezig is en waarop links Elisabeth met wapen en weesmeisjes voorkomt en rechts hare beide echtgenoten met hunne wapens en weesjongens en op de andere zijde links Elia met den engel en rechts Moses water uit de rots slaande. Geschilderd door Jan van Devs, 73,5 × 47,5. Verder vindt men er onderstaande schilderijen:

Schilderij, voorstellende Elisabeth in biddende houding, tusschen hare beide echtgenooten, vliesridders, met hunne wapens. Inschrift: »Etatis cuiusliboet Eorū circa an. XXXI" en het onderschrift: »A solis ortu usque ad occasum laudabile nomen domini". In de manier van Jan van Scorel. Paneel 110 × 156. Gevat in lijst met Gothiek profiel; op den onderregel hetzelfde latijnsche opschrift als onder op de schilderij staat.

Portret van Floris I van Pallant, graaf van Culemborg, op zijn doodsbed [1]). Doek, 89,5 × 114,5. In oorspronkelijke lijst. Dit is het eenige bestaande portret van den graaf.

Portret van Floris I van Pallant, graaf van Culemborg op zijn doodsbed. Copie. Doek 79 × 108.

Portret van Floris II van Pallant, graaf van Culemborg. Germerkt »Anno 1617" en »Ravestein". Doek 118 × 99. In origineele eikenhouten lijst.

Floris I op zijn sterfbed. Schilderij in het Weeshuis.

(Een portret van hem en zijne echtgenoote ten voeten uit schilderde Paulus Moreelse. Zie K. van Mander, Schilderboek, 1604, blz. 299 vlg. De gravures naar de schilderij van Mierevelt zijn beroemd).

Portret van Floris II van Pallant op zijn doodsbed. Gemerkt »Max Clinger 1639". Paneel 77,5 × 107.

Portet van Catharina, gravin van den Berg, echtgenoote van Floris II. Later is er opgezet »Anno 1617". Doek 117.5 × 99.

Portret van Philip Theodoor, graaf van Waldeck Pyrmont, graaf van Culemborg. Met het onderschrift: »Philippus Theodorus Comes in Waldeck Pyrmont et Culenborch; Baro in Tonna, Pallant, Wittem, Weerde, Dominus in Leede, Lienden, Wildenborch, Kenswyler, Engelsdorp, Frechem, Bachum, Dalem etc. CIↃIↃCXLVII". Geschilderd in de manier van G. Honthorst. Paneel 107 × 78.

Portret van Maria Magdalena van Nassau, echtgenoote van Philip Theodoor. Met het onderschrift: »Maria Magdalena Comitissa in Waldeck Pyrmont en Culenborch; Baronissa in Tonna, Pallant, Wittem, Weerth etc. Domina in Leede, Lienden, Wildenborch, Kenswyler, Engelsdorp, Frechem, Bacchum, Dalem etc. Commitissa Nassaviae, Cattimeliboci, Viandae, Dietsiae etc. CIↃIↃCXLVII". Geschilderd op de manier van G. Honthorst. Paneel 107 × 78.

1) Omtrent de schilderijen van Floris I en Floris II op hun doodsbed deelt Voet blz. 278 vlg. mede, dat zij op het Nederhof in de Raadkamer hingen en vandaar verhuisden naar het Weeshuis, waar zij tot 1750 bleven, waarna zij, benevens de portretten van Henric Wolraet en Carel Gustaaf, ook op hun doodsbed geschilderd, op bevel der protectoren zijn weggedaan. Vermoedelijk, zegt Voet, was aan de protectoren destijds »dit doodelijk gezigt, of memento mori, mogelijk niet aengenaem".

Portret van George Lodewijk van Erbach. Doek 114 × 86.

Portret van George Frederik, graaf van Waldeck en Culemborg, als Maltezer ridder. Vermoedelijk geschilderd door Nicolaas van Ravesteyn [1]). Doek 131 × 107.5.

Portret van Ernst Frederik, hertog van Saksen, laatste graaf van Culemborg. Gemerkt Feuerlein fect. Aº. 1717. Doek ovaal 84.5 × 67.5.

Portret van Sophia Albertina van Erbach, gemalin van Ernst Frederik, hertog van Saksen. Gemerkt Feuerlein fect Aº. 1717. Doek ovaal 84.5 × 67.5.

Portret van Amalia Catharina van Waldeck, gehuwd met George Lodewijk van Erbach. Doek 114 × 100.

Portret van Louis Anna van Waldeck (?). Doek 106.5 × 92.

Portret van Prins Willem IV. Gemerkt T. P. C. Haag 1781. Doek 85 × 68. In oorspronkelijke lijst.

Portret van Anna van Brunswijk, gemalin van Prins Willem IV. Naar Spinny. Doek 85 × 68.

Portret van Prins Willem V. Naar Spinny. Doek 85 × 68.

Portret van een vrouw met »Æt. 46" en in elk der bovenhoeken vier wapens: Culemborg, Taets van Amerongen, Grauwert, Gomegnaer, van der Haer, van Alendorp, van Teylingen en Grauwert. Het rechter wapen van elke groep komt overeen met die der muurschildering in het Drostenhuis, vandaar de veronderstelling, dat de voorgestelde een dochter van het echtpaar op de muurschildering is. Het schilderij is uit het midden der 16de eeuw. Paneel 83.5 × 69.5.

Portret op paneel Prinses van Portugal. Vermoedelijk Anna prinses van Portugal [2]). Achterop staat in oud schrift echter: Maurits, princesse v. Portugael [3]). Valsch gemerkt Bloemaert is vermoedelijk van Paulus Moreelse.

Portret van een rentmeester opschrift rechter bovenhoek: »Ætatis 26 | 1630". Paneel 101.5 × 78. In oorspronkelijke eikenhouten lijst.

1) Volgens Johan van Gool, »de Nieuwe Schouburg der Nederlandsche Kunstschilders en schilderessen", II, 1751, blz. 447 werd in 1694 Nicolaas Ravesteyn verzocht om naar het Hof te Culemborg te komen, om de vorstin Elisabeth Charlotte na haar dood te schilderen. Terzelfder tijd schilderde hij ook den vorst van Waldeck, »dat Strytbaer Legerhooft". De vorst werd er op voorgesteld, zittende op een troon met den dood, wereldkloot, kroon en rijksstaf onder zijn voeten, boven zijn hoofd twee loftrompettende engelen. Zie over George Frederik, graaf van Waldeck, »Boscha's Heldendaden" i. v. en Dr. P. L. Mulder, »Willem III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes um das europäische Gleichgewicht", 1679–1692; Knoop, George Frederik van Waldeck, »Gids" 1875, blz. 369 vlg.

2) Zie Schotel, »Floris I en II van Pallant", blz. 246.

3) In het eene geval Anna Louise, overleden 5 April 1669, in het andere geval Eleonora Maurice, overleden 25 Juni 1674. Beide dochters van don Emanuel van Portugal en Emilia van Nassau, derde dochter van Willem den Zwijger. Eleonora Maurice trouwde 4 Juni 1647 George Frederik van Nassau-Siegen en stierf kinderloos. Bekend is, dat Nicolaas Ravestein de portretten maakte van Adriaan Baron van Gent en Elisabeth Maria princes van Portugal, zijn echtgenoote, gehuwd 11 April 1678. Zie van Gool, II, blz. 448.

Portret van een onbekende. Gemerkt in den linker bovenhoek »A. Beeldemaker 1660". Paneel 76.5 × 61.

Schilderij de vier Evangelisten voorstellende. Ofschoon ongemerkt van Pieter Aertsen. Paneel 80 × 115.

Het Oude Mannen- en Vrouwenhuis. — De kapel en het Elisabethsgasthuis op den Havendijk [1]) ten Westen van de Havenpoort, gewoonlijk het Oude Mannenhuis genoemd, werd den 19en September 1534 [2]) gesticht door Anthonis van Lalaing en zijne echtgenoote Elisabeth. De kapel was gewijd aan den H. Anthonis en de H. Elisabeth. Ten Westen van deze en daaraan verbonden lag de »huysinghe" van den kapelaan of vicaris. Ten Oosten en ten Westen van de kapel vond men »twaelf kameren voor de armen" en eenzelfde getal kamers tegenover de kapel, terwijl het geheel aan de straat met een poort was afgesloten. Boven den ingang waren aan de straat Anthonis en Elisabeth met zes oude mannen en zes oude vrouwen achter hen geschilderd. In 1753 waren in dit gasthuis nog twaalf oude mannen en vrouwen, hebbende ieder zijn vrije woning.

Thans is van dit gesticht alleen nog over het gedeelte ten Noorden van den Langen Havendijk; ten Westen bewoond door negen vrouwen en ten Oosten door tien mannen. Schuin hiertegenover en ten Zuiden van den Langen Havendijk ligt een baksteenen gebouw met pannen gedekt tot stal en bergplaats ingericht. De moeten der hooge dichtgemetselde ramen wijzen op een vroegeren toestand. Het is de kapel, waarin, ofschoon zij van twee zolders voorzien werd, van torentje beroofd enz. — zie haar op de kaart van Blaeu —, van boven nog het houtwerk der eens open zoldering, waarin alleen de plankjes ontbreken, aanwezig is.

Huizen. *Achterstraat D. 118 en 119.* — Overblijfselen van baksteenen huizen met zware waterlijsten van schuin geplaatste baksteenen, kruisramen in nissen met bogen gesloten en zware bogen op draagsteentjes. Sierlijke ankers. Begin 17de eeuw.

Binnenpoort A. 287. — Geheel bepleisterd. Trapjesgevels aan West- en Oostzijde, aan de eerste waterlijsten met gebeeldhouwde koppen van groefsteen, boven de ramen bogen rustende op draagsteentjes, gevelsteen met omlijsting. Sierlijke ankers. Aan de Zuidzijde sierlijke trapjesgevel met waterlijst en bogen boven de ramen op draagsteentjes, erker. Begin 17de eeuw. De pilaster op den Zuid-Westhoek en ronde gedeelte in Zuidmuur zijn afkomstig van den »sierlijken boog" van 1617 der Binnenpoort [3]).

Can- of Convanje zie onder *Everwijnstraat.*

Everwijnstraat. — Aan de Zuidzijde van deze straat ligt een overblijfsel van een oud gebouw. Thans »Convanje", vermoedelijk een verbastering van »Convent" en aldus genoemd, omdat het eens in verbinding stond met het klooster Mariënkroon. De grondverdieping is gepleisterd en dient voor woningen. De bovendorpels der deuren zijn van eenig snijwerk, kielbogen en peervormige ornamenten voorzien. De afscheiding der grond-

1) Voet, blz. 496 vlg.
2) Zie voor den stichtingsbrief, Voet, blz. 499 vlg.
3) Zie bij de beschijving van deze poort.

en eerste verdieping vormt een zware baksteenen waterlijst. Op de tweede verdieping vindt men nog kruisramen met baksteenen verdeeling. Midden 16de eeuw.

Golberdingenstraat D. 17. — Overblijfselen van een baksteenen gevel met zware baksteenen waterlijst met groefsteenen stukken w. o. een leeuwenkop. Boven de ramen der eerste verdieping eikenhouten bovendorpels met snijwerk. Inwendig nog oude deuren en wandtegels. Begin 17de eeuw.

Markt C. 202 en 203 (met gevelsteen 1549).

Korte Havendijk A. 3. — Groefsteenen gevelsteen een engel met een korenschoof.

Heerenstraat C. 255, hoek Vier Heemskinderenstraatje. — Bepleisterde gevels. In Heerenstraat gevelsteen met omlijsting, waarin »Anno" en drie leeuwenkopjes van groefsteen; den hoek om eenzelfden gevelsteen met »1615" en leeuwenkop. Sierlijke ankers.

Heerenstraat C. 321. — Achterkant gevelsteen met het wapen der stad en twee leeuwen als schildhouders.

Heerenstraat C. 323. — Overblijfsel van een baksteenen gevel met een zware baksteenen waterlijst, waarin een groefsteenen kopje, in grondverdieping ter weerszijde een halve boog op draagsteen, waartusschen een eikenhouten balk met snijwerk. Gevelsteen met wapen der stad in omlijsting en onderschrift: »Vertrouwt op God". Begin 17de eeuw.

Heerenstraat C. 335. — In den gevel bevinden zich ankers met het jaartal »1782".

Groote Kerkstraat A. 277. — Deur met eikenhouten bovendorpel en balk boven deur en raam met snijwerk. Midden 17de eeuw.

Groote Kerkstraat. — De bierbrouwerij »De Pauw". Baksteenen gevel met groefsteenen banden, een raam met nog de oorspronkelijken zijkanten en boog, in boogsteen »1553". Zijgevels, grenzende aan belendende huizen, met trappen afgedekt met groefsteen.

Markt C. 202. — Baksteenengevel. Raam boven ingang met fraai gesneden houten omlijsting. Gevelsteen in banderol »Ao. 1707".

Markt C. 203. — Baksteenen puntgevel met gebogen zijden, waterlijsten en banden van groefsteen. Grondverdieping: ter zijde van de deur nog oorspronkelijke profileering in de steenen evenzoo ter zijde en boven later verbreede ramen. Op eerste verdieping geprofileerde pilasters rustende op gebeeldhouwde groefsteenen draagsteenen. Boven zijn de pilasters door groefsteenen bogen verbonden. Op tweede verdieping boven de verbreede ramen groefsteenen schelpen, twee gevelsteenen met »1549", twee medaillons met hoofden — man en vrouw — rechts en links van het hoogste raam met groefsteenen omlijsting eindigende in lofwerk met halve manen, twee leeuwenkoppen en eindelijk tusschen de twee hoogste waterlijsten een ronden steen, waarin een kop met ezelsooren.

Markt C. 205. — Trapjesgevel in baksteen met groefsteenen afdekkingen, de top springt ten deele naar voren en rust op een groefsteenen draagsteentje met kop. Baksteenen waterlijsten met enkele groefsteenen blokjes, boven raam tweede verdieping vooruitspringende baksteenen boog, met boogsteen en draagsteentjes van groefsteen. Midden 17de eeuw.

Tollenstraat A. 158, hoek Slotstraat.

Pompen. — Op onderstaande pompen komt het wapen der stad met een leeuw als schildhouder voor: *Markt* bij huis A. 257, tevens is zij voorzien van het jaartal »1719"; hoek *Tollenstraat* en *Achterstraat* en *Varkensmarkt* vlak bij huis C. 53. *Markt* bij huis A. 233 staat een pomp met het wapen der stad en twee leeuwen als schildhouders op een ingemetselden steen en een banderolle met »Aº. 1718".

Ridderstraat A. 185. — Gevel uit het einde der 18de eeuw. In dit huis een bijzonder fraai gestukadoorde kamer. Wanden met zinnebeelden van landbouw, jacht, muziek enz., zoldering bloemenslingers, uit 1806.

Ridderstraat A. 187. — Gevelsteen een blank wapenschild in een omlijsting.

Hardsteenen Stoeppalen. — Uit het midden der 17de eeuw bij huis Tollenstraat A. 158 en Oude Vischmarkt A. 219.

Tollenstraat A. 138. — Groefsteenen gevelsteen met twee harken, een zak, een ton een man op een stoel, waartusschen Aº. 1614.

Tollenstraat A. 158, hoek Slotstraat. — In de Slotstraat bepleisterde gevel, eerste verdieping met uitstek, rustende op eikenhouten balk met draagstukken voorzien van snijwerk. Midden 17de eeuw.

Varkensmarkt C. 53. — Gevelsteen met een geharnast man met het onderschrift: »In den iserman".

Zandstraat B. 336. — Overblijfselen van een baksteenen gevel met groefsteenen banden, baksteenen waterlijst met groefsteenen stukken. Boven de ramen baksteenen vooruitspringende geprofileerde bogen, eindigende op groefsteenen kopjes als kraagsteentjes. In de grondverdieping leeuwenkoppen van groefsteen. Sierlijke ankers. Begin 17de eeuw.

Zandstraat B. 345. — Baksteenen trapjesgevel, leeuw met schild in top, met groefsteenen afdekkingen, banden en baksteenen waterlijsten. Boven de ramen vooruitspringende geprofileerde bogen van baksteen met groefsteenen boogsteenen. In bogen vlechtwerk. Groefsteenen kopjes als draagsteenen der raambogen en in waterlijsten. Fraaie ankers. Begin 17de eeuw.

De Laserye. — Buiten de Lekpoort ten Oosten van den Havendijk lag een Lasarushuis [1]), op de kaart van Blaeu nog onder den naam van »Melaten" voorkomende. Dit Melatenhuis werd nog uit de nalatenschap van Elisabeth hersteld [2]). Ofschoon het gebouw in de 17de eeuw verdwenen is, leven de herinneringen er aan voort in de benamingen van Lasarusweerd, Lasarusboomgaard enz.

In het archief wordt nog een perkamenten brief bewaard, uitgereikt den 28en Maart 1738 aan de vrijster Wijntje Gerritz van Culemborg door de »gemeen gezworene van St. Jacobscapelle buiten Haarlem" [3]), waarbij gezegd wordt, dat »zij gaen sal met vliegers [4]), een klap hebbende op de borst, een swarte hoedt op 't hoofd, bekleet met een witte bandt, sonder ander bandt, ende dese brief oudt zijnde vier jaren is doodt en te niet."

De er bij behoorende Lazarusklep, gemerkt: L. P. 1738 en aan de andere zijde met een degen en vier sterren met zes punten is tevens aanwezig.

Sint Annakapel. — Even buiten de Zandpoort lag de St. Annakapel [5]). Zij werd in den nacht van 6 op 7 September 1566 bij den beeldenstorm geslecht, ten gevolge waarvan Floris I den 8en September van dat jaar een plakaat uitvaardigde [6]). In dit plakaat wordt straf bedreigd tegen de schenders, maar tevens aangezegd, om de beelden staande op de straten, poorten, hoeken van huizen en elders buiten de kerken of kerkhoven weg te nemen, zonder nochthans die kapellen of huisjes af te breken.

De kapel van Redichem. — Deze kapel stond aan het eind van de Dreef en werd in het midden der 18de eeuw tot een woning ingericht [7]).

De kapel van Golberdingen. — In 1396 stichtte heer Hubrecht IV een kapel [8]) in de parochie van Everdingen, vermoedelijk de kapel van Golberdingen. Overblijfselen van de muren dezer kapel kon men in een boomgaard dicht bij den Dief- en Lekdijk in het begin der 18de eeuw nog zien. Sinds zijn zij afgebroken en wees eens een gedenkteeken met het opschrift: »Hier stond eertijds de capel van Golberdingen" haar vroegere plaats aan. Dit gedenkteeken verdween bij het versterken van het fort Everdingen en het verbeteren der innundatiewerken. De akker, waarop die kapel gestaan heeft, heet nog kapelakker [9]).

F. A. HOEFER.

1) Voet, blz. 576. 2) Kalkhoven, blz. 177. 3) Zie H. D. J. van Schevichaven, Leprozen en Leprozenhuizen, »Oud-Holland", XXV Jaargang, blz. 97 vlg.
4) Vlieger is een mantel. 5) Voet, blz. 577. 6) Zie voor dit plakkaat Voet, blz. 225.
7) Voet, blz. 577. 8) Voet, blz. 45. 9) Kalkhoven, blz. 70.

BIJLAGE
BEHOORENDE BIJ
CULEMBORG.

1 Koelof
Regeert 30 jaren Sterft op Slot te Buren 1174
Met zijn huisvrouw begraven te Beuzichem

2 Huibert I
Genaamd Hubrecht van Bysachem Heer van Culemborg Ridder
Gehuwd met Johanna, dochter van Heer Zweder van Zuilen
Hij sterft 1204 Begraven met zijn huisvrouw te Beuzichem

3 Johan I
Gehuwd met een dochter van Gystelle uit Vlaanderen Sticht St Barbarakapel en in deze de O L Vrouwe kapel als begraafplaats der Heeren en Vrouwen van Culemborg Neemt het wapen zijner moeder aan, doch veranderd van kleur Schild van goud beladen met drie zuilen van keel Plaatst dit in rechter bovenhoek van het Beuzichemsche wapen Maakt 1225 den tocht naar Coevorden mede Sterft 1240 Begraven in de O L V kapel te Culemborg

Zweder
Kreeg tot erfdeel het land van Vianen Huwt een dochter van den Heer van ter Leede of Leerdam Bouwt 1213 een slot Zijne nakomelingen noemen zich Heeren van Vianen

4 Huibert II
Gehuwd met Margaretha, dochter van Henrik heer van Voorn en burggraaf van Zeeland Bouwt het kasteel te Culemborg aan de Westzijde, daar men naar Golberdingen gaat Hij sterft 1272 Met zijne echtgenoote te Culemborg begraven

Zweder van Beusichem

Steven,
Komt als deken van St Pieter in 1267 en 1272 voor
Vermoedelijk een zoon van Johan I

5 Huibert III
Schenker van den bisschop van Utrecht Dit ambt gekocht van den graaf van Cuik Gehuwd met een dochter van Jan van Arkel Zijne echtgenoote Clementine sterft 1312 Hij leefde nog 18 Maart 1300, maar was in 1303 overleden

6 Johan II
Hij trouwde 1° Margaretha, eenige dochter van Gerrit Heer van Maurik
2° Petronella, dochter van Zweder heer van Abkoude
Bouwt de St Barbarakerk, wordt 1310 parochiekerk Geeft 6 December 1318 den poorters van Culemborg eerste stadrecht Sterft 1312

Oudste dochter
Huwt den Graaf van Gnoy

Jongste dochter
Huwt ridder Gijsbrecht van Caets

7 Huibert IV
Geboren uit het eerste huwelijk van Johan II Huwt Jutta of Judith van der Leck Zij sterft 1352 Hij sneuvelt in 1347 bij Hasselt tegen de Luiker Walen

Henrik of Jan
Geboren uit het tweede huwelijk Bouwde zelf of zijn vader voor hem de huizen Schoonauwen en Woudenberg Verkoopt in 1314 aan zijn halve broeder al zijn rechten op Culemborg

8 Johan III
Bouwt kasteel aan de Oostzijde Leet voorstad, den Havendijk, aan Is een der hoofden der Heerkeren's Sterft 1377 kinderloos

9 Gerard I.
Huwt Barbara van Egmond
Bouwt de St Janskerk
Maakt ontwerp aanleg Nieuwe Stad Sterft 1394

Peter
Huwt erfdochter van Boxmeer

Jolente
Huwt Hendrik van Vianen

Maria
Huwt Gerrit van Vliet

Judith
Huwt Wouter van Mynden van Amstel Ridder

Machteld
Huwt Zweder, heer van Montfoort

Henrica
Huwt Heer van Weerdenburg

Nog een dochter
ongehuwd overleden

10 Huibert V
Huwt 1405 Jolente van Gaesbeek Hij sterft 15 Augustus 1422 Begraven in de O L Vr kapel Zij sterft 1443 Begraven buiten Utrecht, Carthuiser convent
Zie voor het opschrift der koperen plaat eens in de St Barbarakerk herinnerende de stichting van het kapittel Voet blz 52

11 Johan IV
Huwt 1° in 1409 Barbara dochter van Gemen, sterft kinderloos, 2° Aleide dochter van Guttenswijk zuster van Everwijn, Graaf van Bentheim. Sterft 3 Juni 1448 Hij sterft 1 April 1451 Begraven choor St Barbarakerk

Zweder
Bisschop van Utrecht
Sterft 1433

Arnold
Deken van St Jan te Utrecht

Peter

Gerrit
Huwt Jonkvr van Zuylen van Nyveld

Mechteld
Huwt Johan Sobbe van Oversalde

Jutte of Judith
Huwt Jonkh van Rysferscheit

Berta
Sterft ongehuwd.

12 Gerard II
Huwt 1441 Elisabeth van Buren, dochter van Jan van Buren en Eleonora van Borselen, zuster van Frank van Borselen Zij sterft 25 Maart 1451 Zie voor hare nagelaten kleinodien Kron Hist Gen , 1852, blz 242 vlg Hij sterft 9 Maart 1450. Beide begraven choor St Barbarakerk

Zweder
Sterft op weg naar het Heilige Land

Everwijn
Bijgenaamd van Everdingen

Junes
Huwt 1432 Johan van Homoet en Wisch

Berta
Huwt 1435 Johan van Arkel, heer van Heukelom

Een tweede dochter
Huwt ridder Wynand van Arnhem

Een derde dochter
Geboren
Huwt den Heer van Bronkhorst, Batenburg en Anholt

13. Jasper I
Huwt 15 December 1469 Johanna van Bourgondie, oudste dochter van Anthoni, bastard van Filips, hertog van Bourgondie Hij sterft 21 September 1504, zij 9 Februari 1511
Zie voor beschrijving en opschrift koperen platen, die eens boven hun graven lagen, Voet, blz 151 vlg

Aleid
Huwt 20 October 1464 Frederik van Egmond, heer van Ysselstein Zij sterft 31 Juli 1472 Hij, eerste graaf van Buren, sterft 1500 Beide begraven te Ysselstein

Elisabeth
Geestelijke Jonkvrouw in het convent te Diepenveen

Carel
Geboren 1476

Gerard
Geboren 1483

Joost
Geboren 1488

14 Elisabeth
Geboren 30 Maart 1475 Huwt 1506 Johan van Luxemburg, heer van Vile Hij sterft 20 September 1508 Hertrouwt 11 April 1509 Anthonis van Lalaing, heer van Montigny †) Hij sterft 2 April 1540, zij 9 December 1555. Beide begraven te Hoogstraten
Zie voor de koperen platen met inschriften, eens in de St Barbarakerk aanwezig Voet, blz. 191

Anna van Culemborg
Geboren 1481, Huwt Johan van Pallant
Hij sterft 1527

Cornelia van Culemborg
Geboren 1486 Huwt 1507 met Willem Lalaing van Rennenberg Hij sterft 18 Juli 1545, zij 23 Juni 1541.

Aleid van Culemborg
Geboren 1489 Huwt François, Heer van Bailleul.

Magdalena van Culemborg
Geboren 1491
Huwt Guilhain, heer v Noyelles

Johanna van Culemborg
Geboren
11 Sept 1492
Sterft jong

15 Erard van Pallandt
Geboren 25 December 1507 Huwt 1527 Margriet van Lalaing, dochter van den broeder van Anthonis van Lalaing Hij sterft 31 Maart 1593, Beide begraven te Culemborg
Zie voor het opschrift zijner grafzerk eens in de St Barbarakerk Voet, blz 195

16. Floris van Pallandt.
Geboren 1537 24 October 1555 door Karel V graaf van Culemborg gemaakt Huwt 1° in 1564 Elisabeth, gravin van Manderscheit-Blankenheim, enz ; 2° in Juli 1571 Philippa Sidonia, gravin van Manderscheit, enz Hij sterft 29 September 1598 Was een der Verbonden Edelen In de groote zaal van het Hof van Floris te Brussel kwam volgens de overlevering het Verbond der Edelen tot stand In dit huis besloten de edelen tot aanbieding van het smeekschrift en had volgens de overlevering de maaltijd plaats, waar op de geuzen gedronken werd Alva nam er den 29en Augustus 1567 zijn intrek in Den 24en Januari 1568 werd de graaf ingedaagd en den 28en Mei gebannen uit 's konings landen en zijn goederen verbeurt verklaard Robert van Lynden werd tot kapitein, drost en superintendant van de stad, het slot en het graafschap van Culemborg aangesteld Het huis te Brussel werd den 25en Mei 1568 ster vervloockter memorien van de hernomen conspiratien, die daer in geesiet is' tot den grond toe geslecht Den 23en Januari 1577 kwam de uitgeweken graaf weer in Culemborg terug Den 31en Januari 1579 werd er de Pacificatie van Gent afgekondigd Hij sterft 29 September 1598 en werd 8 November in de St Barbarakerk begraven
Zie Dr G D J Schotel, Floris I en II van Pallandt, 1846

17 Floris II
Geboren te Culemburg op het kasteel 28 Mei 1577 uit het tweede huwelijk Huwt 22 Februari 1601 Catharina, gravin van den Berg, dochter van Willem en van Maria Elisabeth, gravin van Nassau, oudste zuster van Willem I, prins van Oranje Zij geboren 1575 sterft 1640 Hij sterft 4 Juni 1639

Elisabeth van Culemborg
Uit het eerste huwelijk Trouwt 1556 Jacob, markgraaf van Bade en Hochberg Hij overleed 7 Augustus 1590 Zij hertrouwt in 1591 met Carel, graaf van Hohenzullern, en in derde huwelijk met Lodewijk, vrijheer van Hohen Saxen

Anna
Uit het eerste huwelijk Geboren 1557 Huwt 1607 Waltaedt, graaf van Waldeck en Pirmont In 1639 erfgename van haar oom Floris II en sterft in 1648, haar man 1640

18 Philip Theodoor.
Huwt 25 Augustus 1639 Maria Magdalena, gravin van Nassau, oudste dochter van Willem, graaf van Nassau enz., veldmaarschalk in dienst der Vereenigde Nederlanden, en Christina, gravin van Erbach Hij sterft 7 December 1645 te Corbach, zij 20 Augustus 1647 Beiden te Corbach begraven

20 George Frederik van Waldeck
Volgt zijn neef op Gehuwd met Elisabeth Charlotte, gravin van Nassau, zuster van de vrouw van zijn broeder In Juni 1692 door keizer Leopold met zijn afstammelingen in den Rijksvorstenstand verheven Hij sterft 19 October 1692 te Arolsen, zij op het Nieuwe Hof 16 November 1694 Beiden te Corbach begraven

Amalia Catharina
Geb te Culemburg 8 Augustus 1640
Gehuwd Januari 1665, George Lod Graaf v Erbach
Zij sterft 1697

19 Henrik Wolrad
Geb 28 Maart 1642
Aanvaardt zelf de regeering 1659
Huwt 1660 te Arolsen met Juliana Elisabeth Sterft 25 Juni 1694 In Januari 1665 te Corbach begraven

Floris Willem
Geb 12 Aug 1643 Begraven 1 Sept 1643.

Wolrad Christiaan
Geb te Culemborg 4 April 1646
Jong gestorven

Frederik Willem
Geb 1649, gest 1651

Carel Willem
Geb 1650, gest 1655

21 Louise Anna.
Geb 1653, huwt George, graaf van Erbach, geb 1646 Generaal-Majoor ten dienste der Vereen Nederlanden, gouvern van Zwolle Hij sterft 19 Juni 1678 zij 30 Mei 1714

Charlotte Amalia
Geb 1654, gest 1657

Frederik Willem
Geb 1657, gest 1671

Carel Gustaaf
Geb 25 Febr 1659, gest 14 Juni 1678
Te Culemborg begraven
Zie voor zijn rouwbord in de St Barbarakerk Voet, blz M6 vlg

Sophia Henriette
Geb 3 Aug 1662
Gehuwd met Ernst, Hertog van Saxen-Hildburghausen
Wuonde te Culemborg in het Hertogshuis.

Albertina Elisabeth
Gehuwd met Philip Lodewijk graaf van Erbach
Zonder kinderen

22 Ernst Frederik,
Hertog van Saxen, Gulik, Cleve en Berg Geboren 21 Augustus 1681, gehuwd 4 Februari 1704 met Sophia Albertina, gravin van Erbach Hij sterft 9 Maart 1724

Joseph van Saxen,
Geboren 4 October 1702

23 De Staten van het kwartier van Nijmegen koopen het graafschap van Ernst Frederik voor 987 300 gulden 15 Juni 1720 gehuldigd.

24 Willem Carel Henrik Friso, prins van Oranje en Nassau De stad en het graafschap aangeboden 9 Juni 1748 Gehuldigd 24 October Overleden 22 October 1751

†) Hij had een speelkind Philips, bastard van Lalaing, waarvan de koperen plaat met grafschrift, eens in de St Barbarakerk aanwezig, beschreven wordt by Voet, blz 136 vlg

OPSOMMING DER BEZIENSWAARDIGHEDEN TE ZALT-BOMMEL.

Bommel komt reeds in 709 voor, als villa in 850 en wordt 13 December 1315 oppidum. Deze voormalige Hansestad had van ouds muntrecht. De stad werd in 1319 door de heeren van Buren geplunderd en verwoest, in 1363 nam hertog Eduard haar in. In 1368 had de eerste brand van de St. Maartenskerk plaats, in 1462 brandde de stad nagenoeg af en werden toren en St. Maartenskerk zwaar beschadigd. Na een beleg van drie maanden moest zij in 1505 Bourgondische bezetting innemen. Den 28^{en} Januari 1511 maakte Karel van Gelre zich met list van haar meester. Den 24^{en} Juni 1523 teisterde een zware brand de stad en bleef de groote kerk alleen ongeschonden. Den 31^{en} Juli 1572 werd zij voor den Prins van Oranje gewonnen. Van half Juni tot half October 1574 belegerde Requesens haar tevergeefs, met denzelfden uitslag deed dit van 4 Mei tot 4 Juni 1599 de Mendoza. Prins Maurits voerde tijdens het laatste beleg het bevel in de stad. Den 22^{en} Juli 1672 viel de stad in handen der Franschen, den 26^{en} December 1794 bezette haar Daendels.

Vestingwerken. — De stad had eertijds vijf poorten, twee aan de rivierzijde: Waterpoort en Steigerpoort, en drie aan de landzijde: Oenselschepoort, Boschpoort en Gamersche poort. Thans bestaat alleen nog een gedeelte van de Waterpoort en verder overblijfselen van den ouden vestingmuur, vooral tusschen de voormalige Gamersche- en Boschpoort.

Het Stadhuis. — Het oude Stadhuis is in de XVIII^{de} eeuw afgebroken. Van het tegenwoordige baksteenen gebouw met kleine torentje, waarin een klok, werd den 11^{en} April 1762 de eerste steen gelegd. Op den hoogen hardsteenen stoep met dubbel trap en wapens van Gelderland en van de stad staat: »Anno" »1724".

In de raadskamer hangen:

Schilderij op doek, voorstellende de overwinning der gerechtigheid, met onderschrift, toegeschreven aan G. Hoet.

Schilderij op paneel Prins Willem I op het doodsbed. »Aetatis 51" opschrift op de lijst.

Schilderij op doek, voorstellende een vrouw, waarvoor een andere knielt, toegeschreven aan G. Hoet.

Schilderij »belegering van Zalt-Bommel in 1574", gemerkt T. Heemer.

Schilderij op doek, plattegrond van Zalt-Bommel.

Portretten van Prins Willem III en zijn gemalin in fraaai gesneden houten lijsten.

Schilderij op doek, waarop voorkomen o. a. Prins Maurits en Prins Frederik Hendrik.

Perkament met de namen en wapens van den magistraat van Zalt-Bommel van 1753 af.

In de kamer van den burgemeester worden bewaard:

Oude zegel- en muntstempels der stad.

Zilveren bus van den stadsbode met wapen der stad.

Glas met ingeslepen stadswapen, opschrift »Twelvaere van de stadt Saltbommel".

Verguld zilveren beker in pijnappelvorm.

Drinkhoorn met zilver gemonteerd van het snijdersgilde »1619".

Stadssleutels op rood laken kussen.

Beschilderd zijden vaandel met stadswapen, later overheen geschilderd »Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap". Er hangen verder een schilderij op doek, Bommel van de rivierzijde, en een plan der stad uit 1772, geteekend door E. J. Scherlenski.

In de kamer van den secretaris bevindt zich een spiegel met gesneden houten lijst met stadswapen uit het midden der XVIIIde eeuw, en in den gang bij die kamer houten kapstok uit dienzelfden tijd.

Het huis Marten van Rossem. — Het werd omstreeks 1530 gebouwd, onderging in 1613 wijzigingen en werd den 22en Juni 1881 eigendom van het Rijk. De beeldhouwwerken, de gesmeed ijzeren ankers, de kraagsteenen, schoorsteenen en tegeltjes verdienen de aandacht. Over de waarde van het gebouw en zijn invloed op de bouwkunde der laatste jaren zie Eigen Haard, 1903, blz. 524 vlg.

Het Waaggebouw op de Markt. — Baksteenen gebouw uit het einde der XVIIIde eeuw met houten top, waarin het stadswapen. Ingang omgeven door hardsteenen pijlers, gedekt met kroonlijst, waarboven een vrouwenbeeld met weegschaal.

De Vischmarkt werd gebouwd in 1776 en 1777 en is voorzien van het wapen der stad met twee leeuwen als schildhouders.

De St. Maartens of Groote Kerk. — Deze kerk[1]) heeft een driebeukig schip, de zijbeuken zijn lager dan den middenbeuk. De choorsluiting van den hoofdbeuk bestaat uit zeven zijden van een twaalfhoek, die der zijbeuken zijn met twee zijden gesloten. Bij den toren vindt men ten Noorden en ten Zuiden aangebouwde kapellen, verder aan de Zuidzijde in den Westhoek de doopkapel met een verdieping, een portaal vóór den ingang en een kapel met een choorsluiting in het Zuiden van vijf zijden van een achthoek; aan de Noordzijde een portaal van grootere afmeting dan het Zuidelijke en een kluis in den hoek bij de choorsluiting. De kerk heeft baksteenen gewelven, in den middenbeuk liggen de netgewelven het hoogst, lager de kruisgewelven in het choor, nog lager de netgewelven in de zijbeuken, het laagst zijn de gewelven in de uitbouwen. De ribben in de uitgebouwde kapel eindigen op draagsteenen met beeldwerk, ontleend aan Psalm 150. Onder het gewelf van den middenbeuk vindt men aan Zuid-, West- en Noordzijde een galerij met triforium. De kerk is van muurschilderingen voorzien, waarvan sommige in het midden der XIXde eeuwe zijn bijgewerkt.

Het choor kan nog uit 1304 dagteekenen, toen de kerk gewijd werd. In het laatst der XIVde eeuw, begin XVde eeuw — na den brand van 1368 — werd het overige gedeelte van de kerk verbouwd en opgebouwd en verrees o. a. het Noorder portaal en de uitgebouwde Zuidkapel. De doopkapel is uit het begin der XVde eeuw. De laaggehouden kapellen aan de Noord- en Zuidzijde van den toren dagteekenen uit de tweede helft der XVde eeuw, vermoedelijk na 1462.

1) Zie voor uitvoeriger beschrijving A. Mulder's Zalt-Bommel met zijn St. Maartenstoren, »Bulletin", 7de Jaargang, blz. 104 vlg. met de daarbij gevoegde afbeeldingen, en Hoefer's» Kort Overzicht der merkwaardigheden binnen Zalt-Bommel", in Gelre's »Bijdragen en Mededeelingen", IX, blz. 134 vlg.

In de doopkapel staat een achthoekig zandsteenen doopvont uit het laatst der

Gedeelte van den St. Maartenstoren te Zalt-Bommel.

XIV^{de} eeuw, voorzien van Bijbelsche voorstellingen. Verder bezit de kerk gedeelten van

eikenhouten choorbanken, uit het begin der XV^de^ eeuw, met beeldwerk, een eikenhouten preekstoel met snijwerk uit »1679" en koperen lezenaar, een eikenhouten bank met snijwerk en overhuiving, waarin »MDLXXIX" en nog enkele banken uit het midden der XVII^de^ eeuw. Het orgel werd in 1723 vernieuwd, de orgelkast is van dien tijd, in 1905 hadden er belangrijke herstellingen aan plaats. In de kerk hangen een schilderij met »chonologicon" en de kerk met haar spits in 1538 voorstellende, een ander met de insluiting der stad in 1574 en een plattegrond der kerk. In de kapel aan de Zuidzijde hangt een gedeelte van een rouwbord van de Virieu's uit 1789 en twee borden, waarvan een met teksten uit 1615 en een met de Twaalf Geloofsartikelen uit het einde der XVI^de^ eeuw. Op het stadhuis berust het Necrologium of Obituarium der kerk.

De toren bestaat uit zes, achtereenvolgens terugspringende afdeelingen. Hij is vierkant in doorsnede, behalve de laatste afdeeling, die achtkantig is. De toren behoorende bij de kerk van 1304 werd op het einde der XIV^de^ of begin XV^de^ eeuw afgebroken en vervangen door den tegenwoordigen, wiens spits in 1538 door den bliksem getroffen afbrandde. Weder opgebouwd in 1558 vernielde een brand den 26^en^ Juli 1696 haar andermaal. In dezen toren hangen vier klokken.

De Gasthuiskerk. — Zalt-Bommel bezat een Heiligen Geesthuis en een Gasthuis. Petrus Moliart stichtte in 1327 de tafel van den H. Geest. Of zij een- en dezelfde was als het in 1366 bestaande H. Geesthuis of de H. Geesttafel is niet uit te maken. Het hospitaal of gasthuis wordt het eerst in 1390 genoemd. Beide stichtingen smolten omstreeks 1525 samen onder den naam van het Heilige Geestgasthuis of eenvoudig »Gasthuis". De naam van beide stichtingen bleef bewaard in de namen van H. Geeststraat en Gasthuisstraat.

De gevel met den hoofdingang van het tegenwoordige gasthuis is in de Kerkstraat en dagteekent uit het midden der XVIII^de^ eeuw. De kerk van het gasthuis tot 1830 als kerk gebruikt, werd toen rijschool en in 1845 bij de ziekeninrichting getrokken. Het houten tongewelf der kerk uit het midden der XVI^de^ eeuw is nog aanwezig. De preekstoel der kerk verhuisde naar Herwaarden. De toren, de kleine genoemd, in doorsnede een vierkant, is met looden spits gedekt. Het onderste gedeelte is uit de XV^de^ eeuw, het bovenste uit de XVI^de^ eeuw. Met het uurwerk zijn ruitertjes verbonden. In den toren hangt een klokkenspel van 28 klokken, verbonden door een stalen trommel met het uurwerk, doch de klokken kunnen ook uit de hand bespeeld worden.

De *Roomsch-Katholieke Kerk*, gewijd aan den H. Martinus, is uit 1781 en werd in 1838 vergroot. In haar vindt men een communiebank uit het midden der XVIII^de^ eeuw, in de sacristie een houten Calvarieberg uit denzelfden tijd

Gecombineerd Weeshuis der Hervormden. — Tegenwoordige gebouw van 1884. In de regentenkamer hangt een schilderijtje op paneel voorstellende het gebouw vóór 1884.

Het Oude Mannen- en Vrouwenhuis. — Boven den ingang »1778" aan de eene zijde van een raam een oude man en aan de andere zijde een oude vrouw, daaronder enkele namen. In de oefeningzaal een houten bord met opschrift, terweerszijden gebrekkige vrouwen en mannen, daarboven zandlooper en doodshoofd.

Huizen, enz. — Boschstraat C. 39. Fraai gesmeed ijzeren ankers.

Boschstraat C. 70. Baksteenen trapjesgevel met groefsteenen afdekkingen. Midden XVII^{de} eeuw.

Boschstraat D. 54. Bepleisterde gevel, oorspronkelijk van baksteen met rijke groefsteenen versieringen. Midden XVI^{de} eeuw. Voordeur uit omstreeks 1725.

Boschstraat D. 56. Deur met bovenlicht en bovenraam van hout. Midden XVIII^{de} eeuw.

Boschstraat D. 57. Bepleisterde gevel. Oorspronkelijk uit het begin XVII^{de} eeuw. Deur met bovenlicht en zijramen in groefsteenen omlijsting. In de straat om den hoek in dit huis groefsteenen kraagsteen met engelenkopje.

Boschstraat D. 71. Bepleisterd huis met »1604" in opmerkelijke ankers.

Boschstraat D. 76. Baksteenen trapjesgevel, groefsteenen afdekkingen. Begin XVII^{de} eeuw.

Boschstraat D. 84. Baksteenen gevel met groefsteenen versieringen, alleen eerste verdieping. Bovenstuk afgebroken. In een lijst gedragen door twee leeuwenkoppen:

»Die ter werelt goet geschiet | Onbenijt en blieft hy niet 1617."

Gasthuisstraat A. 125. Fraai gesmeed ijzeren ankers.

Gasthuisstraat A. 128. Baksteenen gevel met houten top. Midden XVIII^{de} eeuw.

Gasthuisstraat A. 132. Baksteenen trapjesgevel met groefsteenen afdekkingen en versieringen. Groefsteenen gevelsteen met voorstelling van een winkel en opschrift: »Niet zonder Godt 1605".

Gasthuisstraat A. 134. Baksteenen trapjesgevel, groefsteenen versieringen. Trapjes thans afgedekt met baksteen. Fraaie ankers. Einde XVI^{de} of begin XVII^{de} eeuw.

Gasthuisstraat C. 17. Baksteenen trapjesgevel, groefsteenen afdekkingen, banden en versieringen, waaronder kopjes bij de ramen. Einde XVI^{de} of begin XVII^{de} eeuw.

Gasthuisstraat C. 18. Bepleisterde trapjesgevel, vroeger met baksteenen versieringen. Fraaie ankers. Einde XVI^{de} of begin XVII^{de} eeuw.

Kerkhof. »'t Governeurs huys" nog een bepleisterd gedeelte over uit het einde XVI^{de} of begin XVII^{de} eeuw. Vóór den ingang een wapen ingemetseld; schild verdeeld in negen gelijke vakken achtereenvolgens van het hoofd naar de punt: keel, wit, azuur; wit, azuur, keel en azuur, keel en wit.

Kerkstraat B. 7. Baksteenen gevel met »MDCCLI"

Kerkstraat B. 26. Baksteenen trapjesgevel, groefsteenen afdekkingen, in groefsteenen kussen »1711".

Kerkstraat B. 240. Overblijfselen van bepleisterden trapjesgevel met overstek eerste verdieping. Einde XVI^{de} of begin XVII^{de} eeuw.

Komkommerstraat D. 251. Gesneden voordeur met omlijsting. Midden XVIII^{de} eeuw.

Koningstraat B. 257. Bepleisterde trapjesgevel, top leeuw met schild, in de ankers »1690". Hardsteenen stoep midden XVII^{de} eeuw.

Maasstraat B. 65. Groefsteenen gevelsteen met zeven sterren, waaronder staat »'t Zevengester".

Markt D. 39. Overblijfsel van een baksteenen gevel met spaarzaam gebruik van groefsteen. Einde XVI^de^ of begin XVII^de^ eeuw. Leeuwenkoppen van groefsteen op de hoeken, gevelsteen, voorstelling Abraham's offeranden.

Markt D. 46. Bovenstuk baksteenen gevel met groefsteenen versieringen. Top »1664", daaronder gelegen gedeelte uit het einde der XVI^de^ eeuw.

Markt A. 55. Groefsteenen gevelsteen, midden XVII^de^ eeuw, voorstellende een blauwe flesch met ronden buik en langen hals, daaronder »De blaeuwe fles".

Oenselsche straat B. 64. Overblijfselen baksteenen gevel met groefsteenen banden en versieringen. Einde XVI^de^ of begin XVII^de^ eeuw.

Oenselsche straat B. 132. Baksteenenhuis met groefsteenen versieringen. Begin XVII^de^ eeuw. Inwendige inrichting uit den tijd van den bouw. In den gang bord met voorstelling van de vier jaargetijden, hieronder:

»De soomer is een slaaf, de winter is een heer:
Dat de soomer wint, verteert de winter weer."

In het huis een houten betimmering met bedstede uit XVII^de^ eeuw, en een schoorsteen met groefsteenen pilaren uit denzelfden tijd, waarop apostelen.

Ruiterstraat C. 89. Baksteenen trapjesgevel met groefsteenen afdekkingen en waterlijsten. Gevelsteen met »1632".

Ruiterstraat C. 90 en C. 91. Dubbel huis, het een hooger dan het andere, doch van hetzelfde model. Baksteenen trapjesgevels, groefsteenen afdekkingen en versieringen. Gevelsteen met »1630".

Ruiterstraat C. 93. Baksteenen gevel met houten kroonlijst, deurkozijn, bovenlicht en bovenraam in houten omlijsting. Midden XVIII^de^ eeuw.

Steigerstraat A. 145. Bepleisterde trapjesgevel, groefsteenen afdekkingen en waterlijst. Midden XVII^de^ eeuw.

Waterstraat A. 57. Huis van Ekelman met pothuis. Opgetrokken in baksteen met groefsteenen afdekkingen. Enkele jaren geleden hersteld. Uit het einde der XV^de^ eeuw.

Waterstraat A. 113. Bepleisterde en geschilderde gevel. Middenstuk, eerste verdieping, rijk versierd met groefsteen. Einde XVI^de^ eeuw.

Pompen. — In het Rijksmuseum te Amsterdam staat een hardsteenen pomp, die eens in de Gasthuisstraat stond. Hierop wordt voorgesteld een meerman ten halve lijve een dolfijn vasthoudende, uit welks bek het water loopt. Thans staan nog in de stad de volgende merkwaardige hardsteenen pompen: op de Markt, tegenover het huis A. 12 met »1718"; een zelfde tegenover het huis A. 27 en verder Boschstraat tegenover het huis D. 58. In den Hoek en bij de Vischmarkt staat een pomp uit het begin XIX^de^ eeuw.

Stoeppalen. — Stoeppaal voorzien van een beeld, op de Markt, bij de hardsteenen pomp tegenover het huis A. 12 en twee stoeppalen uit het midden der XVII^de^ eeuw met wapenschilden vóór het huis. Markt A. 37.

F. A. HOEFER.

JAARVERSLAG VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND, UITGEBRACHT IN DE ALGEMEENE VERGADERING TE CULEMBORG 3 JULI 1908.

Vergun mij ook ditmaal mijn verslag over het afgeloopen jaar te beginnen met een kort overzicht van het belangrijkste op oudheidkundig gebied.

De aankoop van de schilderijen uit de collectie Six valt hierbij in de eerste plaats te noemen, zoowel om het belangrijk bedrag hiertoe, door de Staten-Generaal gevoteerd, als om de meer dan gewone belangstelling, die deze aankoop ook bij het publiek ondervond. Bij den strijd over de waarde der aangekochte schilderijen vond het beschikbaar stellen zelf van een buitengewoon bedrag voor den aankoop van groote kunstwerken geen noemenswaardige bestrijding.

Ook voor het behoud van belangrijke bouwwerken werden, zoowel door openbare lichamen als door particulieren, groote offers gebracht en met waardeering valt te wijzen op de met veel toewijding tot stand gebrachte werken tot behoud van onze monumenten. De geregelde vermelding hiervan in het »Bulletin" van den Bond ontslaat mij hier van verdere opnoeming der behandelde bouwwerken en wij zouden ook op dit gebied met voldoening op het afgeloopen jaar kunnen terugzien, ware het niet, dat de toestand van andere monumenten en de juist dit jaar zoo sprekend naarvoren getreden onmacht van den Staat tegenover kerkbesturen en particulieren ons ernstig stemde. De restauratie van de zoowel historisch als bouwkundig zoo belangrijke Nieuwe Zijdskapel te Amsterdam, waarvan door de benoemde deskundigen én de mogelijkheid van behoud, én de groote kunstwaarde werd vastgesteld, stuitte af op den onwil van de beheerders en hoogst ernstig is het gevaar, dat weldra dit monument aan opzettelijke vernieling zal zijn overgeleverd. Bij den eigenaar van het kasteel Doorwerth werd vergeefs op middelen tot behoud aangedrongen en een kleiner kasteel, het Huis Dever bij Lisse, verkeert in zoo slechten staat, dat verder verval is te vreezen, doch de eigenaar is niet bereid om tot de betrekkelijk eenvoudige werken voor het behoud mede te werken.

De verkoop van Doorwerth aan den heer Scheffer van de Duno doet ons verwachten, dat voor dit zoo belangrijk monument een betere tijd is aangebroken, doch wat zal de toekomst zijn van het genoemde en andere bedreigde gebouwen, waarvan de eigenaars niet bereid zijn om den dreigenden ondergang te helpen afweren? Mag hierbij de gemeenschap rustig toezien en dienen aan den Staat niet krachtiger maatregelen ten dienste te staan om in te grijpen, waar onwil of onmacht van den particulieren bezitter

de monumentenschat met ondergang bedreigt? De voorvallen van het laatste jaar zullen, hopen wij, aan velen de oogen openen. Reeds werd op de laatste jaarvergadering van den Bond te Kampen eene commissie benoemd, om na te gaan welke wettelijke maatregelen hier nuttig zouden kunnen werken, en in »Het Handelsblad" van 11 Juni no. 25551 werd een warm gesteld artikel geplaatst, dat in grooter kring de aandacht op dit punt deed vestigen.

Met genoegen vermelden wij hier de oprichting van drie nieuwe vereenigingen op oudheidkundig gebied. Te Middelburg werd eene Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen gesticht; in Rhenen werd de oprichting van een Oudheidkamer voor Rhenen en Omstreken voorbereid en in Zalt-Bommel hadden wij heden de gelegenheid een eersten blik te werpen in de Oudheidkamer voor Zalt-Bommel, Bommelerwaard en Heerewaarden. In Delft werd het Museum Huis Lambert van Meerten geopend en te 's-Gravenhage onderging het Museum van Kunstnijverheid eene verjongingskuur onder de goede zorgen van den nieuwen directeur, den heer J. A. Frederiks. Te Rotterdam werd de medewerking van den Gemeenteraad gevraagd voor de vergrooting van het Museum van Land- en Volkenkunde en Maritiem Museum. Met belangstelling werd algemeen de nieuwe catalogus ontvangen door Dr. Holwerda van de Hollandsche Oudheden in het Rijks-Museum te Leiden vervaardigd. De door de Hoogleeraren Dr. W. Vogelsang en Dr. W. Martin te Utrecht en te Leiden geopende cursussen over Kunstgeschiedenis werden druk bezocht en openen het vooruitzicht op toenemende belangstelling op dit gebied.

Door het Bestuur van den Bond werd dit jaar meermalen in het belang van de oudheidkundige belangen gewerkt, o. a. werd bij het Ned. Hervormd kerkbestuur te Amsterdam op behoud van de Nieuwe Zijdskapel aangedrongen en werd eene subsidie verleend voor het voorloopig onderzoek naar den toestand van dit bouwwerk. Tevens werd bij dit college aangedrongen op het benoemen van eene technische commissie van advies, om den architekt, belast met de ontmanteling van de Nieuwe Kerk, terzijde te staan. Bij het Bestuur van de Broederschap van Notarissen werd aangedrongen om bij de vaststelling van legaten en stichtingen op oudheidkundig gebied het maken van onpractische bepalingen tegen te gaan. Eenige adressen werden verzonden en volgens besluit van de vergadering te Kampen werden twee commissies benoemd, waarvan de eene in samenwerking met het Instituut voor Ned. Indië gegevens zal verzamelen over de nog in Nederland aanwezige gebouwen of bouwfragmenten afkomstig van de Oost- en West-Indische Compagnieën, en de andere tot opdracht heeft om na te gaan welke wettelijke maatregelen voor Nederland geschikt en gewenscht zijn in het belang van het behoud der monumenten. De samenstelling dezer commissies werd reeds in het »Bulletin" vermeld. De eerste commissie bracht reeds veel materiaal bijeen en bezocht de hiervoor in aanmerking komende gebouwen in Zuid-Holland, Zeeland en Amsterdam, terwijl de tweede commissie voorloopig een plan van werkzaamheid vaststelde, waarna de ongesteldheid van haren voorzitter het verder uitwerken hiervan belette. Van de Commissie voor de Bouwkundige termen werd geen bericht ontvangen.

Eene wijziging in de Statuten van den Bond werd dit jaar voorgesteld en zal nader in deze vergadering aan Uwe goedkeuring worden onderworpen.

De aftredende leden van het Bestuur, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk en Jhr. Mr. F. v. Rijckevorsel, werden herkozen en in de vacatures in de Redactie-commissie van het »Bulletin" werd voorzien door de benoeming van Dr. W. Martin en Dr. W. Vogelsang. Voor het nazien der rekeningen werden aangewezen Jhr. Mr. J. A. Feith en Jhr. Mr. A. F O. van Sasse van IJsselt.

Het verlies door overlijden of bedanken van correspondeerende leden werd ruimschoots goedgemaakt door de toetreding van nieuwe correspondeerende leden. Wij verheugen ons in de toetreding van de Vereeniging Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkamer te Breda en van den nieuw benoemden Directeur van het Haagsch Museum voor Kunstnijverheid, den Heer J. A. Frederiks. De Rijkscommissie voor de Beschrijving van Monumenten verklaarde met het volgend jaar te zullen toetreden. De Bond telt thans 32 toegetreden vereenigingen, 32 persoonlijke leden en 287 correspondeerende leden.

Aan den uiterlijken vorm van het »Bulletin" van den Bond kon dit jaar meerder zorg besteed worden, dank zij het hiertoe te Kampen toegestaan crediet. De nieuwe jaargang verscheen in grooter formaat en op kunstdrukpapier, waardoor een beter afdrukken der cliché's kon verzekerd worden. Ook het aantal cliché's werd vergroot. De redactie werd gevormd door Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Mr. N. Beets, secretaris, Prof. Dr. W. Martin en Prof. Dr. W. Vogelsang. Naast kleinere mededeelingen werden bijdragen ontvangen van Jhr. W. A. Beelaerts van Blokland, Mr. N. Beets, D. W. van Dam, K. Freise, Mr. R. Fruin, F. A. Hoefer, Jan Kalf, Jhr. C. Ph. L. van Kinschot, Karl Madsen, Dr. W. Martin, Ad. Mulder, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, A. Pit, Jhr. Dr. J. Six, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, Mej. M. Tonnet, Dr. W. Vogelsang, C. F. L. de Wild en M. G. Wildeman.

Gaarne herdenken wij de welwillende medewerking van de Rijkscommissie voor de Monumenten, waardoor wij verschillende foto's mochten ontvangen voor afbeeldingen van monumenten. Van deze Commissie ontving de Redactie ook toezegging van een vervolg op het Repertorium van Petit, voor zooverre betreft de sinds 1900 tot 1908 verschenen artikelen over monumenten.

Tenslotte valt nader te wijzen op de gewaardeerde medewerking van verschillende personen in Culemborg, Zalt-Bommel, 's-Hertogenbosch en Vucht, waardoor aan de bezoekers van deze vergadering het bezichtigen van de merkwaardigheden in deze gemeenten zooveel werd vergemakkelijkt en veraangenaamd. Een speciaal woord van dank verdient hierbij de Heer F. A. Hoefer voor zijne uitvoerige mededeelingen over Culemborg en Zalt-Bommel in de laatste aflevering van het »Bulletin".

J. C. Overvoorde, *secretaris.*

Als leden zijn toegetreden:

de Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer te Breda,

de Heer J. A. Frederiks, directeur van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid,

De Heer F. Schmidt Degener, directeur van het Museum Boymans te Rotterdam.

Door het Bestuur zijn tot correspondeerende leden benoemd:

Douair. barones Mr. J. S. van Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury te Leeuwarden.
Mej. R. Visscher, archivaris te Leeuwarden, en de H. H.
Jhr. Mr. E. A. van Beresteyn te Utrecht,
Mr. W. Buma te Huizum,
C. W. Dresselhuys te Culemborg,
Dr. E. Epkema te Zalt-Bommel,
Th. baron Collot d'Escury te Oostvoorne,
W. de Haas te Ysendoorn,
J. T. B. van Hasselt te Zalt-Bommel,
J. A. Hesterman Jr. te Amsterdam,
W. C. Hofkamp te Leeuwarden,
D. van Hoytema te Culemborg,
W. van Hoytema te Culemborg,
Mr. J. B. W. baron van Hugenpoth tot den Berenklauw te 's-Hertogenbosch,
H. C. de Jongh te Zalt-Bommel,
P. Leendertz te Velp,
H. O. van Os te Zalt-Bommel,
Mr. C. W. van der Pot Bz. te Zwolle,
J. A. Ryperda te Oisterwijk.
H. A. v. Steenis te Kesteren,
D. W. Stork te Hengelo,
C. J. van der Veen te Bolsward,
A. J. A. Verschraage te Breda,
J. Vinhuizen te Middelstum,
D. de Vries te Dokkum,
Dr. G. A. Wumkes te Sneek en
J. W. Wurfbain te Alkmaar.

DE HEER C. F. L. DE WILD OVER DE TECHNIEK VAN VERMEER.

De Heer de Wild geeft in het voorlaatste nummer van het Bulletin eenige geleerdheid over complementaire kleuren ten beste, die in hoofdzaak [1]) juist is, zelfs mij niet verborgen bleef, en die ik bij mijn lezers als bekend veronderstelde. Zoo bekend, dat ik het b.v.

1) Tegenover citroen geel staat violet, tegenover ultramarijn-blauw oranje. Zoo is dus de bewering van den heer de Wild, dat het geel en blauw bij Vermeer complementaire kleuren zijn, niet geheel juist. Maar geheel onjuist zou zijn wat hij mij laat zeggen. Wat ik werkelijk beweerd heb en nog volhoud, is dat het sterke blauw van het boezelaar maakt dat men den blauwen glacis van den wand niet ziet zonder er opzettelijk op te letten, dat het schelle geel van het lijfje verhindert dat men den geelen glacis (een geheel andere kleur dan bruin geworden vernis) van het mutsje opmerkt, zoolang men het niet afsluit. Hoe sterker dit blauw en geel zijn naast elkander en naast het rood, hoe beter zij hun werk doen.

niet noodig heb geoordeeld er telkens bij te voegen, als ik het woord wit gebruikte, of ik zuiver wit bedoelde of wat wit in de schilderij *lijkt*. Wie lezen kan en wil, zal zien dat ik uit paars met geelen glacis niet anders dan grijs laat ontstaan, geen zuiver wit. Het voorbeeld van de eenden heb ik ten overvloede nog aangehaald om duidelijk te maken, dat, wat wit lijkt, toch nog vrij veel kleur kan hebben. En ieder die ooit verf gebruikte, dus ook de heer de Wild, weet dat dit in een schilderij niet minder geldt, eer meer, dan in de werkelijkheid.

Ik zou dus liefst de lezers van het Bulletin niet verveeld hebben met verbeteringen van de onjuiste lezingen van den heer de Wild, het aan een ieder overlatend zelf mijn opstel nog eens in te zien, wat ik nog dringend aanbeveel, ware het niet dat ik in een ander opzicht den heer de Wild volmondig gelijk moet geven.

Ik heb mij omtrent het oplosbare bindmiddel voor den glacis gebruikt — dat het oplosbaar is bewijst de vernielde Vermeer te Brunswijk, waarover de Heer de Wild voorzichtiglijk zwijgt — onvoorzichtig uitgelaten. Dat was ook mij zelven reeds opgevallen. Ik had mij vager moeten uitdrukken en alleen moeten spreken van een *ander* bindmiddel dan olie. Misschien had ik zelfs kunnen zeggen, dat voor deze schilders de olie te vloeibaar, niet taai genoeg was. Een vloeibare glacis toch zet zich dikker neer tusschen de hoogsels dan daarop. Een glacis zooals ik bedoel moet juist, evenals de vernis, zoo gelijkmatig mogelijk over de partij, waarvoor die bestemd is, gebracht worden.

De Heer de Wild schrijft mij verder voor welke vernis ik had moeten noemen, om mij dan voor te werpen dat hij weet dat daarmede geglaceerd is met ongunstig gevolg.

Hier kan ik hem niet volgen. Ik neem zijn mededeeling dankbaar aan dat ook Verlat en Daumier de behoefte gevoeld hebben aan een ander bindmiddel voor glacis dan olie, maar wat hun mislukt is kan Vermeer, met grooter zorg, bereikt hebben. En waarom noemt de heer de Wild alleen mastik? Ik wil gaarne bekennen niet genoeg de verschillende mogelijkheden te overzien om zelfs een veronderstelling te wagen. Ik zou b.v. uit het feit dat Gérome en Alma Tadema met kopal schilderen, juist om barsten te voorkomen, niet gaarne iets omtrent Vermeer afleiden. Ik zou zelfs wel met den Heer de Wild aan mastik willen denken, maar dan op een *droge* onderschildering. Wie weet hoeveel jaren Vermeer over zijn schilderij werkte? De hoofdzaak is dat de glacis te Brunswijk weggenomen zijn en dus oplosbaar waren, niet met olie geschilderd maar met iets dat ik vernis blijf noemen zoolang het niet nader is aan te duiden. De heer de Wild heeft allerminst bewezen dat ik daartoe het recht niet zou hebben.

Wel bewijst hij, zijns ondanks, dat mijn waarschuwing niet overbodig was. De Heer de Wild, naar men zegt een zeer, zeer kundig schilderijhersteller, spreekt van een devernissage complet voor deze schilderij als een operatie volkomen zonder gevaar, niet indachtig aan het werk te Brunswijk, dat hij misschien over het hoofd gezien heeft. Nu leven wij in een tijd dat ook al zijn vakgenooten hun ambt als een priesterschap opvatten en niemand natuurlijk verdacht mag worden een schilderij onderhanden te nemen dat het niet noodig heeft, enkel om er een broodje aan te verdienen. Maar de Heer de Wild zal

in zijn praktijk misschien ook wel eens bemerkt hebben, zooals hier de oude schutterstukken maar al te zeer leeren, dat er in vroeger tijden meer schilderijen bedorven zijn door te veel, dan door te weinig zorg. En hij, evenmin als iemand anders, kan er voor instaan dat die tijden niet terug zullen keeren. Daarvoor geldt mijn waarschuwing, moge zij nooit noodig blijken!

J. SIX.

NEDERL. MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST. — AANWINSTEN.

In den pas verschenen catalogus van de meubelen in het Nederlandsch Museum

Figuur 1.

vindt men, p. 81 en 82 van de inleiding, even de buitenlandsche stukken gememoreerd. Veel staat er niet op die twee bladzijden vermeld en dat moet betreurd worden. De bloeitijd van het Noord-Nederlandsche meubel begint in het laatste vierde der 16de eeuw en is omstreeks het midden der 17de eeuw reeds ten einde. Een korte spanne tijds! En daarin werd wel veel goeds en veel merkwaardigs vervaardigd, waaruit de hedendaagsche meubelmaker nuttige lessen kan trekken, maar die lessen zijn toch te eenzijdig en te beperkt om niet naar meer te doen verlangen. In de 18de eeuw was een hopeloos verval ingetreden. Het meubel met de Lodewijk XIV motieven heeft zich hier te lande niet behoorlijk ontwikkeld. Daarom was het gebiedend noodzakelijk in het Museum eene kleine verzameling modellen aan te leggen van het Fransche meubel, waarin die ontwikkeling bestudeerd kon worden. In de laatste aflevering van het Bulletin (blz. 193) besprak ik wat reeds in dit opzicht voor het Museum gedaan was, hoofdzakelijk wat betreft het zit-meubel. Maar even belangrijk als het is te zien hoe een stijl zich ontwikkelt, evenzeer loont het de moeite te weten te komen,

wat er aan een stijl voorafgaat en wat er, in andere landen, onder andere omstandigheden, aan paralel loopt.

Wij zagen na de gothiek, in ons land, plotseling de reeds zeer ontwikkelde vormen der renaissance opduiken, zonder eenige overgang. In het land waar die renaissance zich het eerst vertoonde, was dat natuurlijk niet het geval; een overgangsmeubel te kunnen bestudeeren is bovenal leerrijk. Tot dit laatste leenen zich twee kisten onlangs in Italië aangekocht. De eene, vermoedelijk een schrijfkistje, staat reeds in bovengenoemden catalogus vermeld (No. 47*a*). De marketterie waarmede het versierd is, vertoont, in hoofdzaak, nog de strenge lijnen, de sobere geometrische ornamenten welke reeds in de vroege middeneeuwen in Italië gebruikt werden, alleen het motief van gerijde blokjes zou voor dezen tijd iets nieuws genoemd kunnen worden. Een wapenschild op het deksel heeft de gerekte elegante vormen, zooals wij die na de 15de eeuw nauwelijks meer vinden, en ook de profielen

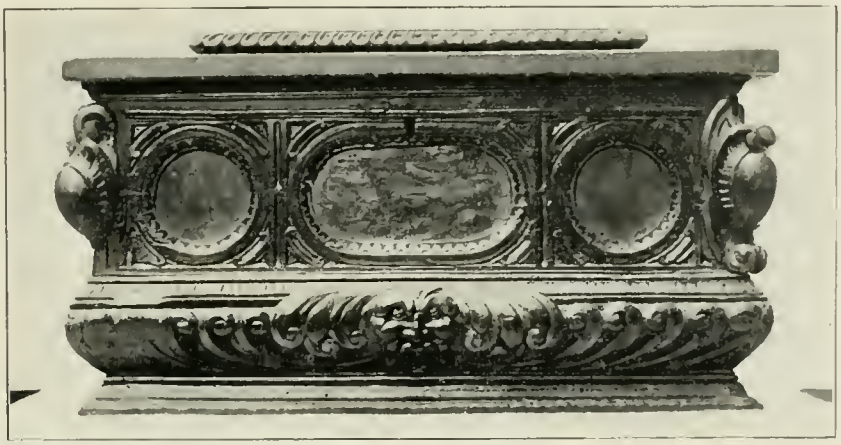

Figuur 2.

met het koord-motief, de geheele opbouw van het meubel is nog Italiaansch gothisch.

De andere grootere kist (Fig. I) is een zeer fraai en deftig type van de cassone, van het meubel bestemd tot berging van kleeren en kostbaarheden, dat in het Italiaansche woonvertrek niet gemist kon worden, toen de kast daar nog een zoo goed als onbekend meubel was. De rijkeren, die zoowel over stadswoning als over buitenhuis konden beschikken, bedienden zich van de cassone ook als reiskoffer. Onze kist is geheel opgebouwd van populierenhout, overtrokken met vrij dikke planken van notenhout, versierd met intarsia. Ook in de 16de en 17de eeuw vindt men nog deze besparing op het betrekkelijk kostbare notenhout, waarmede het meubel als door een soort fineer, maar veel dikker dan de latere fineersoorten in Noord-Europa, bekleed werd. De ornamenten van ingelegde lichte en donkere houtsoorten, vlechtwerken of blokjes, loopen aan de randen van deksel, front en zijwanden, het middengedeelte effen glad latende. Deze sobere versiering wordt afgezet door de overhoeks geplaatste s-vormige voluten, gevat door een wapenschild met dubbele vlucht, motief

in hoofdzaak aan antieke bouwwerken ontleend, maar dat door de strakke behandeling een gothisch karakter heeft gekregen. De overspringende deksellijst en de stijle voet met sober geprofileerde basis sluiten boven en onder het meubel af. Verzorgde rijkdom in de onderdeelen, de acht rosetten aan de hoekstijlen zijn bijv. alle verschillend, kieskeurige eenvoud in de vlakverdeeling, harmonische verhoudingen, geven aan deze kist een zeldzaam beschaafd aanzien dat zelfs niet zonder eene voornaamheid van de beste soort is.

Gelijke versiering der hoekstijlen zag ik ook bij andere meubelen, zij komt o.a. voor aan het monumentale gestoelte in het wisselkantoor van het stadhuis te Perugia, hier echter al iets minder rijk. Dit gestoelte, dat overigens een uitgesproken renaissance-ornament vertoont, dateert uit de eerste jaren der 16de eeuw; ik zou hierin aanleiding kunnen vinden

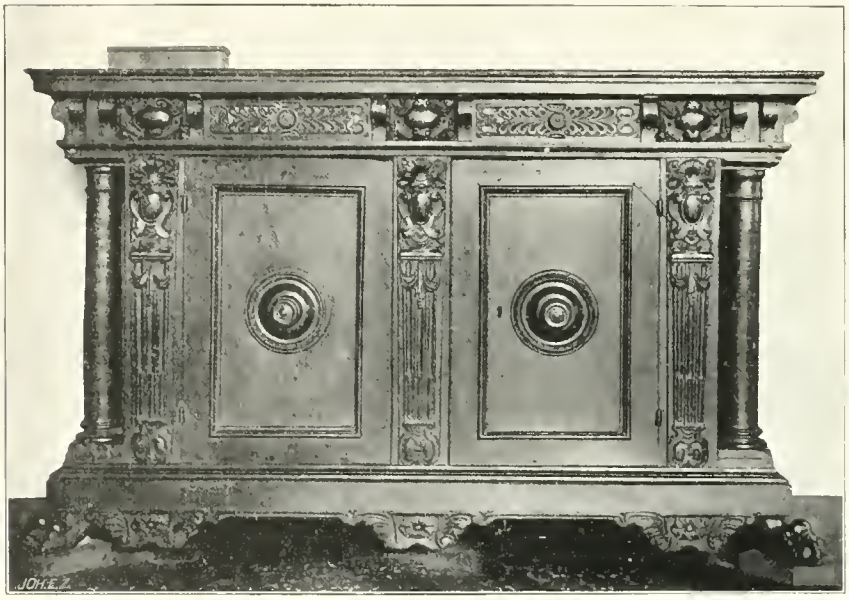

Figuur 3.

ons meubel in het laatste kwartaal der 15de eeuw te zetten, alhoewel het ook uit vroegere jaren kan dagteekenen.

Zeer eigenaardig, in volkomen ontwikkelden renaissance-stijl, komt tegenover de groote cassone een kleinodiën-kistje te staan (38½ c.M. hoog 70 c.M. breed), fig. 2, eveneens van populierhout, bekleed met notenhout, rijk gesneden met maskarons, gedeeltelijk verguld en versierd met kleine paneelen van sterk gekleurde kostbaarder houtsoorten. Ook hier vertoonen de hoekstijlen de in Italië zoo geliefde wapenschilden, nu echter niet meer als onderdeelen van een voluten-ornament dat een dragende of stuttende rol heeft te vervullen, loopende van onder- tot bovenregel, maar als zuiver bijkomstige zaken, als waren zij overhoeks opgehangen. Toch kunnen zij in de compositie van dit meubel niet gemist worden, dragen zij zelfs in hooge mate bij tot het buikige, gevulde, opulente

karakter. De ongeschoolde, laat ons erkennen verarmde, hedendaagsche smaak zal zich in den beginne niet wel te moede gevoelen bij het zien van dit voorwerp, maar in afwachting van meer ingaande waardeering, ten gevolge van nauwkeurige studie, zal toch aanstonds erkend moeten worden, dat in hooge mate het monumentale spreekt.

Het kistje is ook in een ander opzicht belangwekkend; wij zien hier hoe de vormen der renaissance zich weer beginnen te verbasteren, of te ontwikkelen, al naar men het nemen wil. De eierlijst die zich in knorrenlijst vervormde, later tot een naar een middenpunt gezwenkte knorrenlijst, heeft zich nu samengetrokken tot een maskaron met uitstralende voluten; nog een stap en dit mascaron verkleint zich en vraagt, ter vulling van de lijst andere motieven naast zich, zooals wij dat in den ontwikkelden Lodewijk XIV stijl zien. De hoekschilden van het kistje staan reeds zeer dicht bij het gelijke motief van dien tijd.

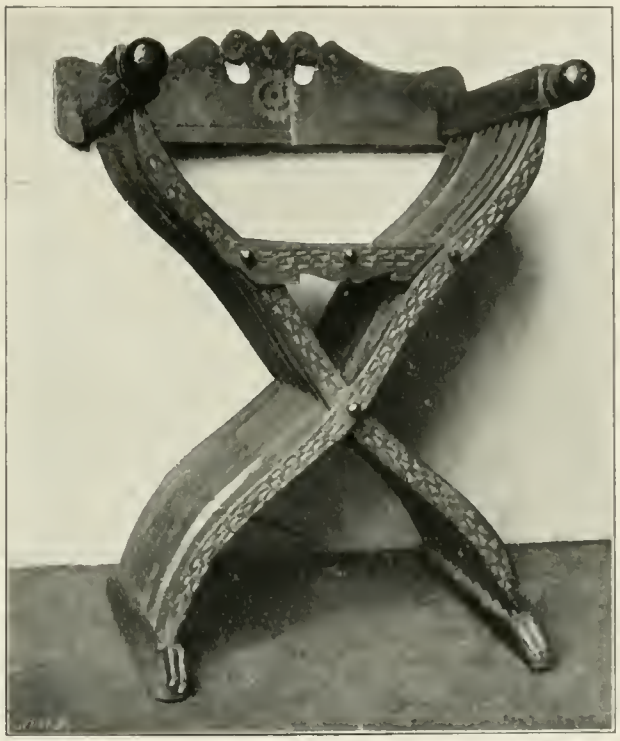

Figuur 4.

Beschouwen wij ook uit dit oogpunt het groote meubel, fig. 3, dan zal het belang van zijn aanwezigheid, in eene verzameling die er naar moet streven geschiedkundige overzichten te geven, zich aanstonds opdringen, om zich daarna te laten beseffen door de fraaie, zuivere verhoudingen die ook al weer tot het monumentale leiden. Het woord monumentaal komt ons altijd in den mond wanneer wij voor een Italiaansch meubel staan, laat het de 15de eeuwsche cassone, de 16de eeuwsche cassettina zijn, of de laat 16de eeuwsche credenz die wij nu beschouwen. Het Hollandsche meubel uit den bloeitijd heeft vele en groote verdiensten, waarop hier niet nog eens gewezen behoeft te worden, maar juist die eigenschap van monumentaliteit mist het. De vergelijking met Italiaansche meubelen is daarom des te nuttiger.

De credenz heeft reeds in de 15de eeuw haar definitieve vormen gekregen: een betrekkelijk laag meubel met een breed front, meest voor groote vertrekken berekend, waarop, bij feestelijke gelegenheden, de groote faience sierschotels en de zilveren vaatwerken kwamen te staan. Nu nog treft men ze dikwijls in sacristieën. Ons exemplaar vertoont in het ornament kleine schildjes met drie aan de punten samenkomende zwaarden, vermoedelijk

een familiewapen, die de kast als gemaakt voor particulier gebruik aanwijst. Ook hier is, om op het notenhout te besparen, het inwendige geheel van populierenhout.

Ten slotte werd de verzameling verrijkt met drie zetels, een vouwstoel en twee schemels. De vouwstoel, fig. 4, vertoont ons de Italiaansch-middeneeuwsche vervorming van den klassieken zetel, van den »faldesteuil" der Fransche heldenzangen, vervorming zooals die in hoofdzaak nog in de 16de en 17de eeuw in Italië voorkomt, maar dan wat logger geworden, minder geledingen vertoonend, met minder fraaie zwenking. De twee schemels, niet zeer gemakkelijke zitmeubels, voornamelijk omdat zij te hoog en te kort van zitting zijn, hebben toch iets aantrekkelijks door den eenvoud der constructie en de elegance der rugleuning, eigenschappen welke zich bij de 15de eeuwsche, helaas zeer zeldzame, exemplaren alweer sterker doen gevoelen dan bij de latere. Onze schemels zijn beide uit de 16de eeuw.

A. PIT.

POORT VAN HET HUIS HENGELO.

Van het veertigtal havezathen, dat eens Twente overdekte is slechts zeer weinig bewaard gebleven. Zoo staat er van het Edelmanshuis *Hengelo* geen steen meer op den andere, alléén de oude Bentheimer steenen poort, die vroeger daartoe toegang heeft gegeven, is behouden gebleven en is eenige jaren geleden gelukkigerwijze aan sloopershanden ontrukt. Het was, naar ik meen omstr. 1904, dat op advies van den Heer J. J. van Deinse te Enschede deze poort, die sinds 1821 verdwaald geraakt was naar Enschede naast het Hotel »de Klomp" en toen vernietigd stond te worden, door den Heer G. J. van Heek aldaar werd aangekocht om blijvend voor deze streek te worden bewaard. Deze heeft het monument zorgvuldig weder laten opbouwen en nu prijkt het met zijne sierlijke zuilen, prachtige leeuwenkoppen en rijk fries waarin scherp-duidelijk jachttafereelen, aan den ingang van het bosch, waar de oprit is naar het buitenverblijf »het Stroot" te Lonneker. Schilderachtig als zich nu hare steenen vertoonen tegen een achtergrond van bosch, valt toch dadelijk op dat aan de ratio van het bouwwerk als poort nog niet geheel is tegemoet gekomen, waar een ijzeren afsluithek binnen haar boog nog ontbreekt en waar ook geen ommuring, hek of heg aansluit bij hare zijstukken.

Weinig of niet opgemerkt als deze kostbare aankoop en restauratie is gebleven, verdient deze toch de waardeering van allen die belangstellen in onze geschiedenis. Immers die poort, wier sprekende vormen en versieringen bij nevensgaande reproductie geen naderen uitleg behoeven, roept een lang en rijk daaraan verbonden verleden voor onzen geest. Eens stond zij voor de statige heerenhuizinge bij Hengelo [1]), die in 1615 door Unico Ripperda,

1) In Craandijks »Wandelingen door Nederland-Overijssel" is bij pag. 240 eene reproductie van dat huis, naar eene teekening van J. Stellingwerff, dus uit 't laatst van 1600; hierop is onze poort niet te onderscheiden.

heer v. Boxbergen en Boeculo, aangekocht was van het geslacht van Twickeloe en die hij in 1625 bezig was te verruimen en te versterken. Die poort zal zijn zoon Willem Ripperda hebben zien uitrijden, als extra-ordinaris ambassadeur en plenipotentiaris tot den vredehandel te Munster (1644—48); door zijne deuren of hekken kwamen in 1666 moordenaars de havezathe binnengeslopen, als wanneer we lezen dat Willem Ripperda, zoon van den laatstgenoemde, »ist ermordet auf dem Schlosse Hengelo" [2]). Langs deze poort reed in een nacht in het voorjaar van 1668 Gertrud van Zelst, gemalin van Ernst Wilhelm graaf van Bentheim, die om haar protestantsch geloof en om haar pas geboren kind Statius (genoemd naar onze Staten-Generaal) te redden, uit Bentheim gevlucht was voor de intriges van Bisschop Bernhard van Galen, en *Hengelo* misschien niet sterk genoeg achtend, een veilig onderdak zocht en vond op *Twikkel* bij Delden.

Poort Huis Hengelo.

Gedurende drie geslachten Ripperda ging heel wat rijk ridderleven hier in en uit; de Ripperda's voerden een hoogen staat en betrachtten zóó weinig het devies van een hunner: »moderata durant" — dat bij het overlijden van Unico Ripperda in 1678 Huis Hengelo in dusdanig berooiden staat was geraakt, dat het voor schulden werd verkocht.

Sintsdien gingen twee geslachten van Coevorden tot de Stoevelaar, één geslacht van Keppel, (sedert 1756) vier geslachten van Mulert tot Backenhagen ter poorte in en uit, geslachten waarin het Drostambt van Twenthe en dat van Haaksbergen als bijna erflijk voorkwam, die dus de geschiedenis van hun tijd in deze streek voor een groot deel gemaakt hebben.

In 1813, toen op Huis Hengelo een fransch hoofdkwartier moet gevestigd zijn geweest, ging menig fransch soldaat hier binnen, doch Huis en omgeving was reeds danig in verval.

In den nazomer van 1819 reed »in een gepakte reiswagen met vier paarden" van Hogendorp op zijn tocht door Overijssel even het hek binnen en vond »alles in groot verval en onbewoond".

1) Dr. Rutgers in zijn Genealogie van het geslacht Ripperda vermeent dit onjuist en zegt dat hij door vagebonden in de Mevery van den Bosch is vermoord.

De laatste Heer van Hengelo, wiens huis [1]) nog slechts een hoogst eenvoudig restant was van de oude huizinge der Ripperda's, n.l. Adolf August Frederik Mauritz Mulert, Heer van Hengelo en Mallum, was op 32-jarigen leeftijd den 20en Febr. 1832 gestorven, niet meer binnen de poorte maar in een huis te Hengelo; zijne woning toch was reeds voor afbraak in 1821 verkocht en het omliggende land in September 1830. De voorpoort geraakte naar Enschede verzeild en de laatste gewichtige gebeurtenis, die om deze poort zich afspeelde was de geweldige brand van Enschede in Mei 1862.

Almelo, Augustus 1908. G. J. TER KUILE.

GEVELSTEEN VAN DE R. K. KERK TE ZENDEREN.

Bij het gedeeltelijk afbreken van het R. K. kerkje te Zenderen, gelegen in de gemeente Borne, op een afstand van ongeveer tien minuten gaans van de plaats waar eertijds de Havesathe *het Weleveld* gestaan heeft, — werd in het begin van April jongstleden onder meer de gevelsteen boven den voormaligen hoofdingang van het kerkje verwijderd. Naast de kerkgangers, die in den loop van eene eeuw dien gevelsteen even aangekeken hadden, had ook ik achter dien eenvoudigen sluitsteen nooit meer gezocht dan hij zelf sprekend te kennen gaf: »Huis des Gebets Anno 1798". Tot verbazing der werklieden kwam nu echter bij zijne verwijdering (waarbij gelukkig de opzichter zelf tegenwoordig was) de achterkant aan het licht, zich vertoonend na ontbloot te zijn van eene dikke kalklaag, als op nevengaande lichtdruk is weergegeven!

Ik reken mij gelukkig dezen en nog een viertal bijbehoorende steenen bemachtigd te hebben. Niet alléén om de kunstwaarde, die zij zeker hebben, maar vooral omdat het sprekende getuigen zijn van Twenthe's verleden.

De keerzijde van dezen sluitsteen, in afmetingen hoog 38 c.M. bij 25 c.M. breed, laat in zachte blanke Bollendorfer zandsteen gebeiteld zien twee uitstekend bewaarde wapenschilden, overschaduwd door fijn uitgevoerde helmen, welke met uitzondering der geschonden helmstangen, goed gaaf zijn bewaard gebleven; de kleuren, die eens schilden, helmen en helmteekenen nog meer levendigheid hebben gegeven, zijn grootendeels verdwenen, al kan men nog duidelijk de grondkleuren en grondtonen en het goudoplegsel hier en daar constateeren.

Uit het ruim van genoemd kerkje kwamen nog te voorschijn twee steenen uit dezelfde materie vervaardigd, in afmetingen hoog 41 c.M. bij 27 c.M., met de in eenvoudiger vorm gehouden wapenschilden van Van Middachten (een uitgeschulpt kruis gekantonneerd

1) Eene proeve van reproductie in olieverf, van de hand van den Heer L. M. Steenbergen te Hengelo, bevindt zich in de Oudheidkamer »Twenthe" te Enschede.

van een schapenschaar) en van Twickeloe (een ketelhaak), benevens een tweetal dergelijke steenen met inscripties.

Naar alle waarschijnlijkheid zijn dit de steenen uit de kerk van Borne, die vermeld zijn in »De Nederlandsche Heraut", 1ste jaargang 1884, als door Baron Snouckaert van Schauburg omstreeks 1780 in die kerk aangetroffen.

De schilden op den hier afgebeelden steen zijn: 1o. het gekwartileerde wapen van de familie van Scheele (veld 1 en 4 een barensteel of tournooikraag, veld 2 en drie weerhaken), 2o. het wapen van Ripperda (waarvan paard en ridder nog sporen van verguldsel vertoonen op een zwart veld). De steen behoorde eens tot het grafmonument van Christoffel Scheele tot Weleveld, geb. 1528, overleden 20 Mei 1606, en van Judith Ripperda, geb. 1534, overleden 4 April 1608, dochter van Unico van Ripperda en Judith van Twikkel.

Gevelsteen van de R. K. kerk te Zenderen.

De twee steenen met inscripties behelzen de aanvangsregels van een zeer groot Latijnsch grafschrift, in de »Ned. Heraut" I, 190 als bijna onleesbaar vermeld en zeer verminkt opgenomen.

In 't kort gezegd, lezen wij uit deze inscripties dat Rabo (Radboud) Scheele met Elisa, erfgename van het huis Sledehusen, gehuwd was en dit huis den naam kasteel Schelenburg [1]) kreeg, uit welke echtelieden afstamde Johannes S., die bij Nesa (Agnes) van Oer een talrijk nageslacht kreeg en wier zoon Heidenrijk S. tot vrouw had Geertruid Knehemna (von Kneheim), die voor zijne kinderen een beste moeder was; van deze kinderen trouwde Zweder S. met Anna (Johanna) van Weleveld, die het huis Weleveld ten huwelijk aanbracht, dochter van Johan van Weleveld en van (Willemina) van Ruitenberg, — uit welk huwelijk ten slotte Christoffel Scheele voornoemd geboren werd.

Christoffel S. en zijn vrouw zijn ons bekend uit de »Bijdragen t. d. Geschied. v. Overijssel", Deel VI 321 en IX 356, uit de »Overijsselsche Almanak" van 1849, uit de »Geslachtkundige Aanteekeningen" van Mr. J. van Doorninck. Ik meen dus te kunnen volstaan met een enkele aanhaling omtrent hem uit een excerpt van het familiearchief van Freiherr von Scheele.

1) Gelegen bij Osnabrück en thans nog bewoond door de familie von Scheele.

Hij nam in 1555 het Weleveld in bezit, doch moest in 1580 Twenthe ruimen, daar hij gesignaleerd stond onder »'s Koninckx vianden". Tot 1596 hield hij zich op in Osnabrück en op den Schelenburg. Teruggekeerd op het Weleveld bleef hij een krachtig voorstander van de leer van Luther, onder wiens gehoor hij vermoedelijk met zijn broeder Caspar geweest is, zoodat hij dezen zelf de beginselen heeft hooren verkondigen, waaraan hij op het Weleveld vastgehouden heeft en volgens welke aldaar bij zijne nakomelingen steeds Luthersche paedagogen als kapelaan dienst hebben gedaan.

Almelo, Mei 1908. Mr. G. J. TER KUILE.

DE BURG VAN LEIDEN IN ENGELAND. [1])

Toen ik onlangs vertoefde te Arundel in Sussex en daar het oude kasteel bezocht, trof het mij, daar zeer onverwachts een duplikaat aan te treffen van onzen Leidschen burg. Het was de zoogenaamde »Norman [2]) keep", die eenigszins achterwaarts ligt op eene hoogte bij het kasteel en blijkbaar het oudste, primitieve gedeelte daarvan is. Het gebouw gelijkt *volkomen* op onzen burg en ligt evenals deze op eene sterk glooiende, blijkbaar kunstmatig aangebrachte hoogte, doch zonder gracht; de cirkelvormige gekanteelde ringmuur met omgang, ongeveer even groot als de Leidsche burg, is opgetrokken in natuurlijke steen; in den voorbouw is eene groote put. Het geheel is onlangs gerestaureerd, en zijne authenticiteit als dokument heeft dus geleden; maar ik ben in de gelegenheid, om hierbij eene afbeelding van het bouwwerk vóór de restauratie mede te deelen, die achter den voorbouw den gekanteelden muur duidelijk vertoont.

Op zichzelf schijnt mij deze parallel reeds van belang; maar er is iets, dat het belang der ontdekking nog schijnt te verhoogen. In de eerste plaats heeft deze burg een (blijkbaar ouden) voorbouw met kleine kamers en romaansche venstertjes (die op onze afbeelding het duidelijkst wordt weergegeven). Men krijgt den indruk, dat, terwijl het ronde fort bestemd schijnt, om te dienen als toevluchtsoord voor de bevolking van den omtrek of voor de hoorigen van den heer, die heer zelf moet gevestigd geweest zijn in het kleine gebouw, dat vóór de poort van den burg verrijst. Quaeritur: heeft een dergelijk gebouw wellicht ook bestaan bij den Leidschen burg?

Maar nog eene andere bijzonderheid trok mijne aandacht. In den binnenmuur van

1) Het voorkomen van analoge bouwwerken, is bekend. Reeds wees o.a. D. E. C. Knuttel in 1890 op den bouw te Trematon in Cornwales (Bouwk. Tijdschr. X. IVde stuk). Ook de burg Haaren te Voerendaal bij Maastricht moet veel overeenkomst vertoonen met dien te Leiden. RED.

2) Bij dit woord »Norman" moet niet gedacht worden aan de Noormannen, die bij den Leidschen burg door de legende vermeld worden. Naar men weet, wordt met dit woord in Engeland aangeduid de door de Normandische veroveraars in de IIde eeuw ingevoerde bouwstijl, dus de Romaansche stijl.

den burg van Arundel, juist tegenover den ingang, bevindt zich eene eenvoudige stookplaats, naar het schijnt een oven. En aan de tegenovergestelde zijde (bij den ingang) ziet men een nog goed bewaarden, zeer primitieven schoorsteenmantel, die evenwel niet, zooals de oven, enkele voeten boven den grond is aangebracht, doch eenige meters hooger. Zonder eenigen twijfel heeft deze schoorsteenmantel dus gestaan op eene verdieping, de oven daarentegen op de rez-de-chaussée. Deze opmerking schijnt (daar de beide stookplaatsen niet gerestaureerd zijn) te moeten leiden tot de conclusie, dat de burg van Arundel te eeniger tijd eene verdieping en ook een dak heeft bezeten. Ik erken, dat deze conclusie hoogst onwaarschijnlijk klinkt, en dat voorshands denkelijk geen vaderlandsch archeoloog ze voor den Leidschen burg zal willen overnemen. Trouwens bepaald *noodig* is dit ook niet: *mogelijk* blijft het, dat te eeniger tijd, evenals aan de buitenzijde van den burg van Arundel, ook aan de binnenzijde van den cirkel op twee plaatsen voor een of ander doel gebouwtjes zijn opgetrokken, waarvan het eene alleen een oven zal bevat hebben, terwijl het andere, juist daarover gelegen, alleen op de verdieping een schoorsteenmantel zal hebben bezeten. Ik erken, dit is zéer mogelijk; maar waarschijnlijk klinkt het niet.

De Normankeep te Arundel.

De vraag is zonder verder onderzoek niet uit te maken, en ik wensch dit ook niet te beproeven. Mijne bedoeling is alleen, om aan de belangstellenden in den Leidschen burg dien van Arundel te signaleeren als een merkwaardig duplikaat, welks geschiedenis den ouden toestand ook van onzen burg wellicht zal kunnen ophelderen.

S. MULLER Fz.

OOSTENRIJKSCHE WET TOT BESCHERMING VAN MONUMENTEN.

»Die Denkmalpflege" van 8 Juli 1908 bevat het volgende overzicht van het ontwerp der Oostenrijksche wet:

Zu Beginn dieses Jahres wurde vom Ministerium für Kultus und Unterricht ein derartiger Gesetzentwurf ausgearbeitet und durch die Zentralkommission für Kunst- und historische Denkmäler ergänzt, welcher voraussichtlich bald in beiden Häusern des Reichsrates zur Vorlage gebracht werden dürfte.

Die Bestimmungen dieses Gesetzes sind ziemlich weitgehend und dürften im groszen und ganzen wohl der Zustimmung aller jener sicher sein, die sich für den Denkmalschutz erwärmen.

Dieser Entwurf stellt folgende Grundsätze auf:

1. Sämtliche Kunst- und Geschichtsdenkmäler, seit deren Entstehung mindestens 60 Jahre verstrichen sind, stehen unter staatlichem Schutze.

2. Unter den besonderen Schutz des entworfenen Gesetzes werden jene Kunst- und Geschichtsdenkmäler gestellt, deren Erhaltung wegen ihrer geschichtlichen, kultur- oder kunstgeschichtlichen Bedeutung, oder wegen ihrer ästhetischen Wirkung im öffentlichen Interesse gelegen ist.

Auf diesem Grundgedanken aufbauend, folgt das Gesetz nachstehendem Plane:

I. Zutage liegende Denkmäler.
  A. Öffentlichen Interesses, und zwar
    1. unbewegliche Denkmäler,
    2. bewegliche Denkmäler.
  B. Nicht öffentlichen Interesses.

II. Verborgene Denkmäler.
  A. Entdeckung,
  B. Ausgrabung.

III. Strafbestimmungen.

IV. Schluszbestimmungen.

I. *Zutage liegende Denkmäler.* — A. Öffentlichen Interesses: 1. Unbewegliche Denkmäler. Hier bestimmt der Entwurf:

a. Die Aufnahme in Inventarien (nebst den Zugehörsachen von geschichtlicher, kultur- oder kunstgeschichtlicher Bedeutung oder ästhetischer Wirkung);

b. das Verbot absichtlicher Eingriffe in den Bestand verzeichneter Denkmäler ohne vorherige Bewilligung der berufenen Behörde, gegebenenfalls gegen Schadloshaltung für die Wertverminderung des Denkmals;

c. die Anzeigepflicht bei jedem Schadhaftwerden eines solchen Denkmals;

d. die Pflicht der Behörde, das zur Erhaltung Erforderliche vorzusehen, und zwar auf Rechnung der Erhaltungspflichtigen, soweit solche vorhanden;

e. die Möglichkeit völliger oder teilweiser Enteignung des Denkmals zugunsten des Staates, gegebenenfalls des Landes oder der Gemeinde, wenn dies zur Erhaltung nötig; der Wert der besonderen Vorliebe bleibt bei der Schätzung auszer Betracht;

f. die Möglichkeit der Herabsetzung der Hauszinssteuer für verzeichnete Gebäude gegen Übernahme grundbuchlich einzutragender Verpflichtung, die Gebäude im Verlaufe von 50 Jahren nicht zu beseitigen oder umzubauen;

g. die Möglichkeit zeitlicher Steuerbefreiung für Neubauten, dann, wenn ein Umbau notwendig ist, die Niederlegung aber deshalb nicht vollständig stattfinden kann, weil Teile des Altbaues wegen ihres Denkmalwertes erhalten werden;

h. die Pflicht der Anzeige für Bauten oder bauliche Änderungen in der Umgebung eines verzeichneten Denkmals, unter Möglichkeit der Einsprache des Denkmalpflegers.

2. Bewegliche Denkmäler. Hier bestimmt das Gesetz:

a. Für die im Besitze öffentlich-rechtlicher Verwaltungen (Staat, Land, Gemeinde, Kirche, öffentliche Körperschaften, Fonds und Anstalten, Stiftungen) und im Fideikommissbesitze befindlichen Gegenstände — also jene, bezüglich deren der Staatsverwaltung eine gewisse Einflusznahme kraft bestehender Gesetze von vornherein zusteht — Aufnahme in ein Inventar, wie bei den unbeweglichen, und zwar im Einvernehmen mit den zuständigen staatlichen, unabhängigen, kirchlichen oder Anfsichtsbehörden;

b. Versehung dieser Gegenstände mit einem ihre Aufnahme bezeichnenden Merkmale (Punze u. dgl.));

c. Unveräuszerlichkeit der im Staatsbesitze befindlichen Gegenstände dieser Art;

d. Verbot von *α.* Veräuszerung oder Verpfändung, *β.* jeder Änderung in der Stätte und Art der Aufbewahrung und jedes Eingriffes in den Bestand der verzeichneten Gegenstände ohne ausdrückliche Bewilligung des Ministeriums für Kultus und Unterricht und ohne ausdrückliche Zustimmung der zuständigen staatlichen, unabhängigen, kirchlichen oder sonstigen Aufsichtsbehörden.

Zu *α.* Im Falle des Ansuchens um Veräuszerung oder Verpfändung eines solchen Gegenstandes Vorkaufsrecht des Staates; dieses Recht hat jedoch innerhalb sechs Monaten ausgeübt zu werden; der Preis is nach denselben Grundsätzen zu ermitteln, wie bei der Enteignung verzeichneter unbeweglicher Gegenstände.

Zu *β.* Im Falle der beabsichtigten Änderung der Stätte oder Art der Aufbewahrung, oder eines Eingriffes in den Bestand gilt die Bewilligung für erteilt, wenn binnen sechs Monaten nach der Anzeige keine Erklärung der zuständigen Behörde erfolgte.

B. Nicht öffentlichen Interesses:

Betreffs dieser Denkmäler bleibt der bisherige, auf Verordnungen und Erlassen beruhende staatliche Schutz aufrecht, insbesondere die Anzeigepflicht bei beabsichtigter Ausfuhr von Kunstwerken gemäsz dem Hofkanzleiministerialschreiben vom Jahre 1827. Ferner wird der Landesgesetzgebung überlassen, hinsichtlich der nicht verzeichneten Baudenkmäler, Maszregeln zu treffen und nach Bedarf einen oder mehrere Landesausschüsse zu bilden.

II. *Verborgene Denkmäler.* — A. Entdeckung. Bei der unbeabsichtigten Auffindung (Entdeckung): Anzeigepflicht des Finders, bezw. des Grundeigentümers; Verpflichtung des letzteren, jede Änderung des Zustandes durch sechs Wochen zu unterlassen; Verpflichtung der Behörde, binnen dieser Frist eine sachverständige Untersuchung zu veranlassen; Möglichkeit der staatlichen Verzeichnung des Vorgefundenen; staatliches Vorkaufsrecht durch

ein Jahr; Möglichkeit, dieses Vorkaufsrecht an das Land, die Gemeinde oder ein öffentliches Museum zu übertragen.

B. Ausgrabung. Bei absichtlicher Auffindung (Ausgrabung): Pflicht zur Einholung behördlicher Bewilligung; im übrigen entsprechende Vorschriften wie beim Finden; Möglichkeit staatlicher, und zwar zeitlicher oder dauernder Enteignung von fremdem Grund und Boden bei staatlichen oder staatlich genehmigten Grabungen.

III. *Strafbestimmungen.* — Mindere Übertretungen der Vorschriften werden mit Geld bis 1000 K. oder Haft bis 14 Tagen, schwere mit Geld bis 10.000 K. oder Haft bis drei Monaten bestraft. Zur Durchführung des Strafverfahrens sind die politischen Behörden berufen. Die Strafgelder bilden einen Fonds für Denkmalpflege.

IV. *Schluszbestimmungen.* — Stempel- und Gebührenfreiheit aller bezüglichen Eingaben; Vollzugsklausel.

Bestimmungen über den Schutz der Naturdenkmäler sind in dem Gesetzentwurfe nicht enthalten."

Wanneer zullen wij eens een ontwerp voor een Nederlandsche wet tot bescherming van Monumenten kunnen aankondigen? J. C. O.

EEN ONBEKEND PORTRET TE CULEMBORG.

In het aan Culemborg gewijde »Bulletin" komt op bladzijde 142 onder de in het Weeshuis aanwezige schilderijen voor: »Portret van een vrouw met »Aet. 46" en in elk der bovenhoeken vier wapens: Culemborg, Taets van Amerongen, Grauwert, Gomegnaert, Van der Haer, Van Alendorp, Van Teylingen en Grauwert. Het rechter wapen van elke groep komt overeen met die der muurschildering in het Drostenhuis, vandaar de veronderstelling, dat de voorgestelde een dochter van het echtpaar op de muurschildering is [1]). Het schilderij is uit het midden der 16de eeuw."

De dateering is in verband met die der muurschildering niet vol te houden, maar gelukkig is het verband tusschen beide schilderstukken slechts een gevolg van oppervlakkige bezichtiging, immers de wapens stemmen volstrekt niet overeen, zoodat de voorgestelde personen ook niets met elkander te maken hebben. Vergelijkt men namelijk de wapens op de muurschildering met die van het schilderij in het Weeshuis, dan komt men tot de ontdekking, dat de wapenfiguren wel dezelfde zijn, maar niet de kleuren. De muurschildering toch geeft den man het wapen der heeren *van Culemborch* met den bastaardstok

1) Op bladzijde 119 leest men: »muurschildering uit het midden der 15de eeuw. Vermoedelijk worden hier voorgesteld Huibert, bastaard van Johan IV, en zijn echtgenoote".

daarover, terwijl de vrouw op een zilver veld drie ruiten van keel (2 : 1) voerde. De overeenkomstige wapens op het portret zijn echter: *van Abcoude* en drie ruiten van zilver (2 : 1) op een veld van keel.

Gaan wij nu de vier kwartieren van den rechterbovenhoek uitwerken, dan krijgen wij

Johan van Meerten bastaard van Abcoude. — Hadewich Taets. — Jan Grauwert. — Jacoba van Gommegnies (niet Gomegnaert).

Ernst van Abcoude alias Taets van Meerten. — Gerarda Grauwert.

Willem van Abcoude van Meerten, getrouwd met Woltera van der Haer, dochter van Johan en Hillegond van Teylingen.

Het onbekende portret in het Weeshuis stelt dus voor *Woltera van der Haer* op zes en veertigjarigen leeftijd.

Wat de dateering betreft, moet het stuk vrij wat ouder dan van het midden der zestiende eeuw zijn, aangezien Woltera, die met haren man en een harer kinderen vermeld wordt in 1509, reeds in Februari 1525 overleed.

W. A. BEELAERTS.

EEN REGENTENSTUK TE ELSHOUT.

Elshout, tegenover Krimpen aan den Lek gelegen, behoort tot een der schilderachtigste plekjes in Hollands polderland. Het trok reeds menig kunstenaar aan: W. Roelofs Sr. maakte er een zijner kranigste krijtschetsen: de Molens aan den Elshout, en onder de aantrekkelijke schilderijen in Teyler's Stichting te Haarlem treft ons een ander motief, door Jan Weissenbruch aan dezelfde plaats ontleend [1]): de brug aan het Elshout, met daarachter, onder hooge boomen, twee huisjes, sinds eeuwen de zetel van het bestuur van het waterschap »de Overwaard", links het huisje, waar eertijds de watergraaf logeerde, als er vergadering was, en rechts het vergaderhuis, waarin behalve het vergaderzaaltje nog slaapvertrekken voor Heeren Heemraden zijn ingericht.

In dit huisje — men zou het niet zoo gauw vermoeden — worden de uitnemend geordende archieven van het waterschap bewaard, waaronder o. m. curieus zijn twee boeken, waarin bij feestmaaltijden de gasten hunne namen pleegden te zetten. Sierlijk geschilderde wapens zijn er bij gevoegd en menigmaal voelden, zoo na tafel, de heeren zich geneigd, hun dichtader te laten vloeien en dan werd het resultaat, soms met niet al te vaste hand, in een dier boeken opgeschreven.

1) Afgebeeld in de Premie-Uitgave over die verzameling, uitgegeven door de Mij. tot Bevordering van Beeldende Kunsten 1899.

Bij een van die gelegenheden ontstond b.v. het gedicht van Jacob Westerbaan, den 4en Mei 1657 te Elshout, toen hij daar als gast van den watergraaf vertoefde, »onder het plengen van den wijn vervaardigd" [1]), waarvan hier eenige regels volgen als staaltje van de after dinner-stemming, die in het meerendeel dezer vaak niet al te »nette" gedichten heerscht:

»Mijn Heer en Neef [2]), die mij zoo gul onthaalde,
Daar mij niet is gevergd, dat ik den waard betaaldde,
Wel vare de Overwaard, en gij de Watergraaf,
Die mij hier heeft verzocht zoo redelijk en zoo braaf;
Daar was ook goede wijn voor d'Overwaardsche gasten
En puik van visch en vleesch, zoodat zij zich verbrasten." enz.

Een weliswaar sterk gedunde maar toch nog eenige goede stukken bevattende collectie geschreven glazen vormt verder een bezienswaardigheid van het vergaderzaaltje en eindelijk een groot schilderij, waarop een zestal regenten van het waterschap zijn afgebeeld.

Op deze schilderij wenschte ik in het volgende de aandacht te vestigen en haar door bijgaande reproductie meer bekend te maken. Eenige jaren geleden maakte de secretaris van het waterschap, de heer L. A. Langeveld, mij opmerkzaam op het stuk, dat toen in een slechten toestand verkeerde, waarin het blijkbaar geraakt was doordien het niet slechts op de zon hing, maar bovendien vóór de schouw in de vergaderzaal was geplaatst, ten prooi aan de felle warmte van een gloeienden potkachel. Men had bovendien de bovenhoeken der schilderij afgerond en onderaan een stuk er af gesneden. Dat ook rechts een stuk is weggevallen, blijkt uit het ontbreken van het jaartal na het woord ANNO op het kussen. Door onoordeelkundige restauratie omstreeks het midden der 19de eeuw had het stuk veel geleden. De Heer de Wild heeft het nu opgeknapt, door er de dikke vernislaag af te halen en de schilderij hangt nu aan den niet-zonnigen, koelen lengtemuur der vergaderzaal, in zeer goed licht.

Het stuk, op doek geschilderd, meet 129 bij 249 c.M. Een handteekening van den schilder is niet te vinden. Vermoedelijk stond zij op den benedenrand en is zij, met een reep, waarop ook het ondergedeelte van den buik van den hond zal hebben gestaan, afgesneden.

De schilderij is, blijkens de kleeding der personen, ontstaan ongeveer tusschen 1650 en 1660. Zij diende blijkbaar van den beginne af ter opluistering der in 1648 gebouwde vergaderzaal en had denkelijk hare plaats daar, waar ze nu weer hangt. De verplaatsing geschiedde vermoedelijk bij de verbouwing van het vertrek in de 18de eeuw, toen ook de schouw gemoderniseerd werd en de schilderij misschien daarin werd geplaatst.

Het juiste jaar der vervaardiging, waarnaar ik te vergeefs in de notulen en andere archivalia van het waterschap zocht, is misschien te vinden bij voortgezet onderzoek aan de hand van de volgende gegevens:

1°. Er zijn op de schilderij drie ledige zetels, n.l. die van Liesvelt, Langerak en

1) Zie Langeveld en Verhey, Statistieke Opgave en Beschrijving van de Alblasserwaard.... Deel IV, eerste Stuk van de Nieuwe Verhandelingen van het Bataalsch Genootschap, tweede Reeks, R'dam 1893.
2) Dit is de Heer Erfwatergraaf van de Overwaard, aan wien het gedicht is opgedragen.

Meerkerk. Dit blijkt uit de drie ledige stoelen, op twee waarvan de namen dier plaatsen

Ludolf de Jongh? Het Bestuur van het Waterschap de Overwaard. Schilderij in de Vergaderzaal van dit Waterschap te Elshout aan de Lek.

staan terwijl 't woord »Meerkerck" boven het woord »OVERWAARD" staat op het roode kussen van den derden ledigen zetel, rechts in den hoek vooraan.

De vertegenwoordigers dier drie plaatsen waren dus òf niet in de gelegenheid om te poseeren voor den schilder, òf — en dit ligt het meeste voor de hand — de zetels waren vacant.

2°. Een tweede gegeven, dat wellicht kan leiden tot het ontdekken van het jaar van ontstaan der schilderij, is het wapen op den halsband van den hond: boven en onder geel, met een dwarsbalk van rood, waarop /\/\/\ in gele lijnen. De hond kijkt naar den heer in het midden, die dus blijkbaar zijn meester is. Kent men dus het wapen op den halsband, dan kan men nagaan, of iemand van dien naam onder de heemraden van de Overwaard voorkomt.

De schilderwijze herinnert aan die van Ludolf de Jong (1616—1690) en het is niet onmogelijk, dat men aan een Rotterdamsch schilder als hij was dit werk gunde. Zekerheid hieromtrent bestaat echter bij mij niet en gaarne geef ik deze toeschrijving voor beter. De schilderij is flink, maar de teekening, vooral de modelleering van enkele der koppen, laat hier en daar te wenschen over. Het geheel is echter zeer aantrekkelijk door het krachtig koloriet.

De heer in het midden is blijkbaar de hoogste in rang der vergadering, dus de watergraaf. De heer rechts achter hem, die uit handen van den eerbiedig groetenden ouden »fabriek" een brief met het woord *Rek(eninghe)* ontvangt, is de penningmeester; de heer daarnaast, met een kaart van den polder vóór zich, bekleedt een functie, die den tegenwoordigen secretaris, den heer Langeveld, noch mij duidelijk is. Geheel links zit de secretaris met de pen in de hand, bij inktkoker en papieren. Op den achtergrond, tusschen de twee zuilen, ziet men een knecht of bode.

Het geheel is, vooral nu het in zijn oorspronkelijk milieu — al is dit ook door de tijden wat veranderd — is gebleven, een uitermate sterk sprekende herinnering aan het energiek geslacht, dat in de moeilijke tijden, die de Overwaard toen in den strijd tegen het water doormaakte, krachtdadig voor het welzijn van dien polder zorgde. Het is bovendien ook belangrijk genoeg om er hier de aandacht op te vestigen als een der weinige portretgroepen van waterschapsbesturen uit dien tijd. Den bestuurderen van het Waterschap zal ieder kunstliefhebber dankbaar zijn, nu zij, door hun secretaris gewaarschuwd, intijds deskundig advies deden inwinnen en de schilderij door bekwame handen voor een zekeren ondergang deden bewaren.

Den Haag, Juli 1908. W. MARTIN.

BOEKBESPREKING.

NEDERLAND'S VROEGSTE BESCHAVING, Proeve van een archaeologisch systeem, door Dr. J. H. Holwerda Jr., met 13 lichtdrukplaten naar origineele teekeningen van Mevr. N. Holwerda—Jentink en »Deutscher Anhang: Zur frühhistorischen Keramik." Leiden, Brill, 1907.

CATALOGUS VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN, *Afdeeling Praehistorie en Nederlandsche Oudheden*, door Dr. J. H. Holwerda Jr., met medewerking van M. A. Evelein en N. J. Krom. Uitgegeven vanwege het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, 1908.

Aangezocht door de Redactie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond om de beide hierboven genoemde boekwerken in haar tijdschrift te bespreken, heb ik mij aan deze taak niet willen onttrekken, maar er veeleer prijs op gesteld mij ten spoedigste van de ontvangen opdracht te kwijten, omdat de hier beproefde beschrijving en indeeling der in Nederland zelf gevonden oudheden ongetwijfeld in de hoogste mate de aandacht van alle Nederlandsche oudheidkundigen verdient. De wijze, waarop thans de voorwerpen in deze afdeeling van het Rijksmuseum van Oudheden gerangschikt en tentoongesteld zijn, is reeds door Mr. Boeles in het Bulletin (VIII, blz. 128 en volg.) geschetst. Te recht is daarbij door hem in het licht gesteld, dat het hier niet gold de reorganisatie, maar de schepping van een afdeeling van het Museum uit een te voren nagenoeg geheel ongeordend materiaal. De dank, waarop reeds alleen de openstelling der nieuwe afdeeling de Directie van het Museum aanspraak gaf, is thans weder zeer vermeerderd door de verschijning van het deel van den Catalogus, dat de beschrijving der praehistorische, Germaansche en Romeinsche vondsten uit onzen bodem bevat. Hulde daarom aan de doortastendheid van den Directeur en den ijver zijner medewerkers!

Het hier te bespreken deel van den Catalogus berust, zooals daarin op blz. 5 gezegd wordt, »op het archaeologische systeem, in afwijking van vele bestaande meeningen" verdedigd door Dr. J. H. Holwerda Jr. in zijn werk getiteld: »Nederland's vroegste Beschaving." Wij hebben dus met de beoordeeling van het laatstgenoemde werk te beginnen.

Dit boek bestaat uit een Inleiding (blz. 1—51), bestemd voor wie van wetenschappelijk standpunt rekenschap van den schrijver verlangt, een Overzicht (blz. 52—87), waarin de uitkomsten van 's schrijvers onderzoek op beknopte en zakelijke wijze worden medegedeeld, en een aantal goedgeslaagde platen, die ook op zich zelf reeds een algemeen overzicht geven over de voortbrengselen der pottebakkerij in Nederland van de vroegste tijden af aan tot aan de middeleeuwen toe. De origineelen, waarnaar de hier gereproduceerde teekeningen vervaardigd zijn, bevinden zich grootendeels in het Museum te Leiden zelf; echter vindt men hier ook een aantal voorwerpen uit andere musea of uit particuliere verzamelingen afgebeeld, zooals uit Amersfoort, Assen, Enschede, 's Hertogenbosch, Leeuwarden, Nijmegen enz. Uit het Museum te Utrecht is slechts één stuk afgebeeld, nl. een Merovingisch potje (Pl. IX, 8), dat echter niet, zooals op blz. 65 gezegd is, uit Utrecht zelf afkomstig

is, maar uit Louisendorf in Duitschland, waar het in 1831 uit den grond is gekomen (zie Vermeulen, Catal. der Archeol. Verz. van het Prov. Utrechtsch Genootsch., Utrecht, v. d. Post, 1868, blz. 103, K 86); het is beschreven door Janssen in zijn »Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen", blz. 136 en 137 en aldaar afgebeeld Pl. XVI, I. — In sommige exemplaren van het boek vindt men achter de platen nog een in het Duitsch gesteld uittreksel van de Inleiding, waarin buitendien meer in het bijzonder wordt ingegaan op de beoordeeling van sommige vondsten in Duitschland. Het denkbeeld om de hoofdgedachten van het werk aan het slot van het werk zelf in een wereldtaal samen te vatten, is zeer prijzenswaardig. Het kan een vloek worden voor de wetenschap in kleine landen, dat haar beoefenaars zich door het gebruik eener weinig bekende taal aan den heilzamen invloed der internationale kritiek vermogen te onttrekken. Evenals Dr. Holwerda, heeft kort te voren Mr. Boeles aan zijn »Friesche terpen" een kort résumé van den inhoud in het Duitsch toegevoegd. Moge hun beider voorbeeld in dit opzicht in ons vaderland steeds meer navolging vinden!

Zooals uit 's schrijvers eigen woorden blijkt, is zijn Inleiding niet bestemd voor leeken, maar voor vakgeleerden; zoo wordt daarin b.v. over Hallstatt- en La Tène-kultuur gesproken, zonder dat deze kulturen vooraf worden geschetst. Voor archaeologen is de strekking van het betoog doorgaans duidelijk genoeg, al zal men het misschien somtijds betreuren, dat de gebruikte wetenschappelijke bronnen niet nog uitvoeriger en nauwkeuriger zijn opgegeven. Men leest b.v. op blz. 43: »Uit verschillende plaatsen van onze Romeinsche schrijvers, vooral van Caesar, blijkt duidelijk, dat de beschaving der Gallische gewesten voornamelijk aan de Romeinen zelf te danken was", zonder dat wij vernemen, wie die Romeinsche schrijvers zijn. Wie onzer is echter zoo geleerd, dat hij zich de bedoelde plaatsen onmiddellijk voor den geest kan tooveren? en zoo ons geheugen ons hier in den steek laat, dan mist immers 's schrijvers betoog ten gunste zijner lang niet alledaagsche stelling voor ons natuurlijk alle klem. Men zou bijna vragen, of hier niet aan den voet van de bladzijde een nadere opgaaf dier plaatsen bij latijnsche schrijvers bij den druk was uitgevallen. Op blz. 7 wordt in den tekst geciteerd »het artikeltje van de Baije"; in de aanmerking lezen wij: de Baye, les Instruments en pierre à l'époque des métaux; maar daarmede zijn wij nog weinig gebaat: er had moeten worden gezegd, in welk tijdschrift het bedoelde opstel verschenen is.

Wat nu de hoofdstrekking van het door Dr. Holwerda in zijn Inleiding ontvouwd »systeem" betreft, zoo is het zeker niet te veel gezegd, wanneer er in den Catalogus op gewezen wordt, dat hij daarin afwijkt van »vele bestaande meeningen". Hij bevindt zich namelijk in strijd met de algemeen heerschende opvattingen omtrent oorsprong en ouderdom der verschillende praehistorische beschavingen in Midden- en Noord-Europa. Hij beschouwt de tegenwoordig bij praehistorici gebruikelijke indeeling in perioden als een treffend voorbeeld »des irreführenden, die Wahrheit verschleiernden historischen Schematismus" (blz. 112) en maakt eenige verkeerde vooropgezette denkbeelden en een willekeurig gekozen terminologie verantwoordelijk voor een algeheele misvatting van de ontwikkeling der beschavingstoestanden tot op en zelfs tot na de komst der Romeinen in onze Noordelijke gewesten. Aldus wordt

de uiteenzetting zijner eigen overtuigingen tegelijkertijd tot een doorloopende aanklacht tegen het bestaande stelsel. Het gaat hier niet om kleine bijzonderheden, maar om vragen van principieelen aard. Is Dr. Holwerda's oordeel juist, dan hebben wij onze geheele praehistorische archaeologie te herzien, of, juister gezegd, opnieuw op te bouwen op anderen grondslag. Waar het zulk een gewichtigen inzet geldt, mag ik niet nalaten bij 's schrijvers denkbeelden iets langer stil te staan, dan men dit anders gewoonlijk in een eenvoudige boekbespreking pleegt te doen.

De schrijver begint met de zeer juiste opmerking, dat wie de oudheden van bepaalde streken van ons werelddeel aan een systematisch onderzoek wil onderwerpen, dit slechts zal kunnen doen in verband met de algemeene Europeesche archaeologie (blz. 1). Ziedaar ongetwijfeld het eenige ware standpunt; ik zou er slechts nog grooter nadruk op willen leggen. Van een Nederlandsche archaeologie te willen spreken met betrekking tot een tijd, toen er nog geen Nederland was, het zou dwaasheid zijn. Ons land, dat in het Oosten en het Zuiden natuurlijke grenzen mist, is, van archaeologisch standpunt beschouwd, een deel van de Rijnstreek, die langen tijd het grensgebied tusschen Kelten en Germanen was en gedeeltelijk binnen, gedeeltelijk buiten de landpalen viel van het Romeinsche rijk. Zien wij een oogenblik van de vóór-keltische vondsten af, dan moeten wij Nederlanders ons dus, om wat hier gevonden wordt naar waarde te kunnen schatten, de Germaansche, de Gallische, de Gallisch-romeinsche en de Romeinsch-germaansche archaeologie eigen maken. Misschien zullen wij daarbij in het kleine door onze grenzen omsloten gebied eenige kleine lokale variëteiten van vaasvormen of iets dergelijks kunnen constateeren, maar verder zullen wij ook niets bepaald Nederlandsch kunnen ontdekken: de oudheidkunde ten onzent zal zich dus geheel te beschouwen hebben als deel uitmakende der Europeesche, meer bijzonder der West-Europeesche archaeologie.

Het logische gevolg van dit inzicht is, dat men wijs zal doen met de Nederlandsche oudheden, wat haar classificeering en indeeling in groote groepen betreft, op denzelfden voet te behandelen als de andere onderdeelen van het grootere geheel, waartoe ook zij behooren. Nu verdeelt men, gegeven de onmogelijkheid, waarin wij verkeeren om hetzij een absolute chronologie, hetzij een indeeling gegrond op het verschil van stammen en volken voor de oudste beschavingen in Europa te vinden, sinds lang algemeen het praehistorische tijdperk in drie cultuurhistorische perioden, nl. het steenen, het bronzen en het ijzeren tijdperk. Dr. Holwerda verwerpt echter zulk een indeeling voor Nederland ten eenen male en beschouwt ze ook buiten Nederland in de meeste gevallen als waardeloos. Alvorens na te gaan, welke redenen hem er toe gebracht hebben hier van den gewonen weg af te wijken, wil ik even in herinnering brengen, wat er vóór de tot nog toe gebruikelijke indeeling pleit. De uitvinding van het brons is voor de menschelijke beschaving een feit van de hoogste beteekenis geweest; alle volken, die bronzen werktuigen en wapens leerden gebruiken, kwamen daardoor op een aanmerkelijk hoogeren trap van beschaving te staan. Een tweede, zij het ook in vergelijking met de eerste minder gewichtige schrede vooruit, was het leeren gebruiken van het ijzer. Geen andere verandering in het leven der praehistorische volken schijnt in de verste verte

dezelfde beteekenis voor hen te hebben gehad als de overgang van steen tot metaal. Een indeeling in perioden gegrond op het gebruik van de drie bovengenoemde voor de ontwikkeling van het economische en maatschappelijke leven zoo gewichtige grondstoffen is dus niet willekeurig gekozen, maar beantwoordt werkelijk aan een opeenvolging van drie verschillende trappen in de beschaving der praehistorische bevolking. Over dit in het oog springende voordeel der gebruikelijke indeeling zegt Dr. Holwerda geen woord. Maar hij heeft redenen van anderen aard, op grond waarvan hij ze voor onaannemelijk meent te kunnen verklaren. Hij wijst er nl. op, dat men nagenoeg overal in Europa met het gebruiken van steenen gereedschap en wapentuig niet opgehouden heeft, toen men ook het metaal had leeren kennen, en dat ook het in zwang komen van het ijzer lang niet altijd dadelijk een eind gemaakt heeft aan de bestaande bronscultuur. Voor een land gelijk het onze, dat van nature arm is aan harde steensoorten en geen metalen bezit, vindt hij bovendien de gebruikelijke indeeling daarom nog te meer verwerpelijk, omdat volgens hem voorwerpen, in het buitenland vervaardigd, niet als maatstaf mogen gelden voor den trap van beschaving der praehistorische bevolking van Nederland (blz. 21). Beide bezwaren zijn, naar ik meen, ongegrond.

Ik begin met het tweede punt. Werktuigen en wapens van steen en metaal heeft men in het praehistorische tijdperk niet overal vervaardigd, maar zij werden grootendeels in bepaalde nijverheidscentra, waar de benoodigde grondstoffen overvloedig voorhanden waren, gefabriceerd en er werd handel in gedreven. Nu verkeeren vele streken in Europa in hetzelfde geval als Nederland, dat zij weinig harde steensoorten en geen koper en tin rijk zijn. Zij werden dan door den ruilhandel van het noodige gereedschap voorzien, en wij mogen niet aarzelen om hun trap van beschaving naar dit gereedschap te beoordeelen en er een relatieve dateering uit af te leiden. Dat het elders, d. w. z. buiten de huidige staatkundige of zelfs de aardrijkskundige grenzen van het land, waar het gebruikt werd, gemaakt was, is daartegen geen bezwaar; wie anders oordeelt, vervalt m.i. weder in de bekrompen nationale zienswijze, die wij in beginsel in de archaeologie allen eensgezind veroordeelen. Men zou zelfs integendeel niet geheel ten onrechte kunnen beweren, dat de vondsten van steenen en bronzen voorwerpen in streken, waar zij *niet* vervaardigd werden, somtijds juist een nog zuiverder maatstaf tot dateering aan de hand doen, dan elders. In den omtrek van een kopermijn b.v. zal bronzen gereedschap om zijn betrekkelijke goedkoopte allicht langer tegen ijzer hebben kunnen concurreeren, dan in een streek waar èn brons èn ijzer moesten worden geïmporteerd.

Wat verder het eerste punt betreft, zoo moeten wij het bronzen tijdperk laten beginnen, wel niet met het eerste verschijnen, maar met het doordringen van het brons in het gebruik bij een volk en evenzoo het ijzeren tijdperk met den tijd, waarop een volk van het ijzer partij had leeren trekken (daarbij natuurlijk in het oog houdende, dat deze tijdperken of »Kulturperioden" of ontwikkelingsphasen lang niet overal in denzelfden tijd vallen). Het bekende feit, dat men nog lang is voortgegaan met naast het brons ook steen en naast het ijzer ook brons en steen te gebruiken, is op zich zelf belangwekkend; maar daaruit is toch m.i. geen argument te putten tegen de gebruikelijke op cultuurhistorischen grondslag gemaakte indeeling. Het spreekt van zelf, dat de grens tusschen het steenen en

het bronzen tijdperk nooit scherp te trekken zal zijn, daar er natuurlijk een overgangsperiode moet zijn geweest; doch deze moeielijkheid is inhaerent aan de meeste indeelingen van cultuurhistorischen of kunsthistorischen aard. Voorts is het ook natuurlijk, dat men voortging den steen voor verscheidene doeleinden, waarvoor hij geschikt is, te bezigen; voor messen, scherpe wapens en bijlen is de superioriteit van het metaal zeer groot; maar voor hamers en beitels b.v. werd de goedkoopere steen ook later nog te recht als zeer voldoende beschouwd. Evenzoo kan het niemand verwonderen, dat het brons altijd voor vele doeleinden, waarvoor het even geschikt of bijna even geschikt was als het ijzer, in gebruik bleef. Deze feiten pleiten alle niet tegen de gebruikelijke indeeling. Ook de omstandigheid, dat men in enkele achterhoeken en moeilijk bereikbare streken nog geruimen tijd aan het uitsluitend of overwegend gebruiken van steen getrouw gebleven is, is hier van weinig belang; dit verschijnsel, waarvoor uit ieder ander tijdperk analogieën te vinden zouden zijn, heeft toen zoomin als ooit grooten invloed uitgeoefend op den gang der beschaving. Ons vaderland met zijn betrekkelijk gemakkelijke land- en waterwegen is daarenboven, althans in zijn geheel beschouwd, nooit zulk een achterhoek geweest. En gesteld zelfs, dat het volkomen bewezen ware, dat de steen overal nog zeer lang een voorname rol naast het metaal was blijven spelen, dan zou dit nog niets uitmaken, want dat zou volstrekt niet wegnemen, dat er een nieuwe ontwikkelingsphase begon met de acquisitie van het brons en een andere met de acquisitie van het ijzer.

Wanneer ik dus den schrijver de gebruikelijke indeeling voor vrijwel onbruikbaar hoor verklaren, »aangezien het onmogelijk is aan een steenen voorwerp, bij ons zonder meer gevonden, een bepaalden datum toe te schrijven" (blz. 10, § 15), dan kan ik hem dat niet toegeven. Aldus sprekende plaatst hij zich op het eenzijdige standpunt van den museumsambtenaar, die een bepaalde bestaande verzameling te ordenen heeft. Onze stelregel moet hier een gansch andere zijn: voor zoover of zoolang als het onmogelijk blijkt praehistorische steenen voorwerpen eenvoudig naar hun vorm te classificeeren, zullen wij er voorloopig van afzien, los gevonden voorwerpen van dien aard aan een bepaald tijdperk toe te schrijven, en onze gevolgtrekkingen alleen afleiden uit belangrijke vondsten van zoodanige voorwerpen in of bij woningen en in graven gedaan.

Is alzoo naar mijn meening de indeeling in een steenen, een bronzen en een ijzeren tijdperk in het algemeen te handhaven, zoo valt het aan den anderen kant niet te ontkennen, dat er bij velen een neiging bestaat om uit het oog te verliezen, dat zelfs de betrekkelijke ouderdom van een steenen of een bronzen voorwerp op zich zelf niet in alle gevallen te bepalen is en dat het dus gevaarlijk kan zijn om uit de aanwezigheid van een zoodanig voorwerp in een urnenveld b.v. een datum te willen afleiden. Op dit punt wordt door 's schrijvers beschouwingen nog eens zeer terecht de aandacht gevestigd. Ongetwijfeld komen zulke voorwerpen nog tot in Romeinschen tijd toe veelvuldig voor. Toch moet ik bekennen, dat ik niet den indruk heb, dat dit verschijnsel zich in die mate heeft voorgedaan, als Dr. Holwerda geneigd is aan te nemen. Zoo heb ik groote moeite om te gelooven, dat »steenen voorwerpen nog in de tijden omstreeks Chr. geboorte in ons land de bevolking als voornaamste wapen en werktuig gediend hebben" (blz. 5, § 8). Zouden Caesar en Tacitus

dit anders niet als iets zeer merkwaardigs hebben vermeld? — Wie zal buitendien zeggen, of er niet vaak ook een soort godsdienstig conservatisme mede in het spel geweest is, dat maakte, dat men aan de dooden nog steeds steenen of bronzen wapens medegaf, toen men zelf reeds geleerd had zich van ijzer te bedienen?

De vraag, hoe lang het gebruik van werktuigen en wapens van geslepen steen bij de arme plattelandsbevolking in sommige streken van Nederland nog heeft voortgeduurd, hangt samen met de kwestie van de juiste dateering der vondsten uit de zoogenaamde Gooische »haardsteden," die de schrijver te recht weder eens ter sprake brengt. Deze voorwerpen, die ten deele te Leiden, ten deele ook te Utrecht bewaard worden, zijn zeer slecht geslepen of aangepunt; wel is er ook één enkele steenen bijl van goeden vorm en met scherpe snede bij, maar deze mag volstrekt niet als met zekerheid in een der haardsteden gevonden worden beschouwd (zie Janssen in zijn hieronder geciteerde publicatie, blz. 19). Met de steenen werktuigen te zamen zijn vooreerst eenige losse voorwerpen van anderen aard gevonden nl. twee slingerballen van Niedermendiger tufsteen, zooals die in Romeinschen tijd bij ons voorkomen, en een gedraaide beenen knoop, die blijkbaar van lateren oorsprong was. Daar de »haardsteden" echter niet diep onder de oppervlakte van den beganen grond lagen, kan een enkel klein voorwerp zooals deze knoop zeer goed eens later in den grond gekomen zijn. In de tweede plaats is er echter in een der haardsteden een behouwen en geprofileerde bouwsteen gevonden. (Dr. Holwerda zegt ten onrechte, dat deze steen gevonden is »in het plaveisel van een dier haardsteden" (blz. 9); cf. dezelfde schrijver in Onze Eeuw, 1906, blz. 244: »een van de steenen, waaruit een der vloertjes was geconstrueerd"; zie daarentegen Janssen, blz. 12 en blz. 59: »daar nu die steen, evenals de bevloering der haardstede, waarbij hij gevonden werd . . . ."). Deze steen was gedeeltelijk zwart gebrand en naar alle waarschijnlijkheid, zooals Janssen zegt, als slijpsteen gebruikt. Uit deze vondst bleek, dat de woning, waarin zij gedaan was, in geen geval jonger kon zijn dan het Romeinsche tijdperk en dat de bevolking van het Gooi dus toen nog steenen gereedschap en pijlpunten gebruikte. De man, die het eerst begrepen heeft, hoe de vork hier in den steel scheen te zitten, was de verdienstelijke opgraver der Gooische haardsteden zelf, de Leidsche conservator Dr. L. J. F. Janssen, zooals blijkt uit zijn drie jaar na afloop der opgravingen verschenen geschrift, getiteld »Hilversumsche Oudheden" (Arnhem, Nijhoff, 1856). Daaraan mag hier wel eens uitdrukkelijk worden herinnerd, omdat Dr. Holwerda dit, toen hij zijn werk schreef, blijkbaar vergeten was en omdat het hier den naam geldt van een dier weinige bekwame archaeologen, die Nederland in de 19de eeuw heeft mogen bezitten. De schrijver van »Nederland's vroegste Beschaving" toch doet het voorkomen, alsof Janssen zelf de Hilversumsche vondsten als overoud beschouwd wilde hebben (blz. 9, § 13; Onze Eeuw, 1906, blz. 244; Catal. blz. 25). In werkelijkheid heeft Janssen weliswaar een brief van Worsaae afgedrukt, waarin deze de meening uitspreekt, dat die (door hem zelf natuurlijk niet geziene) haardsteden uit het steenen tijdperk dagteekenen (blz. IV en V), maar is hij zelf onmiddellijk tegen de (overigens zeer vergeeflijke) dwaling van den Deenschen geleerde opgekomen. Ziehier zijn eigen woorden: »Op deze gronden derhalve achten wij

het waarschijnlijk, dat onze hilversumsche haardsteden van een barbaarschen volksstam uit den *romeinschen tijd* afkomstig zijn" (blz. 59). »(Het) schijnt ons (het) meest aannemelijk deze overblijfselen te brengen tot een tijd niet ouder dan Drusus en niet jonger dan Tacitus, en ze dus uit de eerste eeuw onzer jaartelling afkomstig te achten" (blz. 60). Later heeft Prof. Six de stelling verdedigd, dat de haardsteden bij Hilversum behoorden tot een dorpje uit de middeleeuwen (XI^{de}, XII^{de} eeuw). Het is aan te nemen, dat hij daarbij uitging van de veronderstelling, dat de bewuste bouwsteen afkomstig was van een Romaansch gebouw. Thans vinden wij bij Dr. Holwerda daarnaast zelfs de mogelijkheid ter sprake gebracht, dat de steen oorspronkelijk tot een Gothisch gebouw zou hebben kunnen behoord; in dat geval zou men dus hebben te gelooven, dat de bevolking van het Gooi zich nog tot minstens in de 13de eeuw toe van steenen in plaats van metalen wapens en werktuigen bediende! Het zou, dunkt mij, zeker gewenscht zijn thans nog eens eenige van deze haardsteden op te sporen om eens te zien, of er wellicht in sommige daarvan ook nog andere eenigermate dateerbare voorwerpen zouden worden aangetroffen. Zoolang dat niet geschied is, komt alles aan op de beoordeeling van dat ééne stuk behouwen steen. Na dit onlangs enkele oogenblikken met aandacht te hebben kunnen bezien, moet ik zeggen, dat het ook op mij den indruk gemaakt heeft van te zijn een behouwen bouwsteen met een profiel, niet ongelijk aan sommige Romeinsche profielen. Maar aan den anderen kant kan ik mij moeilijk voorstellen, dat er een Romeinsch gebouw zou hebben gestaan in het Gooi, en aan een grafsteen valt niet te denken, want daarvoor is het stuk veel te klein. Zou het niet wenschelijk zijn, dat dit gewichtige stuk eens aan een in de geschiedenis der bouwkunst ervaren architect ter hand werd gesteld en dat deze verzocht werd de vraag te beantwoorden, of die steen werkelijk niets anders kan zijn dan een bouwsteen en of dit profiel Romeinsch, Romaansch of wat dan ook is? Het zou van groot belang zijn, zoo wij hier eens tot zekerheid konden komen.

Wij hebben hierboven gezien, dat de schrijver van de gebruikelijke indeeling van het praehistorische tijdperk op cultuurhistorischen grondslag niets weten wil. Hij zelf tracht daarvoor een indeeling van zuiver kunsthistorischen aard in de plaats te stellen: alleen de vormen van het vaatwerk wil hij tot richtsnoer nemen (blz. 21). Ik voor mij geloof niet, dat wij met dit eenige richtsnoer, hoe uiterst belangrijk ook op zich zelf, kunnen volstaan, vooral niet in streken zooals de onze, waar het praehistorische vaatwerk betrekkelijk arm aan karakteristieke vormen is. Wanneer wij den schrijver eens vroegen ons in de zoo rijke verzameling van het Rijksmuseum van Oudheden de urnen te toonen, waarin de bevolking van Nederland in de eeuwen tusschen 800 en 300 v. Chr. haar dooden heeft bijgezet (deze zouden daarin toch niet toevallig kunnen ontbreken!), dan blijkt ons althans uit zijn geschrift niet, hoe hij die vraag zou beantwoorden. En ook met betrekking tot den tijd na het laatstgenoemde tijdstip is hij bijna geheel in gebreke gebleven (en ik zal de laatste zijn om hem daarvan op zich zelf een verwijt te maken) om ons te doen zien, welke geleidelijke veranderingen het vaatwerk der barbaren bij ons in de eerstvolgende zeven eeuwen ondergaan heeft.

De schrijver onderscheidt in Nederland:

1°. hunnebeddenvaatwerk, dat hij met de erbij behoorende hunnebedden (wij zouden er dan van zelf toe komen zoo te spreken) dateert omstreeks 1500 (blz. 22) of 1200 (blz. 52) v. Chr. Dit wordt wel meer gedaan; hetzij echter gezegd, dat die tijdsbepaling lang niet »vrijwel vast staat" (§ 32);

2°. klokurnen, zone- en touwbekers, die hij kort na 1000 (blz. 25) of omstreeks 800 (blz. 54) v. Chr. dateert. Ook deze dateering vindt men meer, hoewel ook haar nauwkeurigheid bij geen voeten of vamen te bewijzen is. Er valt niets tegen in te brengen, wanneer iemand door het noemen van bepaalde getallen de voorstelling tracht te verduidelijken, die hij zich van den duur der verschillende perioden van de praehistorische cultuur maakt. Maar waar in een werk als het onderhavige de deugdelijkheid der gronden, waarop onze wetenschap rust, zoo scherp wordt getoetst, daar mocht er daarin misschien wel duidelijker op zijn gewezen, dat de absolute chronologie van hunnebedden en touwbekers tot nog toe zuiver hypothetisch is. Alleen de juiste chronologische opeenvolging der verschillende soorten van vaatwerk staat vast;

3°. drie onder elkander in vorm verschillende soorten van urnen, door den schrijver »Gallo-Germaansche", »Germaansche" en »Proto-Saksische" urnen gedoopt. De urnen van de eerste soort gelijken, zooals de schrijver terecht opmerkt, op de zoogenaamde Hallstatturnen en zouden dus, daar de schrijver, zooals wij zien zullen, in de Hallstatt-cultuur de beschaving der Kelten ziet, eigenlijk bij hem eer »Gallische" urnen moeten heeten, ook al zijn de Galliërs in de Rijnstreek en in België reeds vroeg met eenig Germaansch bloed vermengd geweest. Worden deze urnen in ons land hoofdzakelijk in het Zuiden aangetroffen, de »Germaansche" urnen daarentegen zijn vrijwel over het geheele land verspreid; zij zijn zeer ruw en staan, wat den vorm betreft, onder La Tène-invloed of volgens den schrijver onder dien van »het gewone Romeinsche gebruiksvaatwerk" (blz. 36). Tegen den naam valt in ieder geval te zeggen, dat hij te algemeen is; het zou uiterst moeilijk zijn in dit geval een naam te vinden, die iets zeide en toch juist was. Het »Proto-Saksische" vaatwerk, dat het meest in het Oosten van Nederland wordt aangetroffen, gelijkt in sommige opzichten op het latere Saksische; vandaar de naam, dien de schrijver voorstelt er aan te geven. De benaming kan er op grond van die gelijkenis mede door; wanneer de schrijver verder gaande deze urnen toeschrijft aan een vroeg-saksische bevolking, die reeds ongeveer van het begin onzer jaartelling af in ons land gewoond zou hebben (blz. 34 en 60), zoo moet ik mij in het algemeen onbevoegd erkennen om uit te maken, of dit vermoeden houdbaar is; zuiver op archaeologisch terrein blijvend kan men het, naar ik meen, niet bewijzen.

De schrijver geeft de volgende dateering:

Gallo-Germaansch vaatwerk	300 v. Chr.—100 na Chr.
Germaansch	»	100 v. Chr.—100 na Chr.
Proto-Saksisch	»	0—+ 300 na Chr.

Wanneer men er nu op let, dat de datum 300 v. Chr. voor het begin van het

»Gallo-Germaansche" aardewerk feitelijk geheel willekeurig gevonden is (blz. 27, § 38), dan is hiermede dus gezegd, dat al deze soorten van barbaarsche urnen in Nederland voorkomen in het Romeinsche tijdperk (hetgeen werkelijk onbetwistbaar is) en dat althans de eerste twee soorten al vóór de komst der Romeinen gebruikt werden — maar hoe lang van te voren reeds, dat blijft dan nog onbepaald.

De schrijver heeft zijn terminologie met opzet zoo gekozen, dat de namen Hallstatt- en La Tène-beschaving vermeden zijn. M. i. zijn dit twee volmaakt onschadelijke namen (afgeleid van vindplaatsen, dus op zich zelf nietszeggend), waar men in de Europeesche archaeologie niet buiten kan; met er steeds het woordje »zoogenaamd" voor te zetten is zeker niets gewonnen. Met de twee groote cultuurstroomingen in Europa nu, die men zich gewend heeft aldus te noemen, is het zeker in de eerste plaats noodzakelijk, dat ook de Nederlandsche vondsten uit het tijdperk der metalen in verband worden gebracht. Dr. Holwerda wijst dat verband trouwens zelf met den vinger aan. Maar omtrent wezen en oorprong dier cultuurstroomingen verschillen zijn denkbeelden weder aanmerkelijk van de heerschende opvattingen. De Hallstatt-cultuur is volgens hem »de oorspronkelijk Gallische" (blz. 46, § 70). Deze hypothese wordt echter niet gedemonstreerd — terwijl er toch over de vraag, of de Hallstatt-cultuur in Europa al dan niet toe te schrijven is aan een bepaald volk, en zoo ja aan welk volk, een boekdeel te vullen zou zijn. Zij is dan ook — de schrijver houde mij dit ten goede — zoolang wij zijn gedachtengang op dit punt bijna niet kennen, niet voor bespreking vatbaar. Daarom zij hier slechts één vraag gesteld: een echt Keltisch land, waar de Germanen eerst zeer laat vasten voet gekregen hebben, is voorzeker Brittannië; is dit nu tevens bij uitstek een land, waar de zuivere Hallstatt-beschaving gebloeid heeft? Hier kunnen wij, dunkt mij, de proef op de som nemen. — De La Tène-beschaving beschouwt de schrijver »althans in 't algemeen genomen" als een »uitvloeisel" van de Romeinsche beschaving »uit de eeuwen vóór Christus" (blz. 44, § 66). Zoo oordeelt ook Lindenschmit: »Wahrscheinlich ist es, dass diese sogenannten La Tène-formen in ihrer spätesten Erscheinung, mit vorherrschender Verwendung des Eisens, theils als Einfuhrartikel römischer Fabriken zur Zeit der Republik, theils als Nachbildungen in den Werkstatten des Alpenlandes und Galliens gefertigt, zu betrachten sind" (Das röm.-german. Central-Museum, Mainz, 1889, voorwoord bij de III. Abtheilung). Eenigszins een restrictie op deze voorstelling vinden wij echter uitgesproken in het Duitsche résumé, waar de schrijver wel ook den invloed der beschaving van de Romeinsche republiek op het ontstaan der La Tène-beschaving hoog aanslaat, maar er toch uitdrukkelijk bij verklaart: »Das nicht die ganze La Tène-Kultur als in dieser Weise entstanden zu erklären sei ist auch uns klar" (blz. 103). Het gaat hier dus in den grond toch niet, zoo ik den schrijver goed versta, om den eersten oorsprong der La Tène-beschaving (dien ik daarom ook hier buiten spel laat), maar om het juist in den laatsten tijd allerwege druk bestudeerde secundaire vraagstuk, in welke mate en op welke wijze Zuidelijke invloeden zich op de (reeds onafhankelijk van deze bestaande) La Tène-beschaving hebben doen gevoelen. Sommigen zoeken deze in Griekenland of in het hellenistische Klein-Azie, anderen, zooals Dr. Holwerda, misschien

met nog meer klem van redenen — hoewel het eene het andere niet uitsluit — in Italië. De door den schrijver gebezigde uitdrukking »Kultur der römischen Republik" is ongelukkig gekozen, want dit vertegenwoordigt voor ons met betrekking tot de eeuwen, die hier in aanmerking komen, nog in het geheel geen begrip. Men zou daarvoor b.v. »Italische kunstnijverheid" in de plaats kunnen stellen. Zeer belangwekkend is de m.i. juiste opmerking van den schrijver, dat de algemeen als oorspronkelijk La Tène-aardewerk beschouwde slanke cylindervormige urnen (blz. 44, fig. 6a) in werkelijkheid reeds in het aan het Romeinsche keizerrijk voorafgaande tijdperk in Italië voorkomen. Ook zijn oordeel omtrent het late voortduren der La Tène-beschaving verdient de aandacht, waarbij speciaal op zijn kritiek der dateering van de necropolis te Hermeskeil (blz. 99 en 100) gewezen moet worden, al zal men ook hier, alvorens het vonnis te strijken, eerst het antwoord van de tegenpartij dienen af te wachten.

Kan na al hetgeen boven gezegd is de bewerking van Nederland's vroegste oudheden, die ik hier heb mogen aankondigen, niet anders dan zeer subjectief getint genoemd worden, dan zal men het begrijpelijk vinden, dat ik den Catalogus der praehistorische en Nederlandsche afdeeling aanvankelijk met een lichte huivering ter hand genomen heb, te meer daar er in de inleiding zoo nadrukkelijk op gewezen wordt, dat »de geheele opstelling en de catalogus van deze afdeeling" op de resultaten van het hierboven besproken werk berusten (blz. 5). Gelukkig is mijn vrees ongegrond gebleken: de Catalogus is degelijk, objectief werk. Verreweg het grootste gedeelte ervan (blz. 65—229) wordt in beslag genomen door de beschrijving der Romeinsche oudheden, op welk gebied evenmin als op dat van de Frankische en Saksische oudheden (blz. 230—259) verschil van opvatting op het punt van indeeling en wat dies meer zij, voorhanden is. De voorwerpen uit het palaeolithische en het neolithische tijdperk vindt men in den Catalogus op de gebruikelijke wijze ingedeeld (blz. 6—13), zij het dan ook met het voorbehoud, dat de verantwoordelijkheid voor de indeeling voor rekening van haar makers blijft (blz. 7). De van het gewone afwijkende theorieën, die de schrijver in »Nederland's vroegste Beschaving" verdedigt, zijn dus eigenlijk alleen van invloed geweest op de op blz. 16—63 gedrukte beschrijving van Hallstatt- en La Tène-, Germaansche en Keltische voorwerpen. Daarin zou natuurlijk wie andere opvattingen huldigt dan de maker van den Catalogus eenige andere namen te kiezen hebben en hier en daar iets willen verschikken, maar grootendeels zou toch ook dit gedeelte der verzameling door hem zoo geordend kunnen worden gelaten als het thans is. En dat is zeer gelukkig; want bij een goede ordening van een oudheidkundige verzameling moet men m. i. natuurlijk wel rekening houden met alle vaststaande uitkomsten der wetenschap, maar overigens zooveel mogelijk neutraal blijven tusschen alle bestrijdbare hypothesen. De urnen der verzameling zijn hier naar hun hoofdvormen in drie groepen verdeeld, die, hoe men ze ook noeme, altijd zoo gemaakt zouden moeten worden. Mogelijk zullen er mettertijd fijnere indeelingen gemaakt kunnen worden, maar dat is van later zorg.

De Catalogus is niet geïllustreerd en dus behalve voor lieden van het vak, die

zich de voorwerpen als het ware tusschen de regels weten voor te stellen, alleen als gids in het Museum zelf te gebruiken. De beschrijving der voorwerpen is meestal zeer beknopt. Een inleiding en verklarende aanmerkingen tusschen de verschillende onderafdeelingen maken het den lezer gemakkelijker zijn weg in de oudste beschavingen te vinden; de alphabetische lijst der vindplaatsen in Nederland draagt veel bij tot de wetenschappelijke bruikbaarheid van het deeltje. Behalve de 10.000 nummers, die het omvat, worden er in het Museum nog minstens evenveel in gesloten kasten bewaard — die natuurlijk ook eens beschreven zullen moeten worden. Maar laat ons dankbaar zijn voor het hier gebodene, zonder dadelijk in de eerste jaren van de nieuwe Directie het onmogelijke te vergen! De meeste zorg lijkt mij aan de Romeinsche afdeeling te zijn besteed. De versierde terra sigillata is met de noodige grootere uitvoerigheid beschreven; de stempels zijn na Zangemeisters bezoek te Leiden nog eens met zorg nagezien. Zeer leerzaam is ook de beschrijving en tentoonstelling der Merovingische en Karolingische oudheden.

Bij het doorzien van de verzameling met den Catalogus in de hand vond ik aanleiding tot het maken van een aantal kantteekeningen, waarvan ik er enkele hier mededeelen wil, omdat zij wellicht bij een eventueelen herdruk van den Catalogus voor het verbeteren van deze of gene kleine vergissing van nut kunnen zijn.

Onze archaeologische terminologie is natuurlijk in hoofdzaak die, die wij van de Duitschers hebben overgenomen. Over het algemeen zijn in de twee hier besproken werken de gebezigde termen voor Nederlanders duidelijk genoeg. Maar ik kan het toch niet billijken, wanneer de Saksische pot, die op het titelblad en op den omslag van den Catalogus is afgebeeld, en dergelijk vaatwerk (Ned. vr. Besch. pl. VII, 9) *fleschvormig* wordt genoemd (Catal. blz. 62, Ned. vr. Besch. blz. 33 en 62). Deze potten zijn breeder dan zij hoog zijn en lijken allerminst op wat wij een flesch noemen.

In den Catalogus wordt op blz. 60 onder B III 506 een vuursteenen mes beschreven, »waaraan nog de sporen van een bronzen gevest zichtbaar zijn". Het ware voorzichtiger en in ieder geval duidelijker geweest te zeggen, dat dit steenen mes op één plek sporen van koperoxyde vertoont; dat deze van een gevest afkomstig zijn, berust op een gissing.

De op blz. 99 vermelde sigillatastempel Galbini m. moet gelezen worden: Albini m.

De op blz. 189 onder E III 335 beschreven vergulde beslagplaat met vechtende dieren en een menschelijke figuur in hoog relief, die als »misschien meer Frankisch dan Romeinsch" geboekt staat, is m. i. noch Romeinsch noch Frankisch. [1])

De op blz. 190 onder E III 359—361 als »tuigversiering (?)" beschreven voorwerpen zijn phallusamuletten.

Is de »sikkel" in de hand van het bronzen beeldje E III 1212 (blz. 204) niet veeleer een strigilis?

1) De Directie van het Museum heeft mij op mijn verzoek een gipsafgietsel van dit eigenaardige stuk verstrekt, waarvoor ik haar hier mijn dank betuig. Het dagteekent ongetwijfeld uit de vroege middeleeuwen en staat onder den invloed der Oostersche kunst, waarmede omtrent de plaats, waar het vervaardigd is, echter nog niets gezegd is.

Het op blz. 225 onder F 20 vermelde altaar uit Vechten is gewijd door de [civ]es Tungri [et] nautae [qu]i Fectione [c]onsistunt; dat wil m. i. niet zeggen: »door de Tungrische burgers, schippers te Fectio", maar: »door de burgers van Tongeren en door de te Vechten gevestigde schippers". Het zijn twee verschillende categorieën van menschen, die hier gezamenlijk aan de godin Viradecdis een altaar wijden.

De naam van den oppersten magistraat der Batavieren luidt op den bekenden te Rummel gevonden steen (F 37, blz. 227) FLAVS. Dit moet niet, zooals in den Catalogus vermoed wordt, gelezen worden: Flavius, maar: Flavus, gelijk b.v. ook de broeder van Arminius bij de Romeinen heette (Tac. Ann. II, 9 en 10, XI, 16). Cf. C. I. L. XIII, 10010, 912: FLAVS = Flavus; XIII, 10010, 259: AVS = Avus; III, 5918*b*, XI, 1070, C. I. Rh. 1517: BATAVS = Batavus. Deze opmerking is daarom niet geheel van gewicht ontbloot, omdat het voorkomen dezer goede, maar zeldzame schrijfwijze op de inscriptie sterk ten gunste van haar zoo dikwijls betwijfelde echtheid pleit.

Doch genoeg! In plaats van met deze luttele opmerkingen wil ik liever besluiten met een welgemeenden gelukwensch aan den Directeur en den Conservator van het Museum met de gelukkige volvoering van de belangrijke taak, waarvan de Catalogus het bewijs levert. Moge de belangstelling van het publiek in de praehistorische en Romeinsch-Nederlandsche afdeeling van het Museum gestadig toenemen en zijn bestierders in deze verhoogde belangstelling het bewijs vinden van onze erkentelijkheid voor den door hen zoo voorspoedig verrichten arbeid.

Utrecht. C. W. VOLLGRAFF.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Monumenten.

Heiloërbrug te Alkmaar. — Door den heer J. F. L. Frowein wordt in de »Alkmaarsche Courant" van 22 Juni een lans gebroken voor het behoud van de schilderachtige steenen Heiloërbrug, wier vervanging door eene breedere brug van gewapend beton is voorgesteld. Terecht wijst de schrijver er op, dat eene waarschijnlijk goedkoopere en meer bij de omgeving aansluitende oplossing zoude te vinden zijn door den steenen onderbouw te verbreeden en ruimte te vinden voor verhoogde voetpaden ter weerszijden van het rijvlak. Eene dergelijke oplossing, tot tegemoetkoming aan de eischen van het verkeer met behoud van de schilderachtige oude brug, vond ook in Duitschland reeds toepassing.

De Nieuwezijds kapel te Amsterdam. — Bij het sloopen van de N.-Z. kapel werd achter het poortje aan de Kalverstraat een tweede poortje gevonden, dat versierd was met reliëfs, welke betrekking hebben op het mirakel. Achter dit tweede poortje was weer een derde met een nis, waarin oudtijds een beeldje heeft gestaan. Waarschijnlijk was de oor-

spronkelijke ingang van de Heilige Stede het tweede, thans middelste poortje, daar later voorgebouwd, en is ten tijde van de Hervorming, toen de gebouwtjes onder de kerk, in onzen tijd als »de kastjes" bekend, een grooteren voorsprong vereischten, het buitenste eenvoudige poortje opgetrokken.

De gevonden reliëfs en de overige overblijfselen van de beide andere poortjes zijn zorgvuldig bewaard. Volgens overeenkomst van het kerkbestuur met het Rijk zullen zij, evenals eenige andere belangwekkende fragmenten en beelden uit het oude gebouw, aan het Rijksmuseum worden afgestaan. *N. v. d. D.*

Het Huis met de Hoofden te Amsterdam. — De bekende gevel wordt sinds Juni gerestaureerd. Bij de inrichting van het inwendige tot Conservatorium en Muziekschool van Toonkunst zijn eenige details opgeofferd moeten worden, waaronder de twee fraaie schouwen, waarvan één met het wapen van de Geer. Deze zijn naar het stedelijk museum overgebracht. De statige voorhal, met gebeeldhouwde denrportieken en fraaie zolderbetimmering blijft gelukkig geheel intact.

Opgraving te Boskoop. — Bij het graven der fundeering voor de gebouwen ten behoeve der waterleiding te Boskoop zijn op een zeer groote diepte gevonden eenige zeer oude aarden kannetjes van eigenaardigen en primitieven vorm. Ze zijn in goeden staat en ongeglazuurd en 30 cM. hoog. Ook werd gevonden een roodachtige lei, waarop een hertenjacht staat gegraveerd, alsmede 2 metalen borden. Op de plaats waar ze gevonden zijn, heeft omstreeks het jaar 1000 een ridderslot gestaan. Men vond dan ook nog eenig muurwerk. De voorwerpen zijn gevonden in de grachten, welke om het slot moeten geweest zijn. Het muurwerk bestond uit groote harde steen. De gevonden voorwerpen zijn op last van onzen burgemeester ter secretarie gedeponeerd, volgens een bepaling in het bestek.

N. R. Ct. 1 Juli 1908, II A.

De muurschildering in het Drostenhuis te Culemborg. — Aan de ijverige nasporingen van den heer F. A. Hoefer is de ontdekking eener muurschildering in het Stadhouders of Drostenhuis, later Hertogshuis, in de Slotstraat te Culemborg te danken. Eene afbeelding daarvan komt voor op bladzijde 120 van het Culemborg-Bulletin, alwaar staat, dat hier vermoedelijk voorgesteld worden Huibert, bastaard van Johan IV en zijne echtgenoote, en dat men omtrent Huibert kan naslaan Voet blz. 102 en 599. Doet men dit laatste, dan ontwaart men, dat Voet spreekt van Huibert, bastaard van Gerard II, drost van Culemborg in 1515, waarmede de dateering der muurschildering: »Uit het midden der 15de eeuw", moeilijk is te rijmen.

Intusschen duiden de wapens, welke de personen op de muurschildering voeren, genoegzaam aan, dat hier geen sprake kan zijn van den bastaard Huibert. Vast staat, dat wij te doen hebben met eenen bastaard van Culemborch en diens vrouw, welke tot het geslacht Uten Enge behoord moet hebben. Met deze gegevens is het niet moeilijk uit te

maken, wie de voorgestelde personen zijn, t.w. Zweder, bastaard van Gerard II en Judith Uten Enge. Dit echtpaar wordt o.a. 20 April 1479 in de Culemborgsche leenboeken vermeld, terwijl Zweder van 1462 af geregeld voorkomt en als dood geboekt staat in 1489. Naar aanleiding hiervan kan men de muurschildering gereedelijk op omstreeks 1475 stellen.

W. A. BEELAERTS.

Toren der Ned. Herv. Kerk te Doesburg. — Door Ged. Staten van Gelderland is voorgesteld om afwijzend te beschikken op het verzoek van het gemeentebestuur te Doesburg tot subsidie voor de restauratie van den fraaien toren uit het laatst der 15de eeuw, op grond dat de gemeente zelf, na de belangrijke Rijkssubsidie van *f* 35.500, wel in staat is om zelf in het nog ontbrekend bedrag van *f* 17.500 te voorzien.

Waag te Dokkum. — In de gemeenteraadszitting van 14 Juli was een verzoek ingekomen om over te gaan tot afbraak van het Waaggebouw, een gebouw met beeldwerk uit 1752. Door de krachtige wijze, waarop door den Burgemeester voor het behoud van dit voor de plaats belangrijke gebouw werd gesproken, werd het verzoek afgewezen en blijft de Waag voor Dokkum behouden.

Gevangenis te Enkhuizen. — Door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken is bezwaar gemaakt tegen de slooping van de oude gevangenis, een gebouw uit de 16de, 17de eeuw. Het gemeentebestuur heeft hierop besloten om voorloopig niet tot slooping over te gaan en heeft aan het Rijk gevraagd of het bereid zoude zijn een deel van de kosten van restauratie, die niet onbelangrijk zijn, voor zijne rekening te nemen.

Nader vernemen wij, dat Rijkssubsidie is toegezegd en dat het gebouw behouden blijft.

Zie *N. R. Ct.* 23 Juli 1908.

De Sint Janskerk te Gouda. — Uit het verslag van de Commissie voor de restauratie van de Groote of Sint Janskerk, waarvoor de gemeenteraad opnieuw een subsidie van *f* 10,000 toestond, ontleenen wij het volgende:

De herstellingswerken aan de bogen en kolommen bij de vakken 6, 7, 8 en 9 werden voortgezet en, met uitzondering van de kolom tusschen de gevels 9 en 10, voltooid.

Nadat in het begin van het jaar de herstelling van den gevel 8 tot een goed einde was gebracht, konden in Februari de werken in den hoek bij den Tiendeweg met kracht worden aangevat; de gevel 9 werd behandeld, evenals met de overige traveeën is geschied, en voorzien van een nieuw venster en van deklijsten met hogels en kruisbloem, alles in zandsteen; de zoogenaamde Kapel van Meurs en de ingang onder het venster No. 9, die een paar jaar aan den dienst onttrokken is geweest, werden in rooden baksteen met zandsteenversieringen opnieuw opgetrokken en voorzien van blank eiken zolderingen en ramen van neutraal glas in lood; de eertijds aanwezige en later verwijderde traptoren in den hoek tusschen de gevels 8 en 9 werd eveneens voltooid, waardoor de hooge goot van het transsept

en daarmede de kapruimte op meer rationeele wijze kon worden bereikt dan tot nog toe langs de ladder in het koor.

Het gebrandschilderde glas No. 8, een der schoonste van de kerk, werd, dank zij de mildheid van een anoniemen gever, door den heer J. L. Schouten te Delft op voortreffelijke wijze gerestaureerd en in het najaar verplaatst; ook de in de noordelijke transseptmuren aanwezige ramen (Jonas en drie stadswapens) zijn door hem hersteld.

In April kon begonnen worden met de versterkings- en herstellingswerken bij de uiterste noordwestelijke traveeën en van den gevel aan de noordzijde van den toren. Hiertoe werden eerst de gebouwtjes, die tegen die gevels aangebouwd waren, gesloopt, nadat er te voren nauwkeurige opnamen van waren gemaakt, ten einde den Renaissance-aanbouw tegen het kraamvrouwenportaal na voltooiing der vensters weder in oorspronkelijken staat te kunnen opbouwen. Midden Juni begonnen de gewone heiwerken ter versterking der muren, onmiddellijk gevolgd door de aanmetseling der ondergrondsmuren. In September werd begonnen met de afbraak der toppen, voor zoover zulks noodig bleek, en met de restauratie der muurvakken, welke eerst in het volgend jaar zal afloopen.

Volgens bijgevoegde rekening waren de uitgaven voor de restauratie in het afgeloopen jaar *f* 30,743.75½, waaronder een bedrag van *f* 6000 voor de restauratie van glas No. 8.

Het Hugo de Groot-poortje te Gorichem. — Een nieuw gevaar dreigt voor de monumenten naast verwaarloozing, slechte herstellingen en vernieling. Een eerzaam ingezetene van Gorinchem heeft het uitgedacht; — hij biedt een gevel voor afbraak te koop, in de hoop, dat er wel liefhebbers voor zullen komen. Het betreft het poortje van het huis Groenmarkt C. 526 te Gorinchem, het huis waar Daetzelaer woonde, die Hugo de Groot na diens ontvluchting uit Loevestein een schuilplaats verschafte. Het is een niet onaardig renaissance poortje uit het begin der 17de eeuw, dat wel niet geheel in den oorspronkelijken vorm is behouden, doch waarvan het toch én om den bouw én om de hieraan verbonden historische herinneringen te betreuren zoude zijn, indien het werd afgebroken. Het is afgebeeld in H. A. van Goch, van »Arkels oude veste", bl. 89.

Grafzerken te Groningen. — Door Jhr. Mr. J. A. Feith, Prof. Dr. C. H. van Rhijn, Dr. G. A. Wumkes en J. Vinhuizen is besloten om de zerken in de provincie Groningen te beschrijven en later te publiceeren. Tot tegemoetkoming in de kosten is eene subsidie van de Provincie aangevraagd.

Westfries Museum te Hoorn. — In Augustus wordt door het Rijk begonnen met de verbouwing van den fraaien gevel van het Westfriesch Museum te Hoorn, die overhelt en thans te lood gezet zal worden.

De Oldehove te Leeuwarden. — Door den gemeenteraad is besloten dezen toren te restaureeren, waarbij het Rijk de helft zal bijdragen in de kosten, die op *f* 25.000 begroot worden. *De Bouwwereld*, 3 Juni 1908.

Gobelins in Middelburg. — Door den Minister van Justitie is bij schrijven van 22 November 1907 de aandacht van Ged. Staten in Zeeland gevestigd op den slechten toestand der gobelins in de zaal der Arrondissements Rechtbank te Middelburg, hetwelk eigendom is der Provincie. De Minister heeft zich bereid verklaard om een derde gedeelte der restauratiekosten van deze gobelins van hooge kunstwaarde ten bate van zijn departement te brengen en door de Gedeputeerde Staten is thans het voorstel gedaan om tot restauratie te besluiten.

Het huis »de Gouden Zon" te Middelburg. — Over de restauratie van dezen gevel schrijft de Heer J. A. Frederiks in de »N. R. Ct." van 21 Augustus:

Onder de belangrijkste gevels, die in Middelburg nog aanwezig zijn, behoort ongetwijfeld die van het huis »de Gouden Zon."

Deze gevel werd in 1635 door zekeren Quilielmus Quirijnsen gebouwd en met den naam van »Gouden Sonne" gedoopt, als herinnering aan een schip van dien naam, dat den eigenaar zeker fortuin had aangebracht.

De wapens van Quirijnsen en dat van zijne huisvrouw Margrieta de la Vainquière zijn in den gevel aangebracht, die is opgetrokken uit rooden baksteen met ruim gebruik van witten natuursteen.

De gevel is op een gelukkige wijze op de hoogte der verschillende verdiepingen verdeeld door middel van breede banden, waarop reliëfs met zon, maan en sterren, vogels, viervoetige dieren en visschen, voorstellende het heelal, de lucht, de aarde en de zee. Het overige beeldhouwwerk is met groote zorg uitgevoerd, even als het beeld van Pallas, dat den sierlijken top bekroont.

In den laatsten tijd begon de gevel ernstige sporen van verval te vertoonen; de top hing dreigend over, verschillende gebreken waren door cement en kalk verborgen, terwijl een dikke verfkorst het geheel bedekte, waardoor de fijne lijnen van het ornament en de warme kleuren van den baksteen aan het oog werden onttrokken.

Alleen een deugdelijke herstelling kon den kostelijken gevel redden en de eigenaar, de Heer Heslink, heeft deze op onbekrompen wijze doen uitvoeren, waardoor Middelburg weer een aantrekkelijkheid te meer heeft voor de vreemdelingen, die in toenemend aantal de plaats bezoeken.

De uitvoering dezer werkzaamheden was opgedragen aan den heer P. Koole (firma M. K. Jerus en Zonen).

Kantongerecht te Schiedam. — Naar aanleiding van mijn artikel in de eerste aflevering van dezen jaargang verzoekt de Heer A. Nolet te Nijmegen mij eene kleine rectificatie. Het pand werd niet kort na de voltooiing vervreemd, doch bleef tot 1897 in de familie Nolet en werd toen goed onderhouden. De verwaarloozing van het pand zoude dus eerst van na 1897 dagteekenen. Het is dan echter onbegrijpelijk hoe het in vier jaar tijd zoo is achteruitgegaan; — in 1901 was de toestand allertreurigst.

De Hunneschans aan het Udelermeer. — In de »N. R. Ct." geeft Dr. J. H. Holwerda een overzicht van de opgravingen. De wal, die in een cirkel een groot gedeelte van den aanleg omgeeft, die slechts aan de zijde van het meer zijne ommanteling mist, bleek een kollossale bouw geweest te zijn met zware palissade, waarachter een zware plaggenbouw, die op den top wederom eene reeks palen droeg, welke met de voorpalissade verbonden en met zand opgevuld, een ruim 6 M. dikke borstwering vormde. Vóór den wal liep de gracht. Ook een zwaren poortbouw werd gevonden. De massa scherven van aardewerk bewijzen dat deze versterking omstreeks 600 n. Chr. door de Saksers is opgericht en tot de 10de eeuw heeft voortbestaan. In de omwalling werden, in een kring onder den wal de sporen van huizen gevonden. Op dezelfde plek moet meer dan 1000 jaren vóór de oprichting van de schans eene oudere versterking gestaan hebben, waarvan de rondloopende versterkingsmuur geheel ineen gevallen is en gedeeltelijk later door de Saksers is overbouwd. Van deze eerste vestiging vond Dr. Holwerda tal van scherven, een zeer mooie klokurn en steenen instrumenten.

Dr. J. H. Holwerda, schrijft verder aan de »N. R. Ct.":

»Ter aanvulling van mijn bericht omtrent de opgravingen aan de Hunneschans bij het Uddelermeer welke thans geëindigd zijn, diene het volgende:

In de Saksische schans zelve werden de paalgaten van een zestal groote woningen van ovalen vorm blootgelegd, terwijl van zes kleinere Saksische hutten de sporen gevonden werden. Eenige ijzeren werktuigen, een zware bijl en een spade van eigenaardigen vorm, in de paalgaten gevonden, leverden een aardige illustratie voor dezen huizenbouw.

Een ware verrassing was het, dat er, behalve de reeds in het vorig bericht genoemde rondbouw uit prae-historischen tijd nog een tweede, nog vroegere nederzetting (waarschijnlijk plm. 1000 v. Chr.) op het terrein van de schans werd aangetroffen. Van acht hutten werden de in den grond ingegraven gaten, welke zich met asch en houtskool hadden gevuld, weergevonden. En in de buurt daarvan twee diepere kuilen, welke waarschijnlijk grafkuilen geweest zijn. Behalve een groote collectie vuursteen werden er 12 grootendeels gave stukken aardewerk, meest zeer mooi versierd en gelijkstaande met de keramiek, die in de Drentsche hunnebedden wordt gevonden, uit deze kuilen te voorschijn gebracht. Het terrein, waarop thans de schans ligt, heeft dus vier perioden van bewoning gekend, de vroegste in den tijd der Drentsche hunnebedden, daarna in de z. g. klokbekerperiode; toen, na Chr., eerst de vroege Saksers en daarna de bewoners van de schans zelve van omstreeks 700—1000 na Chr. De rijke collectie gevonden voorwerpen wordt door H. M. de Koningin aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden geschonken."

Opgravingen te Valkenswaard. — De heer M. A. Evelein, assistent bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, schrijft, dd. 21 Augustus, aan de »N. R. Ct":

In den laatsten tijd werden in het Z. deel van N.-Brabant voortdurend een menigte urnen gevonden, waarin een bevolking, die omstreeks Chr. geb. daar moet hebben geleefd, een deel der resten verzamelde van de door hen verbrande dooden. Tot nog toe had men

zich echter alleen bepaald bij het uitgraven der enkele urnen, zonder een onderzoek te doen naar de wijze hoe men eenmaal bij het in den grond plaatsen dier urnen te werk was gegaan.

Door de directie nu van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werd mij opgedragen een dusdanig onderzoek in te stellen te Valkenswaard, waarvan de resultaten de volgende zijn.

Gevonden werden een 12-tal urnen van het Gallo-Germaansche en Proto-Saksische type, welke in den grond bleken te zijn ingegraven en met een laagje zand te zijn overdekt. Naast enkele urnen werd bovendien een dichte massa beentjes gevonden, die, zooals aangenomen wordt, van den brandstapel bijeengerakeld in een doek werden verzameld.

Na het terrein over een grootere breedte van de humuslaag te hebben ontdaan, bleken 4 der gevonden urnen te liggen tusschen twee evenwijdig gegraven greppels, die aan beide einden met een bocht aan elkaar aansloten. Het zoodoende aan alle zijden afgescheiden terrein dat 16.70 M. lang, en 5.5 M. breed is, bleek echter slechts een eerste aanleg van het urnenveld te zijn geweest. Buiten een der bochten toch, waarover wij zooeven spraken, bleken de beide lengtegreppels evenwijdig aan elkaar te zijn doorgetrokken, tusschen welke in de overige urnen zich bevonden.

Hoever deze tweede aanleg zich heeft uitgestrekt, kon niet meer worden nagegaan, daar een later aangelegde weg, dwars door het urnenveld heen, een verder onderzoek niet mogelijk maakte. Niet onwaarschijnlijk is het echter dat op dezen tweeden aanleg nog een of meerdere zijn gevolgd. Nog 34 M. verder over den genoemden weg zijn reeds eertijds urnen gevonden, en dat wel in het verlengde van het ontgraven urnenveld.

Eindelijk werd bezijden het begin van ons urnenveld een niet nader te volgen oud voetpad gevonden, waarlangs wellicht eenmaal de dooden naar de plaats hunner bestemming werden gebracht.

Stadhuis te Weesp. — De fraaie betimmering van het stadhuis wordt gerestaureerd. Ook de restauratie van de schilderijen is ter hand genomen door de bemoeiïngen van Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk. Het grootste doek, een regentenstuk uit 1652, toegeschreven aan den burgemeester Sibylla, is reeds hersteld.

Verslagen van Vereenigingen.

Vereeniging »Crabeth". — Vrijdag 10 Juli j.l. is in eene, onder leiding van Mr. J. G. Patijn, Commissaris der Koningin in de Provincie Zuid-Holland, te 's Gravenhage gehouden vergadering, de Vereeniging »Crabeth" opgericht, die ten doel heeft het instandhouden van oude geschilderde glazen in openbare gebouwen in Nederland, alsmede het bijeenbrengen van een fonds om daaruit de noodige restauratie dier glazen te bekostigen.

Tot bestuursleden werden gekozen de heeren: Mr. J. C. de Marez Oyens, 's Gravenhage, Voorzitter; R. L. Martens, Gouda, Onder-Voorzitter; A. le Comte, 's Gravenhage, Secretaris; F. A. Hoefer, Hattem, Penningmeester; Jhr. Mr. F. Beelaerts van Blokland, 's Gravenhage; Dr. A. Bredius, 's Gravenhage; J. T. Cremer, Amsterdam; Dr. P. J. H. Cuypers, Roermond;

Jhr. Mr. J. A. Feith, Groningen; J. A. Frederiks, 's Gravenhage; H. W. Mesdag, 's Gravenhage; J. A. P. Montijn, Gouda; Mr. S. Muller Fz., Utrecht; Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Leiden; H. J. de Marez Oyens, Amsterdam; Mr. J. G. Patijn, 's Gravenhage; Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Amsterdam; J. E. Scholten, Groningen; J. L. Schouten, Delft; Mr. J. A. Sillem, Amsterdam; Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, 's Gravenhage; Mr. G. van Tienhoven, Haarlem en Mr. P. Tjeenk Willink, Haarlem.

Jaarverslag van de Vereeniging »Oud-Dordrecht" 1907—1908. — Het aantal bezoekers was grooter dan in de vorige jaren, doch het ledental daalde van 132 op 125.

Belangrijk is de aanwinst van het zilver van het Vleeschhouwersgilde, bestaande uit twee zilveren bekers, twee groote drinkhorens met zilver gemonteerd, twee kleinere horens en een schild met varken. Dit zilverwerk werd door de familie Stoop en Deking Dura aangekocht en aan de Gemeente geschonken, die het wederom in bruikleen gaf aan het Museum.

Jaarlijksch Verslag over den toestand van Dordrechts Museum gedurende het jaar 1907. — Het Bestuur stelde zich in verbinding met de Commissie voor Vreemdelingenverkeer om naar buiten meer bekendheid te geven aan het Museum. Reclamekaartjes werden gedrukt — en het bezoek steeg van 2046 tot 3739 niet-leden. Ook werden persoonlijke jaarkaarten ingevoerd voor *f* 0.50, ter tegemoetkoming aan hen, voor wie de contributie als lid te hoog is. Belangrijke aankoopen van Oude kunst hadden niet plaats. Eenige schilderijen werden door den Heer Heydenrijk nagezien; »de toestand, waarin zich enkele waardevolle schilderijen bevinden, baart het bestuur ernstige zorg".

Gelre, Bijdragen en Mededeelingen, Deel XI, 1908. — Dit deel bevat weder een aantal belangrijke artikelen over Gelderland, waaronder op oudheidkundig gebied te vermelden vallen dat van Jhr. Mr. E. A. van Berensteyn over het Huis te Meteren en zijne bezitters (1267—1907), met afbeeldingen van het Huis en van de kerk te Meteren, dat van J. Gimberg over den Toren der St. Walburgskerk te Zutphen, met afbeelding, en een bouwcontract uit 1541 betreffende het klooster Isendoorn, medegedeeld door J. Gimberg.

In dit deel is tevens opgenomen het verslag der Provinciale Geldersche Archeologische commissie, hetwelk eenige bijzonderheden bevat over de kerk te Epe en de daar gevonden muurschilderingen uit de 16de eeuw. Wij vinden in dit verslag tevens vermeld het vinden van muurschilderingen in de kerk te Hall en het vormen van eene commissie tot behoud van de kerk te Persingen. In eene bijlage van het verslag geeft de Heer J. A. Heuff Azn. een overzicht van de resultaten van de door de Tielsche Oudheidkamer op de Woerd te IJzendoorn gedane opgravingen. Hierbij werden veel scherven van zeer grof Germaansch aardewerk gevonden, fragmenten van Romeinsche dakpannen en van een votiefsteen met de letters L. M., een ruw spinsteentje, een aarden kroesje en een bronzen halsring met spiraalvormige sluiting.

Gelijk met dit deel werd aan de leden toegezonden: Mededeelingen omtrent het Oude Loo en den Cannenburch door F. A. Hoefer, waarin de schrijver de geschiedenis geeft van deze nauw verwante bezittingen, nader toegelicht door een rijke schat van bijlagen en een aantal fraaie afbeeldingen.

Uit het *Jaarverslag* over 1907 van de commissie van beheer over het *Gemeentemuseum te 's-Gravenhage* teekenen wij het volgende aan:

»Acht 17de-eeuwsche tapijtkussenbladen werden geheel hersteld door de firma Maus & Laforêt te Parijs; het verdere opmaken der kussens werd opgedragen aan de firma L. L. Mulder, alhier. Alle kussens zijn thans gerestaureerd."

De finantiëele toestand liet niet toe, de schilderijen, die herstelling behoeven, te restaureeren.

De aanwinsten behooren, behalve een Haagsch porceleinen koffiekan, eenige belangrijke oude prenten (Esaias van de Velde, Suyderkorff enz.) grootendeels tot het gebied der moderne kunst en kunnen hier derhalve niet vermeld worden.

Het verslag eindigt met een verzuchting over gebrek aan ruimte, doch de commissie vreest, »dat in afzienbaren tijd geen kans bestaat op het verkrijgen van een nieuw gebouw." Jammer!

Verslag over den toestand van het West-Friesch Museum te Hoorn, gedurende het jaar 1907. — De inrichting van de Carbasiuskamer en de tentoonstelling van het omvangrijk legaat van wijlen Mevr. De Vicq-Carbasius kwamen gereed. Onder de aanwinsten is het belangrijkst eene serie van 25 teekeningen van C. Pronk uit 1728, met gezichten te Hoorn, die door de stad werden aangekocht en aan het Museum in bruikleen gegeven.

De Commissie klaagt over het gering aantal van 728 bezoekers en over de weinige aanwinsten. Toch vinden wij er nog onder, die niet hier maar in het archief tehuis behooren, met name een notulenboek van eene soepcommissie. Wij vestigen hierop speciaal de aandacht, omdat de Commissie o.a. toezending vraagt van »papieren en bescheiden van vóór 50 jaar".

Aan het slot van het verslag wordt herinnerd aan de restauratie van den Hoofdtoren, met merkwaardige onderpui, en fraai 17de eeuwsch kloktorentje.

Te *Naaldwijk* is op 31 Augustus l.l. een gemeentelijk museum geopend, waarin reeds eenige herinneringen aan het Huis Hondsholredijk en de daar vertoefd hebbende Oranjevorsten zijn bijeengebracht.

Personalia.

Benoemd tot directeur van het Museum Boymans te Rotterdam de Heer F. Schmidt Degener.

AANWINSTEN RIJKSMUSEUM VAN SCHILDERIJEN TE AMSTERDAM.

Van de veiling Lemker-Muller te Kampen afkomstig, zijn de volgende aanwinsten voor het Rijksmuseum te vermelden.

Van Roelandt Roghman twee landschappen — boschgezichten — en beide gemerkt. De doeken verkeerden in een wel wat onrustbarend donkeren staat. De overwichtige boomgevaarten lieten zich aanzien als dof-zwarte plakkaten, partijen al te grof in 't massale aangeduid. Na restauratie echter is er meer speling gekomen in die zwaarheid van toon, vooral ook de opheldering van partijen te midden van duistere boschdiepten heeft de werking van het geheel treffender gemaakt en menig détail tot zijn kernachtige uitdrukking teruggebracht. Er zijn daar kwaliteiten, treffend om hun eenigzins modern karakter, die zelfs even aan Rousseau doen denken. Zeker is het, dat ook in deze schilderijen Roghman ons verschijnt als een schilder om de romantische neigingen in zijn landschap, zeer merkwaardig voor zijn tijd. Een schilder — de vriend van Rembrandt, wellicht ook van Hercules Seghers — met ontegenzeggelijk een tekort aan die eigenschappen, onontbeerlijk aan het volle meesterschap: — kleur is dikwijls groezelig, teekening plomp, factuur log; maar met dit al, of ondanks dit, toch bij machte ons te imponeeren door naar het grootsche doelende landschap-scheppingen. Zooals Houbraken zei: »hij bragt een goede houding in zijn werk, maar schilderde rauw, en wat te veel gebraden, of getaant". Overigens toont zich wel de hoogheid van zijn kunstenaarsaard uit het gezegde, tijdens zijn ouderdom dikwijls herhaald: »Als men de dingen komt te weten is men versleten". Welke elementen waren er in de geestelijke gesteldheid van dezen mensch ontbrekend of onvoldoende ontwikkeld, dat hij niet is uitgegroeid tot een eerste-rangs kunstenaar, waartoe zijn geest toch wel was op aangericht.

Van Knibbergen een panorama-landschap (voluit gemerkt), dat 't meest te waardeeren is, als aanvulling van het documenten-materiaal in 't Rijksmuseum. In zijn »gallerie-toon" pakt het stuk wel op het eerste gezicht, maar bij iets doordringender aanzien blijkt het in zijn voordeeligen goudtoon te veel een behagelijk uiterlijk, losjes van bouw, poover van atmosferische uitdrukking. Het werk van een snelschilder, — om welke kwaliteit Knibbergen vermaard moet zijn geweest — die hier proef gaf van zijn vaardigheid in het schilderen van gezichten in vogelvlucht. Misschien, als het stuk aanmerkelijk kleiner ware, het beter te genieten zou zijn. Nu kan het in de collectie dienst doen als repoussoir voor Van Goyen. En dit is ook een voordeel!

Het stilleven van Jan van de Velde was niet zoo direkt noodig om een leemte in de

vertegenwoordiging van oud-hollandsche meesters aan te vullen. Er was van dezen reeds een zeer goed, maar veel kleiner werk in de verzameling. Aan stillevenkunst echter, dit zoo gewichtige genre uit de oud-hollandsche school, is het Rijksmuseum nog niet overrijk, en een nieuw stukje van een zoo bescheiden en deugdelijken schilder, dat een nader kijk daarbij geeft op zijn talent, mocht welkom wezen. Want dit nieuwe stilleven is veel gecompliceerder van arrangement dan het reeds aanwezige. Eenigzins verwonderlijk is, dat het laatste ruim tien jaar later geschilderd is dan het eerste. Het nieuwe is gedateerd 1647.

Belangrijker aanwinst echter in dit genre lijkt me het kleine stilleventje, dat op naam van Pieter Potter was gezet. Deze attributie zal wel niet houdbaar blijken. We kunnen het voorloopig brengen in de richting der Leidsche School, ongeveer uit den tijd van Dou's aanvankelijk werk. Het is een zeer bijzonder stukje. De kwaliteiten zijn volstrekt niet opvallend, ze schuilen achter het sobere, ja strenge uitzicht van een allergewoonst stilleven-arrangement: eenige lappen, een rood-aarden pot, een mandje, een paar skeletten van dierenkoppen etc. Het geheel is in grauwen, koelen toonaard; het streven naar stofuitdrukking is overwegend. Ziehier een uiting van volbloed naturalisme. De schildering is buitengewoon vast, vergenoegt zich met het soberst kleurgamma. Het steenen potje bijv. lijkt in één kleur geschilderd, en 't is verbazingwekkend, hoe de waarachtigheid van de natuur met zoo sobere uitdrukkingsmiddelen werd nabij gekomen. Ook het mandje op den achtergrond is een overtuigend proefje van technisch kunnen, van de geestkracht eener uitvoering, die, om de *uitbeelding* van een voorwerp waarschijnlijk te doen zijn, de nietigste bijzonderheden in alle onderdeelen nadrukkelijk aan te duiden tracht. Met zijn stelligheid van vormduiding, met zijn gave uitvoerigheid en vaste kleur, zweemen de kwaliteiten hier even naar het krachtige stilleven met het doodshoofd in het Mauritshuis. Dit stukje met zijn reëele eigenschappen, met zijn karaktervol expressief vermogen bij voorstelling van de allersimpelste dingen uit de werkelijkheid, is als een staal van gezonde soliede kunst een verheugende aanwinst voor ons museum.

Door aankoop uit de hand verwierf het Rijksmuseum twee schilderijen van Aert de Gelder en een van Jan de Bray. Deze werken zijn ook in kunst-historisch opzicht niet geheel onbelangrijke nieuwe aanwinsten. De schilderijen van de Gelder hebben tot onderwerp tafereelen uit de Passie; 't zijn hoogstwaarschijnlijk twee exemplaren uit een nu verspreide reeks, waarvan er nog verscheidene in het museum te Aschaffenburg bijeen zijn. Naar mij van oordeelkundige zijde werd medegedeeld, zijn deze over 't algemeen, in uitvoeringskwaliteiten, niet aanmerkelijk superieur aan de onze. In reproductie lijken ook die meer dan ze werkelijk zijn. Dit is eenigermate een geruststelling, want werkelijk, deze stukken kunnen een beschouwing op de keper niet zoo glansrijk doorstaan. Het is mogelijk, dat Aert de Gelder in last had deze werken te vervaardigen — misschien kruisweg-staties voor een kerk? — of wel, toen hem de geestkracht tot lang aangehouden inspanning op het schilderwerk met al zijn technische verwikkelingen ging te kort schieten, hij een anderen kant van zijn talent het meest tot vruchtbaarheid wou brengen. Want onder deze passievoorstellingen zijn er verschillende, die verrassend zijn als producten van een werkelijk zeer origineele en fantastische verbeeldings-wijze der gewijde onderwerpen, waarin de visie

van het landschap vooral zeer treffend is. Onze schilderijen zijn als zoodanig nu niet de allerbelangrijkste. De scèneering op het eene, dat Christus voor het Sanhedrin voorstelt, is al te opvallend overgenomen uit etsen van Rembrandt. Dit is echter aan picturale eigenschappen weer rijker dan het andere. Maar hierin is opmerkelijk een verre en door eigen geest vervormde herinnering aan de groepverdeeling en de dispositie van licht en schaduwpartijen op de Nachtwacht. Het stuk verkeerde evenwel in een zeer ongunstigen staat en het is bij restauratie gebleken, dat deze voorstelling werd geschilderd over een andere heen. Intusschen blijft een vertegenwoordiging van Aert de Gelder door een werk, waarin zijn eigenaardige schilderhoedanigheden voldongener zijn aan te wijzen, een van de zoete wenschen der directie.

De »Judith" van J. de Bray is een aanlokkend schilderijtje; het heeft opvallende hoedanigheden van kleur- en vormuitdrukking. Voor de teekening is vooral het half ontbloote lichaam van den slapenden man, sterk in het verkort gezien, merkwaardig. Het is of in de teekening nog iets voortleeft van de traditie's uit de academische richting van Van Mander en Goltzius, terwijl factuur en de ietwat pralende kleur een zeer gemoderniseerd voorkomen hebben. Het figuurtje in den achtergrond achter Judith is zeer rembrandtiek. De verbeeldingswijze van dit dramatische voorval uit den Bijbel is overigens nogal . . . . . prozaisch. Kandelaar en andere voorwerpen, staande vóór de legerstede, vormen een partij, die heel erg trekt op het stilleven van Dirk de Bray in ons museum. Het schilderijtje is gemerkt en gejaarmerkt: 1659. De gelijkenis met ander werk van Jan de Bray is anders niet opvallend.

Nog werd aangekocht op een veiling van Fr. Muller een zeer goed specimen van Pieter Mulier. Het is een zee- of riviergezicht in den trant van het stukje uit het Mauritshuis en, naar ik meen, minstens van dezelfde kwaliteit. Ook hiermede is in het Rijksmuseum een nieuwe meester der 17de eeuw vertegenwoordigd.

W. STEENHOFF.

AANWINSTEN NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Moest de heer Jan Kalf, in 1903, bij het samenstellen van den catalogus der Textiele kunst in het Nederl. Museum berichten: »in de verzameling ontbreken de z.g. Koptische stoffen geheel", thans is dit niet meer het geval. Door enkele aankoopen in 1904, en vooral door aankoop van een 25-tal lapjes, afkomstig uit de verzameling van den heer Graf te Weenen (voorjaar 1908), bezit het Ned. Museum thans meerdere belangrijke voorbeelden dier oude weef-techniek. Zonder op volledigheid aanspraak te kunnen maken, kan deze verzameling, die in hoofdzaak bedoelt een overzicht te geven der na-classieke kunstnijverheid, met hetgeen thans voorhanden is voorloopig volstaan. Onder den algemeenen naam »Koptische stoffen" worden aangeduid, de door de Egyptenaren der eerste eeuwen

na Christus en door de Kopten vervaardigde weefsels. De Kopten waren de eerste Egyptische Christenen. Als bekend mag verondersteld worden, dat reeds zeer spoedig de Christelijke geloofsleer, via Alexandrië, vasten voet in Egypte verkreeg. Hiertoe zal zeker hebben bijgedragen, dat de nieuwe leer den Egyptenaren niet geheel vreemd was; in de Christelijke leerstellingen en Christelijke symboliek vonden zij veel uit hun ouden Isis-dienst terug. Nadat het Christelijk geloof het oud-Egyptische en het inheemsch geworden Grieksch-heidensche overwonnen had, nam dit, vooral in het Nijldal, een strengen ascetischen vorm aan, waardoor tusschen de bewoners dezer streken en de overige Grieksch-Romeinsche Christenen allengs een dieper wordende kloof ontstond, die, na het concilie van Chalcedonië (451 na Chr.), tot eene scheiding leidde. Dit concilie had de leerstellingen der orthodoxe Romeinsche en Grieksche Christenen aanvaard en aan den Christus eene dubbel-natuur, de goddelijke en menschelijke toegekend. Maar de inheemsche Christenen verklaarden met den Bisschop Cyrill van meening te zijn, dat in Christus slechts één natuur te erkennen was, daar de menschelijke in de goddelijke was opgegaan. De Kopten scheidden zich dien ten gevolge af, hetgeen tot langdurige en diepgaande oneenigheden aanleiding heeft gegeven.

Figuur 1.

In de 7de eeuw was deze scheiding zoozeer in veete veranderd, dat, toen de Islam het land binnendrong, de Kopten er de voorkeur aan gaven de aanhangers van dezen nieuwen godsdienst bij te staan, liever dan de anders denkende stamgenooten in den strijd tegen den Islam te steunen. Zij verklaarden te weten, dat de Grieken den Islam zouden bestrijden, maar dat zij (de Kopten) noch in deze wereld, noch in de toekomstige eenige gemeenschap met hen wenschten te hebben en zoowel den tyran, die te Byzantium wetten voorschreef als het concilie van Chalcedonië en de Melkhiten (orthodoxen, keizerlijken), zijn slaven, verloochenden.

De Kopten hebben zich nog als Christelijke gemeente staande weten te houden, nadat reeds het overige Egypte door den Islam in bezit was genomen. Zij werden geduld en konden in hoofdzaak een zelfstandig godsdienstig leven leiden. Hierdoor wordt begrijpelijk, hoe ook nog na de 7de eeuw Christelijke symboliek aan den Boven-Nijl gebruikelijk bleef. De strijd der iconoclasten bekommerde hen weinig; zij waren te ver van Rome en Constantinopel verwijderd. Dit was ook de reden waarom later zoowel pauselijke decreten als besluiten van de keizerlijke synode te Constantinopel (7de en 8ste eeuw) hen weinig verontrustten.

Zooals uit de oude teksten herhaaldelijk blijkt, waren de Egyptenaren reeds in de

oudheid als kundige wevers bekend. Ook de Kopten blijken in de weefkunst uitgemunt te hebben. Hunne weefsels, op zeer enkele uitzonderingen na, de oudst bewaard gebleven textiel-producten, zijn voor het eerst goed bekend geworden door de grafvondsten van Sakkarah (1882), Akmim-Panopolis (1884), Arsinoë, El Fajum enz. enz., die het resultaat waren van onderzoekingstochten, oorspronkelijk met een wetenschappelijk doel, later ook om louter mercantile redenen ondernomen.

Van hen, die deze stoffen wetenschappelijk hebben beschreven, noem ik Karabacek, Riegl, Ebers, Maspero, Gayet, Gerspach, Bock, e. a.

In de meeste gevallen zijn de gevonden weefselfragmenten resten van kleedingstukken. Slechts enkele voorbeelden van andere herkomst zijn bekend. In die gevallen behoorden deze stoffen waarschijnlijk tot de tafelbedekkingen of gordijnen, van welker versiering wij ons een denkbeeld kunnen vormen door de Ravennatische mozaïken. (Paleis van Theodorik en Avondmaal in S. Appolinare nuovo). De oorzaak van deze gelijke herkomst is vooral te zoeken in de vindplaatsen, in verband met de nieuwere begravings-wijze der Egyptenaren uit de na-Christelijke perioden. Reeds in de 4de eeuw bracht het algemeen gebruik mede, de dooden niet meer te verbranden, maar te begraven. Werd de overledene bijgezet, dan was hij gekleed in het ornaat, hetwelk zijnen stand eigen was, of wel hem werden die kleeren aangedaan, die tijdens het leven dagelijks gedragen waren. Hierop wijst het herhaaldelijk voorkomen van gestopte en genaaide kleedingstukken zoowel als de kinderkleertjes met oprijgsels (op den groei gemaakt), waarin meerdere der overblijfselen van de opvallend veel voorkomende kinderlijkjes gevonden zijn.

Figuur 2.

De vorm van het geheel der kleedingstukken uit dien tijd is ons eveneens door de grafvondsten bekend. In onze verzameling bevindt zich een vrij goed voorbeeld van een geheel kleedingstuk, n.l. het kinderhemdje (kleine tunica), hetwelk hier onder fig. 1 afgebeeld wordt. In het midden ziet men de opening waardoor het hoofd gestoken werd. Links en rechts daarvan waren de schouders met een ornament versierd. Langs rug en borst liepen, aan beide zijden, ornament-banden naar beneden, dikwijls eindigend in eene schildvormige spang. Daaronder waren meestal enkele vierkante, ronde of ovale ornamenten aangebracht of wel een breede strook met doorloopend ornament sloot het geheel van onderen af. De borst was veelal door eenen borstlap versierd. Waarschijnlijk zal, in den tijd van het ontstaan dezer kleedingstukken, de meerdere of mindere versiering zoowel van maatschappelijken rang en stand als van persoonlijken smaak afhankelijk zijn geweest, maar over het algemeen zal het bovenomschreven type het meest voorgekomen zijn.

De techniek, door de Kopten voor hun geheel-linnen weefsels gevolgd, is de eenvoudige gelijk-afwisselende kruising van ketting- en inslagdraad. Bij de weefsels uit linnen en wol samengesteld werd echter meest gobelin-techniek toegepast, d. w. z. men liet de verschillend gekleurde inslagdraden niet telkens het geheele weefsel doorloopen, maar al naarmate der teekening over slechts enkele kettingdraden gaan. Het verband tusschen deze en de niet door loopende kettingdraden werd dan, zoo noodig, door latere hechting met naald en draad verkregen. Het is begrijpelijk, dat deze weef-wijze vooral bij de ornamentweverij gemak opleverde.

Waren de kleedingstukken nieuw of nog aan weinig slijtage onderhevig geweest, dan ziet men de versieringen, tegelijk met het vervaardigen der stof, daarbij ingeweven. De op linnen genaaide ornament-stukken wijzen op een later, gewijzigd gebruik, en hebben waarschijnlijk alleen gediend tot goedkoope versiering van andere kleedingstukken, nadat de oorspronkelijke versleten of onbruikbaar waren geworden. In onze verzameling bevinden zich verschillende voorbeelden van fraaie ingeweven versiering. Een van deze beelden wij in fig. 2 af.

Figuur 3.

Eene afzonderlijke groep vormen in onze collectie de drie weefsel-fragmenten met lange franje, waarvan fig. 3 een denkbeeld kan geven. Twee dezer fragmenten hebben vermoedelijk tot kleine vierkante doeken behoord; te oordeelen naar het zeer breed gehouden meander-motief, maakte het derde deel uit van een weefsel van grootere afmeting. De franje bestaat uit een zeer hooge, getrokken pool; de versiering is van kleurige wol. Op enkele plaatsen zijn eenige kettingdraden door de inslagdraden saamgevat zoodat relief-strepen in het weefsel gevormd werden. Waartoe dergelijke doeken gediend hebben is niet met zekerheid uit te maken. Misschien waren het hoofd-doeken, of omslag-doeken ter beschutting tegen koude of wel z.g. doodendoeken ter laatste omhulling van het gekleede lijk.

Voor verzamelingen, die slechts in den laatsten tijd Koptische weefsels konden verwerven, zal het bezwaarlijk en weinig loonend zijn, een onderzoek naar de herkomst der stoffen in te stellen, teneinde den tijd van hun ontstaan bij benadering te bepalen. Hiervoor is men veeleer op stijl-kritiek aangewezen. Maar niet daarom alleen is het ornament der Koptische stoffen van waarde. Het grootste belang toch ligt hierin, dat in deze stoffen, in groote verscheidenheid, elementen van versiering gevonden worden uit eenen tijd, welks kunst vroeger slechts door monumentale werken bekend was en waarin bovendien het proto-type der versierings-factoren van latere, meer westelijke merovingische, karolingische en romaansche ornamentatie te herkennen valt. Ook vele der belangrijkste motieven uit

de stijlen der oudheid worden in de versiering dezer weefsels weerspiegeld. Onder deze komen vooraan die der Perzisch-Assyrische (Sarsanidische), der Byzantijnsche, der keizerlijk-Romeinsche en der vroeg-Christelijke kunst.

Onder directen, of Byzantijnsch-Perzischen, Assyrischen invloed schijnen ontstaan te zijn de voorstellingen van jachtscènes, zooals o.a. onze horizontale strook (fig. 4) vertoont.

In cirkelronde, door bladwerk omlijste vakken ziet men twee, van elkaar rijdende, naar achteren boogschietende ruiters te paard. Onder hen loopen meerdere viervoetige dieren, van welke een hond, een leeuw en een panter-achtig dier te herkennen zijn. Deze jachtscènes zijn gescheiden door palmvormige ornamenten, die evenzoo op Syrische afkomst duiden. De horizontale strook is later gehecht geworden op een fragment van een kleedingstuk, waarop zijn afgebeeld naakte en in Egyptische kleeding gehulde figuren. De heldere kleuren en duidelijke teekening maken deze strooken tot belangrijke fragmenten. Ruiterscènes, maar waarschijnlijk uit lateren tijd, vertoonen ook andere fragmenten uit onze verzameling, b.v. het door zijn bruinroode en groene kleuren zoo decoratieve trapezium-vormig fragment. Niet gemakkelijk valt het dit stuk te dateeren. De ruiter-figuren hebben hier nog duidelijk de hoofden van den god Horus, maar het genimbeerde beeld in het midden doet toch reeds aan na-Christelijke tijden denken. Waarschijnlijk moet daarom in de ruiters uitsluitend een decoratief motief gezien worden en mag aan de voorstelling geen groote waarde gehecht worden. Het is bekend dat dergelijke motieven ook in den Christelijken tijd nog lang als traditioneele versiering toegepast werden. Anderzijds moet niet vergeten worden, dat ook in vóór-Christelijken tijd genimbeerde figuren voorkwamen. Ruiters te paard vertoonen ook twee op linnen genaaide smalle strooken, die vooral in blauw, rood en wit versierd zijn. Deze dagteekenen vermoedelijk uit lateren tijd, daar de figuren hier reeds duidelijk invloed van Christelijke symboliek hebben ondergaan en overeenkomst vertoonen met het latere type van den Augustinus der Romaansche kerkportalen en met de St. George-voorstelling.

Figuur 4.

Waarschijnlijk aan Byzantijnsche vormen ontleend zijn de stoffen met het motief van de vaas met twee ooren, waaruit ranken opstijgen, die in hun vertakkingen vogels en viervoetige dieren omlijsten. Een aardig beeld hiervan geeft in onze verzameling het fragment, dat door paarsche, wollen inslagdraden eene zoodanige teekening in het overigens witlinnen weefsel toont. Dit fragment geeft tevens aanleiding te bemerken, dat de wevers blijkbaar geen bezwaar maakten, indien niet alle motieven eene zelfde richting hadden. Het lang-oorige haasje (evenals de eend een zeer oud motief in de Egyptische ornamentiek) loopt in omgekeerde richting met het hoofdmotief en de vogel, links van den vaas-hals, zit met den kop naar onderen. Dit bewijst hoezeer de ornamanisten hun motieven als louter versierings-elementen of als symbolen opvatten. Zij bedoelden niet eene afbeelding te geven van levende wezens, hetgeen ook, zooals bekend is, meermalen gedurende de eerste eeuwen verboden werd. De kleine verzameling in het Ned. Museum biedt herhaaldelijk gelegenheid dit op te merken. Eene zeer sierlijke toepassing van het vaas-motief vindt men in het kleine ongeveer ronde lapje met de vier in een midden-cirkel naar-elkaar-toegeplaatste vazen.

Figuur 5.

Weder een afzonderlijke groep vormen de weefsels, welker effen, paarse, zwarte of donker-blauwe wollen ondergrond door eene zeer fijne teekening van wit-linnen draden verlevendigd wordt. Bij het eerste gezicht schijnt het, als waren deze draden later met de naald ingeborduurd, maar een nauwkeurig onderzoek doet dit weinig waarschijnlijk blijven. Gaarne vereenigen wij ons daarom met de uitspraak van Gerspach, volgens welke deze dunne draden tegelijk met de overige inslagdraden in het weefsel werden opgenomen. Aan de achterzijde der weefsels is dit waar te nemen: de witte draad loopt onafgebroken door en werd door gelijke kamstooten met de overige draden samengedrongen. De teekening vertoont veel overeenkomst met die van het ornament, dat in de eerste eeuwen na Christus in het geheele Romeinsche Rijk voorkomt: rechtlijnige en ronde vlechtingen, rosetten, kruisen en zigzaglijnen.

De duidelijkst herkenbare invloed der klassieke oudheid vertoont, in onze verzameling, het reeds in 1904 aangekochte lapje met de voorstelling van Dionysus, met pantervel om de schouders, tusschen twee satyrs en drie neergezeten vrouwen (fig. 5.) De heer A. Pit vestigde reeds de aandacht op dit zeer belangrijke fragment in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, Jaargang 1904.

Een enkel woord dient nog gezegd omtrent de kleur der Koptische linnen-wollen stoffen. In vele gevallen is het, tengevolge van door den tijd veroorzaakte veranderingen of van vermenging, moeilijk, den aard der gebruikte verfstoffen te herkennen. Het is echter gebleken, dat meestal plantaardige kleurmiddelen gebruikt werden (meekrap, indigo). Een enkele maal schijnt ook kermes gebezigd te zijn (Riegl). Vooral onder de stoffen, welke dit voorjaar aangekocht werden zijn enkele met bijzonder heldere kleurschakeeringen. In het algemeen zijn de oudere weefsels soberder van toon; later, toen luxe meerder en algemeener werd, waren ook de bonte stoffen meer gevraagd. Als regel gold, dat slechts de wollen draden geverfd werden; het linnen bleef meest wit en waar de teekening wit vereischte werden meest linnen draden ingevoegd. Het effect dier kleuren is veelal verrassend, maar toch dient opgemerkt te worden, dat dit resultaat in de weefsels uit den lateren tijd veelal ten koste van de teekening bereikt werd. Zoo verzorgd en vast als deze zich in de oude stoffen vertoont, zoo veronachtzaamd en gebrekkig is ze in de stoffen uit latere eeuwen. Het menschelijk figuur verkrijgt groteske vormen, de voorstellingen worden verward en de motieven zijn nauwelijks meer te herkennen. De, in het midden van het rood, groen, geel en zwart-bruin gekleurde fragment in onze verzameling aangebrachte, quasi-menschelijke figuur, met haar onevenredige afmetingen, haar opgetrokken beentjes en haar zeer groot hoofd, hetwelk door den Hathor-achtigen haartooi en breeden sluier nog opvallender wordt, zou niet doen vermoeden, dat Egyptische beschaving aan deze ruwe uitbeelding vooraf was gegaan. Ook de op andere fragmenten uit dezen tijd aangebrachte figuren geven allerminst een aantrekkelijk beeld van het menschelijk uiterlijk. Eene vergelijking met de in fig. 3 en 5 afgebeelde stoffen is voldoende, teneinde den grooten achteruitgang te doen gevoelen.

Over het algemeen echter spreekt uit de polychrome weefsels groote rijkdom van kleur. Merkwaardig is, dat vooral in de randen en omlijstingen die kleuren veelal in kleinen blokjes-vorm naast elkander zijn gevoegd, waardoor sterker tegenstelling en, bij nieuwe stoffen, heviger schittering verkregen werd. Bestaat ook hierin niet weder overeenkomst met de techniek van het mozaïek-werk, dat ook vooral door kleur-contrast effect beoogde? Op eenigen afstand bezien, zou men meenen, dat de weefsels inderdaad met gekleurde stukjes glas of steen bezet waren en duidelijker begrijpt men dan de klacht van den vierdeneeuwschen Austerius, bisschop van Amasia, die de rijk gefigureerde kleederdrachten uit het Rome van zijnen tijd veroordeelde, zeggende, dat het evangelie eer op de kleeren dan in het hart gedragen werd en men, de lieden door de straten ziende gaan, zou meenen beschilderde wanden te zien.

Behalve de hierboven vermelde weefsels, alle uit linnen ketting met linnen of wollen inslag bestaande, bezit de verzameling nog enkele exemplaren van de thans zeer moeilijk en niet dan tegen hoogen prijs verkrijgbare zijden weefsels. Wij hopen deze een ander maal afzonderlijk te kunnen bespreken.

Ook de verzameling nationaal aardewerk kon in den loop van dit jaar met enkele belangrijke stukken vermeerderd worden.

Allereerst moeten vermeld worden twee kandelaars van polychroom Delftsch aardewerk in de manier van Pijnacker. De verzameling bezat reeds een eerste-rangswerk uit dit bekende atelier, dat zich met het monogram A. P. K. teekende, n.l. de in kleuren versierde kan met den bas-spelenden jongen man; maar de kandelaars laten een wijze van versiering zien, welke zeldzaam genoemd mag worden en in onze verzameling nog niet was vertegenwoordigd. Wij vinden hier een duidelijk uitgesproken en voor de Delftsche fabrieken betrekkelijk zuiver geteekend Lodewijk XIV-ornament. Dit alleen is reeds belangrijk. De rijkdom van uitvoering, de fijne smaak, waarmede het palet van rood, blauw, groen, zwart en goud is aangewend, de volmaakt gave wijze, waarop de kleuren in den moffeloven op het email zijn gebracht, wettigen bovendien den lof, welken men dit produkt, zij het dan ook van ietwat decadent fabrikaat, niet mag onthouden.

Voor de geschiedenis van het vroege Delftsch zijn belangrijk de twee van onderen met lood-glazuur, van boven met tin-glazuur gedekte tamelijk platte wapenbordjes uit het eind der 16de of het begin der 17de eeuw. Beider gekartelde rand vertoont de, in het Hollandsche aardewerk uit dien tijd herhaaldelijk voorkomende versiering van noppen, die met den vinger van onder naar boven doorgedrukt en daarna in oranje, blauw en groen versierd werden. De eigenaardige spiraal-vormige krullen ontbreken niet. Beider plat is met een wapen beschilderd. Vooral het bordje met het gepaalde wapenschild is goed gecomponeerd en met zekere hand geteekend; het andere bordje, met het geschuinde wapenschild munt daarentegen door decoratief effect uit. Deze twee bordjes zijn karakteristieke voortbrengselen onzer nationale kunstnijverheid van omstreeks 1600: niet bijzonder fijn van vorm of kleur, maar van schilderachtige werking en degelijke techniek.

Voor den overgang van het aardewerk met nationale versiering naar dat met chineesch décor is het platte, breedgerande bordje met de afbeelding van eenige huisjes in blauw en oranje kenmerkend. Het is een voortbrengsel van geheel populaire kunst, maar door zijn krullige randversiering in blauw voor de ontwikkelings-geschiedenis van het Delftsche aardewerk van waarde.

Ook werd aangekocht een in blauw, groen, oranje en mangaan versierde schotel met eene, waarschijnlijk aan een prent ontleende voorstelling van Vertummus en Pomona. De algemeene indeeling der versiering wijkt af van het bij ons nationale aardewerk meest voorkomend type, zoodat men een oogenblik zou kunnen twijfelen of men hier wel met een Hollandsch fabrikaat te doen heeft, maar door teekening en toon schijnt het kleine blauw gekleurde landschap op den rechter achtergrond reeds een voorlooper te zijn van de latere Delftsche landschap-tegel-tableaux.

De bloeitijd van het Delftsch aardewerk is onder de nieuwe aanwinsten vertegenwoordigd door een van de Vereeniging Rembrandt in bruikleen ontvangen groote polychrome schotel, fig. 6. In het roomachtig email der achterzijde is hij voluit »Roos" gemerkt. Deze

schotel getuigt van het groote technisch-kunnen onzer 17de eeuwsche plateel-bakkers en overtreft door kracht van kleur en qualiteit van email vrijwel alles, wat tot dusver in onze verzameling of daarbuiten aanwezig was. Allereerst wordt men getroffen door de buitengewone helderheid en frischheid der kleuren en door de krasheid, waarmede de omtrekken der teekening tegen den witten ondergrond uitkomen. Het nationale heeft hier wel is waar in de versiering voor navolging van chineesch porcelein moeten wijken, maar zoo ergens, dan komt hier voor den dag, hoezeer de verandering van materiaal, van porcelein in aardewerk, aan het warme, zachte »aandoen" ten goede komt.

Eene vergelijking met het kleine, eveneens »Roos" gemerkte bordje kan van nut zijn. Men vindt hier, vooral in het blauw en rood, een geheel overeenkomstige kleurschakeering, die wij bovendien op menig ander stuk zouden kunnen aanwijzen en welke aan de fabriek de Roos iets zeer eigens bijzetten.

Figuur 6.

Aan de, door den laatsten verkooper gegeven verzekering, dat de schotel slechts met een acht-tal kleinere gevonden was, kan thans geen vertrouwen meer worden geschonken. Nu echter gebleken is, dat van dezelfde herkomst ook nog een tiental andere kommen en schalen bestaan, ligt het vermoeden voor de hand, dat al deze deel hebben uitgemaakt van een compleet servies. De wetenschap, dat een zoo groot aantal voorwerpen van eenzelfde ingewikkeld décor eene zoo algeheele overeenkomst vertoonen, moet onzen eerbied voor de ongeëvenaarde vastheid van werken en voor het volkomen beheerschen der technische moeilijkheden in de Delftsche ateliers voor goed vestigen.

M. VAN NOTTEN.

MUSEUM BOYMANS.

Dit museum heeft sedert het optreden van den nieuwen directeur, den heer F. Schmidt Degener, verscheidene geschenken ontvangen, die ik in het kort even wil vermelden, daarbij niet sprekend van de niet-Hollandsche geschenken (een schilderij, dat op naam van Le Nain staat, een aan Mategna toegeschreven penteekening en een teekening, door den heer L. Nardus

vervaardigd). Van de overige geschenken zijn er thans drie tentoongesteld: een interieur van Brekelenkam, een stilleven, dat aan Kalf wordt toegeschreven en een interieur, dat den naam van Teniers draagt.

De Brekelenkam, geschenk van den kunsthandelaar F. Kleinberger te Parijs, is een zeer mooi, gaaf schilderij, dat den meester van zijn kalmsten, meest overwegenden kant toont en in dit opzicht op één lijn staat met het eenige jaren geleden door de Lakenhal te Leiden van denzelfden kunsthandelaar aangekochte stuk. De fijne grijzen van muur en schoorsteenmantel en het geel van het jak der vrouw hebben kwaliteiten, die het schilderij nog aantrekkelijker maken dan het Leidsche. Het stelt een bij Brekelenkam nogal eens voorkomend onderwerp voor: een familie aan tafel.

Door het cadeau doen van een stilleven, dat in rijkdom van warme kleuren en diepte van toon in Boymans slechts weinig mededingers vindt, heeft de heer W. de Gelder uit Brussel het in dezen wedstrijd van schenkingen gewonnen. Inderdaad, deze schenking is haast nog meer de moeite waard dan die van den Brekelenkam: een stilleven met op een marmeren plint een Oostersch tapijt met veel plekken rood, en daarop een zilveren schotel met een granaatappel en een citroen, een mes, en verder een Chineesche pul en wat glazen. Dit alles, evenals de achtergrond, behandeld à la Willem Kalf. Bij Kalf af, maar niet door Kalf geschilderd. Immers één eigenschap mist deze schilderij in verscheiden details: het algeheel »uit de verf" zijn, wat Kalf's werk altijd heeft, behalve wanneer hij bloemen (b.v. een roos [1]) schildert. In de linksche gedeelten van het tapijt en in de zilveren schaal ziet men dit het best en wat Kalf zoo prachtig geven kan: het brooze van Chineesch porselein, ontbreekt in de pul geheel. Het groenig-grauwige blauw-décor van dit voorwerp en de voorzichtige, soms als voor teekenfouten vreezende teekening ervan brengen ons het eerst op het spoor van den waren maker van deze schilderij: Jurriaen van Streeck (1632—1678), die in zijn beste werken iets koeler van toon, iets platter van teekening is dan Kalf. Bij het nauwkeurig bekijken van de citroen en het messeheft komt de gedachte aan van Streeck steeds sterker op en bij vergelijking met een dergelijk werk, n.l. het voluit gemerkte, voor van Streeck zeer karakteristieke stilleven in het Leidsch Gemeentemuseum, verdwijnt alle twijfel. In elk detail is er technische congruentie — als ik dit zoo noemen mag — tusschen deze twee schilderijen: het porselein, de citroen, het heft van het mes en tal van andere details, die beide schilderijen gemeen hebben, zijn absoluut op dezelfde wijze »gedaan".

De schilderij is in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant" als Kalf gesignaleerd en blijkbaar als zoodanig aan het museum *geschonken*. En al moge het dus wellicht ietwat onkiesch schijnen, dit gegeven paard zoo maar dadelijk in den bek te zien, meen ik toch, dit gerustelijk te mogen doen, omdat de milde gever het wel met mij eens zal zijn, dat de artistennaam, waaronder een schilderij, dat nooit meer in den handel zal komen, gecatalogiseerd staat, aan de schoonheid daarvan geen afbreuk kan doen. En dan is het toch maar beter, aan het fraaie stilleven dadelijk de juiste benaming te geven, in plaats van den smijdiger,

1) Vgl. b.v. de schilderij bij Jhr. Ch. v. d. Poll te Haarlem.

gemakkelijker werkenden Kalf dit niet algeheel op de hoogte van diens capaciteiten staande werk noodeloos toe te schrijven.

De valsche handteekening A. v. B. (doelende op v. Beyeren) in den linker benedenhoek toont alweer, hoe roekeloos op onze oude schilderijen vaak maar handteekeningen gezet worden, om er nòg meer geld uit te kunnen slaan.

Het derde geschenk, waarvan de bespreking binnen het kader van het »Bulletin" valt, is een geschenk van den heer L. Nardus te Suresnes, die reeds zoo vaak onze musea (het Mauritshuis, het Rijksmuseum en het Gemeentemuseum te Leiden) met kostbare cadeaux in schilderijen verblijdde. De schilderij, die op naam staat van David Teniers den Jonge, behoort tot die groep van vrij grof geschilderde interieurs, die doorgaans nog als eigenhandige werken van dien meester worden beschouwd, maar waaromtrent het wel eens de moeite zou loonen, na te gaan, in hoeverre ze tot Teniers zelve in een verhouding zouden kunnen staan als b.v. de talrijke, onder Rubens' leiding in diens atelier naar zijn ontwerpen gemaakte decoratie-werken staan tot zijn eigenhandig werk.

Er is toch, dunkt me, een wel wat àl te groot verschil tusschen b.v. den meer dan nalatig geschilderden pot, midden op den vloer van het Boymans-stukje, en de potten en pannen van b.v. den Alchimist of de Keuken in het Mauritshuis, dan dat men zóó maar aan zou moeten nemen, dat dit alles werk van één hand is. In ieder geval acht ik het het wijste, om in de musea (de éénige plaatsen waar nòch winzucht nòch verzamelaarsijdelheid de beschrijving der etiketten op schilderijlijsten mogen kunnen beïnvloeden) dergelijke werken voorzichtiglijk als »toegeschreven aan Teniers" of zoo iets, te catalogiseeren en die toeschrijving in den catalogus nader te motiveeren.

Overigens is deze schilderij, behalve in haar grove, weinig ernstig geschilderde details, aantrekkelijk van kleur: een roode muts, een groen jak, smakelijke bruine en grijsgeele tinten. Voor den »cultuurhistoricus" is ze óók aardig, omdat ze het gebruik der in oblong formaat gedrukte »liedtboecken" in de kroegen zoo goed illustreert.

Den Haag, 24 Nov. 1908. W. MARTIN.

DE NEGENDE »DENKMALPFLEGETAG" TE LÜBECK.

Evenals bij den in het vorig jaar te Mannheim gehouden »Denkmalpflegetag", deed de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten van geschiedenis en kunst zich ook bij dit negende congres voor monumentenzorg vertegenwoordigen. Met het lid der Commissie, den heer F. A. Hoefer, was de ondergeteekende daartoe aangewezen. Ook de secretaris der provinciale Utrechtsche archeologische commissie, de heer W. Croockewit W. A.zn., nam deel aan het congres.

Bij den aanvang der beraadslagingen bracht de heer Hoefer in een geestig speechje aan het congres de groeten der Nederlandsche Rijkscommissie over, gewaagde met erkentelijkheid ervan hoeveel nut de Nederlandsche monumentenbeschrijving had ondervonden

van de Duitsche ervaring op dit gebied, en sprak den wensch uit, dat voor een der volgende bijeenkomsten van den Denkmalpflegetag eens een Nederlandsche stad mocht worden gekozen. Het denkbeeld scheen in goede aarde te vallen, gelijk er ook overigens sympathie voor Nederland bij velen der aanwezigen bleek te bestaan, want toen de heer Hoefer in een rede aan het onvermijdelijke »Festessen" aan de oude relaties tusschen de Nederlandsche Hanse-steden en Lübeck had herinnerd, werd er een »Oranjeboven" geroepen, dat — in zoo oer-Duitsch gezelschap, in een zoo hevig-Duitsche stad als Lübeck — voor de enkele Hollanders een ontroerenden klank had. . . . .

Het is niet mijne bedoeling hier van de verhandelingen van het congres een getrouw overzicht te geven: men weet, dat deze in voortreffelijke stenografische verslagen worden gepubliceerd, zoodat de belangstellende daar alles vinden kan. Het bijwonen van dergelijke congressen biedt echter vooral het nut, dat men in aanraking komt met vakgenooten, van wie altijd wat te leeren valt, en dat men verneemt wat elders gedaan wordt in de lijn van eigen werkzaamheid.

De vergaderingen hadden plaats in de aula van het z.g. Johanneum, het Lübecksche Realgymnasium. Het is bekend, dat in Lübeck in alle kringen der bevolking een zeer levendige belangstelling heerscht voor de oude monumenten. Hoewel zij dan ook sterk toeneemt en langzamerhand zich heeft gesteld gezien voor de problemen, die in den regel oude gebouwen het meest bedreigen: verkeerseischen en stadsuitbreiding, heeft de stad toch naar verhouding veel meer van haar oudheid bewaard dan andere gemeenten. Het scheen der moeite waard eens na te gaan, waaraan dit is te danken en de school zelf, waarin het congres plaats had, gaf daaromtrent reeds eenige inlichting. In een der lokalen had de leeraar in het teekenen — wanneer zal aan onze gymnasia teekenonderwijs zijn ingevoerd! — een tentoonstellinkje ingericht van het werk zijner leerlingen, en daaruit bleek, dat hij hen geregeld oude gebouwen uit de stad liet teekenen. Men zag er onbeholpen schetsen naar eenvoudige huizen, het werk van eerstbeginnenden, fusains naar moeilijker en meer schilderachtige gevallen, en eindelijk zelfs aquarellen, waarop een stuk van een straat of een gezicht op een kerk was weergegeven. Het is duidelijk hoezeer een aldus opgevat teekenonderwijs bevorderlijk moet zijn aan de liefde voor het oude stedeschoon, hoezeer het ook begrip voor de oude kunst moet verbreiden en men begrijpt, dat aldus gevormde gymnasiasten, als zij later burgers en bestuurders hunner stad zullen zijn geworden, der monumentenzorg een warm hart moeten toedragen.

Het bleek mij voorts, dat er in Lübeck niet minder dan vier vereenigingen bestaan, die, naast andere doeleinden, ook het behoud der monumenten nastreven, nl.: Verein für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, Verein für Heimatschutz, Verein von Kunstfreunden en Verein zur Hebung des Fremdenverkehrs [1]).

1) In bizondere gevallen steunden ook andere vereenigingen de monumentenzorg, o.a. de Architecten- und Ingenieursverein en de Gesellschaft zur Beforderung gemeinnütziger Tätigkeit. De meeste dezer vereenigingen bieden in jaarverslagen of andere periodieke uitgaven gelegenheid tot het publiceeren van plaatselijk-geschiedkundige opstellen, of zij bezorgen monografische publicaties. Zoo gaf de »Verein

Waar het noodig is werken deze vereenigingen, die verschillende categorieën der burgerij omvatten en bereiken, tezamen. Zij hebben blijkbaar ook het oor der stedelijke (of staats-)regeering, want al bestaat er in Lübeck nog geen eigenlijke wettelijke monumentenbescherming, de overheid doet toch al het mogelijke om oude gebouwen in stand te houden. De eigendommen der stad worden in de eerste plaats beschermd, maar als er een belangrijk bouwwerk in particulier bezit bedreigd wordt, schroomt zij niet door belangrijke geldelijke bijdragen eene restauratie te bevorderen, zooals bijv. bij de beroemde Löwenapotheke, en voorts wendt zij al haar macht en invloed aan, om te zorgen dat nieuwe gebouwen, die in de nabijheid van fraaie monumenten zullen verrijzen, geëigend zijn om deze geen afbreuk te doen. Een tijd lang heeft men in dit opzicht heil gezocht in het bevorderen van bouwen in den ouden Lübeckschen trant, maar men komt daarvan, gelukkig, thans terug en bepaalt zich ertoe door beperking der hoogte van nieuwe stichtingen en door het stellen van zekere aesthetische eischen, te zorgen, dat een mooi oud gebouw of straat-aspect niet wordt doodgeslagen of ontsierd door àl te reusachtige of àl te wild-moderne architectuur.

Een voordracht met lichtbeelden, door den stadsbouwmeester Baltzer gehouden, gaf een goed overzicht van de resultaten door deze overheidszorg verkregen. In het bizonder trof daarbij de wijze, waarop men een quaestie van ombouwing eener oude kerk had opgelost. Het gold de vernieuwing van een, op eenigen afstand vóór de Mariakerk staand winkelhuis, dat aan ééne zijde tegen eene oude kapel was aangebouwd. Men volgde hier niet het goedkoope recept: »afbreken en onbelemmerd uitzicht op de kerk laten", maar men voelde, dat de reusachtige hoogte van de kerk, ineens overzien, niet grootsch doch verpletterend zou werken, en men bouwde daarom op dezelfde plaats een nieuw huis, tamelijk laag en in »anspruchslose" vormen, waar de kerk boven uit rijst, als samengegroeid met de omgeving.

Het was een voorbeeld, dat te meer pakte, omdat een deel der besprekingen van het congres juist aan verwante quaesties gewijd was. Door prof. Gurlitt werd gehandeld over »Freilegung und Umbauung alter kirchen" en door den Dresdenschen architect Gräbner werd dezelfde vraag aangeroerd in zijne met lichtbeelden verduidelijkte voordracht over: »Beispiele practischer Denkmalpflege aus neuester Zeit", terwijl ook een rede van Charles Buls, den bekenden oud-burgemeester van Brussel, hetzelfde thema besprak, naar aanleiding van de voorgenomen ontmanteling van kerken te Antwerpen, Leuven en Doornik.

Er bleek wel, dat allen het erover eens waren, dat in den regel een bestaande ombouwing eener kerk behoort gespaard te worden, en dat dikwijls ook eene niet vlak tegen de kerk aanleunende, maar op eenigen afstand daarvan geplaatste, bebouwing aan haar aspect eer goed dan kwaad doet. Maar men begreep toch ook algemeen, dat de vraag der ontmanteling of vrijlegging van een gebouw niet door eene generaliseerende theorie

von Kunstfreunden" een zeer belangrijke studie uit: Dr. R. Struck, »Das alte bürgerliche Wohnhaus in Lübeck", 1908, waarvan den congressisten een present-exemplaar werd aangeboden, terwijl de vereeniging voor vreemdelingenverkeer een fraai gidsje van de stad publiceerde, smakelijk gedrukt en geïllustreerd met bij het typografisch geheel passende reproducties van penteekeningen. In woord en beeld is daarbij aan de monumenten alle aandacht gewijd.

kan worden opgelost, dat ieder geval op zichzelf behoort te worden bekeken, en dat men alleen dàn elken aanbouw kan veroordeelen, indien men te doen heeft met een gebouw, dat blijkbaar bedoeld is als een in zichzelf afgesloten, symmetrisch geheel, gelijk in ons land b.v. het stadhuis op den Dam te Amsterdam er een is.

Als een uitnemend voorbeeld om voor- en nadeelen der vrijlegging van een gebouw te demonstreeren, werd natuurlijk de Dom van Keulen aangehaald: de onbelemmerde aanblik doet ongetwijfeld goed aan het naar het station gekeerde front, waar trouwens een altijd druk verkeer aan het ruime voorplein allen indruk van leegheid ontneemt, maar elders, langs de zijschepen en het choor, voelt men de groote pleinruimte als overbodig, de kathedraal zelf als al te overzichtelijk. Men mist hier ook noode den maatstaf, die door de aanwezigheid van gewone huizen zou geboden worden — en zoo komt men tot het besluit, dat de onbevredigende aanblik van den Dom aan deze zijde goeddeels het gevolg is van de verwijdering der smalle straatjes, die hier vroeger bestonden en die maakten, dat men de kerk telkens slechts gedeeltelijk, maar juist daardoor als een verrassing, en als sprookjesachtig-groot, te zien kreeg.

Vooral op den maatstaf, door om- en aanbouwen eener kerk aan de hand gedaan, werd door Gurlitt nadruk gelegd. Zoo kon hij dan ook adviseeren in gevallen waar bouwvalligheid dwingt zulke belendingen af te breken, ze opnieuw op te bouwen. Maar dan — en hier kwam duidelijk het standpunt aan den dag, dat men thans in Duitschland, in *theorie*, algemeen inneemt — dan *niet* in archaïseerende vormen, niet »in den stijl" van het gebouw, maar in den geest van onzen eigen tijd, onbelemmerd en alleen door het betrachten van zekeren eenvoud en rust zorgend, dat men het naburig monument geen afbreuk doet. Hoe dit bedoeld wordt, kan men o. a. in Keulen zien, waar ten zuiden van den Dom een blijkbaar blijvende bouwloods is opgetrokken van gewapend beton, streng en strak, *maar absoluut niet gothiek*, of te Schwarzrheindorf, waar tegen het choor een sacristie en trappenhuisje zijn aangebouwd, insgelijks onmiddellijk als »nieuw" herkenbaar.

Ik moet eerlijk zeggen, dat deze beide voorbeelden, die ik in werkelijkheid zag, mij zeer goed bevielen, maar dien toch niet te verzwijgen, dat de analoge pogingen, door den architect Gräbner in lichtbeelden vertoond, mij voorkwamen minder geëigend te zijn om de ongetwijfeld zeer verdedigbare theorie aannemelijk te maken. Dit schijnt mij wel zeker: alleen een architect, die aan artistieke begaafdheid genoeg liefde voor de oude kunst paart, om zijn eigen werk bescheiden bijzaak te laten zijn, zal erin slagen een »modernen" aanbouw te ontwerpen, die het oude monument geen kwaad doet. . . . .

Door Prof. Clemen werd een voordracht gehouden over »Schutz der Grabdenkmäler und Friedhöfe". Begraafplaatsen, die uit een oogpunt van monumentenzorg bescherming verdienen — zooals b.v. het rustig ommuurde tuintje te Zuilen, of het zoo prachtig in de duinen gelegen kerkhof van Noordwijk — hebben wij slechts weinige in ons land; monumenten en zerken in de kerken des te meer. De voordracht bewoog zich echter grootendeels op juridisch gebied, om uit te maken wie in verschillende gevallen onderhoudsplichtig zijn, en zij had dus in zooverre voor ons land, met allicht geheel afwijkende

verhoudingen, weinig practisch belang. Voor zerken, die, op den grond liggend, aan beschadiging zijn blootgesteld, adviseerde de referent het plaatsen tegen den muur, dat ook in Nederland gewoonlijk het eenige redmiddel is. Het afschilferen van de steen, dat bij ons, helaas, nogal voorkomt, als de steen, strijdig met haar groefleger, verticaal wordt opgesteld, schijnt in Duitschland weinig voor te komen; Prof. Clemen zeide mij althans, dat hij in zijne praktijk geen last daarvan had ondervonden. Het zou daarom misschien de moeite loonen in ons land een onderzoek in te stellen, of het afschilferen soms alleen bij een bepaalde steensoort voorkomt: men wist dan voor het vervolg, dat zerken van deze steen moeten blijven liggen. . . . .

Van bizonder practisch belang was eene mededeeling van Professor Wrangel uit Lund — den ook bij ons bekenden Zweedschen historicus — over het conserveeren van muurschilderingen, die wegens afbraak van den muur of om andere redenen, niet bewaard kunnen blijven op hunne oorspronkelijke plaats. In Nederland heeft dit geval zich o. a. voorgedaan bij de afbraak der kerk te Gorinchem, waarbij de belangrijke reeks muurschilderingen, ten deele dagteekenend van omstreeks 1300, verloren ging, op een enkel tafereel na — thans in het Nederlandsch Museum te Amsterdam — dat men redde door een stuk van den muur uit te zagen. Het is duidelijk, dat schilderingen van eenigen omvang op deze wijze niet te redden zijn en dat het middel eveneens faalt, indien de muur ter plaatse behouden, doch de wandschildering om een of andere reden verwijderd moet worden.

De voor zulke gevallen door Prof. Wrangel aanbevolen behandeling is blijkbaar geïnspireerd door het verdoeken van schilderijen. Muurschilderingen plegen te zijn aangebracht op een pleisterlaag van $^1/_4$ tot $^1/_2$ c.M. dikte. Men maakt nu om een vakje van omstreeks 25 c.M. in het vierkant, met een puntig zaagje, insnijdingen door de dikte van de pleisterlaag. Daarna plakt men met tarwemeelplaksel (Weiszmehlkleister) een stuk papier op dit vakje, ondersteund door een stuk bordpapier van ongeveer gelijke grootte, en zaagt daarna met een buigzame zaag de pleisterlaag los van het metselwerk. Door het opgeplakte papier blijft het stuk pleister een geheel, men krijgt als het ware een tegel van pleister, dien men op het bordpapier kan wegdragen. Men legt dezen »tegel" vervolgens, met het papier naar onderen, in een even-groote houten bak, met opstaande wanden van omstreeks $1^1{}_2$ c.M. hoogte, en giet daarin gips. Is dit hard geworden, dan heeft de beschilderde pleisterlaag een voldoende stevigen fond gekregen; men trekt het opgeplakte papier eraf en kan de schildering nu tegen een anderen wand aanbrengen. Het eerste vakje, dat aldus moet worden uitgezaagd, brengt natuurlijk nogal moeilijkheden meê, wil men bij het loszagen van de pleisterlaag de schildering niet beschadigen, maar de volgende fragmenten gaan veel gemakkelijker. De ondervinding leerde, dat het plaksel zelfs temperaschildering niet aantastte, en het door Prof. Wrangel meegebrachte fragment eener aldus behandelde laatromaansche muurschildering deed zien, dat het procédé waarlijk verrassende resultaten geeft.

Een door Dr. van Bezold aangekondigde voordracht over »die Erhaltung von Goldschmiedearbeiten" werd uitgesteld tot het volgende congres.

De overige verhandelingen betroffen de wettelijke maatregelen en gemeentelijke

verordeningen, in verschillende Duitsche staten en steden in den laatsten tijd getroffen. Zoo sprak een ambtenaar van een der Beiersche ministeries over »die neuerlichen Verwaltungsmasznahmen auf dem Gebiete der Denkmalpflege in Bayern", Dr. Bredt over »Ortsstatute" en Prof. Dr. Weber over »Städtische Kunstkommissionen".

Onder deskundig geleide werden door de deelnemers aan het congres de monumenten van Lübeck en Wismar bezocht. Vooral in deze laatste plaats trof het, dat het restaureeren van oude gebouwen toch ook in Duitschland nog dikwijls geschiedt op eene wijze, die eigenlijk betreurenswaard moet heeten. Daarentegen had men in Lübeck gelegenheid den practischen zin te bewonderen, waarmede de Duitschers hun zorg voor monumenten dikwijls weten uit te oefenen. Reeds het vorig jaar hadden wij een staaltje daarvan gezien te Mannheim, waar men de kosten der uitbreiding van het oude raadhuis ten deele wist te dekken door de grondverdieping in te richten tot winkels. In Lübeck maakte men twee belangrijke oude huizen, het gildehuis der schippers en het z.g. Schnabbelhaus — eene voormalige patriciërwoning — rentegevend door ze gedeeltelijk in te richten en te verpachten als restaurant en Weinstube. Niet alleen komen op deze wijze de middelen tot onderhoud gemakkelijk bijeen, maar de gebouwen zelf worden bewaard voor het doode curiositeit-aspect: juist door hunne practische bestemming blijven zij »leven" en trekken ook het bezoek van den gewonen man, die er niet aan denken zou ze als »museum" te bezichtigen. . . . .

Zoo bood dan ook de negende »Denkmalpflegetag" veel belangrijks en leerzaams, waarvan de korte mededeeling op deze plaats ertoe moge bijdragen, dat het volgende congres, dat in September 1909 te Trier bijeenkomt, door meer belangstellenden uit Nederland worde bezocht.

JAN KALF.

HET STADHUIS TE 'S-HERTOGENBOSCH.

Na de vereerende uitnoodiging, om een historisch en oudheidkundig overzicht van het stadhuis in Den Bosch te geven, naar aanleiding van den kortgeleden ontdekten onderbouw, waarop door een oudheidlievend stadgenoot en ijverig onderzoeker den heer Jan Mosmans, het eerst de aandacht gevestigd werd, heb ik mij eenige dagen aan het werk gezet en deel de uitkomsten van dien arbeid hier mede.

Het plaatselijk onderzoek — ter vaststelling der monumentale gegevens — werd ons welwillend door het stedelijk bestuur toegestaan; onzen welgemeenden dank zij het hiervoor gebracht. De verzameling van oude prenten en afbeeldingen van de Groote Markt met 't stadhuis [1]) en vooral van het laatste alleen was nog belangrijker dan de schilderij van den zeeslagenschilder Johannes van Beerestraten [2]), om het gebouw in zijn ouden toestand

1) Aanwezig op het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.
2) Zie: »Biographisch Woordenboek der Nederlanden", II deel, bl. 261—262.

te leeren kennen. Op deze schilderij, die in het midden der XVII^{de} eeuw vervaardigd is, en die nog heden op het stadhuis hangt, is het vroegere stadhuis nog vrij goed te bestudeeren. Men vergete hierbij echter niet, dat in de XVII^{de} eeuw door een renaissance-bril op de gothische vormen gekeken werd, dat zij toen slechts *à peu près* met juistheid werden weergegeven. (Zie plaat 1, *voormalige toestand der Groote Markt* naar J. van Beerestraten). Dit gezegde past ook volkomen op de oude afbeeldingen voornoemd. Een fraaie sepia-teekening van het stadhuis (kort na 1650), een gekleurde steendrukplaat door A. J. Bogaerts te Breda, verder nog eenige schetsen naar de schilderij van J. van Beerestraten behooren tezamen tot de weinige monumentale bronnen, waaruit de gedaante van het vroegere stadhuis eenigszins te voorschijn treedt. De oude teekeningen, waarop het voormalige stadhuis voorkomt, stellen het voor nà het jaar 1580 en vóór 1669, toen het gebouw afbrandde. Op de oudste afbeeldingen vinden wij immers de kleine kanonnen terug, die, met het jaartal 1580 gemerkt, van den heer van Cortenbach van Helmond afkomstig waren [1]). Op een der duidelijkste afbeeldingen van het stadhuis, en (wat meer zegt) op een der meest gothieke, komen wij aan het einde van dit artikel — bij de beschrijving van het stadhuis en den gothischen onderbouw — terug. Het is eene scherp-belijnde plaat, door P. Jansz. Saenredam in 1632 vervaardigd. (Zie figuur 7, aan het slot van dit artikel).

Plaat I. Voormalige toestand der Groote Markt naar J. van Beerestraten.

Met deze oude prenten en een nauwkeurig plaatselijk onderzoek zijn de stadsarchieven, door R. A. van Zuylen in 1860, 1863 enz. in eenige lijvige inventarissen uitgegeven [2]), van bijzonder belang, om de geschiedenis [3]) van het Bossche stadhuis te leeren kennen. Die uitgave is vooral in deze aangelegenheid zoo kostbaar, omdat onze historieschrijvers bijna niets van het stadhuis vermelden. (Zie plaat 2, *Het stadhuis in zijn tegenwoordigen toestand*).

1) Deze kanonnen worden nog heden bewaard in de vestibule van het stadhuis.

2) Deel I, bl. 467, 468, 488, 497, 498.

3) In den »Gids voor 's-Hertogenbosch en Omstreken", samengesteld in 1907 door F. Mulder, Mr. Bosch, Jhr. Mr. van Sasse van IJsselt en Dr. F. X. Smits komen ook eenige geschiedkundige gegevens omtrent het stadhuis voor.

Pieter Bor [1]) zegt er liefst niets van; Jacob le Roy dito [2]). Deze maakt zijn verzuim eenigszins goed, door op de tweede folio (D. no. 3) een fraaie afbeelding van het in 1670 verbouwde stadhuis te geven. In »Het verheerlijkt Nederland of Kabinet van Hedendaagsche gezigten van steden, dorpen, enz." [3]) treffen wij ook maar alléén eene afbeelding aan. De Cantillon [4]) en anderen [5]) namen de plaat uit Le Roy over, terwijl de eerste erbij voegde: »het (stadhuis) wiert herbouwt door de Magistraten Aº. 1670 op de fondamenten van het oude, 't welk een brand aanmerkelijk beschadigde in 't jaar 1667." (Lees: 1669). Dat echter J. H. van Heurn, die vier lijvige deelen [6]) over de stad 's-Hertogenbosch en haar omgeving bereidde, en die in zijn 2de deel (bl. 120—121) een goede afbeelding van het stadhuis gaf, toch geen aanleiding vond, om het voor hem zoo belangrijke curiegebouw te beschrijven, is voor ons een raadsel. Een grappenmaker, de partijdige S. Hanewinkel [7]), heeft 't zelfs beschreven op een buitengewoon-eenvoudige manier: »het stadhuis in 1670 van grauwen arduinsteen (?) gebouwd, is een fraai gebouw, voorzien van een schonen Toren met eenen ronden (?) knop en een uitmuntend klokkenspel, hetgeen dat van de grote Kerk ver overtreft."

Plaat 2. Het stadhuis in zijn tegenwoordigen toestand.

Iets meer dan de vorigen gaf J. van Oudenhoven, wel niet in zijne »Beschrijvinge der Stadt ende Meyerye van 's Hertogen-Bossche" (1649) maar toch in »Silva-Ducis aucta et renata enz.", die in 1670 te 's-Hertogenbosch verscheen. In laatstgenoemd werk verhaalt hij: »*Op de kosten van de stadt worden oock een Raedthuys getimmert, hetwelke noch genoemt is het Oude Raedt-huys. Item is hier daernaer mede ghebouwt 's Heeren Huys, ende staat hetselve aen de Zuyt-zijde van de Merckt, waervan den inganck is ontrent het midden uyt der aerden verheven, daer men langhs eenighe trappen opklimt, ende is den steygher met steenen leenen voor besedt, met pilaerkens verciert, in het inkomen is een*

1) »Gelegentheyt van 's-Hertogenbosch enz.", 's-Gravenhage 1630.

2) »Groot Wereldlijk Tooneel des Hertogdoms van Braband", MDCCXXX, 's-Gravenhage IVe Boek, bl. 77, 78. 3) »Amsterdam 1745", bl. 44, pl. 145.

4) »Vermakelijkheden van Brabant, enz." Amsteldam MDCCLXX, IV, 10.

5) »Oudheden en Gestichten van de Bisschoppelijke stadt en meyerye van 's-Hertogenbosch enz." Leiden 1742. 6) Historie der stad en meyerye van 's-Hertogenbosch enz." Utrecht 1776.

7) »Geschied- en Aardrijkskundige beschrijving der stad en meyery van 's-Hertogenbosch" Nijmegen 1803, bl. 133—134.

grooten Sael, ende is dan voorts verdeelt in verscheyde plaetsen, ende voor aen is een groote schoone Kamer, daer de Schepenen hare vergaderinge hebben. . . . .

»Daer is oock een plaets, daer de Rol gehouden wordt, item een Visiteur-kamer, een trouw-kamer; de kamer van S. Nicolaes Cantoren voor de Pensionarissen, Rentmeesters, Getuygh-Schrijvers etc. De platte-landtskamer ende de Gaffel-Kamer; ende is achter om leegh de Griffie met de Secretarije.

Onder is eenen grooten Kelder ghegraven Anno 1529" [1]).

Ziehier alles wat onze historici verhaalden. Zou het zwijgen der geschiedschrijvers wellicht geweten moeten worden aan het feit, dat de Groote Kerk in Den Bosch al het overige in deze stad overtreft? Men zou 't waarlijk gelooven, als men Prior F. Chr. Butkens hoort opmerken: »dat de kathedrale kerk van S. Jan een zeer belangrijk gebouw is, waarmede de overige openbare monumenten van Den Bosch in 't geheel niet overeenstemmen" [2]). Met »*overeenstemmen*" bedoelt de schrijver natuurlijk »*kunnen wedijveren*".

Maar men moet ook geen stadhuis met een kerk, geen gothischen stijl met renaissance in één adem noemen of met elkaar vergelijken. Dat was *toen* zeker: »*contraria contrariis!*" [3])

Vóór dat wij nu onze korte historische gegevens omtrent het stadhuis mededeelen, moeten wij vooraf aanmerken, dat het hier alléen gaat over het *gebouw* en de *plaats* van het stadhuis aan de Groote Markt. Het oude of »*alde Raedt-huys*" stond immers achter het tegenwoordige stadhuis, aan de straat die nog heden »*achter 't stadhuis*" heet. »*Dat alde Raethuys*", reeds in de middeleeuwen door de raden der stad verlaten, werd achtereenvolgens tot pakhuis en magazijn verhuurd, totdat het eindelijk een meer waardige bestemming (kantoor van den waarborg voor goud- en zilverwerken en van het kantongerecht) tot op den dag van heden behield. »*Dat alde Raethuys*" heeft dus *niets* met het tegenwoordige stad- of raadhuis gemeen. Dit laatste heette in vroeger eeuwen »'s *Heeren Huis*" en lag juist op dezelfde plaats, waar zich nu nog de middenbouw van het huidige stadhuis (ter breedte der pui met haar treden) verheft.

In het jaar 1463 woedde te 's-Hertogenbosch een geweldige brand onder de veelal houten huizen. Het raadhuis met zijn schrijfkamer gingen bij die rampvolle gebeurtenis tegelijk met 4000 andere huizen der stad ten gronde. Terstond daarop liet de stedelijke regeering een nieuw raadhuis bouwen, dat, zooals wij reeds aanmerkten, achter het tegenwoordig stadhuis (aan de rivier de Dieze) gelegen was. In het raadhuis vergaderde de raad der gemeente, in het stadhuis daarentegen hielden de schepenen zitting. In de secretarie of schrijfkamer, welke het verband vormde tusschen het stad- en raadhuis, schreven de »clercen" en snelschrijvers de protocollen der stad.

1) J. van Oudenhoven, op cit. bl. 14—15.

2) »Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant", La Have 1724, II T. bl. 18.

3) Ook thans is dit nog het geval. De leden van den Ned. Oudh. Bond zullen zich nog wel herinneren, wat slecht figuur de *renaissance*-koepel der kathedraal van Den Bosch slaat boven de lichte doorzichtige viering der laat-gothische kerk.

Wij gaan thans over tot de behandeling van het *stadhuis*-op-zich-zelve.

Het is een deftige bouw uit de 2de helft der zeventiende eeuw, toen de architectuur zware partijen, door het Romeinsche klassicisme ingeburgerd, boven de zwierige bevalligheid onzer middeleeuwsche en nationale kunst verkoos. De rijke versierkunst met haar »*jeunesse*" en wapenschilden, elders zoo wild en dooreengemengeld in den Louis XIV-stijl optredend, heeft aan ons stadhuis alleen de fronton beïnvloed. Aan den gevel erkennen wij eindelijk den zoogenaamden *style colossal*.

Doch ook over dit stadhuis, zooeven beschreven, loopt ons betoog niet op de allereerste plaats. Dit stadhuis heeft immers, ter plaatse van zijn tegenwoordige vestibule, een voorganger gehad in gothischen stijl. En het is over dit *eerste stadhuis* van Den Bosch, dat van 1529—1533 vernieuwd en tusschen 1669 en 1693 geheel herbouwd werd, dat wij eenige historische gegevens bijeengegaard hebben.

Het stichtingsjaar van het *eerste* stadhuis is nergens vermeld. De oudheidkundige regels moeten dus hier beslissen, en zij zijn ook werkelijk van kracht, nu er betrekkelijk goede afbeeldingen van het stadhuis bestaan [1]).

Toen Peter J. Saenredam den 10en Juli 1632 zijne belangrijke en zorgvuldige teekening van den gevel van het eerste stadhuis van Den Bosch vervaardigde, toen J. Everts daarvan een minder zorgvuldige perspectiefschets maakte (bij J. H. van Heurn, *ibidem*, II, bl. 120—121) en eindelijk ook J. van Beerestraten in 1665 hetzelfde gebouw, meer van terzijde gezien, op het doek bracht, had dit eerste stadhuis reeds in de jaren 1529—1533 een geheel ander uiterlijk gekregen.

L. Veneman, de eerste bouwhersteller van de Kathedraal te 's-Hertogenbosch, had dan ook bij het zien van eenige (door ons vermelde) oude afbeeldingen van het stadhuis, geen enkele reden om te beweren, dat het in *overgangsstijl* gebouwd zou geweest zijn. Hetgeen Veneman toen voor overgangsstijl (= dertiende eeuw) aanzag en romano-gothiek noemde, behoort tot de *zestiende* eeuw, dat is: tot de jaren 1529—1533. Deze data zijn niet alleen in de stadsarchieven vermeld, maar zelfs in den *gevel* van het eerste stadhuis gegrift!! Op figuur 7 zal men dat jaartal wel terugvinden. Nochtans is deze averechtsche dateering, met eene gaping van drie eeuwen tot uitgangspunt, door R. A. van Zuylen (*handschrift* [2]) en anderen overgenomen op gezag van den voor *zijn* niet-onverdienstelijken Veneman.

Hiertegenover stellen wij de volgende — zeer goed bewezen — waarheid: »het stadhuis is kort na het jaar 1200, toen de vestiging van den Schepenstoel te 's-Hertogenbosch

1) Wij bedoelen de tevoren aangehaalde schilderij van J. van Beerestraten, in 1665 vervaardigd. Op deze afbeelding is het oude stadhuis eenigszins van terzijde te zien, en behoeft men zich dus niet uitsluitend te bazeeren op de gevelteekening van Saenredam, die wij aan het einde van ons artikel overnemen. De hier bedoelde gotische gevel was in het jaar 1533 vernieuwd.

2) Handschrift van R. A. van Zuylen, Rijksarchief 's-Hertogenbosch. Het handschrift is mij welwillend ter inzage verstrekt door Mr. C. C. D. Ebell, voor welke beleefdheid ik Z.E.G. hierbij mijn dank betuig.

plaats had, gesticht". Dit laatste is af te leiden uit de geschiedkundige bronnen alléén, want de oudheidkundige gegevens getuigen hier uitsluitend voor de zestiende! . . . .

De overgangsstijl, op Veneman's gezag door onze latere geschiedschrijvers (na 1850) overgenomen, en ten onrechte op 't stadhuis toegepast, mag dus in 't geheel niet aangehaald worden ter dateering van het eerste stadhuis in Den Bosch.

Wij verwijzen hier den lezer naar de afbeeldingen van het oude stadhuis, in dit artikkel voorkomend, en in 't bijzonder naar onze monographie, waarin wij de kenteekenen van den overgangsstijl en zijne eerste optreden in deze gewesten in den breede hebben toegelicht [1]).

Het eerste stadhuis bleef ongerept tot het jaar 1529, toen er ingrijpende hervormingen plaats vonden *beneden* en *vóór* het stadhuis, *alias* 's Heeren Huys geheeten. In laatstgemeld jaar toch ondernam de regeering der stad de algeheele »herstelling" en verfraaiïng der stadhuisgebouwen.

Toen werd vooreerst de *oude*, en door J. van Oudenhoven en J. H. van Heurn ter loops vermelde, *voorpui* afgebroken [2]) en door een nieuwe, bijna geheel met die van Furnes in Vlaanderen overeenkomend, vervangen. (Zie figuur 7).

Van 1529 tot 1530 werkte men nu achter de weggebroken voorpui en groef men eerst onder 's Heerenhuis de plaats voor de nieuw-aan-te-leggen kelders uit.

Deze kelders (waarover in den laatsten tijd zooveel gestreden is) werden terstond na de uitgraving (1529) aangelegd. »*Jan Derkennis, steenhouwer voer versceyden gehouwen steenen, by hem gelevert tot wulven van den kelders, ende der poye van den Raethuys*", zegt de stadsrekening van 1529—1530. Het gezegde van J. van Oudenhoven [3]) »*onder is eenen grooten Kelder ghegraven Anno 1529*", wordt dus door dezen tekst der stadsrekening bevestigd.

Jan Derkennis, die zich destijds verdienstelijk had gemaakt met de laatste steenlevering voor den middeltoren der S. Janskerk van Den Bosch en die de laatste architect dezer kerk genoemd mag worden [4]) deed ook als voornaamste loodsmeester voor de verbouwing en herstellingswerken van het stadhuis een groote hoeveelheid Belgischen steen uit Brussel en Antwerpen aanvoeren. Aan Joost Jonckers werd de witte natuursteen voor den gevel en de nieuwe *poy met haer taffelment tot die galerye* [5]) afgeleverd door Jan Derkennis. Een ander gedeelte der pui, de treden en bevloering, was van blauwen steen vervaardigd [6]). Van witten steen had men de wapenschilden van keizer Karel V, der toenmalige schepenen en de vier groote beelden in den gevel van het stadhuis gemaakt. Gemelde

1) Dr. C. F. X. Smits, »De Kathedraal van 's-Hertogenbosch", Brussel, Amsterdam 1907, eerste hoofdstuk.

2) J. H. van Heurn, ibid. I, Vde boek, bl. 465. J. van Oudenhoven, ibid. bl. 202. *Hendrick Janssen aen der poyen van den Raethuys gewrocht in 't afbreecken 13 dach; betaald enz. stadsrekening 1529—1530.*

3) Ibidem, bl. 15. 4) Dr. C. F. X. Smits, ibid. bl. 84.

5) Deze en de volgende bijzonderheden zijn allen uit de »Stadsrekeningen" van S. Remijs 1529, 30 en 31 overgenomen. *Taffelment* = tafelment of bekroning in renaissance-stijl.

6) »Rekeningen" a. v. 1529—1530.

beeltenissen stelden, naar het zeggen der stadsrekeningen [1]), »*de Keizers*" voor, onder wie dan Maximiliaan en Karel V, eveneens hertogen van Brabant, te verstaan zijn.

Op onze afbeelding (fig. 7) komen deze laatst-beschreven bijzonderheden duidelijk tot haar recht. Het groote wapenschild van keizer Karel V was tegelijk met het wapen van Brabant in steen gekapt en ter versiering in den vernieuwden gevel aangebracht [2]).

De herstelling van den gevel kreeg in 1533 haar beslag; een steen met inschrift werd ter herdenking aan het jaarcijfer in het midden van den gevel geplaatst, nadat ruim tweehonderd voet »*leydack, gehouwen steen, steygerhout*" enz. door Pieter Smyts van Bruessel, enz. waren afgeleverd.

In 1530 was de nieuwe pui, op ranke kolonnetten gedragen, gereed gekomen. De afwerking van dit overwelfde voorbouwtje had veel vertraging ondervonden, omdat het ten »*tijde als men die voirscreven poye voer 't Raethuys heeft gemaickt, zeer voichtich ende regenachtich waer*" [3]). In laat-gothische vormen, met renaissance vermengd, was de pui afgewerkt. In dezen stijl had de beeldhouwer Frans van der Withave twee kolonnetten, met allegorische kinderbeeldjes bekroond, vóór aan de pui geplaatst [4]).

Van Beerestraten had wèl op tijd het 1ste stadhuis, dat in 1529 en volgende jaren »*hersteld*" was, op doek gebracht! In den nacht van den 1en op den 2en Kerstmis, Aº. 1669, ontstond er brand in de achterzijde van het stadhuis.

Een gedeelte van het gebouw, de zoogenaamde visiteerkamer, ging ten gronde. De oude, ofschoon veranderde en in 1529—1553 herstelde, voorgevel bleef echter gespaard.

Met den brand van 1669 komt er evenwel een totale ommekeer in den *uiterlijken* vorm van het stadhuis. Na 1669 en '70 is het oude of eerste stadhuis voor goed van het tooneel verdwenen, alleen zijn onderbouw en zijn fraai overwelfde kelder zullen nog gedeeltelijk gespaard blijven. Een zware muur zal hiervan evenwel een aanzienlijk gedeelte (de westelijke traveeën) doorsnijden en den nieuwen, toekomstigen bovenbouw, den zwaren gevel in renaissance-stijl, hebben te onderschragen.

Twee dagen na den fellen stadhuisbrand vergaderde het stadsbestuur, ter voorziening in den geheel-ontredderden toestand. Bij resolutie van 28 December 1669 [5]) besloot het eene herbouwings-commissie uit hare leden te benoemen, van welke Pieck praeses was, Gans en van Oerle gewone leden [1ste lid]. De commissie besprak vooreerst de middelen, waarmede, en de teekeningen, volgens welke de nieuwe visiteerkamer diende gemaakt te worden. Vervolgens bracht zij in de vergadering van 1 Februari 1670 [6]) verslag uit en tevens de gemaakte teekeningen voor de visiteer- en andere kamers ter tafel. Na goed-

1) »Rekeningen" a. v. 1530—1531. *Nota.*

2) Ibidem. De wapens waren door W. Persoens geteekend. 3) Ibidem. 1529—1530.

4) Deze zijn niet meer aanwezig op de oude, door ons aangehaalde, afbeeldingen van het stadhuis. De prachtige teekening van P. Saenredam (1632) dankt hare verschijning in ons artikel aan de vriendelijke voorkomendheid van Dr. L. Smit, Rector van het Gymnasium en Voorzitter van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.

5) »Stadsresolutiën", Register C. A. No. 62. Stadsarchief.

6) Ibidem, Register B. A. No. 46. Stadsarchief.

keuring der plannen werd een nauwkeurige begrooting van kosten opgemaakt. Het scheen evenwel, dat de bouwplannen met teveel gejaagdheid waren goedgekeurd en dat het volk ontevreden was, dat men zooveel geld zou gaan besteden aan den achterbouw van het stadhuis, welke ook niet tot verfraaiïng der Groote Markt kon strekken.

Den 7en Maart daaraanvolgende bleek het dan ook, dat de bouwcommissie hare eerste plannen ingetrokken en thans geheel naar den wensch der burgerij besloten had. Zij bracht een geheel nieuw Stadhuis-ontwerp ten berde.

Het te verbouwen gedeelte zou nu geheel aan de westzijde, zoo ver mogelijk naar de zijde der Groote Markt gebouwd worden en de breede treden van het stadhuis onmiddelijk daaraan grenzen. Ook de stadsregeering vond, dat voor dit laatste plan méér te zeggen was dan voor dat in Februari was goedgekeurd [1]).

Bovendien was het tweede plan veel grootscher dan het eerste, dat alleen den achterbouw wilde vernieuwen: thans moest immers eene geheele verbouwing plaats hebben en de oude gevel, die daar bijna 5 eeuwen de stormen en stadsbranden getrotseerd had, eindelijk vallen. De opruimings- en herbouwingswerken schatte men voorloopig op 25.000 gulden. Dirk van der Lith was de ontwerper van het algemeene plan van den herbouw, wat de binnenordonnantie betrof.

Het voornaamste gedeelte van een huis in renaissance-stijl, waarin het nieuwe stadhuis moest gebouwd worden, was echter destijds de gevel. Een huis, dat een zeer regelmatig, symmetrisch front had, onverschillig of het front tot *masker* dan wel tot *aanschijn* diende, *was* .... jà .... *moest* mooi heeten. Men wilde beslist niet van de koude regelmaat, de *slaafsche* overeenkomst tusschen den rechter- en linkervleugel, afwijken. Deze strenge beginselen werden ook bij den bouw van het stadhuis toegepast en de zoogenaamde »*style colossal*" (2de periode van den renaissance-stijl) gevolgd.

En ofschoon nog heden in Den Bosch het praatje opgang maakt, dat het Bossche stadhuis denzelfden architect heeft gehad als het vermaarde stadhuis (paleis) van Amsterdam, blijkt het toch duidelijk uit de stadsrekeningen en -resolutiën, dat het geheele bestek, het ontwerp en de teekening door Mr. Pieter Minne, een bekend bouwmeester uit Den Haag, vervaardigd zijn in samenwerking evenwel met den voornoemden Dirk van der Lith [2]).

Terwijl laatstgenoemde de binnenordonnantie naar den vooraf-ontworpen gevel te voegen had, mocht ook nog een andere Bosschenaar, Peter van Gogh genaamd, het zijne ertoe bijdragen, om aan zijne vaderstad een deftig stadhuis te schenken. Hij teekende het bordes, de treden, de poort, de voorzaal en de vierschaar [3]).

Het schijnt evenwel, dat de Bossche bouwmeesters in de XVIIde eeuw al heel wat

1) »Bijlagen der stadsrekeningen 1669—1670". Handschrift R. A. van Zuylen, ibid.

2) »Bijlagen der stadsrekeningen". (Resolutiën der bouwmeesters, 29 Maart 1670). Voor de lezers van dit tijdschrift behoeven wij Jacob van Campen niet te noemen; hij is overbekend, ook al kent men hem den bouw van het Bossche stadhuis niet toe. Overigens was Jacob van Campen reeds 12 jaren overleden vóór het Bossche stadhuis afbrandde, en vóór men dus aan plannen van een nieuw raadhuis dacht!

3) »Bijlagen van stadrekeningen" S. Remys 1679—1680. Register B. A. No. 51.

lager stonden aangeschreven dan die der XV^de^ en XVI^de^ eeuwen, een Alard van Hameel, een Jan Heyns, een Derkennis en anderen, die wij in ons academisch proefschrift van nabij belicht hebben [1]). Aan Claes Jeremiassen van Rotterdam moest immers in 1680 eene som van *f* 630.— worden uitgekeerd, omdat hij de teekeningen en plans van het stadhuis verbeterd had [2]). Bij kwitantie van 27 Juni 1670 werd zij hem door den rentmeester van het fonds tot bouwing van het stadhuis, het regeeringslid L. van 's Gravensande, overgelegd.

Nog een ander bouwmeester werd ontboden, om de werkzaamheden nader te bepalen en vóór te teekenen, zooals in de resolutiën der stadsregeering H. V. B. A. N°. 79, folio 81vo te zien is. Het was Jacob Roman, koninklijk bouwmeester van Willem III. Den zolder der groote zaal, haren schoorsteenmantel, de muurbekleeding, den stand van den achtergevel en van de galerij, die de plaats inneemt der voormalige secretarie en die (aan de andere zijde) toegang verleent tot de trouwkamer [3]), dat alles moet de historie hem toekennen.

Mr. Pieter Minne, de ontwerper-teekenaar van den voorgevel, gold te 's Gravenhage, waar hij reeds veel gebouwd had, voor een der bekwaamste steenhouwers en architecten. Ook de aannemers van den bouw: Pieter van Coeverden, Adriaen Schey, beiden van Dordrecht, en Hendrick Janse Verhuck van Rotterdam waren bekende kunstenaars uit den renaissance-tijd. Het bestek van het stadhuis (12 April 1670) berust nog heden in het archief der stad. In het bestek, voornoemd, staat aangeteekend dat zij, de uitvoerders, den besten en fijnsten Bentemersteen moeten aanwenden, en het werk den 31^en^ October 1670 opleveren.

De Bossche timmerman Pieter van der Sterren bezorgde het hout- en snijwerk voor de trappen, galerijen, enz., Gijsbert van der Lip nam het metselwerk aan, terwijl Mr. Dirck van der Lith door de bouwcommissie tot opzichter was aangesteld.

Den 5^en^ Mei legde de president-schepen Goyart van Casteren den eersten steen in den voorgevel, die den 9^en^ October d. a. v. (1670) voltooid was [4]).

Maar met den voorgevel alléén was de herbouwing niet beëindigd. Er verliepen nog 23 jaren, vóórdat het stadhuis met zijne versiering en bemeubeling der zalen en kamers volwrocht was. Den 28^en^ Juni 1693 (drie en twintig jaren na den aanvang der werkzaamheden) betaalde de stad nog eene som van 2000 gulden voor pas-voltooide werken aan het stadhuis [5]), dat nu reeds 60.000 gulden gekost had. De aanvankelijke begrooting, waarop het stadhuis geschat was, totaal 25.000 gulden, was dus met niet minder dan 35.000 gulden overschreden! Wij hadden dus wèl reden om de renaissance-bouwmeesters der stad vèr beneden de vermaarde Bossche architecten uit den gothischen tijd (Van Hameel, Heyns) te stellen.

Toen het stadhuis nagenoeg geheel was afgewerkt, zorgde men ervoor, dat een

1) Dr. C. F. X. Smits, »Stadsrekeningen". De brabantsche bouwmeesters, bl. 96—108.

2) Register B. A. No. 51, 26 Juli 1680.

3) Hij ontving *f* 227,10. »Stadsresolutie", 28 April 1693. (1687—1688).

4) »Stadsrekeningen" 1669—1670. (S. Remys).

5) Namelijk voor de galerij der voormalige secretarie, welke galerij naar de trouwkamer en de woning van den concierge voert. »Register van resolutiën" H. V. B. A. No. 79, fol. 79.

gedeelte der burgerij nog langs een anderen weg dan die over de dubbele treden aan den voorgevel liep, het gebouw kon binnengaan.

De zooeven aangehaalde post op de rekening van 28 Juni 1693 was voor een gedeelte besteed, om de galerij, waarlangs men de terzijde-gelegen concierge-woning bereiken zou, aan te leggen.

In Maart 1669 werden de concierge-woning gedeeltelijk en verder het ijkkantoor bij het stadhuis gevoegd en door eene galerij met 't laatste verbonden. De aanbestedingspapieren van dit werk, den 21en Maart 1669 voor fl. 1445 gegund, berusten ook nog heden in origineel op het stedelijk archief [1]).

In de resolutie van 30 Juli 1661 [2]) had de stadsregeering, eenige jaren vóór de aanbesteding, reeds besloten, om het huis »*De Trompet*" in de Ridderstraat te koopen. Hierdoor werd 't haar mogelijk, de zoo-juist beschreven uitvoering der zijdelingsche uitbouwen (concierge-woning enz.) in voorbereiding te nemen.

Zoo hebben wij dan in het voorgaande een vluchtig overzicht gegeven van het eerste en tweede stadhuis, welke beiden (althans nog gedeeltelijk) bestaan; beiden zijn ineengesmolten tot het nog-aanwezige, huidige, stadhuis. Het tweede stadhuis uit de jaren 1670 en volgende bestaat nog bijna in zijn geheel; alléen het bordes van dit stadhuis is veranderd en daardoor (dat is: door het wegbreken der hardsteenen borstwering vóór aan de breede treden, in het midden der negentiende eeuw) niet mooier geworden.

Een zeer breede trap, waarop wel *vijftien* personen tegelijk naast elkaar kunnen opstijgen, loopt uit op een even breed bordes als de trap, die beiden in hunne kolossale afmetingen toegang verleenen tot een gewone, niet al te breede, deur, welke niet meer dan *drie* personen *tegelijk* kan doorlaten. Redelijk en schoon zou het bordes derhalve weêr zijn, indien inplaats van den bovenmatig-breeden trap twee kleinere trappen op deze overvloedige tredenruimte werden uitgewonnen, en de voormalige borstwering in het midden van den zeer breeden trap, vóór aan het bordes, terugkeerde!

Van het eerste stadhuis, dat in de XIIIde eeuw gesticht en van 1529—1533 hersteld was, bleven de overwelfde gothische kelderhallen en het torentje (althans voor een klein gedeelte) gespaard.

Het geheele zeventiende eeuwsche stadhuis, zooals het nu nog bestaat, is derhalve tusschen de oudere kelders en den in 1530 en 1649 verbouwden toren opgetrokken.

Het houten geraamte van den ouden toren, dat tijdens den bouw van het tegenwoordige stadhuis gespaard bleef, onderging in de jaren 1530 en 1649 eene aanzienlijke verandering. Door een voorloopige stellagie onderschraagd, en later op den nok van het nieuwe curiegebouw neêrgelaten, kreeg het in laatst-genoemd jaar zijn nu nog bestaanden vorm. Het keurig klokkenspel, helder over de daken tokkelend, ging men toen ook uitbreiden, en beweegbare paardjes en ruiters (1530) daarmede in verband brengen.

Ook dit klokkenspel, in 1530 door Peter den uurwerkmaker en den beeldhouwer,

1) R. A. van Zuylen, handschrift. 2) Register B. A. 44, fol. 123.

Jasper Mabee, vervaardigd, en wederom door Mr. Jurien Spraeckel [1]) vernieuwd, bleef gespaard. Terwille van het fraai carillon, uit 15 klokken, 30 hamers en vrij-kostbaar mechaniekwerk samengesteld, vond het torentje en de daaraan verbonden ridders »*steecken-mennekens ende perdekens*" genade bij de renaissance-bouwmeesters uit de jaren 1670—1671.

Het door ons »vrij-kostbaar" geheten mechaniekwerk, zeldzaam als het is, wordt in de registers der stad (in een accoord) beschreven als volgt:

»*In den yersten soo sal den aennemer gehouden sijn te maken eene tonne met sijn »toebehoort in de raeme van het horologie, staende op 't stadhuys; de tonne sal wesen in »den diameter drye oude een halven voet Bossche maet ende in de lenghde twee voet; dese »voors. tonne sal hebben tnegentich staven ofte latten; yeder staff met 24 grieten; het dreyfradt »sal comen in 't midden over de tonne; het ronsel boven de tonne, dat van deselve gedreven »werdt, sal wesen herdt ende rondt afgedraeyt, het radt dat van het voors. rontsel gedreven »werdt, met den wyntvleugel; sullen de tanden op hare behoorlijcke mate werden uytgeveylt, »sonder daeraen het minste te falgeren, ende op de rontsels wel accorderen alsmede het radt »over de tonne; de voors. tonne sal in haeren omganck ront affgedraeyt moeten wesen, sonder »dat daeraen in 't minste yet sal falgeeren, alsmede de gaten in de tonne sullen op malcanderen »in haeren ommeganck moeten accorderen; tot dit voors. werk sal wesen een dobbelt wijdt »radt ende een assche daer de tonne over gaet; de pannen, daer de voors. tonne met de »raders op sullen gaen, sullen wesen van goet metael. Alle hetgeen voors. staet sal gemaekt »werden in de raem van het oude werck als voors. is, sonder dat de andere gaende wercken »hetsij ure, halff ure ofte de pertgens en de wijsers ofte onrost geen verhinderingen sal doen »en de haeren ganck blijven hebben.*"

»*Tot voors. werck sullen werden gemaeckt soo veel noten als daertoe van noode wesen: »te weten heele, halve, vierden-deele ende achten-deele ende achter met schroven.*"

»*Het clavier voor de tonne sal moeten gemaect werden op deselve maniere, als op »S. Janstoren tegenwoirdigh gemaeckt is en alles naer venant.*"

»*Elcke klock van dit voors. werck sullen hebben twee hamers met haer toebehoort.*"

»*De tuymelaers van dit voors. werck sullen werden gemaeckt sooveel daertoe van »noode sullen syn, naer den eysch van het werck*" [2]).

Met het voorgaande moge de geschiedenis der beide stadhuizen in Den Bosch voldoende zijn toegelicht, om met goed gevolg de studie van den benedenbouw, zelfs in onze dagen nog »*een crypte*" geheeten, te beginnen en in verband te brengen met de geschiedenis, in 't voorafgaande vermeld.

Onze onvergetelijke stadsarchivaris, een systematisch en onvermoeid werker, de heer R. A. van Zuylen z.g., schreef in een zijner handschriften het volgende neêr:

»*Het gebouw werd op de oude fondeeringen en kelders gebouwd, alléen onder de*

1) Jurrien Spraeckel had ook het carillon in den S. Janstoren geplaatst. Het carillon van het stadhuis werd door Spraeckel in 1649—1651 vernieuwd en uitgebreid. Het bedrag dezer werkzaamheden beliep 2378 gulden.

2) »Register van Resolutiën" C. A. No. 55; 23 Oct. 1651. (Vergadering).

voorpuy werden, voor zooverre dat werk zou vooruitspringen, nieuwe fonderingen gelegd en dat op voldoende bogen uit de snijdingen van de zijde fondamenten opgemetseld."

Deze veelbeteekenende zin, den 8en Maart 1856 door R. A. van Zuylen geschreven, dient eene kleine verduidelijking te ontvangen. Het zal ons — na de hierboven-gegeven geschiedenis — gemakkelijk vallen, de juistheid van Van Zuylen's gezegde te bewijzen.

Het stadhuis, of liever de nieuwe stadhuisgebouwen van 1670—1693, werd op de oude fundamenten, dat wil zeggen: op den *zestiend' eeuwschen onderbouw en kelders* (1529—1530) aangelegd. Niet alleen legde men nieuwe grondslagen onder de pui van het stadhuis, maar ook trok men eenen geweldig zwaren muur ter dikte van 3,18 Meter dwars door den schoonen gothischen onderbouw (de zoogenaamde crypte) henen, welke muur tot grondslag diende voor den nieuw-op-te-trekken stadhuisgevel van 1670. Deze leelijke, logge, ofschoon voor den hoofdgevel noodzakelijke muurbrok heeft den dezer dagen ontdekten kelder leelijke parten gespeeld. De 2de travee (ten westen) in dezen gothischen kelder is door dien zwaren fundeeringsmuur *geheel* in beslag genomen, geheel door den kolos vervuld. (Zie figuur 1, sub II *b*, *b'*).

Het fundament onder den voorsprong der voorpui, waarvan R. A. van Zuylen maar uitsluitend gewag maakt, is met de zware fundeering van den hoofdgevel verbonden door een ruw tongewelf, dat in de 1ste travée van den gothischen kelder (dus, vlak onder de treden van den tegenwoordigen hoofdtrap vóór 't stadhuis) is aangebracht om de pui van 1670—1671 te dragen.

Een nauwkeurig plaatselijk onderzoek in de gothische keldergebouwen van het stadhuis — vergeleken met den zoo-even aangehaalden tekst van R. A. van Zuylen — heeft mij geleerd, dat deze kundige archivaris voorzeker in zijne dagen reeds den onderbouw van het stadhuis *talis qualis* moet gekend hebben.

Wij verwijzen onze lezers thans naar de hierbijgevoegde teekeningen, die met eenige zorg door ons op schaal uitgevoerd zijn. Na de vaststelling der geschiedkundige data zullen de oudheidkundige gegevens des te meer ingang vinden.

Fig. 1. Grondplan van de Hal onder 't Stadhuis van 's Hertogenbosch. N.W. tan Noorden (Groote Markt)

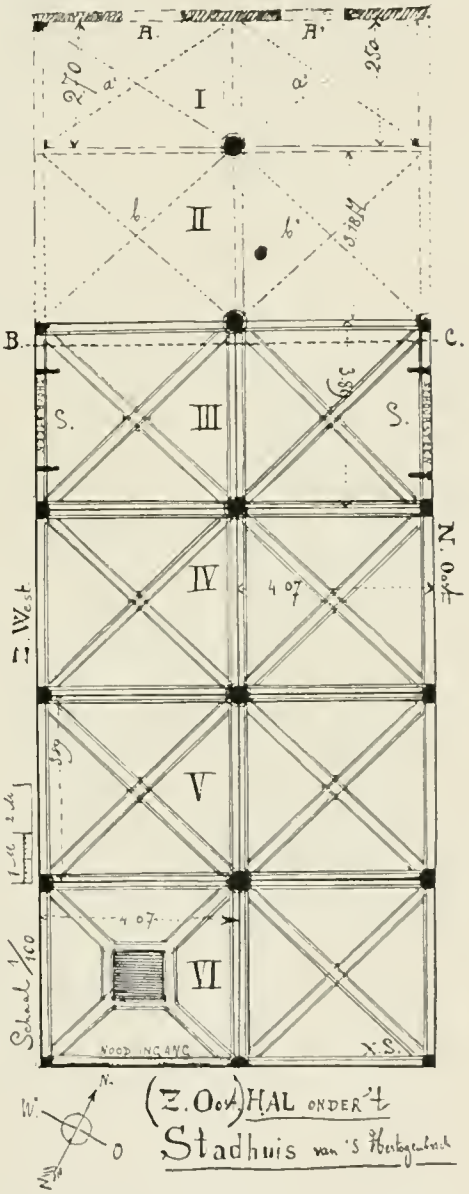

Zooals wij reeds aanmerkten, begon de stadsregeering in de jaren 1529—1530 de algeheele herstelling van het oude (het eerste) stadhuis, zoowel binnen als buiten, boven aan den toren met zijn carillon en beneden onder den middenbouw voor den aanleg der thans veel-besproken, gothische, kelders.

Nadat men in 1529 de oude pui, waarvan geen enkele afbeelding of beschrijving tot ons kwam, had weggebroken en door een geheel nieuwe ging vervangen, groef men onder het stadhuis de plaats voor de aan te leggen kelders uit, welke terstond daarop aangelegd, overwelfd en in 1530 afgewerkt werden. Van die fraaie, overtoogde, kelders, beiden van gelijke hoogte, bestaan nog heden twee naast-elkaar loopende beuken, die in de lengte zes traveeën telden. Haar aantal is door den onderbouw van het in 1670 verbouwde stadhuis, dat nu nog bestaat, tot vier teruggebracht, die op onze teekening, Fig. 1, onder de cijfers III, IV, V en VI, voorkomen. De traveeën zijn nagenoeg zuiver rechthoekig, terwijl

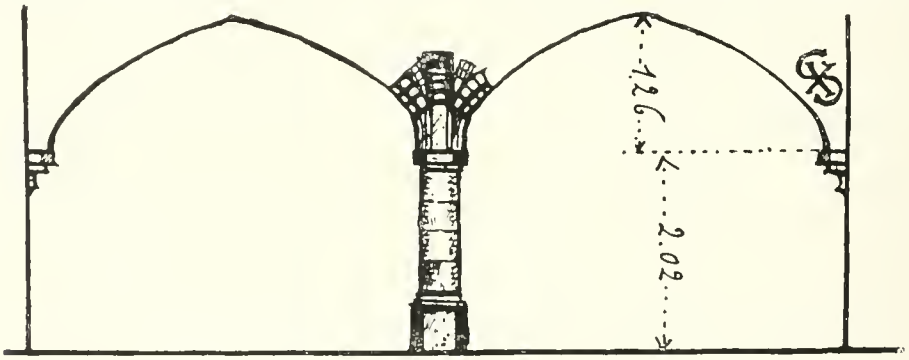

Fig. 2. Schemat. doorsnede volgens B.C.
(Stadhuis 's Hertogenbosch)

ieder welfvak, door twee kruisribben in vier welfvelden verdeeld, omtrent vierkant is.

In de lengte-as gemeten, bedraagt iedere travée 3,89 M. en in de breedte 4,07 M.

De beide westelijke traveeën (zie fig. I onder I en II) zijn kleiner dan de vier oostelijke. De meest-westelijke (zie fig. I, sub I, onder de treden van het stadhuis) bedraagt slechts 2,70 in de lengte, en de daarop volgende (zie fig. I sub II) heeft eene lengte van 3,20 M., een weinig minder dus dan de vier oostelijke traveeën. Sub II, *b* en *b'*, is met stippellijn aangegeven de thans vervallen travee, omdat deze geheel vervuld is van den zwaren fundeeringsmuur, waarop de vóór-gevel van het stadhuis rust.

De vier oostelijke traveeën vertoonen zich heden in haar ongerepte schoonheid. Naast de travee (ten oosten), die geheel door den fundeeringsmuur is opgevuld, vinden wij in de buitenmuren, ter linker en ter rechter, een paar schoorsteenmantels uit het midden der zestiende eeuw terug. Van deze gothische schoorsteenen bleven alleen de schraal geprofileerde basementen met een paar stijlen gespaard.

De breedte dezer schoorsteenen (zie fig. I sub III) beloopt 2,12 M.

In den kelder, liever gothische hal te noemen, treft men nog de volgende bijzonderheden aan. In het welfvak aan den tegenwoordigen nood-ingang bevindt zich een vierhoekig luik, waardoor de hal met de vestibule in verbinding stond. Verder

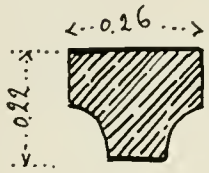

Fig. 3. Diagonaalrib. (doorsnede)

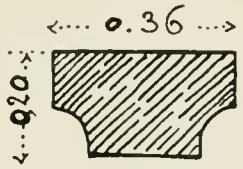

Fig 4. Dwarsgordel — en arcadenboog in doorsnede

zijn nog in den buitenmuur talrijke visiergaten, ter verlichting, aangebracht.

Onze fig. 2 geeft de schematische doorsnede der hal onder het stadhuis weêr. (Doorsnede over *B C*). Het geheel heeft een zeer aangename verhouding, eene indeeling als die, welke wij aan den *Mont de Piété* te Mechelen en in het Paleis van Justitie aldaar, verder nog te Antwerpen in het museum Plantin bewonderden. Allen zijn dan ook in denzelfden laat-gothischen trant gebouwd, omstreeks terzelfder periode tot stand gekomen en typen van den Brabantschen stijl der XVIde eeuw. De *Tudor*-boog is een zijner kenmerken, dien de lezers ook op onze fig. 2 zullen erkennen. Deze boogvorm is, zooals prof. dr. E. Reusens terecht aanmerkt [1]), niet vóór het einde der XVde eeuw in de Nederlanden bekend.

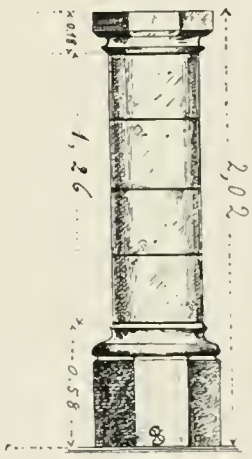

Fig 6 Kolom. Stadhuis v. Hertogenbosch

Draagsteen (doorsnede) Fig 5

Figuur 3 geeft de profielen weêr, die uit baksteen gevormd, mede de laat-gothische lijn beschrijven. In de vleeschhal te Antwerpen treft men juist denzelfden aan [2]). Over fig. 4 behoeven wij niets naders te vermelden, zij geeft eenzelfde profiel aan als de diagonaalrib, onder fig. 3 verklaard.

De draagsteenen der gewelfribben langs de afsluitmuren kenmerken zich evenmin als de stevige kolonnetten door afwijkingen op de algemeene, oudheidkundige regels voor het laat gothische tijdvak (zie fig. 5 en 6). Zij zijn uit harden natuursteen gehouwen [3]).

Ten slotte moge ik nog even naar fig. 7 verwijzen, die eene oplossing aan de hand doet voor de beide thans toegemetselde deuren onder de treden van het stadhuis (zie fig. 1, sub I, *A* en *A'*.

1) Vergelijk »Elements d'Archéologie chrétienne", IIde Edition, Louvain, 1885, p. 4. IIde Partie.
2) Ook te Luik, S. Jacques, en te Bocholt (Burcht), Vergelijk ook E. Reuseus, ibidem IIde Partie, p. 60.
3) Vergelijk: E. Reusens, ibidem IIde Partie, p. 154—157.

Met de prachtige teekening van P. Saenredam (fig. 7) voor oogen kan een ieder gemakkelijk zien, wat en hoe die oude toegangen geweest zijn vóór den bouw van het tegenwoordige stadhuis. Een kleine, bevallige, voorbouw, op vier losse en twee gekoppelde kolonnetten geschraagd, gaf onder zijne sierlijke welfvelden door, toegang tot de halle, die naar het zeggen van Mr. J. H. van Heurn voor de wacht der stad was ingericht. Voor deze bewering heb ik geen enkel getuigen gevonden. Alléen is het opmerkelijk, dat de vier kanonnen, Ao. 1580 aan Den Bosch geschonken, niet vóórkomen beneden de pui op Saenredam's teekening. Hiertegen zou Van Heurn wellicht aangevoerd hebben, dat die kanonnen ook wel eenigen tijd van het jaar naar binnen gehaald zullen zijn, waar in de halle, het door hem genoemde wachthuis voor de burgerwacht, geschikte bergplaats te over bestond. Overigens voegen wij hier nog aan toe, dat de pui, die nà Saenredam's teekening in veel logger vorm gebouwd werd, de beide deuren der hal eerbiedigde. Deze laatsten zijn eerst omtrent het midden der negentiende eeuw dichtgemetseld, toen de renaissance-borstwering van het hedendaagsche stadhuis werd afgebroken en door de breede trappen vervangen.

Fig. 7. Stadhuis gevelteekening van P. Saenredam.

Ten besluit kunnen wij nu nog eenige bijzonderheden, uit het voorgaande geleerd, op den gevel (fig. 7) waarmerken. De breedte van den middelbouw strookt geheel met die van de kelder-halle. De beide schoorsteenen, aan de voorzijde boven den trapgevel uitklimmend, bevonden zich loodrecht boven de in den kelder ontdekte schouwen. Het wapen des keizers in witten steen, de vier beelden, de torentjes en de beide naast het stadhuis gelegen en later daarbij getrokken huizen spreken duidelijk genoeg op de nauwkeurige plaat van Saenredam; duidelijker althans dan wij het in woorden kunnen weergeven.

Bij deze oude plaat van Saenredam past ook mijns inziens de oude tekst van Jacob van Oudenhoven, den tijdgenoot van Peter Saenredam:

»*Dit 's Heeren Huys heeft eenen schoonen gevel ende bequamen Tooren, ende daer* »*op een Horologie met eenen Voor-slagh, ende loopen in 't slaen van de klock twee ghemaeckte* »*Ruyters teghens malcanderen, ende staen twee andere als Sceyts-luyden toe ende kijcken,* »*dat al mede eenigh vermaeck geeft voor die het noyt ghesien en heeft.*"

De leden van den Oudheidkundigen Bond hebben dat mechaniekwerk van »*Ruyters ende mennekens*" wel »*oyt ghesien*" en zullen, naar ik hoop, hun aandenken aan 's-Hertogenbosch door 't weêrzien dezer platen verlevendigen.

's-Hertogenbosch, November 1908. Dr. C. F. XAV. SMITS.

POORTJE VAN HET VOORMALIG ST. CATHARINAKLOOSTER TE DEN BRIEL.

In haar laatste jaarverslag moest de Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie mededeelen, dat zij er niet in was geslaagd de noodige vergunning te verkrijgen om dit poortje, dat in zeer bouwvalligen toestand verkeerde, tegen verder verval te behoeden. Het weinige, dat van de geschiedenis van het klooster nog te achterhalen is, werd in genoemd verslag reeds medegedeeld. Bijgaande afbeelding geeft het poortje weer vóór de herstelling. Hier kan dus verder uitweiden daarover achterwege blijven.

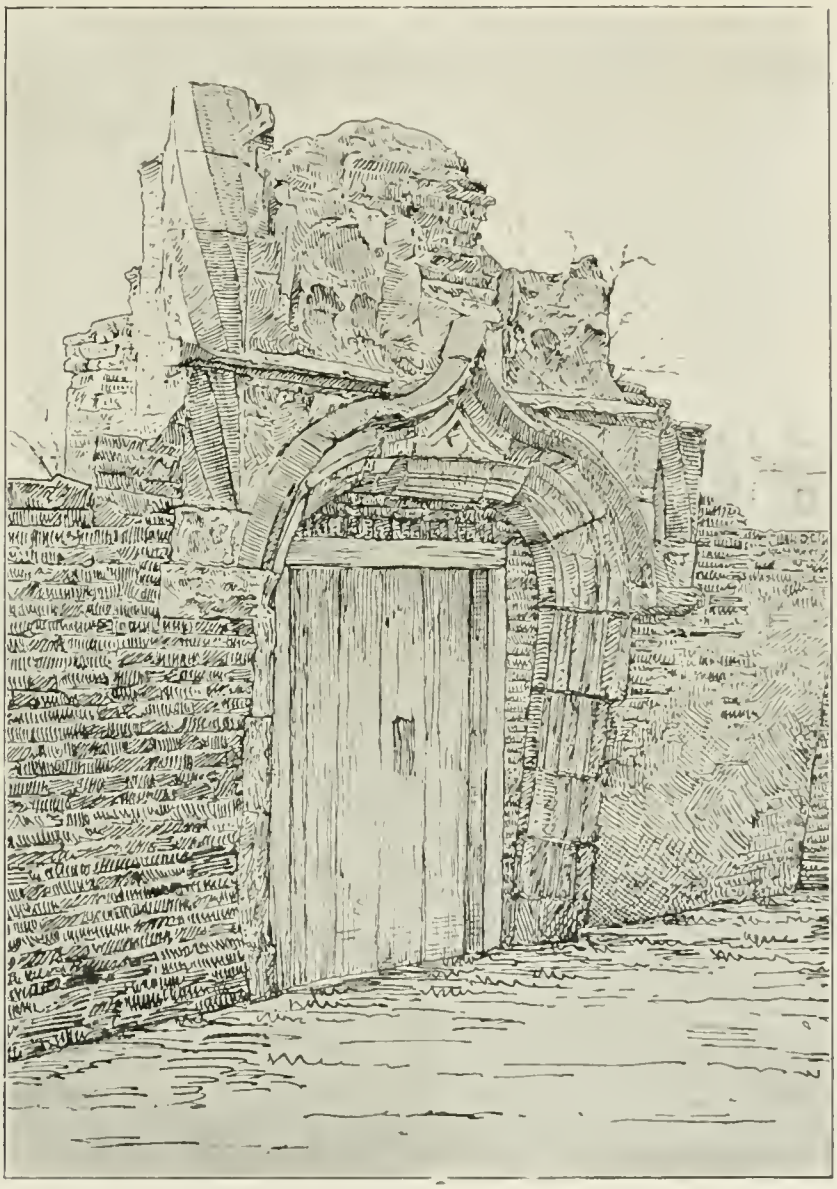

Poortje van het voormalig St. Catharinaklooster.

Thans kan echter worden bericht, dat nieuwe onderhandelingen met den eigenaar van het poortje tot het gelukkig gevolg leidden, dat zijne toestemming werd verkregen om het poortje te *consolideeren*. Ik cursiveer dit woord, omdat in courantenberichten van »restaureeren" is gesproken, terwijl een blik op de afbeelding reeds voldoende zal zijn, om ieder te overtuigen, dat hier van »restaureeren" — in den gebruikelijken

zin van het woord — geen sprake kan zijn. Het poortje — dat steeds een muurpoortje is geweest, zonder aan eenig gebouw verbonden te zijn — wordt aan de achterzijde gesteund door een paar beeren. Van deze was de voet in verloop van tijd afgebrokkeld. Tengevolge der verzakking was de boog, vooral de baksteenen boog aan den achterkant, niet meer gesloten, zoodat hij ieder oogenblik naar beneden kon komen.

Eindelijk stond het fragment, geheel van zijn oorspronkelijke afdekking beroofd, in erge mate bloot aan inwatering. De bevestigingswerken hebben dan ook in hoofdzaak bestaan in het inmetselen van een nieuwen voet onder de beeren, het volmetselen van den boog, het aanvullen van de gapingen tusschen de zandsteenen claveaux, en het afdekken van het bovengedeelte met plavuizen. Een en ander is op kosten der Prov. Zuidh. Arch. Comm. geschied, volgens de aanwijzing van haar lid, den heer J. A. Frederiks, onder toezicht van den gemeente-architect van Den Briel, den heer H. Goossens, aan wien een woord van dank moge worden gebracht voor zijne welwillende bemoeiïng. Het poortje is nu voor invallen behoed — méér viel er voor een verstandige monumentenzorg niet te verrichten.

J. K.

SINT PIETERSKERK TE LEIDEN.

Bij de restauratiewerken voor de Sint Pieterskerk te Leiden werd eene ontdekking gedaan, die het bewijs levert voor een reeds vroeger door den Heer Adr. Mulder en later ook door mij geopperd vermoeden. Gelijk bekend is werden de transeptarmen der kerk eerst slechts gedeeltelijk opgetrokken en werden deze later verhoogd. De bovenmuur van het schip moet dus eerst hebben doorgeloopen tot aan het koor, en daar er geen spoor van een grooten boog aanwezig is, was het vermoeden gerechtvaardigd, dat zich, vóór het optrekken van het transept, in het midden tusschen de hoekkolom van het schip en die van het koor een kolom bevonden heeft, die door twee bogen met schip en koor verbonden was en aldus den later uitgebroken bovenmuur hielp dragen. Dit vermoeden, waarvoor verschillende aanwijzingen aanwezig waren, is thans bevestigd door het terugvinden van den aanzet van een boog in den bovenmuur van het schip. Deze boog heeft, blijkens het in het metselwerk teruggevonden fragment, geheel dezelfde welving en ook hetzelfde profiel als de bogen van het schip, in welks verlengde het boogfragment ligt. Wanneer men den boog doortrekt, komt men juist op het punt, waar, vóór het optrekken van de transeptarmen, een kolom werd vermoed. In den grond werd ook de fundeering hiervan teruggevonden. Na het optrekken van de transeptarmen heeft men dus blijkbaar bij het wegbreken van de kolom en het gedeelte van den bovenmuur, dien muur afgekapt bij den aanzet van den boog en dezen, zoover die niet buiten dien muur uitstak, laten staan en door eenvoudig toegestopt metselwerk aan het oog onttrokken.

De heer W. C. Mulder, die de restauratiewerken leidt, is voornemens om het teruggevonden boogfragment zichtbaar te laten als herinnering aan den ouden toestand.

Eene andere ontdekking betreft de westelijke transeptpijlers, die vrij zwaar zijn en in doorsnede het volgend figuur vertoonden.

Reeds vroeger vermoedde ik, dat men eerst later, bij het optrekken van de transeptarmen, de oorspronkelijke kolom door eene ommanteling had versterkt, doch direkte bewijzen waren hiervoor niet aan te geven, daar het slechts gedeeltelijk optrekken hiervan niet als afdoend bewijs voor dit vermoeden kon gelden. Thans, nu ik door de aangebrachte stellingen het bovenwerk kon overzien, bleek mij uit de constructie afdoende, dat werkelijk eene latere ommanteling heeft plaats gehad, waarschijnlijk voor een niet uitgevoerd plan om de viering te overwelven of om hierop een lantaarn te plaatsen.

De ommanteling wordt ook nog door het volgende bevestigd. Op de kolommen van het schip vindt men op gelijke hoogte ruitvormige omlijstingen, waarin waarschijnlijk wijkruisen omsloten waren. Op den N.-W. transeptpijler nu is hiervan slechts de westelijke helft aanwezig, die smoort in de ommanteling. Blijkbaar is dus de oostelijke helft thans onzichtbaar geworden door de later tegen de kolom aangebrachte versterking.

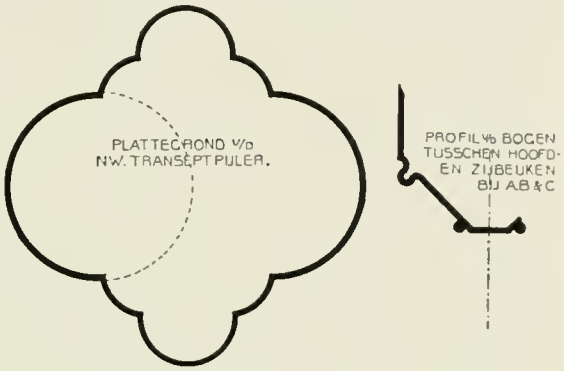

St. Pieterskerk te Leiden.

Bij de restauratie is ook een zeer mooi kapiteel bloot gekomen boven een muurkolom in den westmuur van den zuider transeptarm. Het fijne beeldwerk, dat door de dikke witsellagen onzichtbaar geworden was, vertoonde, na een zorgvuldige schoonmaak onder leiding van den opzichter den heer Wind, eene sierlijke laat-gothische versiering van ranken, waartusschen in het midden eene meermin. Deze ontdekking is daarom vooral merkwaardig, daar alle verdere kapiteelen in de kerk slechts versieringen met enkelen of dubbelen koolbladrand vertoonen, en het thans schoongemaakte kapiteel het eenig bekende in de kerk is, dat ook met figuren is versierd.

J. C. OVERVOORDE.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Monumenten.

Het Rembrandt-Huis. — Door het Bestuur dier stichting is »aan allen die de kunst beoefenen en liefhebben" een circulaire gezonden, waarin het standpunt en oogmerk van het Bestuur kortelijk wordt toegelicht.

De bedoeling is, dat »ieder bezoeker, die over den drempel van het huis treedt, ongestoord in een stemming van Rembrandt's werk wordt gebracht". Daarbij ligt het echter in de verste verte niet in het plan »om, bij de inrichting van het huis, aan neiging tot namaak toe te geven".

Bij de herstelling van het gebouw maakt het Bestuur gebruik van de diensten van den bouwmeester de Bazel.

Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie. Verslag over 1907. — Het verslag vermeldt de werkzaamheden der Commissie in het belang van monumenten te Abbenbroek (N.-H. kerk), Brielle (Kloosterpoort), Geervliet (Raadhuis en graftombe van Nicolaas van Putten en zijne gemalin Aleid), Oostvoorne (Kerkglazen), Poortugaal, Rhoon, Rotterdam (Oost-Indisch huis), Sommelsdijk (Halsketen) en Zegwaard.

Zerk van Adriana van Roon.

Naar aanleiding van de kloosterpoort te Brielle worden eenige historische gegevens betreffende het St. Catharina-klooster medegedeeld. Gelijk uit de mededeeling van den Heer J. Kalf in dit nummer blijkt, is later toch nog de vereischte medewerking van den eigenaar verkregen voor enkele eenvoudige werkzaamheden tot behoud van dit poortje. In Rhoon werd de medewerking aangeboden om eene zeer fraaie zerk van Adriana van Roon, abdis van Leeuwenhorst, overleden in 1527, tegen beschadiging te vrijwaren. Wij geven hierbij eene afbeelding van de zerk en van het zegel van Adriana van Roon, waarvan de Commissie ons de cliché's ter beschikking stelde. Het zegel, ontleend aan een charter uit 1504, geeft het wapen der abdis, dat op de zerk na de revolutie is afgeslagen. De zerk is van groote waarde wegens het verdienstelijk beeldwerk en het fraaie, vroeg renaissance ornament en vormt met de fraaie zerk van Johanna van der Does, laatste abdis van Leeuwenhorst, die in het koor van de Sint Pieterskerk te Leiden is begraven, een bewijs van de vele zorg, door de abdissen aan haar laatste rustplaats besteed. Een derde zerk, van de abdis Agnes van Noertwijc, overleden 1484, die na de verwoesting van de abdij naar het huis ter Specken onder Lisse werd overgebracht, is mij slechts door eene afbeelding

bekend [1]). Ook deze vertoont zeer goed werk, evenals verschillende zerken der abdissen van de nabijgelegen abdij van Rijnsburg, die thans nog in de verbouwde kerk aldaar te zien zijn.

Het verslag is versierd met 9 afbeeldingen betreffende de besproken monumenten, waarbij die der kerkglazen te Oostvoorne weinig gelukkig zijn uitgevallen.

J. C. O.

Zegel van Adriana van Roon.

De Nieuwe Kerk te Amsterdam. — De onder leiding van den heer C. B. Posthumus Meyjes, architect van de kerkgebouwen der Ned. Herv. Gemeente, plaats hebbende restauratie der Nieuwe Kerk vordert snel en vóór den winter hoopt men reeds het voorportaal aan de Damzijde in den historischen staat te hebben teruggebracht. Dit portaal wordt uitgevoerd in zandsteen. Het dak loopt spits toe, tot even boven den onderkant van het groote raam. De Gothische versiering is zeer sober. Tegelijkertijd heeft men de onmiddelijke omgeving onderhanden genomen. De met cement bestreken, thans haveloos afgebladderde muren worden afgebikt en verborgen achter een nieuwen muur van zachtrooden, gebakken steen, welke afgewisseld wordt met zandsteenen banden. De afgepelde contreforten worden met zandsteenblokken bemetseld en de ramen opnieuw gevat in geprofileerde zandsteenlijsten. De Heer Schouten te Delft vervaardigt eenvoudige, gebrande ramen. *N. R. Courant*, 15 Sept., II B.

Nieuwezijds-kapel te Amsterdam. — Achter het muurwerk van den zuider transeptgevel aan de zijde van de Enge Kapelsteeg werd in September l.l. een gothische poort met twee ingangen ontdekt, die geheel was toegemetseld. De profileeringen zijn nog vrij goed bewaard gebleven en er zijn sporen van verguld beeldwerk aan zichtbaar.

De bouwfragmenten zijn naar het terrein achter het Rijksmuseum overgebracht. Eene afbeelding is opgenomen in het »Bouwk. Weekblad", 1908 bl. 743.

Het huis aan de drie grachten te Amsterdam. — De niet onbelangrijke gevel aan den O.-Z. Voorburgwal uit omstreeks 1620 zal gerestaureerd worden. Het perceel is aangekocht door de firma Boele, die bij de verbouwing zooveel mogelijk het oude hoopt te behouden. De restauratie is opgedragen aan den architekt Jan de Meyer. Een afbeelding van den gevel is opgenomen in het »Bouwk. Weekblad" 1908, bl. 869.

Gevel Damrak No. 98 te Amsterdam. — De karakteristieke gevel aan het Damrak No. 98 is gesloopt om voor een nieuw te bouwen kantoor plaats te maken. Blijkens het jaartal onder het fronton was de gevel, die door den Heer Weissman aan Ph. Vingboons

1) Afbeelding in de prentverzameling van het Gemeentearchief te Leiden. Weet een der lezers ook of deze zerk nog bewaard is en waar deze zich thans bevindt?

wordt toegeschreven, in 1649 gebouwd. Op den gevelsteen was een papiermolen afgebeeld. Het rijke beeldwerk aan den gevel is door de firma F. Muller & Co. voor ondergang behoed en later door de Regeering aangekocht voor de Rijksacademie van Beeldende Kunsten. Eene afbeelding is opgenomen in het »Bouwk. Weekblad" 1908, bl. 804.

St. Janskerk te 's-Hertogenbosch. — Aan het verslag der Gemeente ontleenen wij het volgende over de kerkrestauratie:

Het te herstellen gedeelte bestond voor 1907 uit drie naast elkander staande lichtvensters met de daartusschen gelegen luchtbogen. De ruggen van de deklijsten der bogen zijn met rijk bladwerk versierd en dragen beeldhouwwerk op den uitersten voorsprong der contreforts. De lichtvensters moesten hersteld worden en voorzien van het steenen maaswerk der toppen en van steenen montants in den opstand.

De verdere werken omvatten bovendien de balustraden, welke het geheel bekronen, en die bijna geheel verdwenen waren, de kruisbloemen, waarvan geen spoor meer bestond, het blad- en beeldwerk der bogen en tal van onderdeelen.

Het eerste venster is in 1906 hersteld met het eerste stel lucht- en steunbogen, de twee overige luchtbogen zijn in 1907 afgewerkt en opgesteld. Ook is door de herstelling van dit oostelijk gedeelte van het noorder dwarspand de aansluiting tot stand gebracht tusschen deze zijde der kerk en haren noordgevel. Al het steenen stijlwerk van den opstand en het rijk bewerkte maaswerk der venstertoppen was verdwenen en in de XVIIIde eeuw vervangen door grenenhouten spijlen. Gedurende den winter 1907 1908 zijn de steenhouwwerken gereed gemaakt tot een begin der herstelling van het noordelijk deel van het hoogkoor.

Tapijtbehangsels in het gerechtsgebouw te Middelburg. — Na de weigering van de Regeering om de restauratie der behangsels voor hare rekening te nemen is in de laatste vergadering der Staten van Zeeland met groote meerderheid besloten hiervoor op de begrooting voor 1909 *f* 2000.— uit te trekken.

N. H. kerk te Oud-Vossemeer. — Door de kerkvoogden en notabelen is, niettegenstaande de uitgebrachte adviezen, die eene restauratie als zeer goed uitvoerbaar aanbevelen, tot afbraak van het kerkgebouw besloten. De restauratiekosten waren op *f* 22.314 geschat. De toren, die eigendom is der burgerlijke gemeente, blijft behouden.

Het Moerwoud te Renesse. — Het interessante kasteeltje, dat met afbraak werd bedreigd, zal behouden blijven. Aan den architekt Joh. Hoogenboom is de leiding van de herstellingswerken opgedragen.

Paradijskerk te Rotterdam. — Den 2en Nov. l.l. is te Rotterdam het bouwen van eene nieuwe Oud-katholieke kerk aanbesteed en hiermede is het oordeel geveld over de Paradijskerk, die wegens het fraaie stucwerk en het sierlijk kerkmeubilair met eere te noemen

viel onder de weinige monumenten van beteekenis aan de op architectonisch gebied zoo arme havenstad. Een uitvoerig artikel wijdde Jan Kalf hieraan in »Het Huis Oud en Nieuw" van Augustus l.l.

Bij den bouw zal de nieuwe kerk eene herinnering behouden aan het fraaie plafond uit de oude kerk, terwijl preekstoel, altaar en orgel worden overgebracht. Ook zal voor de lambrizeeringen gebruik gemaakt worden van de bestaande banken en de bijbehoorende muurbekleeding. De bouw geschiedt onder leiding van den architekt den Heer P. A. Weeldenburg te Rotterdam.

Domtoren te Utrecht. — Aan het Jaarverslag der Commissie voor de restauratie ontleenen wij het volgende:

Na de geheele afwerking van het noord-westelijk vak werd de noord-westelijke steigerhelft afgebroken en verplaatst naar den oost-noord-oostelijken torenhoek, waardoor dus het geheele noord-oostelijke vak was besteigerd, terwijl ook de binnensteiger in verband hiermede verplaatst werd. Het noordelijk vak werd verder afgewerkt en de nog ontbrekende balustrade en geveltop werden daarop aangebracht; de gereed zijnde kruisbloem is echter, met het oog op het jaargetijde, nog niet geplaatst. De pinakelhelm van den noord-noord-oostelijken hoek is gereed, behalve het middenstuk met de 4 gevelvelden. Het noord-oostelijk vak bleek even slecht te zijn als de vorige vakken, zoodat ook hier weer de geheele boog moest worden uitgebroken en vernieuwd en de pijlers mede nagenoeg geheel van nieuwe bekleedingsblokken moesten worden voorzien. Dit vak werd geheel hersteld met inbegrip van de balustrade, doch met uitzondering van de topsluiting met kruisbloem, terwijl ook het venstervlechtwerk nog niet werd ingezet, hoewel dit, behalve de stijlen, gereed is. Met het bekleeden van den oost-noord-oost pijler werd nog voortgegaan tot 21 November, als wanneer het werk buiten wegens vorst werd gestaakt en het nieuw gemaakte werk behoorlijk met stroo werd ingepakt; de bekleeding was toen nagenoeg tot de hoogte van den middenboog gereed gekomen. In verband met den voortgang der werkzaamheden is nu de verankering over 6 pijlers voltooid en zijn alleen nog de laatste 2 pijlers met een kettinganker verbonden.

Voor de herstelling van de bekapping met dakvenster, bol, kruis en windvaan werd een model gemaakt op $^1/_5$ van de ware grootte ter beoordeeling van de onderlinge verhoudingen en afmetingen en wijze van constructie.

Het oostelijk vak werd opgenomen ter verkrijging van de noodige maten; het bewerken van de boogstukken is nu onderhanden en er kan gedurende de wintermaanden worden voortgegaan met het gereedmaken van de noodige werkstukken van dit vak.

Verwerkt werd dit jaar aan de eigenlijke restauratie voor een bedrag van *f* 15.999.24.

Graftombe van George van Egmond in den Dom te Utrecht. — De door de Staten van Utrecht ingestelde Archeologische commissie heeft opnieuw in Utrecht een monument van dreigenden ondergang gered. In het Domkoor staat de graftombe van bisschop George van Egmond, een door kenners zeer gewaardeerd kunstwerk, wellicht het fraaiste product der

Renaissance, dat nog te Utrecht bewaard is. Het knielende beeld van den bisschop is verdwenen, maar de rijk versierde boog, die dat beeld overhuifde, is nog in den kooromgang aanwezig. Het is vervaardigd uit zandsteen, rijk gebeeldhouwd en verguld, en rust op een voet van rood en zwart marmer.

Doch de tijd had den luister van het kunstwerk doen tanen. De kroonlijst was verdwenen; van het daaronder aangebrachte gebeeldhouwde fries waren slechts enkele fragmenten over, die los op het monument lagen; ook van de daaronder geplaatste geprofileerde lijst ontbraken reeds stukken. Zóó brokkelde van boven af het fraaie monument steeds verder af; het oogenblik was te voorzien, dat de boog zelf zou invallen. Ook de rijke kleurversiering was nagenoeg verdwenen; slechts hier en daar waren nog sporen aanwezig, hoe de oude kleuren waren geweest, behalve aan de achterzijde, die (blijkens sommige sporen) dichtgemetseld en wit geschilderd was geworden.

Thans is het fraaie monument met vergunning van heeren kerkvoogden weder hersteld en in staat om nog vele jaren te verduren. De kroonlijst is (volgens eene teekening, welwillend verstrekt door den heer F. J. Nieuwenhuis) hersteld. De fragmenten van het fries zijn vastgemetseld en aangevuld door blokjes zandsteen; het gebroken fries is hersteld. Ook het ontbrekende stuk van de vier familiewapens is opnieuw aangebracht. Daarna is ook de kleurversiering weder hersteld. De moderne witte verf is verwijderd. De zwarte kleur, die het monument overal gedekt heeft, is hersteld, zoodat de overblijfsels van het oude verguldsel (hier en daar wat verlevendigd) zich weder behoorlijk voordoen. Ook op de wapenschilden is weder wat kleur aangebracht; het marmer is gereinigd en opgepoetst. Het geheele (zeer delicate) werk is onder leiding der commissie (welwillend bijgestaan door prof. Vogelsang) zeer gelukkig volbracht door de firma De Haart voor het steenwerk en den heer W. Menkman voor de polychromie.

Zoo is dus een belangrijk monument weder in eere hersteld, terwijl de bescheiden kleurversiering, die hard is noch schitterend, aangenaam aandoet, zonder de harmonie van de stille omgeving te storen. ——————— *Utr. Dagbl.*, 20 Oct. 1908.

Opgravingen onder Voorburg. — Op initiatief van de Vereeniging »die Haghe" zijn dezen zomer onder leiding van Dr. J. H. Holwerda Jr., conservator aan het Rijksmuseum voor oudheden te Leiden, opgravingen gedaan op het terrein van Arentsburg onder Voorburg, waar reeds vroeger onder Dr. Reuvens belangrijke vondsten werden gedaan en een gedeelte van het Forum Trajanum werd blootgelegd.

———————

St. Walburgskerk te Zutphen. — De werkzaamheden van de restauratie, waarmede in 1890 werd begonnen, is thans nagenoeg gereed. Het muurwerk der librye is op verschillende plaatsen hersteld. De contreforts zijn opnieuw afgedekt en de tufsteenen banden zijn vernieuwd. De 18de eeuwsche topgevel aan de westzijde is door een met leien gedekt schild vervangen.

Het is gewenscht dat nu ook de middelen gevonden worden om ook den toren voor verder verval te behoeden.

———————

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

Sinds de laatste opgave in dit tijdschrift (September 1907, 8e jaarg. blz. 162), is het Koninklijk Kabinet van Schilderijen weer verscheidene schilderijen rijker geworden, waarvan hier een opsomming volgt:

A. Aankoopen en legaten.

Door aankoop kwam het museum in het bezit van een zeer goed geconserveerd werk van den ouden Jan Vermeer van Haarlem, voorstellende een landschap met een zandweg, rechts waarvan hoog geboomte en een duinenrij links in het verschiet. De schilderij is op paneel, breed 68 en hoog 52 c.M. Zij is links beneden gemerkt: J. Vermeer 1648. De tegenhanger van dit stuk werd door het Rijksmuseum te Amsterdam aangekocht.

Niet minder dan zestien schilderijen deden hun intrede in het museum door het aanvaarden van het belangrijk legaat van wijlen Mejonkvrouwe Maria Johanna Singendonck te 's-Gravenhage. Het bevat uitsluitend portretten, meest van leden der familie, en telt verscheidene belangrijke werken, zooals b.v. die van Schalcken en Netscher, terwijl de twee portretten van Nicolaes Maes behooren tot een categorie van werken van dien meester, die — merkwaardig genoeg — nog niet in het Mauritshuis vertegenwoordigd was. De geheele collectie hangt bijeen in het kamertje naast den stier van Potter.

Tot het legaat-Singendonck behooren de volgende schilderijen: [1])

710. Hollandsche school omstreeks 1680 (koper, 43½ × 32½). Portret van Mr. Diederick Hoeufft (1610—1688), zoon van Diederick Hoeufft en Anna Luls. Huwde in 1641 Maria de Witt (zie no. 711) en was de vader van den door Schalcken (no. 708) afgebeelden Diederick Hoeufft.

Dit en het volgende schilderij zijn blijkbaar omstreeks 1680 vervaardigde copieën naar oudere, omstreeks 1650 geschilderde origineelen. Aangezien zij dezelfde afmetingen en dezelfde oude lijsten hebben als de door Schalcken geschilderde nos 708 en 709, schijnen zij gelijktijdig met deze ontstaan.

711. Hollandsche school omstreeks 1680 (koper, 43½ × 32½). Portret van Maria

1) De nummers zijn die van inventaris en catalogus. Enkele verbeteringen der gedeeltelijk reeds in den Duitschen beknopten catalogus opgenomen data enz. dank ik aan Jhr. Mr. W. H. Hoeufft te Middelburg.

de Witt (1620—1681), echtgenoote van den op nº. 710 afgebeelden Mr. D. Hoeufft, dochter van Jacob de Witt en Anna van den Corput. Moeder van den door Schalcken (nº. 708) afgebeelden Diederick Hoeufft.

708. G. Schalcken (koper, 43 × 34; gemerkt: G. Schalcken). Portret van Diederick Hoeufft (1648—1719), gehuwd met Isabella Agneta Deutz (zie nº, 709). Zoon van Mr. Diederick Hoeufft (zie nº. 710) en Maria de Witt (zie nº. 711). Vader van Agneta Catherina Hoeufft (zie nº. 713).

709. G. Schalcken (koper, 43 × 34; gemerkt: G. Schalcken). Portret van Isabella Agneta Deutz (1658—1694), echtgenoote van Diederick Hoeufft (zie nº. 709), dochter van Jan Deutz en Geertruida Bicker.

712. Ph. van Dijk (doek, ovaal, 53 × 44; gemerkt: P. van Dijk). Portret van Mr. Mathias Lambertus Singendonck (1678—1742), burgemeester van Nijmegen enz. Hij huwde in 1723 in tweede huwelijk Agneta Catherina Hoeufft (zie nº. 713), waardoor de tot dit legaat behoorende portretten van leden der familie's Hoeufft, Deutz en de Witt aan de familie Singendonck zijn gekomen [1]).

713. Ph. van Dijk (doek, ovaal, 53 × 44). Portret van Agneta Catherina Hoeufft, gehuwd met Mr. Mathias Lambertus Singendonck (zie nº. 712), dochter van Diederick Hoeufft (zie nº. 708) en Isabella Agneta Deutz (zie nº. 709).

714. Caspar Netscher (doek, 49 × 40. Gemerkt: C. Netscher 1677 (?)). Portret van Elisabeth van Hove, geboren Bebber, in eerste huwelijk te Dordrecht gehuwd met den Amsterdamschen koopman Johannes Dierquens. Moeder van Catharina Dierquens (zie nº. 718) en Pieter Dierquens (nº. 720). In tweede huwelijk was zij met Mr. Michiel ten Hove (nº. 715) gehuwd.

715. Caspar Netscher (doek, 49 × 40). Portret van Mr. Michiel ten Hove († 1689), zoon van Nicolaas ten Hove en Cornelia Fagel. Raad en pensionaris van Haarlem, daarna raadpensionaris van Holland. Huwde met Elisabeth Bebber (zie nº. 714).

716. Copie naar Netscher (doek, 47 × 43). Portret van den raadpensionaris Mr. Johan de Witt.

717. Nicolaes Maes (doek, 58 × 46; gemerkt: N. Maes). Portret van Cornelis ten Hove (1693—1738), secretaris der Generaliteits-Rekenkamer, zoon van Nicolaes ten Hove en Cornelia Fagel, broeder van Michiel ten Hove (zie nº. 715). In 1682 huwde hij Catharina Dierquens (zie nº. 718).

718. Nicolaes Maes (doek, 58 × 46; gemerkt: N. Maes). Portret van Catharina Dierquens (1664—1715), dochter van Johannes Dierquens en Elisabeth Bebber (zie nº. 714). Echtgenoote van Cornelis ten Hove (zie nº. 717) en zuster van Pieter Dierquens (zie nº. 720).

720. Johannes van Haensbergen (doek, 58 × 45½; gemerkt: I. V. H. f 1690). Portret

1) De zoon uit dit huwelijk, Coenraed Diederik Neomagus Singendonck, huwde in 1765 met Elisabeth Bonifacia Dierquens, kleindochter van den door Haensbergen (zie nº. 720) geschilderden P. Dierquens. Door dit huwelijk kwamen de portretten van leden der familie's Dierquens, ten Hove en Roman aan de familie Singendonck.

van Mr. Pieter Dierquens (1668—1714), baljuw van 's-Gravenhage, zoon van Elisabeth Bebber (zie nº. 714) en broeder van Catharina Dierquens (zie nº. 718). In 1704 trad hij in het huwelijk met Anna Maria Roman (zie nº. 721).

721. Toegeschreven aan Johannes van Haensbergen (doek, 58 × 45½). Portret van Anna Maria Roman (1680—1758), echtgenoote van Mr. Pieter Dierquens (zie nº. 720).

719. Hollandsche school omstreeks 1700 (doek, 61 × 48). Portret van een onbekende.

722. Hollandsche school omstreeks 1640 (doek, 126 × 101). Meisjesportret.

723. Hollandsche school omstreeks 1700 (doek, ovaal, 79 × 62). Portret van een onbekende.

Het behoeft, na deze uitteraard slechts globale opsomming der schilderijen (die in de in bewerking zijnde nieuwe uitgave van den »Catologue raisonné" van het Mauritshuis uitvoeriger zullen worden beschreven) geen betoog, dat deze collectie als type van een collectie familieportretten belangrijk mag heeten. Bovendien — wij zeiden het reeds — bevat zij werken van eersterangs portretschilders uit het einde der zeventiende eeuw, die niet alleen karakteristieke specimina van het werk dezer meesters zijn, maar ook voor het meerendeel in goeden toestand verkeeren. Een legaat dus, dat met dankbaarheid jegens de erflaatster vervult.

B. In bruikleen gegeven schilderijen.

726. Johannes Spruyt. Eenden aan een plas (doek, 86 × 115½). Deze schilderij, door Dr. A. Bredius aan het Mauritshuis in bruikleen gegeven, maakt op het eerste gezicht den indruk van een meer teekenachtig dan schilderachtig opgevatte Cuyp-navolging.

Blijkens de signatuur van den bij den Heer Bredius thuis berustenden, warmer geschilderden tegenhanger, is het een werk van den weinig bekenden Johannes Spruyt, die te Amsterdam in 1627 of 1628 geboren werd en er in 1671 overleed [1]).

Bovendien ontving het Mauritshuis voor den tijd van twee jaren in bruikleen een zevental schilderijen, eigendom van den Heer P. Delaroff te St. Petersburg. Deze zijn, in tegenstelling tot de schilderijen uit het legaat Singendonck, meerendeels werken van niet veel voorkomende meesters, om b.v. slechts te noemen Koedyck, Carel Fabritius en Gerard Terborch (in zijn vroegen tijd). Daarom — en ook omdat deze schilderijen niet blijvend in het museum berusten — is een iets uitvoeriger bespreking hier op haar plaats, vooral daar deze kunstwerken om dezelfde reden niet in de catalogi van het Kabinet zullen worden opgenomen. De bruikleen-Delaroff dan bestaat uit de volgende schilderijen:

a. Rembrandt. Een Jood. (Op doek, 14½ × 69). De schilderij is rechts ter schouderhoogte gemerkt: Rembrandt 16.... De schilderwijze is die van omstreeks 1657 à '58. Het is merkwaardig, hoe weinig verf de schilder gebruikte. Op verscheiden plekken, b.v. in de muts, ziet men het fijne doek er doorheen en slechts hier en daar is wat »zwaar"

1) Zie »Oud-Holland 1890", blz. 16—17.

geborsteld. De peinzende houding en de uitdrukking van stil voor zich uitkijken zijn meesterlijk gegeven en het licht in den kop met de prachtige halfschaduwen van grijsblauw en mat rood zijn onovertrefbaar. De rossigbruine fond bepaalt den hoofdtoon der schilderij. De man draagt een bruinoker-mantel met lichtbruin bont en rood vest.

b. Carel Fabritius. Kop van een Krijgsman. (Op paneel, $38\frac{1}{2} \times 31$). Een buitengemeen forsch geschilderde kop, zeer goed bewaard en vooral door zijn goede conservatie en dunne vernissage zeer gemakkelijk te bestudeeren. Bij vergelijking met de schilderij in het museum Boymans vooral treft de overeenkomst van schilderwijze van den kop en achtergrond, terwijl ook het Puttertje in het Mauritshuis gelegenheid biedt, de schilderwijze van het brok witten muur achter den krijgsman te vergelijken. De schilderij van den Heer Delaroff is niet gemerkt. Het is blijkbaar een zeer ernstige studie, die vooral bedoelde, den kop te geven en juist in dat opzicht meesterlijk is. Het linker benedengedeelte van het paneel is minder goed verzorgd en blijkbaar niet geheel voltooid. Men vindt een afbeelding van de schilderij in Hofstede de Groot's prachtwerk over Vermeer en Fabritius, verleden jaar bij Scheltema & Holkema te Amsterdam verschenen.

Rembrandt. Peinzende Jood. Verzameling Dr. P. Delaroff. In bruikleen in het Mauritshuis.

c. Jan van Goyen. Gezicht op Dordrecht. (Op paneel, $25 \times 38\frac{1}{2}$). Een vlotte, frissche schilderwijze en een warme, groenbruine toon met wat grijsblauwe plekken in de lucht maken dit stukje tot een zeer aantrekkelijk specimen van die soort van 's meesters werken, die hij in de vijftiger jaren, toen hij niet de minste moeite meer ondervond bij uitdenken en componeeren zijner gevalletjes, als het ware »in een vloek en een zucht" op het paneel wist te smeeren, eerst de lucht, dan het water en vervolgens de schepen, oevers, huizen en boomen, teekenend met een hard penseel in de natte verf en met een zacht kwastje met bruin

de vlakken voldoezelend. Het stukje is op een roeibooitje rechts gemerkt: v G 16 . . .

d. Gerard ter Borch. Koestal. (Op paneel, 47½ × 50). Een voor Terborch even ongewoon werk als b.v. zijn gesigneerde Scharenslijpersfamilie te Berlijn. De koestal vertoont een koe, die door een vrouw gemolken wordt, links een andere koe, op den achtergrond een staldeur en een luik er boven, op den voorgrond links een hakblok, bijl, kannetje enz., en rechts een ton met water. Het geheel is prachtig van toon: grijzig zilver is de achtergrond, de koeien lichtbruin en wit, de vrouw in groen jak met rood onderlijfje en grijzen rok. De schilderij, die hierbij afgebeeld is, is op het eerste gezicht voor oningewijden allerminst een Terborch. Doch vergelijking met den Scharenslijper (Berlijn, Kaiser Friedrich-Museum), waarop b.v. een aarden pot voorkomt, die precies zoo geschilderd is als die op den Koestal, toont duidelijk, dat we hier met denzelfden schilder te maken hebben. Bovendien hebben we van Terborch nog een ander stal-interieur, een paardenstal, door Mme Ponce reeds als Terboch gegraveerd in het Cabinet Poullain [1]). Ook met dezen paardenstal vertoont Delaroff's Terborch groote overeenkomst, zoodat aan diens auteurschap niet te twijfelen valt. Ten overvloede staat links op het hakblok van den Koestal nog een overblijfsel van een monogram G T B. Wij hebben hier blijkbaar te doen met een vroeg werk van den meester, uit den tijd van de Scharenslijpersfamilie.

G. Terborch. De Koestal. Verzameling Dr. P. Delaroff.
In bruikleen in het Mauritshuis.

e. Isaäc Koedijck. De Notendief. (Op paneel, 36 × 32). In een vertrek met een groote tafel en schouw is een jongentje op een stoel geklommen en steelt noten uit een tinnen bord, dat op tafel staat. Een voor Koedijck zeer karakteristiek werk, waarop reeds door Dr. Hofstede de Groot [2]) voldoende de aandacht gevestigd is en dat hier dus

1) Dr. Erasmus deelt mij mede, dat die schilderij zich thans bevindt bij den Heer Wachtmeister te Vånas in Zweden.

2) Jahrbuch der Kgl. Preuss. Kunstsammlungen, 1903, Heft I.

niet meer in extenso behoeft te worden besproken. Het is op de tafel beneden gemerkt: Koedijk. Goed is in de schilderij de ruimte van het vertrek, de materie der voorwerpen (tinnen kan, viool, glas enz.) en het kamerlicht, dat Koedijck echter — zooals gewoonlijk — zeer nuchter geeft. De schilderij is zeer fijn, geheel in navolging van de manier van Dou [1]).

f. Nicolaes Knupfer. Faun en Nimf. (Paneel, $23^1/_2 \times 30^1/_2$). Deze schilderij, die rechts beneden gemerkt is: N. Knupfer, is als onderwerp niet zeer aantrekkelijk: de wellustige roode dronkemanskop van den faun, dien de nimf te vergeefs tracht af te weren, is bepaald hinderlijk. Maar de toon van het geheel is aangenaam en bijzonder goed is een gedeelte der vleeschpartijen van de nimf. Dit is een kant van Knupfer, die men in zijn andere werk niet zoo sterk op den voorgrond ziet treden.

g. Abraham Hondius. Berenjacht. (Op paneel, 106 × 134). Op het eerste gezicht zou men dit stuk voor een everjacht houden, maar bij nader beschouwing blijkt het groote beest in het midden, waarvan de kop zeer everachtig is ge- of liever misteekend, een beer te zijn. Links ligt een andere beer op zijn rug, door honden bestookt en links achter worden nog twee andere beren door honden in het nauw gebracht. De hoofdgroep is de eerstgenoemde beer, die door ettelijke honden wordt bestookt en zich heftig verweert. Rechts komt een ruiter in rood jak met een lans den honden te hulp, doch wordt zelf aangevallen door een der beren.

Het schilderij is een der meest compleete werken van den meester, voor wien het karakteristiek is en wiens handteekening: A. Hondyūs 1655, het vertoont op den halsband van den van rechts aanstormenden hond.

Het geheel is zeer soliede van schildering, maar, behalve in lucht en boomen, uitermate hard van techniek, compositioneel zwak en totaal van Rubens afhankelijk, coloristisch slecht overwogen en slechts op enkele punten (den boom achter, de plantengroep op den voorgrond) aantrekkelijk. Het verschrikte paard, doodsbenauwd voor den beer, is blijkbaar van een prent naar Rubens [2]) gecopieerd en onder Hondius' handen een ware verschrikking geworden. De schilderij is echter juist òm haar afhankelijkheid van Rubens kunsthistorisch belangrijk als frappante bijdrage tot de kennis van het gebruik van prenten bij het schilderen.

De schilderijen van den Heer Delaroff zijn tentoongesteld in de groote benedenzaal van het museum. Alleen de Hondius hangt op zaal XIII, boven.

Den Haag, 21 Dec. 1908. W. MARTIN.

1) Zie de afbeelding in »Oud-Holland", jaarg. 1909, afl. 1.

2) Verscheidene prenten naar Rubens zijn door Hondius voor deze compositie gebruikt, o.a. de prent v. P. Soutman (1642) naar Rubens' Everjacht (thans te Dresden) waaruit hij de houding van verscheidene honden copieert benevens den verschrikten blik van het paard. Uit de prent van Soutman naar de Everjacht van Rubens, die thans te Marseille bewaard wordt (Rooses No. 1159) neemt hij twee honden-houdingen over. Ook uit Soutman's prent naar de wolven- en vossenjacht (Rooses No. 1156) nam Hondius details over.

STEDELIJK MUSEUM TE LEIDEN.

Gelijk reeds in het jaarverslag over 1907 werd vermeld, ontving het Museum in het begin van dit jaar van Dr. Paul Delaroff te Sint-Petersburg de toezegging van een tweejarig bruikleen van het grootste gedeelte zijner uitgebreide verzameling schilderijen van Oud-Hollandsche meesters. Slechts enkele stukken moesten hiervan uitgezonderd blijven overeenkomstig eene reeds vroeger aan Dr. A. Bredius voor het Mauritshuis gedane toezegging. Van de overige stukken werd in het najaar een eerste zending ontvangen, die kortgeleden tentoongesteld werd.

Het zijn 24 stukken, waaronder in de eerste plaats een kapitaal doek van Jan Steen

Jan Steen. Verzameling Dr. P. Delaroff, in bruikleen in het Stedel. Museum te Leiden.

de aandacht trekt. Het is een van die voorstellingen uit het volksleven, die Steen zoo uitmuntend weet weer te geven. Voor een herberg zitten rechts, onder een afdak van stroo, eenige mannen en vrouwen te drinken en te kijken naar een man en eene vrouw, die een boerendans uitvoeren, die aan de bekende Tyroolsche dansen doet denken. Links staat de doedelzakspeler op een verhevenheid onder een boom, waarnaast en waarachter eenige verliefde paartjes. Op den achtergrond tegen het huis een van die prachtige kindertypen, een klein meisje, dat uit een bierkan bij een ton staat te drinken. De ruimte tusschen de groepen links en rechts wordt aangevuld door een hond, die het dansende paar aanblaft. Een tafereel vol leven en werkelijkheid en prachtig van compositie en kleur. Het dansend

vrouwtje, dat met rood jakje en witten halsdoek een prettige kleurnoot levert in de meer in halve tonen gehouden omgeving, is een juweeltje dat de vergelijking met de beste werken van dezen populairen meester kan doorstaan. Het doek is 110 c.M. hoog en 167 c.M. breed en rechts beneden voluit geteekend: J. Steen.

Niet minder belangrijk is het groote stuk van Pieter Aertszen, op paneel hoog 123 en breed 180 c.M. Het behoort tot die eigenaardige stukken van dezen meester, waarbij hij de hoofdvoorstelling op het tweede plan in matte tonen heeft geschilderd, terwijl de voorgrond wordt ingenomen door groote figuren met wild, groenten en vruchten. Het herinnert aan een dergelijk doek in het Kunstinstituut te Frankfort, uit 1559, doch is rijker dan dit. Het tweede plan vertoont Christus en de overspelige vrouw, doch dit tafereel wordt geheel overschaduwd door de in rijke kleurengamma geschilderde groep op den voorgrond, waarmede in het schilderij te weinig samenhang bestaat. Van dit paneel werd door Dr. Delaroff eerst het bovenstuk verkregen, waarbij de figuren op den voorgrond waren overschilderd met een straatgezicht. Bij de verwijdering van deze latere overschildering bleek dat het gekochte paneel slechts een gedeelte was van een grooter stuk en eenige jaren later had de heer Delaroff het geluk om ook de ontbrekende helft terug te vinden.

Een groot familiestuk van Paulus Moreelse sluit hierbij waardig aan. Het stelt eene rijk gekleede jonge vrouw voor met hare drie kinderen, aardige mollige snuiters, waarvan de jongste voor haar op een kussen op tafel zit. Op den achtergrond is een opgeschoven gordijn geschilderd, met rechts een vergezicht op een terras. Het is op doek geschilderd, 139 bij 121½ c.M. en in het midden voluit gemerkt: P. Moreelse 1601.

Portretten zijn er verder van Samuel Mesdag, Pieter van Anraadt, Bartholomeus van der Helst en een waarschijnlijk van Anthonie Palamedesz. De Mesdag, op doek 71 bij 59 c.M., is een goed mansportret, halffiguur, rechts. In den rechter bovenhoek is zijn wapen afgebeeld (een rood hert op een groen veld), waarbij het jaartal 1620. Van Anraadt is door een vrouwenportret, halffiguur rechts, op doek 86 bij 70 c.M., vertegenwoordigd.

Een krachtige studiekop van Jan Lievens sluit bij de portretten aan, op paneel 62½ bij 48 c.M. en rechts gemerkt I L, een stoer volkstype, met hoogrood verbrand gezicht en wilden blonden kroeskop. De overgang tot de landschappen wordt gevormd door een groot doek, gemerkt Leeman 1665, 130 bij 190½ c.M., waarop een familiegroep van een man in statiekleed, met vrouw en twee dochters is afgebeeld, waarachter twee Javaansche bedienden. De achtergrond vertoont een Indisch landschap met doorkijk naar het strand.

Onder de landschappen valt in de eerste plaats een Jan van Goyen te vermelden, een riviergezicht bij opkomend onweer, met op den voorgrond links een schuit met volk en rechts een dorp. Het is grijsbruin en groen goed in de atmospheer geschilderd en geteekend: v. Goyen 1642 (op paneel, 41 bij 66 c.M.). Verder een zeer mooi stukje van Barent Gael, een maanlandschap van Abraham van Borssum, een fijn, vlot geschilderd stukje van Cornelis Dubois, dat dezen meester zeer goed vertegenwoordigt, en een landschap met vee, waarvan ik de oude attributie aan Simon van der Does voorloopig heb aangehouden, ofschoon mij het paneeltje uit een latere periode schijnt te dateeren. Verder een berglandschapje van

Cornelis van Zwieten, dat sterk vreemden invloed verraadt, en ten slotte een goed ijsvermaak van Salomon van Ruysdael met een rivier met veel figuren en een stad aan den oever. Het in blauw gehouden doek is 75 bij 105 c.M. groot en onderaan rechts gemerkt: S. R.

Van denzelfden meester is er ook een knap ruitergevecht, overwegend in bruin, met veel actie en met tal van figuren. Het is op paneel geschilderd, 56 bij 84½ c.M. en voluit geteekend: S. Ruysdael 1653. Een gelijk onderwerp is behandeld door Pieter Molijn met zware als gebeeldhouwde paarden (op paneel, 31 bij 57 c.M., beneden rechts gemerkt: P. Molijn, P en M aaneen) en door Johannes van der Stoffe (op paneel, 59 bij 84 c.M., rechts beneden gemerkt: J. v. d. Stoffe).

Van Quirinus Brekelenkam bevat de collectie een goed stuk, het Mosselmaal. In een kamer staat achter een tafel met brood en een schotel mosselen, een vrouw een mossel in te doopen en naast haar links een man, die zich bij het vuur in den schouw warmt, terwijl links aan een tafel een jongen zit. Het is in bruin gamma geschilderd en valt onder de betere werken van dezen meester te rekenen, hoewel niet zoo rijk van kleur als het in 1907 door het museum gekochte stuk (Catalogus 1908, n°. 32), Het is op paneel, 50 bij 36 c.M. en rechts beneden gemerkt: Q. Brekelenkam 1655. Op een schot op den achtergrond hangt eene teekening van een uil met het opschrift: Hier sijn wij met ons tween.

Fijn geschilderd is ook een genrestukje van Willem de Poorter, op paneel, 25 bij 22 c.M. en gemerkt: WP (aaneen). Het stelt een jonge vrouw voor aan haar morgentoilet, met loshangende haren en omgeslagen toiletmantel, voor een tafel met toiletspiegel enz. Verder een middelmatig stukje van Anthonie Palamedesz, musiceerend gezelschap, en een groot stuk van Abraham Begeyn (op doek, 95 bij 134 c.M.), een eendenpoel, waarop een rijkdom van bladeren en bloemen is afgebeeld met slangen, en allerlei gedierte, waaronder een eend, een konijn en een stekelvarken. Dit stuk is voor Begeyn zeer vlot geschilderd en rijk van kleur.

Ten slotte een Jezus in den Tempel, die door sommigen als een werk van Rembrandt uit den eersten tijd wordt beschouwd. Door Valentiner is het in de nieuwe uitgave van Rosenberg's Rembrandt op bl. 531 afgebeeld en onder de twijfelachtige en onechte werken gerangschikt en op het jaar 1628 gesteld. Het komt mij voor, dat de attributie aan Rembrandt niet is te handhaven, al valt in eenige details aan bekende werken uit Rembrandt's eersten tijd te denken. Zoo herinnert de tafel met stoel rechts aan die, welke, daar links, voorkomt op het doek »Judas brengt de zilverlingen terug" bij baron A. von Schickler te Parijs (uit 1629) en vallen ook punten van overeenstemming aan te wijzen met de »Opwekking" van Lazarus uit 1630 in de collectie van Yerkes te New-York. Het geheel is echter veel zwakker dan het werk van Rembrandt uit dien tijd en doet ons eerder aan dat van een onbekenden leerling denken. Het stuk is op paneel geschilderd, 75 bij 107 c.M.

De collectie is, met uitzondering van de Van der Does, in de groote kunstzaal beneden tentoongesteld, waarbij ik van de bij verschikking vrijgekomen ruimte gebruik heb gemaakt om aan het prachtige stilleven van Van Steenwijk en het portret van P. de la Court door G. Schalcken (Catal. 1908 nos. 310 en 289) een gelukkiger plaatsing te verschaffen.

J. C. OVERVOORDE.

MONUMENTENZORG OP DE STAATSBEGROOTING.

Behalve de posten voor reeds vroeger toegestane subsidiën voor herstelling enz. van monumenten van geschiedenis en kunst, vraagt de minister op de Staatsbegrooting voor 1909 gelden (totaal *f* 12.200) aan voor de volgende monumenten [1]):

a. Dijkpoort te Hattem. Het eenige nog overgeblevene van de verdedigingswerken der voormalige vesting dateert uit de veertiende eeuw en behoort onder de merkwaardigste van de nog weinige middeneeuwsche poorten in ons land. Voorloopige herstellingen hebben niet gebaat en een grondige herstelling is noodig. Reeds in 1904 verzocht het gemeentebestuur rijkssubsidie. De kosten zijn geraamd op *f* 5000, waarvan de gemeente met behulp van belanghebbenden *f* 1500 kan bijeenbrengen. De minister vraagt de resteerende *f* 3500, te verdeelen over twee jaren.

b. Roomsch Katholieke Kerk te Hoensbroek. Belangrijk monument, waarschijnlijk dateerende uit de elfde eeuw. In 1903 dreigde slooping in verband met den bouw eener nieuwe kerk. Het kerkje werd vanwege het Departement van Binnenlandsche Zaken opgemeten en een schrijven van den toenmaligen minister aan den bisschop van Roermond had het gunstig gevolg, dat van de voorgenomen slooping werd afgezien. De bisschop gaf echter daarbij de verwachting te kennen, dat de regeering dan ook te zijner tijd de herstelling van dit oude monument zou bevorderen. Het kerkbestuur heeft nu aan de regeering om steun gevraagd voor de herstelling der oude monumentale kerk. De kosten worden op *f* 5000 geraamd, waarvan het kerkbestuur *f* 500 kan geven. De minister stelt voor, dat het Rijk de overige *f* 4500 voor zijn rekening neemt, te verdeelen over twee jaren. Zoo wordt thans *f* 2250 als eerste termijn uitgetrokken.

c. Nederlandsch Hervormde St. Janskerk te Maastricht. Reeds sinds lange jaren wordt op herstelling van dit fraaie monument, dagteekenend uit het midden der 14de eeuw, aangedrongen, zoowel door het kerkbestuur als in onderscheidene Voorloopige Verslagen der Staatsbegrooting. Indertijd is de toren met behulp van rijk, provincie en gemeente gerestaureerd. Het kerkgebouw echter heeft evenzeer afdoende herstelling noodig, die op *f* 28000 geraamd wordt. Het kerkbestuur stelt zich voor, het werk over 6 jaren te verdeelen en rekent met subsidie van provincie en gemeente een bedrag van ongeveer *f* 12000 bijeen te kunnen brengen. Van het rijk wordt gevraagd *f* 16000, weswege door den minister een eerste termijn van *f* 2500 wordt uitgetrokken.

d. Geschilderde ramen in de Nederlandsch Hervormde kerk te Oostvoorne. De fraaie geschilderde vensters van 1745 verkeeren in ernstig verval en zijn tegen eventueelen storm niet meer bestand. De kosten van herstelling zullen *f* 2400 bedragen, waarvan de helft reeds is bijeengebracht door de Nederlandsch Hervormde Gemeente, belangstellenden en de Provinciale Archeologische Commissie in Zuidholland. De minister vraagt de andere helft als rijkssubsidie.

e. Gemeentetoren te Sprang. Een der fraaiste torens in Noord-Brabant, opgetrokken

1) Hoofdstuk V, Artikel 185. Wij geven den tekst der begrooting verkort weer.

in baksteen met banden van witte steen, en dateerend uit ongeveer 1460. Een stuk van den toren is indertijd ingestort. De ontredderde toestand mag niet voortduren. Er is zelfs gevaar voor de omgeving door het afvallen van brokken steen, en vrees voor slooping is derhalve niet denkbeeldig.

Reeds in 1901 drong het gemeentebestuur bij het rijk op hulp aan en ook in de Tweede Kamer gingen stemmen daarvoor op. De kosten worden geraamd op *f* 7500, waarvan de gemeente *f* 1500 kan bijdragen. Het rijk zal *f* 6000 moeten geven en de minister vraagt derhalve een som van *f* 3000 als eersten termijn.

TOREN TE OIRSCHOT [1]).

Op 12 Dec. 1904 stortte 's avonds tegen 5 ure met een doffen slag, geheel onverwacht, de Zuid-Westelijke hoek van den St. Pieterstoren te Oirschot, over ongeveer de geheele hoogte ad 60 M., in. Er was 's anderen daags, toen ook ondergeteekende er aanwezig was, een grooten toeloop van nieuwsgierigen uit den omtrek saamgestroomd. Een wonderen aanblik vormde die groote opening met de nog gedeeltelijk hangende klokkengestoelten en zolderingen, de afgeknapte balken en ankers, den berg puin, waarin zich o. a. blokken steen bevonden van 25 M^3. inhoud, een aanblik dien men niet vergeten zal. Dank zij den steun van Rijk, Provincie, Gemeente en Kerk werd een jaar later met bekwamen spoed de herstelling aangevangen en thans, 12 December 1908, dus precies 4 jaren later, is het metselwerk tot op volle hoogte voltooid en is de taak voor het grootste gedeelte der werklieden als afgeloopen te beschouwen.

De gemeentenaren, bezield met een weinig meer geestdrift dan den naturen der Noordelijke landen eigen, kunnen dan ook dezen dag niet koelbloedig laten eindigen. Kwart voor vijf uur, dus juist het uur der instorting, maken de harmonieleden eene wandeling met muziek door het anders zoo stille dorp, trekken om den toren en over het marktplein, waarna een volksconcert in de harmoniezaal plaats heeft. Vlaggen wapperen van den toren en uit de huizen, het is feest in het dorp en de ijverige smid, die duizende kilo's ijzer met voortvarendheid en bedrevenheid aan den toren heeft verwerkt en geplaatst, zoodat bijna geen fabriek het zoude verbeteren, heeft het plan geopperd met eigen middelen op den toren een lichtgas ter illuminatie te ontsteken [2]).

Het is als las men de geschiedenis der bewoners uit de middeleeuwen, die bezield met heilige geestdrift hunne kerken en torens bouwden en daardoor in de kleinste dorpen soms wonderen stichtten van architectuur en kunstnijverheid ons thans nog ter leering en bewondering.

De mooie oude klokken uit het puin gehaald en thans in een tijdelijken zwaren

1) Zie de afbeelding in »Bulletin" 1905, bl. 35.

2) Wegens het slechte weder is het plan moeten opgegeven worden.

klokkenstoel ter zijde van den toren opgesteld, zullen dien avond wijd weêrgalmen en mij dunkt stille ontroering brengen in het gemoed der dorpelingen en van hen die er aanwezig zijn.

Het is dan misschien thans het tijdstip om een korten blik te slaan op de geschiedenis der herstelling, voor zooverre deze thans heeft plaats gehad, terwijl hierop later wellicht nader kan worden teruggekomen.

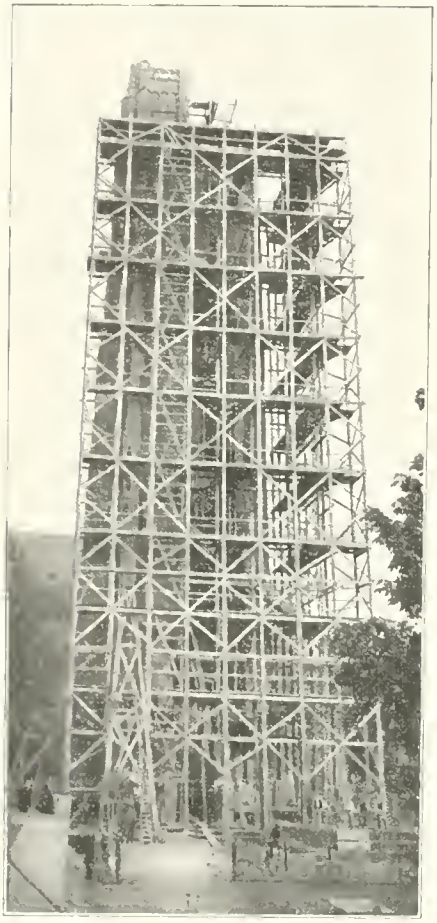

De toren met de besteigering.

Een paar dagen na de instorting, toen allen van den schrik eenigszins bekomen waren, werd op advies van den Rijksarchitect, de Heer Adolf Mulder, die eveneens spoedig aanwezig was, door B. en W. een flink aannemer belast om het onderdeel van den toren te stutten, het loshangend houtwerk te verwijderen, het verbrijzeld orgel, de puin, op te ruimen en voorzichtig het hangend tentdak, dat den toren bedekte, te verwijderen.

De kerk werd tijdelijk ontruimd en in een nabijzijnd bondslokaal hadden voorloopig de kerkelijke diensten plaats, tot zoolang men overtuigd was dat het directe gevaar voor verdere instorting was geweken en ook Dr. Cuypers als Rijksadviseur de noodige geruststelling en wenken gegeven had.

Gedurende het jaar 1905 werden op de aanwezige en ontstane scheuren van het overgebleven metselwerk geregeld cementverbanden gelegd en deze door ondergeteekende om de 14 dagen gecontroleerd, waarbij steeds ongestadige werking te bespeuren viel.

De kosten tot herstelling van dit reuzenlichaam waren natuurlijk èn voor het Kerk- èn voor het Gemeentebestuur veel te zwaar. De noodige bescheiden tot aanvrage van Rijks- en Provinciale subsidie werden dus gereed gemaakt en dank zij de steun der bevoegde autoriteiten was de toezegging daartoe in 1905 verzekerd, zoodat met de eigenlijke restauratie in 1906 dadelijk werd aangevangen.

De steigerwerken in- en uitwendig kosten ongeveer reeds 15.000 gld., zoodat met inbegrip der voorbereidende werken vroeger reeds geschied, reeds een 20.000 gld. was uitgegeven alvorens de metselwerken en verankeringen een aanvang konden nemen.

Zoolang de groote hoofdboog niet gesloten was, bleef groot gevaar voor verdere rampen, ondanks soliede stutting, steeds bestaan, zoodat in het najaar van 1906 nog met bekwamen spoed de metselwerken een aanvang namen en op oudejaarsdag van dat jaar

de groote boog boven het middenraam nog gesloten en met 't oude werk verbonden was tot één massief geheel. De functie van een dergelijken sluitboog moet niet gering geschat worden. Dit zal eenigzins duidelijk worden als men weet, dat alléén deze halve boogvulling, (de andere helft was blijven zitten), 25 M³. metselwerk inhield.

De verankeringen te Oirschot zijn zeer omvangrijk en met de grootste zorgvuldigheid uitgevoerd.

Het practisch vernuft van den dagelijkschen opzichter den Heer Klappers, heeft in dit opzicht goede diensten bewezen.

Met stalen cylinderboren boorde men in een of twee dagen door het oude muurwerk gaten van ongeveer 8 c.M. diameter, over eene diepte van somtijds 8 à 10 M¹. Het

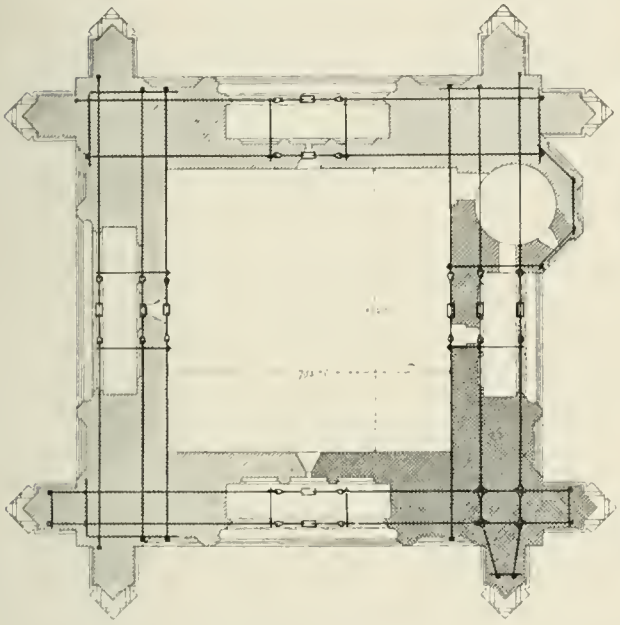

Plattegrond verankering. A.

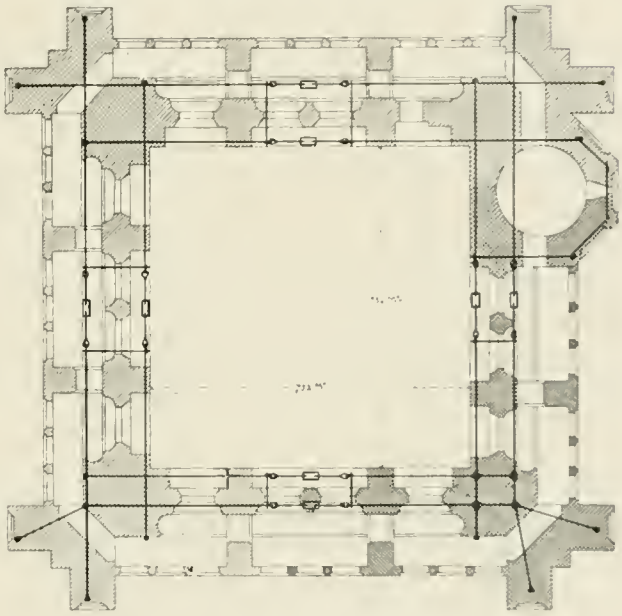

Plattegrond verankering. B.

toestel hiervoor vervaardigd was betrekkelijk eenvoudig, schroefdraadsysteem, en kon door 2 à 3 werklieden gemakkelijk bediend worden.

Het was zaak om rond den toren, in of door het oude metselwerk, kettingankers te brengen in verbinding met het nieuwe werk, die het geheele werk om zoo te zeggen aaneenrijgen en ik durf beweren den toren eeuwen tegen uiteenstorten zullen behoeden.

Er zijn over de geheele hoogte van den toren ongeveer 76 van die zware kettingankers aangebracht, in- en uitwendig.

Een voorname zaak echter is het te zorgen dat deze ankers van ⊥ 5 à 6 c.M. diameter, in het metselwerk niet met de buitenlucht in aanraking kunnen komen, want wij weten allen hoe de roest van het ijzer eene der oorzaken is van den ondergang onzer oude monumenten.

Het werk te Oirschot en vooral ook de verankeringen hebben de opmerkzaamheid van verschillende vaklieden en ingenieurs getrokken, en het model steenboor heeft b.v. na bezichtiging den Heer 's Jacob te Amsterdam aanleiding gegeven alle andere boren ter zijde te stellen en dit model aan te schaffen ten dienste der verankering van de nieuwe beurs op het Damrak [1]).

De baksteenen, geleverd door de firma Canoy en Herfkens te Venlo, zijn handvorm en hebben eene grootte van 28 14 6 c.M.

De hoeveelheid metselwerk om de opening te dichten bedroeg ongeveer 1400 M^3. of 650.000 baksteenen. Het werk is rijk doortrokken met banden van tufsteen evenals ook bij de kerk het geval was. Aan tufsteen is ongeveer 100 M^3. verwerkt.

Het herstellen van het nog staand gebleven gedeelte toren met traptoren vraagt meer tijd, zorg en kosten dan aanvankelijk gedacht was. De muren namelijk, op vele plaatsen 2 en meer M^1. dik, zijn somtijds zeer slordig gemetseld, bovendien soms van zeer zachte steensoort, zoodat dit werk met kleine gedeelten voorzichtig moet worden uitgebroken tot zoover het hol en rot is en opnieuw bijgemetseld. De openingen of liever de doorgaande scheuren worden met dun aangemaakte cement volgegoten als niet anders doenbaar is; een en ander verslindt duizende kilogrammen cementspecie. Toch mag men m. i. deze gelegenheid, nu alles gemakkelijk te bereiken is, niet voorbij laten gaan en om eenige kosten uit te sparen zwakke gedeelten onaangetast laten. Men voorkomt daardoor latere en dan natuurlijk veel hoogere uitgaven.

De totale kosten, destijds begroot op 100.000 gulden, zullen, ondanks de genoemde tegenvallers, dat bedrag vermoedelijk niet heel veel overschrijden.

Ernstige ongevallen kwamen tot heden, dank zij God, bij dit gevaarlijk werk niet voor. Een droevig plekje in de geschiedenis dezer werken wordt wel gevormd door de ongesteldheid van den ijverigen uitvoerder-opzichter, die gedurende de laatste maanden verhinderd was het werk, dat onder eigen beheer geschiedt, persoonlijk te leiden en wien dus het genoegen heden ontzegd is, zelf de vlag te mogen steken op het thans voltooid gemetseld deel van den toren. Gaarne maakt ondergeteekende van deze gelegenheid gebruik, hem hulde te brengen voor den ijver, waarmede hij met hart en ziel zich aan het werk heeft willen wijden, en hem een spoedig herstel toe te wenschen.

Het jaar 1909 zal verder verloopen met de voltooiing of vernieuwing van torenbedekking, zolderingen, deuren, vensters en overigens meer gedetailleerde afwerking.

Hoe het geheel er zal uitzien als de steigers verdwenen en de werken geheel voltooid zijn, of alles dan het juiste karakter van het oorspronkelijk werk zal ademen, valt thans moeilijk te zeggen en staat trouwens niet aan ondergeteekende ter beoordeeling.

Zeker echter is het, dat het type kerk en toren, de eerstgenoemde hersteld en gemeubeld naar de plannen van den architect Hezemans, tot de mooiste en belangrijkste specimen uit het gothische tijdvak van dit gedeelte in N.-Brabant, ('s Bosch natuurlijk uitgezonderd), behooren.

Rotterdam, 11 Dec. 1908. JAC. VAN GILS, architect.

1) De boren met toestel worden thans in den handel gebracht door den Heer J. Klappers te Oirschot.

DE MARIAKERK TE NIJMEGEN.

Sinds eenige jaren wordt in Nijmegen een strijd gevoerd over het al of niet behouden der Mariakerk.

Het feit, dat Z. Exc. de Minister van Binnenlandsche Zaken in de Tweede Kamer toegezegd heeft, op de volgende begrooting *f* 5000 als rijkssubsidie voor haar herstel te brengen, wekt terecht bij hen, die haar niet kennen, verwachtingen op. Verwachtingen, die op grond van historische feiten en de korte beschrijving der kerk, die wij hieronder zullen mededeelen, zullen blijken gerechtigd te zijn.

De kerk behoorde eens als kapel tot het nonnenklooster der reguliere kanonikessen van den H. Augustinus en was toegewijd aan de H. Maagd. Vermoedelijk tusschen 1190 en 1230 gesticht, ging het klooster in 1430 tot de Windesheimer congregatie over. Het was het oudste en aanzienlijkste onder de vrouwenkloosters te Nijmegen. Aanvankelijk lag het buiten de stad, doch bij de uitlegging in 1467 kwam het binnen de vesting te liggen. Vermelding verdient verder, dat twee zusters van dit klooster in 1422 een nieuw convent te Diest in Brabant stichtten, Mariëndaal genoemd.

Tengevolge van de hervorming werd in 1591 de laatste mis in de kapel bediend en werd zij daarna tot inlegering van soldaten, landsmagazijn en arsenaal gebruikt. In 1655 werd zij stadsturfschuur en na de inneming der stad in 1672 werd zij gebruikt als gevangenis voor de Staatsche krijgsgevangenen. Na ontruiming door die gevangenen deed zij dienst als artillerietuighuis. Toen de Franschen vertrokken waren, stelde de Raad van State voor, om in plaats van dit gebouw het oude Observantenklooster tot arsenaal en magazijn te huren. Hetgeen ook geschiedde.

Van het aldus vrijgekomen oude magazijn verzochten den 14en Juni 1676, tijdens het vredescongres, commedianten gebruik te mogen maken voor hunne opvoeringen. Hiertoe werd, evenals dit reeds vroeger meer geschied was, de toestemming gegeven. In de kapel werden toen eenige vertimmeringen verricht, o.a. werden van den zolder drie »gewacken", gewelfvakken, afgeschoten voor kleedkamers van het tooneelgezelschap. Na vertrek van dit gezelschap werd de kapel weer turfmagazijn voor het garnizoen. Omstreeks 1725 was een gedeelte afgestaan voor de lessen van een schermmeester en in 1748 kwam de kapel weer in het bezit der stad in ruil tegen de rondeelen aan de Ziekerpoort. Zij werd een bergplaats van de stad, totdat zij den 27en December 1781 stadsmuziekschool werd.

Na den intocht der Franschen in 1794 werd Mariënburg ten deele hospitaal, ten deele verhuurd. In 1817 werd besloten de kapel tot een katoen- en garenspinnerij in te richten, tot welk doel zelfs in 1819 aan de noord-oostzijde een vleugel werd aangebouwd.

Deze spinnerij werd in 1842 gesloten. De kapel werd toen gedeeltelijk kazerne, gedeeltelijk magazijn van kleeding en wapenen voor het garnizoen. Later werd het choor ziekenstal voor de artillerie en de bovenverdieping kleeding- en wapenmagazijn voor de schutterij.

Thans vinde een korte beschrijving van deze dubbelkapel een plaats. Zij is in

baksteen gebouwd met spaarzaam gebruik van berg- of groefsteen en vormt een langen rechthoek, gesloten met een vijfhoekig choor. Hare lengte bedraagt ongeveer 30 M. en hare breedte ongeveer 9 M. De rechthoek is overdekt met zes gewelfvakken, elk bestaande uit een baksteenen kruisgewelf met ribben, en de choorsluiting met een baksteenen straalgewelf, eveneens met ribben. De hoogte onder de gewelfkappen bedraagt ongeveer 15 M.

Ter lengte van vier gewelfvakken van het westen af ligt in de kerk een zoldering, een verdieping, nonnenchoor, vormende. Bij deze zoldering zijn de vier gewelfvakken elk afzonderlijk in drie steenen kruisgewelven op ribben en rustende op bergsteenen kolommen verdeeld, waardoor in het benedengedeelte drie beuken gevormd worden. Dit gedeelte is 4 M. hoog. Een trap is aan de zuidzijde in een vierkanten baksteenen toren ingemetseld, die de plaats van een beer inneemt. De trap voert naar het nonnenchoor en verder boven op de gewelven onder de kap.

Ofschoon de oorspronkelijke ramen dichtgemetseld zijn, zijn de raamneggen nog aanwezig en bij eenige nog de raamtraceeringen en hun maaswerk. Aan den zuidkant zijn geen vensters, aangezien hier tegenaan eens kloostergebouwen en tot voor kort nog gebouwen stonden.

Bij Arkstee komen twee prenten van deze kapel voor, een ten noorden en een ten zuiden. Op die teekeningen vindt men tevens het hooger dan thans gelegen dak en de thans ontbrekende spits van den traptoren. Het torentje, dat eens boven het dak stond, werd in 1747 voor *f* 26 voor afbraak verkocht.

Wanneer men ten slotte de historische herinneringen verbonden aan deze kapel nagaat, zal ieder moeten erkennen, dat zij voor Nijmegen een belangrijk historisch monument vormt, en wat het architectonische betreft, meen ik te kunnen volstaan met aanhalingen uit het verslag van Dr. P. J. H. Cuypers over deze kapel van 9 Februari 1900:

»Als kerkgebouw is deze kapel zeer belangrijk, daar zij het eenige voorbeeld (in ons land) is van deze grootte en volmaaktheid met een bovenchoor" en

»Voor de geschiedenis van Nijmegen in 't bijzonder en voor de bouwkunst in 't algemeen mag dit monument niet vernietigd worden, zonder zeer afdoende en dringende redenen. . . . ."

Voegt men hier nog aan toe, dat »het geheele metselwerk is uitmuntend behouden gebleven, ondanks het misbruik, dat van dit fraaie gebouw gedurende eeuwen gemaakt is", dan zal ieder onderschrijven, dat alleen *zeer afdoende en dringende redenen het denken* aan afbreken zouden kunnen wettigen.

Gelukkig bestaan die redenen niet. Veeleer kan men alleen gronden voor het behoud aanvoeren, want een reden als de luttele duizenden guldens, die het herstel zal kosten, is geen voor een stad als Nijmegen, die terecht alles doet om de vreemdelingen te trekken zoowel door natuur als kunst.

Het opruimen van een gebouw is een zaak van uren, de slooping een verlies voor altijd.

Nijmegen heeft gebouwen voor meer dan één doel noodig, hier vindt het een, dat

zich èn door zijn historie èn door zijn schoonheid aanbiedt. Alleen hij, die voorstellingsvermogen mist, stoot zich aan het thans onooglijk voorkomen van het gebouw, maar voor hem, die geleerd heeft te zien, verrijst dat gebouw als een sieraad van het ontworpen plein, als een aantrekkingspunt, waarheen men van de er op aanloopende straten gaat.

Laat ons hopen, Nijmegen binnenkort geluk te kunnen wenschen met het behoud van een monument voor de stad zelf èn voor ons land. Het heden heeft zijn eischen en rechten, maar ook het verleden. Gelukkig wanneer beiden, zooals hier, niet met elkander in botsing hehoeven te komen.

F. A. HOEFER.

DE TROUWZAAL IN HET RAADHUIS TE ZWOLLE.

Sinds eenigen tijd bestaat te Zwolle het voornemen om een nieuw raadhuis op de plaats van het tegenwoordige stadhuis te bouwen. De uitbreiding der werkzaamheden aan het beheer eener gemeente verbonden, gevoegd bij den wensch om over de stad verspreide bureaux te vereenigen in één gebouw, leidden ten slotte er toe, het aanvankelijk beschikbaar gestelde terrein uit te breiden tot nog een paar belendende perceelen in de Sassenstraat.

Niets zou nu voor een bekwaam architect gemakkelijker geweest zijn, dan om op een ruim en open terrein een gebouw te ontwerpen, dat aan de gestelde eischen voldeed.

Het terrein is echter niet geheel vrij. De overblijfselen van het oude stadhuis, vertegenwoordigd en aanwezig in de trouwzaal, de oude raadkamer, zijn van zóó groot belang voor de kunstgeschiedenis in het geheel en voor de geschiedenis én van de provincie Overijsel én voor de gemeente Zwolle in het bijzonder, dat hun behoud een dringende eisch is. Terecht zijn dan ook, toen eenige weken geleden verluidde, dat Zwolle's trouwzaal gevaar liep afgebroken te worden, in den lande door deskundigen verzoekschriften tot haar behoud aan den gemeenteraad van Zwolle gericht.

Wel gevoelde men te Zwolle eenigzins de waarde van de zaal door een eventueele verplaatsing voor te stellen, maar besefte niet, dat dit dan iets geheel anders zou worden. Reeds het zuiver copieeren der afmetingen en der indeeling zou stellig moeilijkheden opleveren en menig stuk, dat tot heden de eeuwen getrotseerd heeft, zou bij afbreken bezwijken en nagemaakt niet meer het oorspronkelijk werk van den meester zijn.

Wetende, dat niet aan allen de zaal bekend is of niet duidelijk voor den geest staat, zal ik trachten er een beschrijving van te geven. De uitspraak van een Galland [1]), dat de zaal »ein Raum von charaktervoller Schönheit" is, wekt reeds terecht verwachtingen op, verwachtingen, die stellig niet verzwakt worden wanneer men weet, dat in de schepenzaal der 15de eeuw, voorgesteld in het Rijksmuseum, de schoorsteen, de zich er naast bevindende muurkastjes en de zoldering van het Zwolsche raadhuis getrouw nagebootst werden.

1) Dr. Georg Galland, »Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei", 1890, blz. 580.

Alvorens de zaal te beschrijven [1]) wil ik er op wijzen, dat om den bestaanden toestand weer te geven vóór de verbouwing van 1844 een plattegrond gemaakt is van het blok stedelijke gebouwen, dat ten noorden van de Sassenstraat, ten westen van het Groote Kerkplein en ten zuiden van de Lombardstraat lag. Aan dit blok onderscheidde men aan het Kerkplein den Raadtoren, waaraan zich zuidwaarts de zijgevel der school aansloot, wier hoofdgevel een groot gedeelte van de Lombardstraat besloeg. Noordwaarts van den Raadtoren lag het Wijnhuis, met zijn zijgevel aan de Sassenstraat en daar één vormende met het daarnaast gelegen Raadhuis, waar naast weer het Meentehuis stond, dat door een ander

De gevels van het Raadhuis, Meentehuis en Mostertshuis in de Sassenstraat vóór 1821.

gebouw met het achtergedeelte van de school verbonden was. Een open plein lag midden tusschen die gebouwen, waaraan vertrekken tegen den noorder muur van de school aangebouwd en tot gevangenissen ingericht uitkwamen.

Hoe het stadhuis nog vroeger aan de Sassenstraat er uitzag, blijkt uit een teekening, aanwezig op het Overijsselsch Geschiedkundig Museum. Vergelijkt men den boven besproken plattegrond met die teekening, dan blijkt, dat de eerste nog vrij goed den ouden toestand weergeeft.

1) Ik maak hierbij gebruik van de gegevens, die de Heer Jhr. Th. H. F. van Riemsdijk uitgaf in de »Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel", III, blz. 33 vlg.

Wanneer men thans aan de hand van de beschikbare gegevens nagaat, wanneer de verschillende genoemde gebouwen onder de bewame leiding van den stadsmuurmeester mr. Berend [1]) verrezen, dan blijkt, dat met het bouwen der school in 1445 begonnen en deze het volgende jaar voltooid werd. Het fundament voor den Bentheimer steenen Raadtoren, vormende een van onderen tot boven vierkant gebouw, werd in 1448 gegraven. Hij was tot aan de gootlijst iets minder dan 98 voet hoog en met een spits zadeldak gedekt en kwam omstreeks 1452 gereed. Met den bouw van het wijnhuis schijnt niet vóór 1448

Gezicht in de Trouwzaal op zoldering, schoorsteen, twee spinden, kastje met zwaarden en hekwerk. Vóór den schoorsteen een koperen lichtkroon.

begonnen te zijn. Het meentehuis bestond uit een aangekocht particulier huis, waaraan in 1448 begonnen werd met het aanbrengen van eenige wijzigingen aan gevel en indeeling [2]).

1) Dit zal wel mr. Bernt van Covelens geweest zijn. Zie over hem »Hoefer's Kerk van Hattem", blz. 198 n. 2.

2) In 1459 kocht de stad van Dirc Mostert het huis oostwaarts van het meentehuis, dat naar zijn eigenaar het Mostertshuis genoemd werd. Aan den voorgevel — zie de afbeelding — was een walvischgraat bevestigd, die thans bewaard wordt op het Overijsselsch Geschiedk. Museum te Zwolle. Een dergelijke graat wordt ook in de Nederlandsch Hervormde Kerk te Doetichem bewaard en hing ook eens uit aan het stadhuis te Doesburg.

De bouw van het raadhuis zelf werd in 1447 begonnen en vorderde zeer snel. Reeds in 1449 werd de steiger voor het raadhuis verwijderd, zoodat toen de Bentheimer steenen gevels van raad- en wijnhuis in de Sassenstraat met hunne tinnen of kanteelen ten volle uitkwamen. De binnengevels waren, afgaande op wat er nog van over is, in baksteen opgetrokken. In dat raadhuis verdient de raadkamer, als de plaats, waarin eens de magistraat het bestuur en de rechtspraak uitoefende en later de landschap hare zittingen hield, alle aandacht. Een aandacht, wier waarde verhoogd wordt, omdat zij thans als trouwzaal nog grootendeels haar oorspronkelijke gedaante heeft. Van haar lezen wij dat in 1447 mr. Berend de stadsmuurmeester de opdracht kreeg om haar te welven en te floeren, waaronder vermoedelijk te verstaan is het in orde maken van den vloer. Intusschen had mr. Herman van Colne te Keulen den schoorsteen van Drakenvelder steen geleverd, die mr. Berend plaatste. Gelijken tred hield de verdere afwerking der kamer. Zoo werden aan

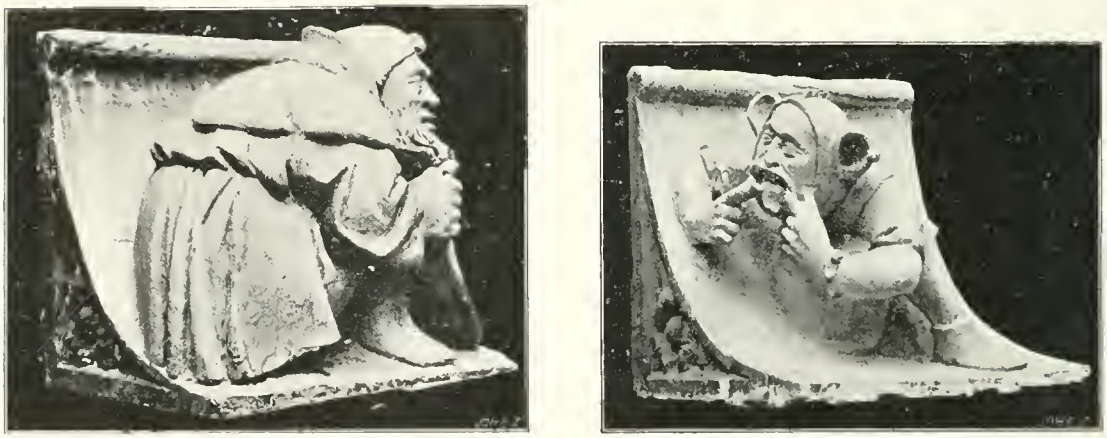

Twee bassen of balkdragers in de Trouwzaal.

mr. Claes de timmerman aanbesteed de vijf paar kruisvensters, vermoedelijk twee houten kruisramen boven elkander in elk der vijf vensteropeningen in de raadkamer. Ofschoon ik van deze kamer meerdere bijzonderheden zal mededeelen, zoo zij hier toch vermeld, dat hare afwerking den 24en Januari 1448 zoover gevorderd was, dat zij met eene eerste mis kon ingewijd worden.

De hoofdtoegang tot de zaal was uit het meentehuis en lag vermoedelijk in het midden van den scheidingsmuur. De vloer bestond uit plavuizen, wellicht liggen deze thans nog onder den houten vloer. De zoldering rust op zeven moerbalken met kinderbalken. De moerbalken, voorzien van zonnen en manen, worden door balkdragers [1]) — in de

1) Eenige jaren geleden werden van deze veertien bassen afgietsels gemaakt ten behoeve van het Rijksmuseum. Dank zij deze afgietsels konden er photographiën van vervaardigd worden, die de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten van Geschiedenis en Kunst zoo welwillend was ter onzer beschikking te stellen.

Zwolsche rekeningen bassen genoemd — gesteund. Die bassen zijn in 1447 door mr. Johan van Campen geleverd en zouden volgens de overlevering in hun dwergachtige figuren de portretten der toenmalige Kamper regeeringsleden vertoonen. De lovers aan de zijden der bassen sneed de beeldsnijder Henric Claessoen, terwijl ze Thomas de Maelre in 1448 stoffeerde, hetgeen in 1451 ook met de balken geschiedde.

Wanneer men de verdere uitrusting der kamer nagaat, dan blijkt uit de stadsrekeningen, dat de twee ijzeren blakers, elk voor een groote kaars en twee kleine kaarsen, aan de uiteinden van de schoorsteenfries, in 1449 geleverd werden door mr. Herman van Campen. Mr. Marten maakte of beschilderde toen ook de drie schilden met het stadswapen, die aan de schoorsteenfries gebeeldhouwd zijn.

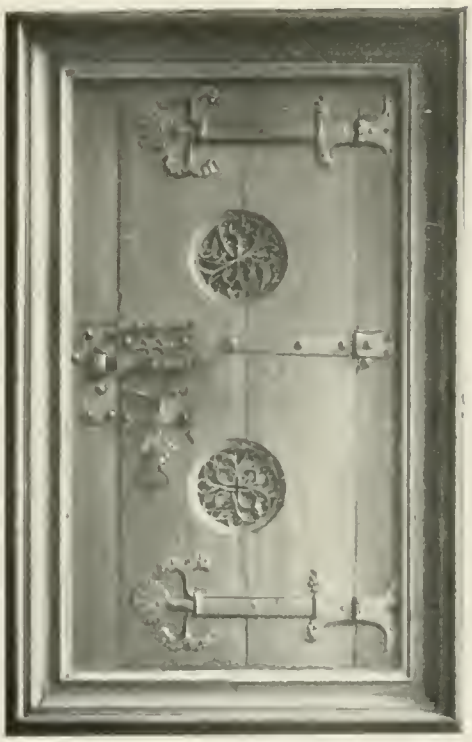

Muurkastje in de Trouwzaal.

Ik zou hier over het schepengestoelte, zijn peluwen en het schotwerk en zijn vervaardigers kunnen uitweiden, zoo ik er niet onmiddellijk bij moest voegen, dat dit werk in 1658 verwijderd werd. Liever wil ik daarom spreken van die zes spinden of houten muurkastjes [1]), waarvan nog vier de zaal versieren en die in 1449 door mr. Johan van Lubek vervaardigd waren. Reeds in 1448 had Geerd de kistenmaker aan hen gewerkt en in 1449 sneed mr. Berend voor hen de »compassen", de cirkelvormige figuren met traceerwerk, terwijl als vervaardiger van het fraaie ijzeren smeedwerk mr. Herman van Campen te boek staat. Ten slotte werden deze spinden door mr. Marten rood en blauw geverfd. Men weet, dat zij thans groen en goud zijn geschilderd.

Een tafereel, waarop het »Alteram partem audite" geschilderd was, werd in 1449 gekocht, evenzoo in 1453 een lijst waar de stadszwaarden aan hingen. Het paneel met soortgelijke spreuk en de hangkast met de beulszwaarden, thans in de zaal aanwezig, dagteekenen van lateren tijd.

Stellig niet het minst trekken in de zaal de twee schoone koperen lichtkronen uit het midden der 15de eeuw de aandacht, zeker zijn het oorspronkelijk kerkkronen.

Op het einde der 16de eeuw schijnt men van plan geweest te zijn boven de schoorsteenfries een kunstwerk aan te brengen, waarvan het »patroen van den schoorsteen op die raetkaemer" en voorzien van het jaartal 1560 nog in het stedelijk archief bewaard

1) Deze spinden werden voor het Rijksmuseum afgegoten. Zie »Catalogus van Meubelen in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam", 1907, blz. 4 en 5.

wordt [1]). Op dit ontwerp komt in een boogomlijsting het jongste gericht voor, wederom omgeven door een lijstwerk met terzijden twee karyathiden, die een fronton dragen, waarboven zich in het midden de St. Michiel verheft met weegschaal en zwaard en aan elk der uiteinden een ridder met banier en stedelijk wapen. In twee nissen ter zijden van het jongste gericht stellen twee figuren de Gerechtigheid en de Voorzichtigheid voor. Dit ontwerp kwam niet tot uitvoering.

Boven de schoorsteenfries vindt men thans wel het jongste gericht, waarvan de schilder onbekend is, in een houten omlijsting met wapenschild van Zwolle, waaronder het jaartal 1606 en die mr. Stevens de kistenmaker in genoemd jaar vervaardigde.

De twee borstbeeldjes met het jaartal 1550 boven op de uiteinden van de schoorsteenfries zijn overblijfsels van een ouder snijwerk.

Boven werd reeds vermeld het verwijderen in 1658 van het oude gestoelte, waarbij o.a. nog te voegen is het maken van nieuwe glasramen en een nieuwe pleitbank, wellicht het thans nog aanwezige hekwerk. Langs de witte wanden werden gaandeweg de geschilderde portretten der Oranje's in gesneden vergulden lijsten gehangen en in een der muren de klok aangebracht met het opschrift: »W. Bramer D oude Anno 1728".

In den loop der eeuwen onderging het blok der stedelijke gebouwen menige verandering, die wij slechts in groote trekken zullen mededeelen. Zoo werd in 1819 en 1820 de school vertimmerd tot een magazijn en het stadhuis in 1821 van een nieuwen gevel voorzien, waartoe reeds vóór 1774 plannen bestonden. Deze gevel verving niet alleen den fraaien ouden, maar sleepte ook inwendige vertimmeringen met zich.

Van 1840 tot 1844 werden de raadtoren en het wijnhuis aanmerkelijk verbouwd en kreeg ten slotte tusschen 1863 en 1867 het blok zijn tegenwoordige gedaante, waarin uitwendig alleen de achtergevel van het raadhuis, ofschoon gepleisterd, nog een denkbeeld geeft van den oorspronkelijken vorm en van de oorspronkelijke afmetingen. Inwendig kan men met eenige moeite nog enkele vertrekken terug vinden, maar de oude raadkamer vormt *het* vertrek waarvan het te hoopen is, dat geen schendende hand zich naar zal uitstrekken.

Ik spreek met opzet van schendende hand, om wakker te schudden.

Menigeen toch is zich niet bewust, dat hij door noodelooze opruiming zich vergrijpt aan 's land's glorie.

Ons land kan zich terecht meeten met alle volken wat zijn schilderschool betreft, maar helaas zijn burgers hebben met laakbaren ijver door opruiming er voor gezorgd, dat zijn bouwkunst uit vroegere eeuwen niet die plaats inneemt, die zij verdient. Onze geschiedenis moet in deze materie nog uit de archieven opgedolven worden en aan het voorhanden materiaal aan monumenten getoetst worden. Wanneer men echter het materiaal vernielt, zal men niet de plaats kunnen bepalen, die een provincie of een stad in de kunstgeschiedenis toekomt.

1) Galland zegt van dit ontwerp blz. 135: »Die Ornamentik der leicht angetuschten Skizze repräsentiert die flandrische Hochrenaissance in ihrer ganzen Üppigkeit". In het archief zelf is verder niets omtrent dit ontwerp te vinden. Galland schrijft het aan Hans Vredeman de Vries toe.

Zwolle heeft niet veel monumenten en toch ben ik overtuigd, dat die stad eens een eereplaats zal krijgen in de kunstgeschiedenis, mits men met sloopen ophoudt. Of is het niet der vermelding waard, dat alleen de geringe overblijfselen van het sacramentshuisje in de Groote Kerk te Zwolle [1]) er toe leidden niet alleen den vervaardiger Willem Backerweert te vinden, die in 1488 als bouwmeester van den Dom van Keulen werkzaam was en in diezelfde hoedanigheid aan de St. Victorskerk te Xanten en aan de St. Willebrorduskerk te Wesel werkte, maar tevens, dat de beeldsnijder Arnold te Zwolle beelden voor de kerk te Xanten maakte. Zij, die geroepen zijn de belangen eener gemeente voor te staan kunnen zich er niet genoeg rekenschap van geven, dat terwijl zij zelf geschiedenis maken, zij ook verplicht zijn voor de geschiedenis van hun voorgeslacht te waken.

F. A. HOEFER.

BOEKBESPREKING.

VOORLOOPIGE LIJST der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Deel I. Provincie Utrecht. Opgemaakt en uitgegeven door de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Gesch. en K. Utrecht, Leydenroth, 1908.

Er dient te dezer plaatse nog altijd een woord gezegd te worden over de eerste uitgave der Rijkscommissie, ook al is het slechts een »Voorloopige Lijst".

Het voorwoord omgrenst de bedoeling dezer éérste overzichten op volgende wijze:

»Ten einde dit groote werk" — een uitvoerige geïllustreerde beschrijving van alle in Nederland aanwezige gebouwen en voorwerpen — »dat vele jaren zal vorderen, met meer kennis van zaken te kunnen ondernemen en te gelijkertijd zoo spoedig mogelijk een overzicht te kunnen geven van al wat het behouden waard is, besloot de Rijkscommissie aan te vangen met de bewerking eener »Voorloopige Lijst" der monumenten, waarin alleen gebouwen en met gebouwen samenhangende voorwerpen kort worden vermeld."

Natuurlijk kan men er over twisten hoevér zulk een voorloopige lijst mág en hoever zij kán gaan, wat er beslist in móet, wat er zeker niet in behoort en wat eindelijk »geen kwaad kan" of eigenlijk gezegd »wel wenschelijk is" op te nemen, ook al ware het niet beslist noodzakelijk.

De Commissie is in dit geval streng geweest en heeft de *lijst* ook werkelijk een *lijst* gelaten zonder één enkel litteratuur-citaat, wat nu o. i., met 't oog op de waarschijnlijk nog wel eenigszins rekbare »voorloopigheid" der uitgave, »geen kwaad had gekund".

Wij waren dankbaar geweest voor een enkele mededeeling over bij het onderzoek

1) Zie mijn stuk over dit sacramentshuisje in de »Verslagen en Mededeelingen XIII, blz. 1 vlg., uitg. door de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.

vanzelf aan 't licht gekomen bronnen van gewicht, voor een enkele aanhaling uit de bekende literatuur — ook al ware dat alles natuurlijk verre van volledig en even »voorloopig" als de rest. Maar dat is een verschil van gevoelen, waarover wij hier niet lang zullen spreken.

Als voorbeeld van wat wij mogen verwachten worden in dit eerste deel de monumenten der provincie Utrecht behandeld. Binnen de alphabetisch, volgens de spelling der woordenlijst van het Aardrijkskundig Genootschap, gerangschikte reeks der Gemeenten zijn telkens de volgende rubrieken genoemd, wier practische schikking ons op zich zelf reeds zeer doeltreffend lijkt:

a. voorhistorische, Germaansche, Romeinsche en Frankische oudheden;
b. verdedigingswerken;
c. wegen, bruggen, grenssteenen, schamppalen, kruisen, pompen, enz.;
d. burgerlijke gebouwen;
e. kerkelijke gebouwen;
f. gebouwen voor onderwijs en liefdadigheid;
g. particuliere gebouwen;
h. musea van kunst.

Wij weten niet naar welk bestaand plan deze volgorde werd ingevoerd, noch of de secretaris in overleg met de Commissie hier zelfstandig eenvoudig naar de praktijk te werk ging, maar o. i. kan men op dit schema voortreffelijk voortbouwen en blijkt er uit, dat men in ieder geval met eigenaardigheden van ons land rekening heeft gehouden — getuige rubriek *f.*: gebouwen van onderwijs en *liefdadigheid*, die van de overige burgerlijke gebouwen zijn afgezonderd. Waarom de kerkelijke, die tot nu toe over 't algemeen in de kunsthistorische literatuur vóór de profane gebouwen genoemd werden, omdat zij meestal ouder en belangrijker voorts ook omvangrijker zijn, in dit geval eerst onder letter *e.* gerangschikt staan, weten wij niet.

Van »Abkoude—Baambrugge" tot »Zuilen" reist men dan met de Commissie langs alle overige gemeenten door het Utrechtsche gebied en verheugt zich in de systematische zakelijkheid en overzichtelijkheid der opsomming van alle zienswaardigheden. Wij zeggen met opzet overzichtelijkheid, want deze lijst heeft voor 't óóg al buitengewoon veel aangenaams. Door de behoorlijke letter en de heldere verdeeling vliegt men gemakkelijk langs de paginas, om stil te staan bij de rubriek, die men voor 't oogenblik zoekt. De terminologie is duidelijk en over 't algemeen uniform, de dateering is uiterst practisch aangegeven door in 't oog vallende Romeinsche cijfers, waarbij de letters a, b, c, d, dan nog den dienst doen van nadere kwart-bepaling.

Een »chronologisch overzicht der voornaamste bouwwerken" aan 't slot geeft aan het geheel nog een bijzondere waarde voor vlugge oriënteering, terwijl de volledigheid van voorloopige inventarisatie niets te wenschen overlaat. Zelfs het karakter der museumverzamelingen is met een paar woorden aangegeven waar het noodig was, en »Amstelserviezen" zijn evengoed opgenomen als de klokken in de kerktorens.

Zelden heb ik zulk een verleiding gevoeld met rijwiel of auto de Utrechtsche wegen op te gaan als bij de lectuur van dezen voor den vakman en kunstliefhebber ingerichten Bädeker, die u zelden met historische bijzonderheden balsturig komt maken; al blijkt er in de Bilt ook voor de zooveelste maal een »kist van Hugo de Groot" te vinden te zijn.

Mocht het provisorische stadium dezer ongeïllustreerde lijsten niet al te lang duren; ze geven ons een sterk vertrouwen in de dingen die komen zullen.

Het smakelijk gekleurde kaftje en de geheele verzorging van den druk herinneren er ons aan, dat de Commissie het geluk heeft van een in diergelijke dingen welervaren en smaakvollen secretaris te bezitten. W. VOGELSANG.

CATALOGUS DER SCHILDERIJEN in het Stedelijk Museum »De Lakenhal" te Leiden. Samengesteld door Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Conservator van het Stedelijk Museum. Leiden, G. F. Théonville, 1908.

Wie iets wilde weten omtrent een schilderij of teekening, in het Leidsch Gemeentemuseum bewaard, moest tot voor korten tijd in een zeer vlijtig saamgestelden, maar uiterst onpractischen catalogus plus diens ontelbare supplementen zoeken, en dan vond hij vaak nòg niet wat hij zocht. En wie iets wilde weten van de op het Leidsche Raadhuis aanwezige schilderstukken, kwam bij nòg oudere bescheiden terecht.

Aan dit euvel is thans een eind gekomen door den catalogus, waarvan de titel hierboven staat en waarin, behalve de schilderijen, ook de ingelijste, in het museum tentoongestelde teekeningen, de tapijtwerken en gebrandschilderde vensters beschreven zijn benevens de schilderijen, in het Raadhuis aanwezig.

De teekeningen en schilderijen, óók die uit het Raadhuis, staan in alfabetische volgorde dooreen, maar de vensters en tapijtwerken staan in afzonderlijke rubrieken, die geen opschriften dragen, en derhalve moeilijk te vinden zijn, aangezien de catalogus geen inhoudsopgave bevat. Edoch, dit is een betrekkelijke kleinigheid, die men gemakkelijk door de vingers ziet. In het algemeen immers is deze catalogus een zeer verdienstelijke arbeid. Hij bevat van 363 kunstwerken beknopte, zakelijke beschrijvingen en van elk artist de voornaamste data. De toeschrijvingen zijn in het algemeen juist, maar tegen de toeschrijving aan Koedijck van het schilderijtje N°. 170 zijn ernstige bedenkingen. Men vergelijke slechts den notendief van den Heer Delaroff, thans in het Mauritshuis in bruikleen. Bij zeldzame meesters (b.v. bij werk van den zeldzamen Johan de Bondt en bij de schilderij van de Blieck) is bij de kunstwerken de literatuur aangegeven, terwijl bij de schilderijen, die meer algemeen de aandacht trekken, zooals die van Engebrechtsz. en Lucas van Leyden, eveneens de nieuwste literatuur wordt aangehaald. Zeer welkom zijn bovendien de facsimile's, die nauwkeurig door den Heer Bijtel zijn opgenomen. Van menig stuk van een zeldzamen meester (b.v. Nicolaas van Negre) is op die wijze de handteekening wetenschappelijk »vastgelegd". Jammer, dat dit loffelijk systeem wegens de onduidelijke handteekening niet kon volgehouden worden bij de beide landschappen van de Bondt, waarbij het facsimile

ontbreekt. Ook zou men gaarne weten, hoe men aan de toeschrijving van N°. 40 aan den schilder Wilhelmus de la Colatz komt, aangezien de schilderij niet gemerkt is. Berust zulk een toeschrijving op overlevering of b.v. op een archivalische bron, dan dient dit in zulk een geval vermeld. Eindelijk heb ik nog een bezwaar, n.l. tegen het niet vermelden van den datum van een legaat of gift. Bij aankoopen (b.v. N°. 36, 37, 39 enz., daarentegen b.v. niet bij 51, 74 enz.) wordt meestal nauwkeurig het jaar vermeld, maar b.v. bij van Bree's vermaarde van der Werf tafereel staat wèl, dat het in 1817 is geschilderd en dat Z. M. Koning Willem I het schonk, maar *niet* in welk jaar. Evenzoo bij de N^rs^. 54, 43, 76, 77 enz. Vermoedelijk zijn de data der giften niet bekend, maar dan ware te overwegen geweest, of niet de eerste datum, waarop de schilderij als in het museum aanwezig vermeld staat, als terminus ante quem kon vermeld worden.

Overigens kan men niets dan lof hebben voor den catalogus. Een uitnemend register op de portretten en wapens en een vergelijkende staat van de oude en nieuwe nummers der kunstwerken vergemakkelijken het gebruik zeer.

De catalogus is geïllustreerd met vierentwintig afbeeldingen, die het boekje zeer aantrekkelijk maken en die wèl in staat zijn om aan degenen, die soms nog niet mochten weten, welk belangrijk museum Leidens oude Lakenhal thans herbergt, een indruk te geven van wat daar aan schilderkunst te zien is. Dit is inderdaad heel wat meer dan een twintig jaar geleden en het is vooral te danken aan het organiseerend talent en aan de deels zeer gelukkige aankoopen van den tegenwoordigen conservator (waardoor b.v. het gezicht op Leiden van Jan van Goyen werd verworven), dat het museum thans ook op het gebied der zeventiende eeuwsche schilderkunst, speciaal der Leidsche, meer beteekenis is gaan krijgen.

W. MARTIN.

REMBRANDT, DES MEISTERS GEMÄLDE in 643 Abbildungen mit einer biographischen Einleitung von Adolf Rosenberg. Dritte Auflage, herausgegeben von W. R. Valentiner. Stuttgart und Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt, 1909.

Het getuigt zeker van de groote belangstelling, die dit bekende werk ondervond, dat thans reeds eene derde druk hiervan verschijnt. De volgorde der afbeeldingen is hierbij gewijzigd en deze zijn naar de hoofdtijdperken verdeeld, die elk naar den aard der voorstelling in rubrieken onderverdeeld zijn, waarin de schilderijen op zich zelf weder chronologisch zijn ingedeeld. Op deze wijze is ongetwijfeld een goed overzicht verkregen en aan de hiertegen te opperen kleine bezwaren wordt tegemoet gekomen door de uitvoerige registers aan het einde van het werk, waarin de schilderijen achtereenvolgens chronologisch, naar de bezitters en systematisch worden vermeld.

In dezen nieuwen druk is de voorrede van Rosenberg ongewijzigd overgenomen, doch bij de afbeeldingen en uit de aanteekeningen aan het slot blijkt, dat zorgvuldig is rekening gehouden met de resultaten van de nieuwste onderzoekingen. Onder de over het algemeen zeer goede reproducties komen er 17 voor, die nog niet bij Bode zijn vermeld.

J. C. O.

Dr. G. DOORSLAER, Les Waghevens fondeurs de cloches. Anvers, 1908.

Vrij groot is in Holland het aantal oude klokken, die in België en voornamelijk in Mechelen gegoten zijn. In verschillende kerktorens vallen nog de mooie gietwerken van de Gheyn's en de Waghevens te bewonderen en ook voor ons land is het daarom belangrijk om kennis te nemen van de studies door Dr. Doorslaer aan deze klokgietersfamilie's gewijd. In het pas verschenen boven vermelde werk behandelt de geleerde schrijver de familie der Waghevens, welke 4 geslachten van klokgieters leverde met 11 leden, wier werken tusschen 1462 en 1574 vallen. Achtereenvolgens wordt behandeld wat van elk hunner en hun werk bekend is en het geheel is door eenige afbeeldingen van klokken en onderdeelen versierd. Uit Nederland noemt de schrijver kerkklokken in Amsterdam, Arnemuiden, Axel, Delft, Dordrecht, Goeree, Gouda, Goudswaard, Haarlem, Middelburg, Middelharnis, Poortugaal, Schoonhoven, Vianen en Wilnis. J. C. O.

LES REYDAMS. Tapissiers Bruxellois par Ad. Reydams. Bruxelles, 1908.

Wij ontvingen een opstel onder bovenstaanden titel, overgedrukt uit de »Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles" [1]). Daarin wordt het werk van Henri Reydams den Ouden († 1669) en den Jongen (1650—1719), benevens dat van Jacques Ignace Reydams (1683—1747) opgesomd, en nagegaan hetgeen daarvan nog en niet meer te vinden is. Zeer welgeslaagde afbeeldingen naar nog bestaande, thans overal verspreide gobelins der meesters illustreeren den tekst. In de Bijlagen zijn bladzijden vol brieven van museumdirecties enz., aan den schrijver gericht, afgedrukt, meestal vermeldend, dat de door hem bedoelde gobelins niet meer in bedoeld museum, kasteel enz. berusten. De nuttigheid van een dergelijk afdrukken in extenso betwijfelen wij ten zeerste. W. M.

R. VISSCHER, Leeuwarden van 1846 tot 1906, 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1908.

Van de meeste plaatsen is de geschiedenis der vorige eeuwen meer algemeen bekend dan die der laatste 60 jaren; de schrijvers voelen zich meer tot de verder afgelegen perioden aangetrokken of zijn huiverig om de geschiedenis van het tijdvak, dat zij zelf mede beleefden, te behandelen, omdat zij vrezen hiertegenover niet zoo onbevooroordeeld te staan als tegenover die van langer vervlogen dagen. Dit laatste geldt echter niet voor een »geschiedkundige plaatsbeschrijving" als door Mej. Visscher gegeven, die »de eigenlijke geschiedenis der stad, die van de ontwikkeling harer bevolking in den ruimsten zin" buiten bespreking laat en slechts opsomt wat in de stad veranderd, bijgekomen, of verdwenen is. Juist voor dergelijk werk is de tijdgenoot meer met allerlei details bekend of beter in staat die gemakkelijk bijeen te brengen.

Het jaartal 1846 is als begin gekozen om aan te sluiten bij het bekende werk van Eekhoff: »Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden", dat in 1846 verscheen. De

1) Tome, XXII, 1e et 2e livraisons, 1908, p. 79 à 149.

schrijfster behandelt eerst de kanalen en straten en daarna de gebouwen en instellingen, waarbij zij uit haar rijke kennis ook verschillende bijzonderheden vermeldt over de lotgevallen van bekende oude monumenten als de Kanselarij, de Waag, Oldehove, enz. Uitvoerig wordt ook stilgestaan bij de geschiedenis van het Friesch Museum. Bij het vele goede, dat ons hier geboden wordt, betreuren wij te meer, dat de schrijfster, die over zoo rijk materiaal blijkt te beschikken, ook niet eenige meerdere aandacht heeft gewijd aan de oude particuliere gebouwen, die tusschen 1846 en 1906 zijn verminkt of gesloopt. Ongetwijfeld ware hierover veel belangrijks te zeggen, doch wellicht is Mej. Visscher teruggeschrikt voor deze donkere bladzijde in een boek, dat in de eerste plaats de gelukkige ontwikkeling van Friesland's hoofdstad wilde boekstaven.

Het werk is aardig geïllustreerd en is, als bijdrage tot de latere geschiedenis van een onzer provinciale hoofdsteden, een welgeslaagd boek, al moge het systeem van behandeling in sommige opzichten mij ook niet steeds het gelukkigst gekozen schijnen.

J. C. O.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Verslagen.

Vereeniging het Vondelmuseum. Derde Verslag. 1906—1907. Uitgebracht 30 Mei 1908. — Het verslag van het Vondelmuseum is vrij lijvig. Wij halen hier alleen aan een correspondentie over een Resolutieboek, aanwezig in het archief der Stads-Bank van Leening, inhoudend de aanvrage dit document aan het Vondelmuseum te willen afstaan, waarop door B. en W. afwijzend werd beschikt. Daarentegen werd teruggevonden een »Aanteekening" betreffende de bekende »platen" aan de Bank van Leening in gebruik. In een kort opstel toont de Heer J. F. M. Sterck aan, dat deze »platen", wier beteekenis onbekend was inderdaad koperen drukplaten zijn geweest, waarmee de lijnen in de boeken der Bank werden gedrukt. De Heer Sterck komt in dit opstel tevens tot de conclusie, dat nu geen der sedert 1876 in de Bank van Leening aanwezige documenten Vondel betreffende meer ontbreekt. Een opstel »Bijdrage tot de wordingsgeschiedenis van Vondels' Joseph-trilogie van de hand van Prof. A. J. te Winkel volgt tot slot. Facsimiles van de vermelde aanteekening omtrent »de plaat" voor Joost van den Vondel, van Vondels ontslag aan de Bank van Leening en van een titelblad van den »Joseph" door J. Tonnis dienen ter opluistering.

W. V.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum te Haarlem, gedurende het jaar 1907. — Het Museum is *kosteloos toegankelijk* voor leden van de Vereeniging tot uitbreiding der verzameling, voor het publiek alleen des Zondags van 10—3 of 4 uur en op den éérsten Woensdag van elke maand, voorts op alle werkdagen voor groepen, die van te voren hebben aangevraagd.

Heugelijk en verblijdend is het te lezen, dat in de maanden Juli, Augustus en September geen vergunning tot copieeren wordt verleend, zoodat in den drukken tijd geen hinderlijke ezels en doeken het bezien en bestudeeren der werken onmogelijk maken.

Gerestaureerd werd o. a. Jan de Bray's »Regenten van het Arme Kinderhuis".

De 32ste druk van den catalogus is vermeerderd met alle schilderijen, die ook buiten de museumzalen in het Raadhuis te vinden zijn.

Tenslotte volgt een opsomming van geschenken en vermelding van een subsidie groot *f* 900, d.i. *f* 200 meer dan vroeger, door den gemeenteraad uitgetrokken bij de begrooting en enkele mededeelingen o. a. over de Museumcommissie, waarin werden benoemd de H.H. Dr. A. Bredius en Prof. Jhr. Dr. J. Six.

Monumenten.

De Waag te Enkhuizen. — Het plan bestaat om de Waag, een gebouw uit 1559 met onderdeelen uit de 17de eeuw, te restaureeren en tot museum in te richten.

De Roodenburg te 's-Hertogenbosch. — Dezer dagen is de gemeente eigenaresse geworden van een der twee oudste gebouwen dezer stad, onder den naam van »de Roodenburg", gesticht door Hertog Hendrik I van Brabant omstreeks 1200. Het werd indertijd door den stichter aan Hendrik Beckerlijn, een machtig en rijk jonker uit dien tijd, toegewezen, zooals Jacop Coptiten het kasteel »de Moriaan" van hem ontving. Van »de Moriaan" bestaat hier nog maar een zeer klein gedeelte, maar »de Roodenburg" vertoont zich — zij het dan ook veel veranderd en allesbehalve verfraaid — nog in zijn geheel. Volgens Cuperinus was het kasteel in 1450 bij de gemeente den Bosch als ontvangkantoor in gebruik en bewoond door een slotvoogd, en in 1508 was het, volgens dien schrijver, het eigendom van den stadsrentmeester Dirk van Hedel, terwijl de veldoverste Hertog Erich van Brunswijk er in 1512 verblijf hield. Nadien wordt nog melding gemaakt van vergaderingen, er gehouden door de Schepenen van den Bosch.

Het pand, dat zeer gunstig is gelegen op den hoek van »Groote Markt" en »Marktstraat", heeft muren van ongeveer een meter dikte en zal nu hoogstwaarschijnlijk worden gesloopt. Voor *f* 15.200 werd de gemeente eigenares. *N. R. Ct.*, 27 Dec.

Kasteel Wadenstein te Herwijnen. — Zondagnacht is een groot brok muur van het overblijfsel van het kasteel »Wadenstein", te Herwijnen ingestort.

Reeds eeuwen geleden werd deze muur gebouwd van zeer zware steenen; sinds menschenheugenis werd het heele gebouw aan zijn lot overgelaten en nu eindelijk zal het instorten van dezen muur de oorzaak worden, dat ook dit overblijfsel van de burchten, waarbij de namen van Maarten van Rossum, Jan van Herwijnen en meer edelen uit den ouden tijd genoemd worden, spoedig zal verdwenen zijn.

Tielsche Ct., 17 Dec. 1908.

Onze lieve Vrouwe van Ommel. — De parochie Ommel, een plaatsje van 480 zielen in het Noord-Brabantsche dekenaat Asten, bezit van oudsher een miraculeus beeldje, Onze Lieve Vrouw van Ommel genaamd. Hoezeer dit beeldje vooral in vroeger eeuwen een voorbeeld van vereering is geweest, blijkt uit de »Brabantia Mariana", waarin Wichmans mededeelt, dat te Ommel soms zes à zevenduizend pelgrims op één dag hun devotie kwamen verrichten.

Archaeologische studiën brachten Dr. Xav. Smits te 's-Hertogenbosch in aanraking met het beeldje, dat hij met Dr. P. J. H. Cuypers te Roermond aan een nader onderzoek onderwierp.

Nadat het van zijn aankleeding was ontdaan, bleek, dat het origineel een bas-relief van ivoor was, door meer vrome dan artistieke handen later bijgewerkt met hout voor een geschikter expositie. Dr. Cuypers schatte het beeld — een madonna met kind — uit de twaalfde eeuw afkomstig en van byzantijnsch maaksel. Vermoedelijk werd het door kruisvaarders uit Oost-Italië herwaarts gebracht. Het zal op aanwijzingen van Dr. Cuypers worden gerestaureerd. *De Tijd*, Dec. 1908.

N. H. Kerk te Oud-Vossemeer. — De raad der gemeente Oud-Vossemeer heeft thans opnieuw besloten tot den verkoop van den Noordelijken kerkvleugel aan de Ned. Herv. Gemeente aldaar, aangezien, waar het college van kerkvoogden en notabelen definitief besloten tot het sloopen van het eigenlijke kerkgebouw, dit deel der kerk op zichzelf toch niet gerestaureerd zou kunnen worden. Met belangstelling wordt tegemoet gezien of het genomen besluit door heeren Gedeputeerde Staten zal goedgekeurd worden, daar in 1907 een gelijk besluit niet is goedgekeurd. *N. R. Ct.*, 18 Dec. 1908.

Restaureering van den Sint Maartenstoren te Zalt-Bommel. — Omtrent de werkzaamheden in het jaar 1908 meldt men ons:

Het hoogste vierkante gedeelte van den toren werd in dit jaar voorzien van de geheele natuursteenbekleeding, welke tijdens eene vroegere herstelling verknoeid was.

De balustraden met vier hoekpinakels werden er bij geplaatst.

De omgang werd vernieuwd met de gemetselde afdekking.

De Noordwestelijke beer werd over twee verdiepingen hoog, geheel hersteld in tufsteen en zandsteen en voorzien van alle pinakels en in aansluiting met de smallere bovenverdieping met eene nieuwe oplossing bekroond.

Het werk werd onder gunstige omstandigheden ten uitvoer gebracht, geleid door den architect Jac. v. Gils en den opzichter L. v. Boot.

Alle nog bestaande vormen worden nauwkeurig nagespoord en toegepast, zoodat, behalve bij de eindbekroning en contreforten, van geene zoogenaamde eigendunkele ontwerpen sprake is.

REGISTER.

Aa (Magdalena van der), 137.

Aagtekerke, Wand-epitaaph door Rombout Verhulst, 45.

Aanwinsten van het Rijksmuseum te Amsterdam, met afb., 5—9, 195—197; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 158—162, 197—205; van het Gemeentelijk Museum te Arnhem, 100; van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drente, te Assen, 49; van het Museum der Vereeniging «Oud-Dordrecht», 193; van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, 194; van het Mauritshuis, met afb., 235—240; van het Museum van Oudheden te Groningen, 100; van het Stedelijk Museum te Haarlem, 262—263; van het Westfriesch Museum te Hoorn, 194; van het Stedelijk Museum te Leiden, met afb., 9—11, 241—243; van het Museum Boymans te Rotterdam, 205—207.

Abcoude (Ernst van), alias Taets van Meerten en Willem van Abcoude van Meerten, 171.

Aertsen (Pieter), De vier Evangelisten, 143; Christus en de overspelige vrouw, 242.

Albrecht, paltsgraaf, geeft tolvrijheid aan Culemborg, 113.

Alendorp (van), 142.

Alkmaar, Gewelfschilderingen toegeschreven aan Cornelis Buys den ouden, 64; Behoud van de Heiloërbrug, 186.

Almeloo (Ambt-), Restauratie van de Huize Almelo, 101.

Amsterdam, Aanwinsten van het Rijksmuseum, met afb., 5—9, 195—197; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 158—162, 197—205; Wand-epitaaph en tombe voor De Ruyter door Rombout Verhulst, 45; Buitengewone vergadering Oudheidk. Bond, 48—49; Samenstelling van het bestuur der stichting «Het Rembrandt-huis», 49; Zesde jaarboek van Amstelodamum, 49; Afbraak der N. Z.-Kapel, 18, 50—51, 101—102, 186, 231; Aanbouw Montelbaanstoren voorkomen, 51; Restauratie van den gevel van het Huis met de Hoofden, 187; Het Rembrandt-huis, 229; Restauratie der Nieuwe Kerk; Het huis aan de drie grachten; Gevel Damrak No. 98, 231; Verslag van het Vondelmuseum, 262.

Anna van Brunswijk, gemalin van Willem IV, Haar portret, naar Spinny, 142.

Anna Louise, prinses van Portugal?, Haar portret, door Paulus Moreelse?, valsch gemerkt: Bloemaert, 142.

Anraadt (Pieter van), Portretstuk, 242.

Arkel (Clementine, Jan en Johan van), bijlage.

Arnhem, Aanwinsten van het Gemeentelijk Museum, 100.

Arnhem (Wijnand van), bijlage.

Arnold, beeldsnijder, te Zwolle, 257.

Asselijn (Jan), Italiaansche haven, Gewelf van het Coliseum, 8.

Assen, Verslag omtrent het Provinciaal Museum van Oudheden in Drente, 49.

Baarst (Rienard Dirckszoon van), boekdrukker, 133.

Backerweert (Willem), bouwmeester, 257.

Backhuysen (Ludolf), Stil water, Woelig water, 6.

Bailleul (François van), bijlage.

Bailly (Pieter), teekent en verguldt de opschriften aan den voorgevel van het Leidsche raadhuis, 19.

Barlaymont, Geslachtswapen, 76.

Bebber (Elisabeth), Haar portret, door Caspar Netscher, 236.

Beckerlijn (Hendrik), 263.

Beelaerts van Blokland (W. A.), Het gebrandschilderde venster No. 10 in de Groote Kerk te Gouda, 75—77; Een onbekend portret te Culemborg, 170—171.

Beeldemaker (A.), Portret, 143.

Beeldhouwwerk, Decoratief beeldhouwwerk aan Indische tempels, met afb., 24—32, 77—91; Verzameling-van der Geest te Antwerpen, 38; Werken

van Rombout Verhulst, 44—47; Kist met beeldwerk, 101; Grafmonument van Nicolaes van Putten en Aleydis, 102; Beeldhouwwerk te Culemborg, 122, 124, 127—129, 133, 134, 135; Idem te Zaltbommel, 148; Poort van het Huis Hengelo te Lonneker, met afb., 162—164; Gevelsteen van de R.-K. Kerk te Zenderen, met afb., 164—166; Beschrijving der grafzerken in de prov. Groningen, 189; Decoratie van het Bossche raadhuis, 217—218; Grafzerk van Adriana van Roon, met afb., 230—231; Restauratie der graftombe van bisschop George van Egmond, 233—234; Snijwerk in de trouwzaal van het raadhuis te Zwolle, met afb., 254—256; Onze Lieve Vrouwe van Ommel, 264.

Beerestraten (Joh. van), De Groote Markt te 's-Hertogenbosch, 212—213, 216, 218.

Beets (N.), De aan Jan van Scorel toegeschreven Warmenhuizer gewelfschilderingen, met afb., 62—70.

Begeyn (Abraham), Eendenpoel, 243.

Behangsel, 120.

Bentheim (Ernst Wilhelm, graaf van), 163.

Bentheim (Everwijn, graaf van), bijlage.

Benthem (Luder von), steenhouwer te Bremen, 17—19.

Benting, 128.

Berchem (Nicolaes), Landschap, 6.

Berg (Catharina, gravin van den), Portret van haar en haar echtgenoot Floris II van Pallant, door Paulus Moreelse, 141; Haar portret door?, 141.

Bergen, geslacht, 128.

Bergen op Zoom, Afbraak der huizen grenzende aan de Gevangenpoort, 102.

Beuzichem (Hubert van), 116, bijlage.

Beuzichem (Roelof van), stichter van Culemborg, 108, bijlage.

Beyeren (Abraham van), Stilleven, valsch gemerkt —, 206—207.

Bicker (Geertruida), 236.

Blieck (de), 259.

Bloemaert?, Portret van Anna of Eleonora Maurice, prinses van Portugal, 142.

Bloemendal (Matthes van), drossaard van Culemborg, Zijn grafzerk, 128.

Blommendael (Jan), beeldhouwer, 45.

Boekbespreking, 21—32, 44—48, 97—99, 175—186, 257—262.

Boerhaave (Herman), Zijn portret, door Corn. Troost, 8.

Bogaerts (A. L.), Lithografie van het stadhuis te 's-Hertogenbosch, 213.

Bondt (Johan de), 259.

Borch (Gerard ter), Koestal, met afb.; Scharenslijpersfamilie; Paardenstal, 239.

Borselen (Eleonora en Frank van), 128, bijlage.

Borssom (Anthonij van), Maanlandschap, 242.

Boskoop, Oudheden opgegraven, 187.

Boxmeer (van), bijlage.

Bramer (W.), klokkengieter, 256.

Bray (Jan de), Judith, 197; Regenten van het Arme-Kinderhuis te Haarlem, 263.

Brechiet (Hans Conrad), goudsmid, 133.

Bree (Van), Van der Werf-tafereel, 260.

Brekelenkam (Quirinus), Interieurs, 10, 206; Mosselmaal, 243.

Brielle, Poortje van het voormalig St.-Catharinaklooster, met afb., 227—228.

Broek (J. K. van den), 132.

Bronkhorst, 128, bijlage.

Brons, 29, 31, 38, 49, 185, 193.

Brueghel (Jan), Het Paradijs, met figuren van P. P. Rubens, 50.

Bruyn (Hester de), 130.

Buren (Elisabeth van), 127, 128, bijlage.

Buren (Jan van), proost van Aken en St.-Marie te Utrecht, 109, 111, 114, bijlage.

Buys (Cornelis) de oude, Gewelfschilderingen in Alkmaar, hem toegeschreven, 64.

Caets (Gijsbrecht van), bijlage.

Campen (Herman van), smid, 255.

Candidus (Petrus), Laatste Avondmaal, gegrav. door Hondius, 135.

Casteren (Goyart van), president-schepen van 's-Bosch, 220.

Ceramiek, 49, 100, 104, 124, 181—184, 187, 191—192, 193, 194, 204—205.

Claesz. (Aert), bouwmeester, 131.

Claesz. (Harmen), 18.

Claessoen (Henric), beeldsnijder, 255.

Clinger (Max), Portret van Floris II van Pallant op zijn doodsbed, 141.

Cock van Delwijnen (de), Geslachtswapen, 77.

Coeverden (Pieter van), aannemer, 220.

Coevorden tot de Stoevelaar (van), 163.

Colatz (Wilhelmus de la), 260.

Colne (Herman van), 254.

Comte (A. le), benoemd tot directeur van het museum «Huis Lambert van Meerten» te Delft, 52.

Coptiten (Jacop), 263.

Cornelis (Meester), bouwkundige te Schoonhoven, 131.

Cornelisz. (Claes), steenhouwer, 12, 18.

Cornelissen (Cornelis) van Haarlem, 43; Venus en Adonis, 43.
Cornelisz. (Jacob), 62, 64.
Corput (Anna van den), 236.
Cossiers (J.), Afname van het kruis, 134.
Coster (Adam de), Judith en Holofernes, 34, 36.
Court van der Voort (Pieter de la), Zijne schilderijen-collectie, 50; Zijn portret, door G. Schalcken, 243.
Covelens (Bernt van), stadsmuurmeester te Zwolle, 253, 254.
Crabeth, Vereeniging —, 192—193.
Crane (Johan Willem de), 129.
Culemborg, Tijdelijk verblijfplaats van de geestelijken der Premonstratenser abdij Bern bij Heusden, 77; Aanteekeningen omtrent —, van F. A. Hoefer, met afb., 105—146; De muurschildering in het Drostenhuis, 120, 187.
Cuyk (Jan van), burgemeester van Culemborg, 131.
Cuyl (Gerrit), prior van Mariënweerd, 124.

Delft, Benoemd tot directeur van het museum «Huis Lambert van Meerten» A. le Comte, 52.
Derkennis (Jan), bouwmeester, 217, 220.
Derkinderen (A. J.), Cartons voor het aan de Warmenhuizer schilderingen ontbrekende, 68—70.
Deutz (Isabella Agneta), Haar portret, door G. Schalcken, 236.
Deutz (Jan), 236.
Deys (Jan), Altaarstukken, 139.
Diepholt (Rudolf van), 114.
Dierquens (Catharina), Haar portret, door Nic. Maes, 236.
Dierquens (Elisabeth Bonifacia), 236.
Dierquens (Johannes), 236.
Dierquens (Pieter), Zijn portret, door Joh. van Haensbergen, 236.
Dircksz. (Jacob), bouwmeester, 12.
Does (Johanna van der), Haar grafzerk, 230.
Does (Simon van der), Landschap met vee, toegeschreven aan —, 242.
Doesburg, Restauratie van den toren der N.-H. kerk, 188.
Dokkum, Waaggebouw behouden, 188.
Doornik, Geslachtswapen, 76.
Doorslaer (G.), Les Waghevens fondeurs de cloches, bespr. door J. C. Overvoorde, 261.
Dordrecht, Jaarverslag van de Vereeniging «Oud-Dordrecht», 193; Stadsgezicht, door Jan van Goyen, 238.
Dou (Gerard), 196; Copieën naar zijn triptiek door Laquy; Copie naar zijn «Dokter» door Van Staveren, 8; De koomenijswinkel, 50.
Druten (Van), orgelmaker, 133.
Dubois (Guilliam), Landschap, 242.
Dulmenhorst (Salomon Davidsz. van), 12, 14, 19.
Dussen (Catharina Alida van der), Haar graftombe, door I. F. Maes, 128.
Dyck (Antoon van), 34; Grauwtjes: portret van Gaspar Gevaerts en zelfportret, 8; Portret van Cornelis van der Geest, 33.
Dijk (Ph. van), Portretten van Mathias Lambertus Singendonck en Agneta Catherina Hoeufft, 236.

Egmond (Barta en Frederik van), bijlage.
Egmond (George van), Restauratie van zijn graftombe, 233—234.
Eleonora Maurice, prinses van Portugal?, Haar portret, door Paulus Moreelse?, valsch gemerkt Bloemaert, 142.
Elisabeth Charlotte, gravin van Nassau, 119, 133.
Elisabeth Maria, prinses van Portugal, Haar portret, door Nic. van Ravesteyn, 142.
Elsheimer (Adam), 43; Ceres en Stelio, 34, 38.
Elshout, Regentenstuk in de vergaderzaal van het waterschap de Overwaard, door Ludolf de Jongh?, met afb., 171—174.
Enkhuizen, Restauratie van de gevangenis, 188; van de waag, 263.
Epe, Gewelfschilderingen in de N.-H. kerk, 32—33.
Erbach, Graven van —, 133, 142, bijlage.
Erbach (George Lodewijk van), Zijn portret, 142.
Erbach (Sophia Albertina van), Haar portret, door Feuerlein, 142.
Erich van Brunswijk, 263.
Ernst, hertog van Saksen-Hildburghausen, 119.
Ernst Frederik, hertog van Saksen, graaf van Culemborg, Zijn portret, door Feuerlein, 142.
Esselens (Jacob), Landschap, 8.
Evelein (M. A.), benoemd tot assistent bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 52.
Everts (J.), Perspectiefteekening van het Bossche raadhuis, 216.
Evertsen, Tombes voor de —, door R. Verhulst, 45.
Eyck (Jan van), Dame bij het toilet, 35.

Fabritius (Carel), Kop van een krijgsman, 238; Puttertje, 238.
Fagel (Cornelia), 236.
Feuerlein, Portretten van Ernst Frederik, hertog van Saksen, graaf van Culemborg en Sophia Albertina van Erbach, 142.
François (Lucas), Portret van François Villain de Gand, 8.
Frederik Hendrik, Schilderij waarop voorkomen Maurits en —, 147.

Freise (Kurt), Lastmans «Opferstreit zwischen Orest und Pylades», met afb., 39—44.

Gaasbeecq (C. v.), 126.
Gaesbeek (Gerrit van), 129.
Gaesbeek (Jolente van), bijlage.
Gael (Barent), Landschap, 242.
Galen (Bernhard van), bisschop van Munster, 163.
Gans, lid van het stadsbestuur van 's-Bosch, 218.
Geer (de), 187.
Geervliet, Restauratie van de N.-H. kerk, 102.
Geest (Cornelis van der), 33—39; Zijn portret, door Ant. van Dyck, 33.
Gelder (Aert de), Twee tafereelen uit de Passie, 196—197.
Gemen (Barbara van), bijlage.
Gent (Adriaan, baron van), Zijn portret, door Nicolaas van Ravesteyn, 142.
Gendt (Willem Jozef, baron van), Tombe voor —, door Rombout Verhulst, 45.
Gerritz. (Wijntje), 146.
Gevaerts (Gaspar), Zijn portret, door Ant. van Dyck, 8.
Gevelsteenen, 144, 145, 151, 152, 164—166.
Gewelf- en muurschilderingen, 32—33, 62—74, 120, 143, 170, 187—188, 193, 211.
Ghent, Geslachtswapen, 77.
Ghey (De), klokkengieter, 261.
Gils (Jac. van), Toren te Oirschot, met afb., 245—248.
Giudici (J. F. C.), bouwmeester, 94.
Glas, 49, 147, 172.
Gobelins, 190, 232, 261.
Gogh (Peter van), bouwmeester, 219.
Gommegnies (Jacoba van), 142, 171; [op bladz. 142 staat: Gomegnaer].
Gorinchem, Verkoop van het Hugo de Grootpoortje, 189.
Goud- en zilverwerk, 101, 118, 130, 133, 134, 147, 193.
Gouda, Plannen tot het dempen van verschillende grachtjes, 51; Het gebrandschilderde venster No. 10 in de Groote Kerk, 75—77; Restauratie der St.-Janskerk, 188—189.
Gouthoeven (Wouter van), oudheidkundige, 76.
Goyen (Jan van), Gezicht op Dordrecht, 238; Landschap, 242; Gezicht op Leiden, 260.
Grauwert (Jan en Gerarda) 142, 171.
's-Gravenhage, Een schilderij van Willem van Haecht in het Mauritshuis, met afb., 33—39; Wand-epitaaph door Rombout Verhulst, 45; Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof, 47—48; Jaarverslag over het Gemeentemuseum, 194; Aanwinsten van het Mauritshuis, met afb., 235—240.
's Gravensande (L. van), lid der regeering van 's-Hertogenbosch, 220.
Gresseninch (Johannes Adamus), 130.
Groningen, Aanwinsten van het Museum van Oudheden, 100.
Gruithuis, 128.
Gussont (Jordanus), 130.
Gutterswijk (Aleide van), bijlage.
Gystelle, bijlage.

Haag (T. Ph. Chr.), Portret van prins Willem IV, 142.
Haarlem, Verslag van het Stedelijk Museum, 262—263.
Haecht (Willem van), Bezoek van Aartshertog Albert en Isabella aan de verzameling-van der Geest, met afb., 33—36; Danae, 35; Atelier van Apelles, met afb., 36—39.
Haeften, Geslachtswapen, 76, 77.
Haensbergen (Johannes van), Portret van Pieter Dierquens; Portret van Anna Maria Roman, toegeschreven aan —, 236—237.
Haer (Woltera van der), Haar portret, 142, 170—171.
Hall, Muurschilderingen gevonden, 193.
Hals (Frans), 47; Guitaarspeler, 7.
Hameel (Alard van), bouwmeester, 220.
Hattem, Restauratie van de Dijkpoort, 244.
Hedel (Dirk van), rentmeester van den Bosch, 263.
Hedichuysen, Geslachtswapen, 76.
Heemer (F.), Belegering van Zaltbommel in 1574, 147.
Heerlen, Romeinsche? fundamenten ontgraven aan den Valkenburgerweg, 104.
Helst (Barth. van der), Portretstuk, 242.
Hemony (F. en P.), klokkengieters, 130, 131.
Hendrik I van Brabant, sticht den Roodenburg te 's-Bosch, 263.
Hengelo, Poort van het voormalige Edelmanshuis, thans te Lonneker, met afb., 162—164.
Herpt, Restauratie van wapenschilderingen in de N.-H. kerk, 102.
's-Hertogenbosch, Dirk Spiering van Well, abt der Premonstratenser abdij Bern bij Heusden, schenkt een kerkraam aan een kapel, 76; Het stadhuis, met afb., 212—226; Restauratie der St.-Janskerk, 232; De Roodenburg, 263.
Herwijnen, Een stuk muur van het kasteel Wadenstein ingestort, 263.
Herwijnen (Jan van), 76, 263.
Heusch (Guilliam de), Landschap, 8.

Heusden, De Premonstratenser abdij Bern, 75—77.
Heyden (Jan van der), Gezicht op de Westerkerk te Amsterdam, 50.
Heyns (Jan), bouwmeester, 220.
Hobbema (Meindert), «Voorde» van Jacob van Ruisdael, toegeschreven aan —, 6.
Hodenpijl, Geslachtswapen, 76.
Hoefer (F. A.), Aanteekeningen omtrent Culemborg, met afb., 105—146; Opsomming der bezienswaardigheden te Zaltbommel, met afb., 147—152; De Mariakerk te Nijmegen, 249—251; De trouwzaal in het raadhuis te Zwolle, met afb., 251—257.
Hoensbroek, Restauratie van de R.-K. kerk, 244.
Hoet (G.), Twee schilderstukken, toegeschreven aan —, 147.
Hoet (Jan), glasschilder, 133.
Hoeufft (Diederick) I, II, Hun portretten, 235, 236.
Holtzheys, medailleur, 106.
Homoet en Wisch (Johan van), bijlage.
Hondecoeter (Melchior d'), Pluimgedierte, 8.
Hondius (Abraham), Berenjacht, 240.
Hondius, Laatste Avondmaal, naar Petrus Candidus, 135.
Honthorst (G.), 141.
Hoorn, Verbouwing van den gevel van het Westfriesch Museum, 189; Verslag over dit museum, 194.
Hout (J. van), secretaris van Leiden, 21.
Houweningen (Johannes van), onderprior van Mariënweerd, 124.
Hove (Cornelis ten), Zijn portret, door Nic. Maes, 236.
Hove (Michiel ten), Zijn portret, door Caspar Netscher, 236.
Hove (Nicolaas ten), 236.
Hove (Johan van den), abt van Mariënweerd, 136.

Ingen, 128.
Inn- ende Knijpshuisen (Carel Hieronymus, baron van), Zijn tombe, door Rombout Verhulst, 45.

Jaarverslag van den Nederl. Oudheidk. Bond, 153—155.
Jacobsz. (Andries), bouwmeester, 12.
Janssen (Hendrick), 217.
Java, Het werk der commissie in Nederl.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op — en Madoera, met afb., 21—32, 77—91.
Jeremiassen (Claes), bouwmeester, 220.
Johan van Luxemburg, heer van Vile, 136, bijlage.
Johanna van Bourgondië, dochter van Anthoni, bijlage.
Jonckers (Joost), 217.
Jongh (Ludolf de)?, Bestuur van het waterschap de Overwaard, met afb., 171—174.
Jordaens (Jakob), De vier Evangelisten, 43.
Jouwer (S. de), 122, 126.

Kalf (Jan), De negende «Denkmalpflegetag» te Lübeck, 207—212; Poortje van het voormalig St.-Catharinaklooster te den Briel, met afb., 227—228.
Kalf (Willem), Stilleven, toegeschreven aan —, 206—207.
Kampen, Pakhuis en bakkerswinkel, 50.
Karel van Gelre, Portret van —, 100.
Katwijk-binnen, Graftombe voor Willem van Lyere en Maria van Reygersberg, door Rombout Verhulst, 45.
Keppel (Van), 163.
Kerckhoven (Polyander van), Zijn tombe, door Rombout Verhulst, 45.
Kerkmeubelen, 52, 129, 133—135, 150.
Kerkramen, 75—77, 103, 127, 133, 189, 230, 244, 259.
Key (Lieven de), bouwmeester, 11—17.
Keyser (Hendrik en Willem de), 46.
Klein (J. en T.), 132.
Kleinschmith, predikant, 133.
Klick (Anthoni), organist, 129.
Kloeckhof, 133, 134.
Klokken, 107, 111, 130, 131, 132, 134, 147, 150, 221—222, 245, 256, 261.
Knehemna [von Kneheim] (Geertruid), 165.
Knibbergen, Panorama-landschap, 195.
Knipperdolling?, Zijn portret, door Quinten Massys, 38.
Knupfer (Nicolaes), Faun en nimf, 240.
Koedijck (Isaäc), 259; Notendief, 239—240, 259.
Koperwerk, 129, 133, 134.
Kraeyvanger (Hendrik), muntmeester te Culemborg, 113, 114.
Kuile (G. J. ter), Poort van het Huis Hengelo, met afb., 162—164; Gevelsteen van de R.-K. kerk te Zenderen, met afb., 164—166.

Lalaing (Anthonis van), 121, 136, 143, bijlage.
Lalaing (Joost van), 136.
Laquy (Willem Joseph), Copieën naar een triptiek van Dou, 8.
Lastman (Pieter), Offerstrijd tusschen Orestes en Pylades, met afb., 39—44; Paulus en Barnabas in Lystra, 39, 40, 44; teekeningen naar deze schilderijen door Rembrandt, 40; Vlucht naar Egypte, Rust op de vlucht, Odysseus en Nausika, Slag tusschen Konstantijn en Maxentius, 43.

Leck (Jutta of Judith van der), bijlage.
Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 53—57, 99, 155—156.
Leede (Van ter), bijlage.
Leeman, Familiestuk, 242.
Leeuwarden, Restauratie van De Oldehove, 189; R. Visscher, Leeuwarden van 1846—1906, bespr. door J. C. Overvoorde, 261—262.
Leiden, Aanwinsten van het Stedelijk Museum, met afb., 9—11, 241—243; De verbouwing van het raadhuis in 1595—1597, met afb., 11—21; Leidsch Jaarboekje, 50; Voorstel om de Mare te dempen verworpen, 51; M. A. Evelein benoemd tot assistent bij het Rijksmuseum van Oudheden, 52; De burg van Leiden in Engeland [Arundel], met afb., 166—167; Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden, door Dr. J. H. Holwerda Jr., bespr. door C. W. Vollgraff, 175—186; St.-Pieterskerk, met afb., 228—229; Grafzerk van Johanna van der Does, 230; Catalogus der schilderijen in «De Lakenhal», bespr. door W. Martin, 259—260.
Le Nain, 205.
Levingen, 128.
Leyden (Lucas van), 62, 64, 65.
Leyster (Judith), Luitspeler, met afb., 7.
Lienden (P. van), Gezicht op Culemborg, 105.
Lievens (Jan), Studiekop, 242.
Lindsen (H. D.), orgelbouwer, 129.
Lingelbach (Johannes), Figuren in de «Voorde» van Jacob van Ruisdael, toegeschreven aan —, 6; Terugkeer van de markt, 8.
Lip (Gijsbert van der), 220.
Lith (Dirk van der), bouwmeester, 219, 220.
Lombard (Lambert), Aanbidding der herders, toegeschreven aan —, 34, 38.
Lonneker, Poort van het Huis Hengelo, met afb., 162—164.
Lübeck, Negende «Denkmalpflegetag», 207—212.
Lubek (Johan van), schrijnwerker, 255.
Luls (Anna), 235.
Lyere (Willem van), Grattombe voor hem en zijne gemalin Maria van Reygersberg, door Rombout Verhulst, 45.

Maas (J. L. v. d.), Portret van koning Willem III, 124.
Maassluis, Teekening van het Gemeenlandshuis van Delfland door J. Stuivinga, 50.
Maastricht, Het verkwanselen van vier reliekhouders uit de St.-Servaaskerk, enz., 101; Restauratie der N.-H. St.-Janskerk, 244.
Mabee (Jasper), beeldhouwer, 222.
Maes (L. F.), beeldhouwer, 128.
Maes (Nicolaes), Portretten van Cornelis ten Hove en Catharina Dierquens, 236.
Manderscheit (Erica van), vrouw tot Batenburg, 113.
Mantegna, Penteekening, 205.
Maria Magdalena, gravin van Nassau, Haar portret, 141.
Martin (W.), 's Rijks aankoop uit de Six-collectie, met afb., 5—9; Een schilderij van Willem van Haecht in het Mauritshuis, met afb., 33—39; Een regentenstuk te Elshout, met afb., 171—174; Bespr. van: Catalogus der schilderijen in «De Lakenhal» te Leiden, door J. C. Overvoorde, 259—260.
Massys (Quinten), 33; Madonna, 34; Mansportret [van Knipperdolling?], 35, 36, 38.
Maurik (Gerrit en Margaretha van), bijlage.
Maurits, Schilderij waarop voorkomen — en Frederik Hendrik, 147.
Mededeelingen, Korte, 48—52, 99—104, 186—194, 229—234, 262—264.
Meere (Abraham), orgelmaker, 133.
Meerten (Johan van), bastaard van Abcoude, 171.
Meester (Martin de), beeldhouwer, 45.
Mesdach (Salomon), Portretstuk, 242.
Metsu (Gabriël), Het geschenk van den jager, 4; Haringkoopvrouw, 6, 59.
Meubelen, 148, 158—162, 255.
Middachten (Van), Familiewapen, 164.
Middelburg, Restauratie der gobelins in de zaal der Arrondissements-rechtbank, 190, 232; Restauratie van het huis «de Gouden Zon», 190.
Midwolde, Tombe voor Carel Hieronymus, baron van Inn- ende Knijpshuisen, 45.
Mierevelt (M. Jz. van), Portret van Floris II van Pallant, 141.
Mignon (Abraham), Stilleven, 8.
Millich (Nicolaes), beeldhouwer, 45.
Millies (H. C.), 132.
Minne (Pieter), steenhouwer en bouwmeester, 219, 220.
Moelre (Henricus de), 130.
Moliart (Petrus), 150.
Molijn (Pieter), Ruitergevecht, 243.
Monnikendam, Restauratie van het Gemeenlandshuis van Waterland, 103.
Montfoort (Antonie van), 34.
Montfoort (Emanuel Frederik de), 133.
Montfoort (Zweer van), bijlage.
Monumenten, Samenstelling der commissie voor het nagaan der maatregelen in het belang van oude monumenten te nemen, 48; Idem voor het verzamelen van gegevens betreffende in

Nederland aanwezige gebouwen afkomstig van de Oost- en de West-Indische Compagnie, 48; Verslag der Prov. Zuidholl. Archaeologische Commissie, met afb., 230—231; Bespr. van: Voorloopige lijst der Nederl. monumenten van Geschiedenis en Kunst, Dl. I, Prov. Utrecht, 257—259; Oostenrijksche wet tot bescherming van monumenten, 168—170; De negende «Denkmalpflegetag» te Lübeck, 207—212; Behoud van de Heiloër brug te Alkmaar, 186; Restauratie van de Huize Almelo te Ambt-Almelo, 101; Restauratie van het «Rembrandt-huis», 49; Afbraak der N. Z.-Kapel, 48, 50—51, 101—102, 186, 231; Aanbouw Montelbaanstoren voorkomen, 51; Restauratie van den gevel van het Huis met de Hoofden, 187; Het Rembrandt-huis, 229; Restauratie der Nieuwe Kerk, Het huis aan de drie grachten, Gevel Damrak No. 98, 231; Afbraak der huizen grenzende aan de Gevangenpoort te Bergen op Zoom, 102; Poortje van het voormalig St.-Catharinaklooster te Brielle, met afb., 227—228; Aanteekeningen omtrent Culemborg, met afb., 105—146; Restauratie van den toren der N.-H. kerk te Doesburg, 188; Waaggebouw te Dokkum behouden, 188; Restauratie van de gevangenis te Enkhuizen, 188; van de waag, 263; Verkoop van het Hugo de Groot-poortje te Gorinchem, 189; Restauratie der St.-Janskerk te Gouda, 188—189; Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage, 47—48; Restauratie van de Dijkpoort te Hattem, 244; Idem van wapenschilderingen in de N.-H. kerk te Herpt, 102; Het stadhuis te 's-Hertogenbosch, met afb., 212—226; Restauratie der St.-Janskerk, 232; De Roodenburg, 263; Een stuk muur van het kasteel Wadenstein bij Herwijnen ingestort, 263; Restauratie van de R.-K. kerk te Hoensbroek, 244; Verbouwing van den gevel van het Westfriesch Museum te Hoorn, 189; Pakhuis en bakkerswinkel te Kampen, 50; Restauratie van De Oldehove te Leeuwarden, 189; Leeuwarden van 1846—1906, door R. Visscher, bespr., 261—262; De verbouwing van het Leidsche raadhuis in 1595—1597, met afb., 11—21; Het Heilige Geest- of Armen-weeshuis, 50; Duplikaten van den Leidschen Burg te Arundel (Sussex), te Trematon (Cornwall), de burg Haaren te Voerendaal, met afb., 166—167; St.-Pieterskerk, met afb., 228—229; Gemeenlandshuis van Delfland te Maassluis, 50; Restauratie der N.-H. St.-Janskerk te Maastricht, 244; Idem van het huis «de Gouden Zon» te Middelburg, 190; Idem van het Gemeenlandshuis van Waterland te Monnikendam, 103; Slooping van de Marekerk te Nijmegen, 51; De Mariakerk aldaar, 249—251; Restauratie van den toren te Oirschot, met afb., 245—248; Afbraak der N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 232, 264; Verwaarloozing van het kasteel Moermond bij Renesse, 103, 232; Onderzoek naar den Cuneratoren te Rhenen gewenscht, 52; Poort van het Oude-Vrouwenhuis te Rotterdam, 50; Slooping der Paradijskerk, 51—52, 232—233; Het nieuwe Kantongerecht te Schiedam, 52, 190; Idem, met afb., 92—97; Restauratie van den gemeentetoren te Sprang, 244—245; Verzoek tot sluiting van de Kloostergang te Utrecht, 103; Restauratie van den Domtoren, 233; Idem der betimmering van het stadhuis te Weesp, 192; Het kasteel Waliën bij Winterswijk verbrand, 52; Herstel van de N.-H. kerk met toren te IJsselstein, 103; Bezienswaardigheden te Zaltbommel, met afb., 147—152; Restauratie van den St.-Maartenstoren, 264; Idem van de St.-Walburgskerk te Zutphen, 103—104, 234; De trouwzaal in het raadhuis te Zwolle, met afb., 251—257.

Moreelse (Paulus), Vanitas, Herderin, 6; Portret van Floris II van Pallant en zijne echtgenoote, 141; Idem van Anna of Eleonora Maurice, prinses van Portugal, 142; Familiestuk, 242.

Mostert (Dirc), 253.

Mulder (Adolph), De gewelfschilderingen in de kerk der N.-H. gemeente te Epe, 32—33; idem te Noordbroek, met afb., 70—74.

Mulert tot Backenhagen (Van), 163, 164.

Mulier (Pieter), Zee- of riviergezicht, 197.

Muller (Ahasuerus), beeldhouwer, 133.

Muller Fz. (S), De burg van Leiden in Engeland [Arundel], met afb., 166—167.

Musscher (Michiel van), Portret van een scheepsbevelhebber, 8.

Mijnden van Amstel (Wouter van), bijlage.

Naaldwijk, Opening van een gemeentelijk museum, 194.

Naarden, Gewelfschilderingen gecopieerd naar prenten van Dürer, Lucas van Leyden en Jacob Cornelisz., 62.

Naiveu (Matthijs), Allegorie van vrede en voorspoed, 11.

Nardus (L.), Teekening, 205.

Neer (Aert van der), 2.

Negre (Nicolaas van), 259.

Netscher (Caspar), Portretten van Michiel ten Hove en Elisabeth Bebber; Copie naar zijn portret van Johan de Witt, 236.
Noertwijc (Agnes van), Haar grafzerk, 230.
Nolet (Cornelis), maire van Schiedam, 92, 94.
Noordbroek, Gewelfschilderingen in de kerk der N.-H. gemeente, met afb., 70—74.
Noort (Adam van), Christus, Maria en Martha, toegeschreven aan —, 34.
Notten (M. van), Rombout Verhulst, beeldhouwer, bespr. door W. Vogelsang, 44—47.
Noyelles (Guilliam van), bijlage.
Nijmegen, Voorstel tot slooping van de Marekerk, 51; De Mariakerk, 249—251.

Oer (Nesa [Agnes] van), 165.
Oerle (van), lid van het stadsbestuur van 's-Bosch, 218.
Oirschot, Restauratie van den St.-Pieterstoren, 245—248.
Ommel, Mirakelbeeldje van Onze-lieve-Vrouwe, 264.
Oostvoorne, Restauratie geschilderde ramen N.-H. kerk, 244.
Orvilla (Fredericus d'), Zijn memorietafel, 128.
Ostade (Adriaen van), Schaatsenrijders, 6.
Oudheden, Verslag omtrent het Provinc. Museum van Oudheden in Drente, 49; van de Prov. Zuidholl. Archaeologische commissie, met afb., 230—231; Nederland's vroegste beschaving en Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, afd. Praehistorie en Nederl. Oudheden, door Dr. J. H. Holwerda Jr., bespr., 175—186; Het werk der commissie in Nederl.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, met afb., 21—32, 77—91; Opgraving te Boskoop, 187; Romeinsche? fundamenten ontgraven aan den Valkerburgerweg bij Heerlen, 104; Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken opgericht, 49; De Hunnenschans aan het Uddelermeer, 191; Opgravingen te Valkenswaard, 191—192; Idem op Arentsburg onder Voorburg, 234; Idem op de Woerd te IJzendoorn, 193.
Oudshoorn, Restauratie der gebrandschilderde ramen in de N.-H. kerk, 103.
Oud-Vossemeer, Afbraak der N.-H. kerk, 232, 264.
Overvoorde (J. C.), De verbouwing van het Leidsche raadhuis in 1595—1597, met afb., 11—21; Het nieuwe Kantongerecht te Schiedam, met afb., 92—97; St. Pieterskerk te Leiden, met afb., 228—229; Catalogus der schilderijen in «De Lakenhal» te Leiden, bespr. door W. Martin, 259—260.

Palamedesz (Anthonie), Musiceerend gezelschap, 243.
Pallant (Floris I van), graaf van Culemborg, op zijn doodsbed, met afb., 141.
Pallant (Floris II van), Zijn portret, door J. A. van Ravesteyn; Idem, door Paulus Moreelse, en gravures naar Mierevelt; Idem, door Max Clinger, 141.
Pallant (Johan van), bijlage.
Pallant (Maria van), 137.
Pels (Dirk), abt van Mariënweerd, 124.
Perrenot (A.), 122.
Persoens (W.), 218.
Personalia, 52, 194.
Peter, de uurwerkmaker, te 's-Bosch, 221.
Pieck, lid van het stadsbestuur van 's-Bosch, 218.
Poelgeest, (Margriet van), Geslachtswapen, 76.
Pompe (Walterus), beeldhouwer, 124.
Poorter (Willem de), Genrestukje, 243.
Post (Frans), Braziliaansche landschapjes, 7.
Potter (Pieter), Stilleven, toegeschreven aan —, 196.
Pronk (C.), Gezichten te Hoorn, 194.
Putten (Nicolaes van), Tombe van — en Aleydis van Strijen te Geervliet, 102.
Pijnacker (Adam), Riviergezicht, 8.
Pijnacker, Delftsch aardewerk in de manier van —, 204.

Quellinus (Artur), 45, 46.

Raphaël, 44.
Ravesteyn (Jan Anthonisz. van), Portret van Floris II van Pallant, 141.
Ravesteyn (Nicolaas van),? Portret van George Frederik, graaf van Waldeck; Portretten van Adriaan baron van Gent en Elisabeth Maria, prinses van Portugal, 142.
Reifenbeven, 128.
Rembrandt, 2, 3, 195, 197; Studiekop, met afb., 9—10; Teekeningen naar Lastman's Paulus en Barnabas in Lystra en Offerstrijd tusschen Orestes en Pylades, 40; Restauratie van het «Rembrandthuis» en samenstelling van het bestuur der stichting, 49, 229; Peinzende Jood, met afb., 237—238; Jezus in den Tempel, toegeschreven aan —, 243.
Remys (S.), 217, 220.
Renesse, Verwaarloozing van het kasteel Moermond, 103, 232.
Rennenberg, 137, bijlage.
Reydams, tapijtmakers, 261.
Reygersberg (Jacob van), Zijn buste, door Rombout Verhulst, 45.

Reygersberg (Maria van), Graftombe voor haar en Willem van Lyere, door Rombout Verhulst, 45.
Rhenen, Oudheidkamer opgericht 49; Onderzoek naar den Cuneratoren gewenscht, 52.
Rhoon, Grafzerk van Adriana van Roon, abdis van Leeuwenhorst, met afb., 230—231.
Ricquart, 128.
Ripperda (Judith), gehuwd met Christoffel Scheele tot Weleveld, 165.
Ripperda (Unico en Willem), 163, 165; Geslachtswapen, 165.
Rockox, burgemeester van Antwerpen, 34.
Rodtfelt (Albert en Hans), uitvoerders van den voorgevel van het Leidsche raadhuis, 18—21.
Roelofs Sr. (W.), Molens aan den Elshout, 171.
Roghman (Roelandt), Boschgezichten, 195.
Roman (Anna Maria), Haar portret, toegeschreven aan Joh. van Haensbergen, 237.
Roman (Jacob), bouwmeester, 220.
Roon (Adriana van), abdis van Leeuwenhorst, Haar grafzerk en zegel, met afb., 230—231.
Roos, Polychrome schotel, 204—205.
Rossum (Maarten van), 263.
Rotterdam, Teekening van de poort van het Oude-Vrouwenhuis door J. Stuivinga, 50; Slooping der Paradijskerk, 51—52, 232—233; Vergrooting van het Museum van Land- en Volkenkunde en het Maritieme Museum, 100; F. Schmidt Degener benoemd tot directeur van het Museum Boymans, 194; Aanwinsten van dit museum, 205—207.
Rubens, 38, 39, 43, 47; Noli me tangere, 8—9; Amazonenslag, 34, 36, 38; Paracelsus, 34; Figuren in het «Paradijs» van den Fluweelen Brueghel, 50; Everjachten en Wolven- en vossenjacht in prent door P. Soutman, 240.
Ruisdael (Jacob van), Winterlandschappen 3, 59; Voorde, 6.
Ruitenberg (Willemina van), 165.
Ruysch (Rachel), Bloemstuk, 2, 7.
Ruysdael (Salomon van), IJsvermaak; Ruitergevecht, 243.
Ruyter (Michiel Adr. de), 50; Zijn graftombe, door Rombout Verhulst, 45.
Ryfferscheit (Van), bijlage.

Sacx (Thom.), beeldhouwer, 45.
Saenredam (P. Jansz.), Het stadhuis te 's-Hertogenbosch, 213, 216, 226.
Savery (Roelandt), De fabel van het hert tusschen de koeien, Hertenjacht in een rotsachtig landschap, 2.
Schalcken (G.), Citroen; Haringkoopvrouw, 8; Portretten van Diederick Hoeufft en Isabella Agneta Deutz, 236; Portret van P. de la Court, 243.
Scheele (Christoffel en Rabo), Geslachtswapen, 165.
Schellinck (Daniël), landmeter, 114.
Scherlenski (E. J.), Plan van Zaltbommel, 145.
Schey (Adriaen), aannemer, 220.
Schiedam, De nieuwe lokalen van het Kantongerecht, 52, 190; Het nieuwe Kantongerecht, met afb., 92—97.
Schilderijen (Onbenoemde), 34, 37, 38, 134, 141, 142, 147, 148, 150, 170—174, 235, 242, 243, 255, 256.
Schlüter (Andreas), Zeughaus-maskers, 46.
Schmidt Degener (F.), benoemd tot directeur van het Museum Boymans te Rotterdam, 194.
Schouten (H. P.), Gezicht op den witten toren van het kasteel te Culemborg, 118.
Scorel (Jan van),? Gewelfschilderingen te Warmenhuizen, met afb., 62—70; Elisabeth van Culemborg in biddende houding tusschen hare beide echtgenooten, in de manier van —, met afb., 141.
Seghers (D.), Jezus te midden van bloemen: Maria als voren, toegeschreven aan —, 134.
Seghers (Gerard), 34.
Seghers (Hercules), 195.
Sibylla, Regentenstuk, toegeschreven aan —, 192.
Singendonck (Coenraed Diederik Neomagus), 236.
Singendonck (Maria Johanna), Haar legaat aan het Mauritshuis, 235—237.
Singendonck (Mathias Lambertus), Zijn portret, door Ph. van Dijk, 236.
Six (J.), De techniek van Vermeer in »een meyd die melk uytgiet", 1—5; De heer C. F. L. de Wild over de techniek van Vermeer, 156—158.
Sledehusen, 165.
Slingeland, burgemeester van Rotterdam, 128.
Sluyterman (H.), Oude binnenhuizen in Nederland, bespr. door W. Vogelsang, 97—99.
Smits (C. F. Xav.), Het stadhuis te 's-Hertogenbosch, met afb., 212—226.
Smyts (Pieter), 218.
Snijders (Frans), 34.
Sobbe van Overwalde (Johan), bijlage.
Sonay (Nic.), beeldhouwer, 45.
Soutman (P.), Prenten naar jachten van Rubens, 240.
Spanbroek, Wand-epitaaph, door Rombout Verhulst, 45.

Spiering van Well (Dirk), abt der Premonstratenser abdij Bern bij Heusden, schenker van een kerkraam aan de St.-Janskerk te Gouda en aan een kapel te 's-Hertogenbosch, 75—77.
Spindler (F.), 132.
Spinny, Portretten van Anna van Brunswijk en Willem V, naar —, 142.
Spraeckel (Jurrien), klokkenmaker, 222.
Sprang, Restauratie van den gemeentetoren, 244—245.
Spruyt (Johannes), Eenden aan een plas, 237.
Staatsbegrooting, 244—245.
Stavenisse, Monument voor Hieronymus van Thuyll van Serooskerken, door Rombout Verhulst, 45.
Staveren (Van), Copie naar Dou's Dokter, 8.
Stedum, Graf van Johannis Clant, door Rombout Verhulst, 45.
Steen (Jan), Scherzando, 11; Dansend paar voor een boerenherberg, met afb., 241—242.
Steenwijk (Van), Stilleven, 243.
Sterren (Pieter van der), 220.
Stevens de kistenmaker, te Zwolle, 256.
Stocade (Nic. van Helt), Portret van J. Swaen, 100.
Stoffe (Johannes van der), Ruitergevecht, 243.
Streeck (Jurriaen van), Stilleven, toegeschreven aan Willem Kalf, 206—207.
Strijen (Aleydis van), Tombe van Nicolaes van Putten en — te Geervliet, 102.
Stuivinga (J.), Teekeningen van het Gemeenlandshuis van Delfland te Maassluis en van de poort van het Oude-Vrouwenhuis te Rotterdam, 50.
Swaen (J.), Zijn portret, door Nic. van Helt Stocade, 100.
Swanenburgh (Isaack Claesz. van), Schilderijen over de lakennering, enz., 16.
Swart (Jan)?, Teekening: Melchizedek reikt Abraham brood en wijn, 64—66.
Sweerts (Isaac), Zijn epitaphium, door Rombout Verhulst, 45.

Taets van Amerongen (Hadewich), 142, 171.
Teniers de Jonge (David), Interieur, toegeschreven aan —, 207.
Teylingen (Johan en Hillegond van), 142, 171.
Thomas de Maelre, 255.
Titiaan, 39.
Tol (D. van), Binnenhuis, 8
Tolhws (Jan), klokkengieter, 131.
Tomberg (Daniël), glasschilder, 75.
Tonnet (Martine), Het werk der commissie in Nederl.-Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, met afb., 21—32, 77—91.
Toorenburgh (G.), Gezicht op de Binnenpoort te Culemborg, 108.
Tromp, Zijn grafmonument, door Rombout Verhulst, 45.
Troost (Cornelis), 2; Portret van Boerhaave, 8.
Thuyll van Serooskerken (Hieronymus van), Zijn monument, door Rombout Verhulst, 45.
Twickeloe (van), 163, 165.
Twikkel (Judith van), 165.

Uddelermeer, Opgraving bij de Hunnenschans, 191
Uten Enge (Judith), 188.
Utrecht, Tombe voor Willem Jozef, baron van Gendt, door Rombout Verhulst, 45; Verzoek tot sluiting van de Kloostergang, 103; Restauratie van den Domtoren, 233; Idem van de graftombe van George van Egmond, 233—234.

Vaeck, 128.
Valkenswaard, Opgravingen, 191—192.
Velde (Adriaen van de), 8.
Velde (Jan van de), Stilleven, 195—196.
Veldenaer (Jan), boekdrukker, 115.
Vellert (Dirick), 64.
Veneman (L.), bouwmeester, 216.
Verbosstad, 129.
Vereenigingen, 49—50, 100—101, 192—194, 262.
Vergadering (Buitengewone) van den Bond, 48—49.
Verhaecht. Zie: Haecht (Van).
Verhuck (Hendrick Janse), aannemer, 220.
Verhulst (Rombout), door M. van Notten, bespr. door W. Vogelsang, 44—47.
Vermeer (Jan), De techniek in zijn «Meid die melk uitgiet», 1—5, 58—62, 156—158; 5—6; De brief, 59.
Vermeer (Jan) van Haarlem, Landschap, 235.
Versteegh (J.), Gezicht op de Lekpoort te Culemborg, 111.
Vianen (Hendrik van), bijlage.
Victors (Jan), Groenwinkel «de Buyskool», 8.
Vielville (Godeline van), 136.
Villain de Gand (François), Zijn portret, door Lucas François, 8.
Virieu (de), Rouwbord, 150.
Visscher (Adolf), Bijbelvertaling, 133.
Visscher (R.), Leeuwarden van 1846—1906, bespr. door J. C. Overvoorde, 261—262.
Vliet (Gerrit van), bijlage.
Vogelsang (W.), Bespr. van: Oude binnenhuizen in Nederland, door H. Sluyterman, 97—99; Voorloopige lijst der Nederl. monumenten voor Geschiedenis en Kunst, Dl. I, Prov. Utrecht, 257—259.

Vollgraff (C. W.), Besp. van: Nederland's vroegste beschaving en Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Afd. Praehistorie en Nederl. Oudheden, 175—186.
Vondel, Verslag van de Vereeniging »Het Vondelmuseum», 262.
Voorburg, Opgravingen op Arentsburg, 234.
Voorn Henric en Margaretha van), bijlage.
Vredeman de Vries (Hans), Ontwerp voor den schoorsteen in de trouwzaal van het raadhuis te Zwolle, toegeschreven aan —, 255—256.

Waal (Jacob de), 135.
Waghevens, klokkengieters, 261.
Waldeck, Graven van —, heeren van Culemborg, 112, 133, 134, bijlage.
Waldeck (Amalia Catharina van), Haar portret, 142.
Waldeck (Carel Gustaaf, graaf van), Zijn portret op sterfbed, 141.
Waldeck (George Frederik, graaf van), Zijn portret, door Nic. van Ravesteyn?, 142.
Waldeck (Louise Anna van)?, Haar portret, 142.
Waldeck Pyrmont (Philip Theodoor, graaf van), Zijn portret en dat zijner gemalin, 141.
Walscapelle (J.), Vruchtenstuk, 8.
Wapenen, 112, 255.
Warmenhuizen, De aan Jan van Scorel toegeschreven gewelfschilderingen, met afb., 62—70.
Weefsels 259; Restauratie der gobelins in de zaal der Arrondissements-rechtbank te Middelburg, 190, 232; Aanwinsten Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 197—203; Les Reydams, tapissiers bruxellois, par Ad. Reydams, besp., 261.
Weerdenburg (Van), bijlage.
Weesp, Restauratie der betimmeringen van het stadhuis en der schilderijen, 192.
Weissenbruch (Jan), De brug aan het Elshout, 171.
Weleveld (Anna en Johan van), 165.
Werff (Van der), Vanitas, 8.
Werven (Jacob van), 14.
Westerbaan (Jacob), 172.
Wild (C. F. L. de), De techniek van Vermeer in «een meyd die melk uytgiet», 58—62.
Wilden (Jan), Jager, 35.
Wildens, 9.
Willem I, Prins —, op het doodsbed, 147.
Willem III, Portret van Prins — en zijne gemalin, 147.
Willem IV, Zijn portret, door T. Ph. Chr. Haag, 142.
Willem V, Zijn portret, naar Spinny, 142.
Willem III, Portret van koning —, door I. I. van der Maas, 124.
Willem van Beieren, geeft tolvrijheid aan de poorters van Culemborg, 113.
Willem van Gulik, geeft tolvrijheid aan Culemborg, 113.
Willemsz. (Pieter), bouwmeester, 12.
Winssemius (Fred.), abt van Mariënweerd, 131.
Winterswijk, Het kasteel Waliën verbrand, 52.
Withave (Frans van der), beeldhouwer, 218.
Witt (Maria de), dochter van Jacob de W., Haar portret, 235—236.
Wolf (Reinier van der), 41.
Wolraet (Henric), 119; Zijn portret, op sterfbed, 141.
Wou (Wilh. de), klokkengieter, 111.
Wouwerman, Stal, 8.
Wynants, 6.

IJsselstein, Herstel van de N.-H. kerk met toren, 103.
IJzendoorn, Opgravingen op de Woerd, 193.
IJzerwerk, 151, 255.

Zachariae (Elisabeth), 131.
Zaltbommel, Bezienswaardigheden te —, door F. A. Hoefer, met afb., 147—152; Restauratie van den St.-Maartenstoren, 264.
Zampieri (Domenico), 39.
Zelst (Gertrud van), gemalin van Ernst Wilhelm, graaf van Bentheim, 163.
Zutphen, Restauratie van de St.-Walburgskerk, 103—104, 234.
Zuilen (Johanna van), moeder van Jan I van Culemborg, 108.
Zuilen (Zweder van), bijlage.
Zuylen van Nievelt (Willem van), 119, bijlage.
Zweder van Culemborg, bisschop van Utrecht, 113, 114, bijlage.
Zwieten (Cornelis van), Berglandschap, 243.
Zwolle, De trouwzaal in het raadhuis, met afb., 251—257.

34 75334

GETTY CENTER LIBRARY